

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2011

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

2011

ΑΘΗΝΑΙ 2014

TOMOS 166 (2011)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. +30210 3609689, FAX +30210 3644996

secre@archetai.gr • www.archetai.gr

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὴν τριετίαν 2008-2011 0'

Ἔκθεσις τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 2011 ια' - ιδ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. ΛΙΜΑΝΙΑ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ
ὑπὸ David Blackman et al. 1 - 5
2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ
ὑπὸ Μαρίας Παντελίδου Γκόφα πίν. 1 - 12 7 - 14
3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ
ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος πίν. 13 - 20 15 - 24
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ
ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδου πίν. 21 - 26 25 - 33
5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ
ὑπὸ Πέτρου Θέμελη πίν. 27 - 34 35 - 40
6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
ὑπὸ Μιχ. Β. Κοσμόπουλου πίν. 35 - 43 41 - 52
7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΟΥΡΙΑ
ὑπὸ Ξένης Ἀραπογιάννη πίν. 44 - 54 53 - 58

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟΝ ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΛΑΚΩΝΙΑΣ ὑπὸ Ἀδαμαντίας Βασιλογάμβρου	πίν. 55 - 62	59 - 68
9. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ «ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ» ὑπὸ Χάιδως Κουκούλη Χρυσανθάκη et al.	πίν. 63	69 - 84
10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΧΑΛΑΝΔΡΙΑΝΗΣ ΣΥΡΟΥ ὑπὸ Μαρίζας Μαρθάρη	πίν. 64 - 66	85 - 86
11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΡΟΦΙΛΑ ΑΝΔΡΟΥ ὑπὸ Χριστίνας Α. Τελεβάντου	πίν. 67 - 72	87 - 91
12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΒΑΘΥ ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑΣ ὑπὸ Ἀνδρέα Βλαχόπουλου	πίν. 73 - 79	93 - 96
13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ ὑπὸ Ἐφης Σαπουνᾶ Σακελλαράκη	πίν. 80 - 133	97 - 174

Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

• ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ ὑπὸ Χρίστου Γ. Ντούμα	πίν. 134 - 143	175 - 177
• Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος	πίν. 144 - 145	179 - 183

Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ	185 - 190
-----------------	-----------

Δ' ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ	191 - 192
--------------------	-----------

Σημείωμα Σύνταξης	193
-------------------	-----

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 2008-2011

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

(μέχρι 27 Νοεμβρίου 2011)

ΑΝΝΑ ΨΑΡΟΥΔΑ-ΜΠΕΝΑΚΗ

(ἀπὸ 29 Νοεμβρίου 2011)

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΝΤΟΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΙΚΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΙΝΩΤΟΣ

ΙΩΑΝΝΑ ΔΡΑΚΩΤΟΥ-ΤΣΙΡΙΓΩΤΗ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΕΚΘΕΣΗ*

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ
ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2011

Τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 2011 δὲν ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴ φθορὰ πού διαπιστώνονται στὰ κυβερνητικά, τὰ διοικητικά καὶ ἀκόμη περισσότερο στὰ κοινωνικά πράγματα. Ὅμως ἡ ὀψιμη ἀνακάλυψη ὅτι αἰτία τῶν δεινῶν τῆς πατρίδας μας εἶναι τὸ μεγάλο κράτος εἶχε ἄμεσες καὶ δυσμενεῖς συνέπειες γιὰ τὶς ἀρχαιότητες καὶ γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη, καὶ φυσικὰ ἔθιξε, ὕλικῶς καὶ ἠθικῶς, καὶ τὴν Ἑταιρεία. Ἀλλὰ γι' αὐτὰ στὸν ἐπίλογό μου. Τώρα θὰ μνημονεύσω ἐκείνους πού δὲν βρίσκονται πλέον μαζί μας.

Ὁ Γεώργιος Γούναρης (1942 - 25 Μαΐου 2011) διετέλεσε καθηγητὴς τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, εἶχε ὅμως ὑπηρετήσει προηγουμένως στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία καὶ εἶχε μαθητεύσει κοντὰ στὸν ἀείμνηστο Στυλιανὸ Πελεκανίδη. Ἀποτέλεσμα τῆς μαθητείας του αὐτῆς ἦταν καὶ τὸ βιβλίο «Τὸ βαλανεῖο καὶ τὰ βόρεια προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων» πού ἐξέδωσε τὸ 1990 ἡ Ἑταιρεία.

Ἡ Διδῶ Κώνστα (25 Αὐγούστου 1941 - 29 Αὐγούστου 2011) ὑπῆρξε νομικὸς καὶ δικηγόρος μέχρι Ἀρείου Πάγου ἐπὶ μακρόν. Ὑπηρέτησε στὴ Νομικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑταιρείας Προστασίας Ἀνηλίκων, στὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο Ἑλληνίδων καὶ στὴ Γενικὴ Διεύθυνση Σχέσεων Ἑλλάδος Εὐρωπαϊκῶν

---

* Βλ. καὶ Ἔργον 2011, 7-9 καὶ 61-63.

Κοινοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Συντονισμοῦ καὶ σὲ ἄλλες παρεμφερεῖς κρατικές θέσεις ὅπου προσέφερε σημαντικές ὑπηρεσίες.

Ἡ ἀπώλεια τοῦ Σπύρου Κανίνια (10 Ἰανουαρίου 1922 - 3 Σεπτεμβρίου 2011) στέρησε τὴν Ἑταιρεία ἀπὸ ἓναν πολύτιμο φίλο, συνεργάτη καὶ μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας (1992-2008). Ὑπόδειγμα ἡθους ὑπηρέτησε ὡς Εἰσαγγελεὺς σὲ πολλές πόλεις τῆς Ἑλλάδος μὲ τελευταία θέση του ἐκείνην τοῦ Ἀντεισαγγελέως τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἡ ζωὴ του ἦταν μοιρασμένη ἀνάμεσα στὰ ὑπηρεσιακά του καθήκοντα καὶ τὴ μελέτη, καρπὸς τῆς ὁποίας εἶναι ἐξάαιρετες ἐπιστημονικὲς ἐργασίες γιὰ θέματα νομικά καὶ ἱστορικά. Ἡ μεγάλη του ἀγάπη ἦταν ἡ γενέτειρά του τὸ Μεσολόγγι, ὅπου ἀποσύρθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια γιὰ νὰ ζήσει στὸν τόπο τοῦ Ἀγῶνος, τῆς Ἐξόδου καὶ τῆς ποίησης μὲ τὴν ὁποία ὑμνήθηκε ἡ ἱερὴ πόλη (Ὁ Μέντωρ 101, 2011, 241-252).

Ὁ *Jean Leclant* (1920 - 16 Σεπτεμβρίου 2011), ἐπίτιμος Ἀντιπρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας, ὑπῆρξε διαπρεπὴς αἰγυπτολόγος, Γραμματεὺς διηγετικῆς τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres τοῦ Institut de France καὶ ξένος ἐταῖρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸ 2005. Τὸ ἔργο τοῦ J. Leclant εἶναι μέγα καὶ καλύπτει τὴν αἰγυπτιακὴ γραφὴ καὶ τὴν ἐπιγραφικὴ, τὴ θρησκεία καὶ τὴ θρησκευτικὴ ἱστορία τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου, τὴ νομισματικὴ, τὴ γλυπτικὴ, τὴν ἱστορία, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ. Βασικὲς γιὰ τὴν ἔρευνα εἶναι οἱ μελέτες του γιὰ τὶς Ἰσιακὲς λατρεῖες (Ὁ Μέντωρ 77, 2006, 197-199).

Γνωστότατος στοὺς Ἀθηναίους ἦταν ὁ *Antonino di Vita* (1925 - 22 Ὀκτωβρίου 2011), διαπρεπὴς Ἰταλὸς ἀρχαιολόγος καὶ ἐπίτιμος Σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας (1987). Ὑπηρετήσε στὴν Ἰταλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία καὶ ἐδίδαξε ἀρχαιολογία στὰ Πανεπιστήμια τοῦ Παλέρμο, τῆς Περούτζια καὶ τῆς Macerata. Τὸ 1977 ἔγινε Διευθυντὴς τῆς ἐδῶ Ἰταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποχώρησε τὸ 2000. Τὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Antonino di Vita ἦταν εὐρύτατα. Τὰ ἔργα του γιὰ τὴν Ἀθήνα, τὴ Γόρτυνα, τὴν ἀρχαιολογία τῆς Σικελίας, δείχνουν τὴν ἐξάαιρετὴ ἐπιστημονικὴ του κατάρτιση.

Ὁ *Νικόλαος Γιαλούρης* (1916 - 24 Νοεμβρίου 2011) ὑπῆρξε ἀνώτατο στέλεχος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Ὑπηρετήσε ὡς Ἐπιμελητὴς καὶ Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων σὲ διάφορες θέσεις καὶ ἔλαβε τὸν τελικὸ βαθμὸ τοῦ

Γενικοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τῇ θέσῃ τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ Ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τοῦ 1977 ἕως τὴν ἀποχώρησίν του στὶς 31 Δεκεμβρίου 1981. Ἡ δραστηριότητά του ὑπῆρξε ἀνασκαφικὴ καὶ μουσειακὴ. Ἐρεῦνῃσε τὸν ναὸ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος στὶς Βάσσες τῆς Φιγαλείας, τὸν ναὸ στὸ Μάζι τῆς Σκιλλουντίας, στὴν ἀρχαία Ἡλιδα καὶ ἀποφασιστικῆς σημασίας ἦταν ἡ ἐργασία του ἀποκατάστασης τῶν ἀετωματικῶν γλυπτῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο. Δικό του, πολὺ δύσκολο, ἦταν τὸ ἔργο τῆς ἔκθεσης τοῦ νέου μουσείου Ὀλυμπίας ὅπου ἔδειξε τίς γνώσεις του γιὰ τὴ μεγάλη γλυπτικὴ καὶ τίς ἱκανότητές του νὰ τιθασεύει ὑλικό, ποὺ ἀπαιτεῖ ἐπιστημονικὴ πείρα καὶ σύνεση (Ὁ Μέντωρ 101, 2011, 253-255).

* * *

Στὸ σύντομο προοίμιό μου εἶπα ὅτι ἡ φθορὰ στὰ κυβερνητικὰ καὶ διοικητικὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος εἶχαν δυσμενεῖς συνέπειες γιὰ τίς ἀρχαιότητες καὶ γιὰ τὴν Ἑταιρεία τῆς ὁποίας, ἐξ αἰτίας τῆς δεινῆς οἰκονομικῆς κρίσης, μειώθηκαν σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ τὰ εἰσοδήματα. Γνωρίζετε ὅτι μὲ τὴν ἀξιοποίηση τῆς περιουσίας τῆς Ἑταιρείας ποὺ ἔκανε τὸ Συμβούλιο εἶχαμε κατορθώσει νὰ πραγματοποιοῦμε τὸ ἐπιστημονικὸ μας ἔργο χωρὶς τὴ συνδρομὴ τοῦ Κράτους, ἡ ὁποία ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Χαριλάου Τρικούπη ἕως τὸ 2002 ἀποτέλουσε σημαντικὸ στήριγμα στὸ ἔργο μας, ἔργο καθαρῶς κρατικόν, ὅπως εἶναι ἡ Βιβλιοθήκη, οἱ ἀνασκαφές καὶ οἱ δημοσιεύσεις. Τὸ ὅτι κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία οἱ κυβερνήσεις στάθηκαν ἐχθρικὲς ἀπέναντί μας, τοῦτο ὀφείλεται σὲ προσπάθειες τρίτων γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση προσώπων ὥστε νὰ μὴν ἀκούγονται οἱ ἰδέες τους γιὰ τὴ φθορὰ τοῦ μνημειακοῦ μας παρελθόντος. Τοῦτο, ὅπως ἀποδείχτηκε, δὲν ἦταν πολιτικὴ μόνον γιὰ τὴν Ἑταιρεία. Ἀφοροῦσε τὰ πάντα καὶ ὁδήγησε σὲ αὐτὸ μέσα στὸ ὁποῖο ζοῦμε ἐδῶ καὶ χρόνια. Ὅμως τώρα ἀσχολούμεθα μὲ τὴ μικρὴ ἱστορία τῆς Ἑταιρείας τῶν χρόνων αὐτῶν ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἱστορίας ὅλης τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ λαοῦ της.

Τὰ ὅσα οἰκονομικά, πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ συνέβησαν ἔθιξαν τὴν Ἑταιρεία διότι ματαιώνουν ἓνα μέρος τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου της, τὸ ὁποῖο μόνον ἐκεῖνη μπορεῖ νὰ φέρει σὲ πέρας καὶ κανεὶς ἄλλος συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Κράτους. Τὸ Κράτος ἔχει τὴ δύναμη, τὴν ἐξουσία, τοὺς πόρους, δὲν ἔχει ὅμως ἰδέες καὶ δὲν ἔχει συνέχεια στὶς πράξεις του. Καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπι-

στήμης πού πρέπει νά εἶναι ὁ πρωταρχικός του σκοπὸς στήν Ἀρχαιολογία χρειάζεται ἐκεῖνο πού ὀνομάστηκε «ἀρχικὸ νόημα» γιὰ τίς ἐνέργειές μας πού ὀδηγεῖ παρὰ τίς ἀντιξοότητες σέ εὐτυχές καὶ ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα. Ὅσα ἀκούσατε προηγουμένως καὶ ὅσα παρέλειψα νά σᾶς εἰπῶ εἶναι τὸ εὐτυχές καὶ ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα, δηλαδή ἡ ἐπιστημονικὴ δημιουργία ἡ ὁποία δὲν ἀκυρώνεται, ὅπως δὲν ἀκυρώνονται λ.χ. οἱ 150 τόμοι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος, ἡ συλλογὴ κειμένων τῆς Σέμνης Καρούζου, κτῆμα ὅλων μας τώρα, «Τὰ χρηστήρια ἐλάσματα τῆς Δωδώνης», πού βρίσκονται στὸ τέλος τῆς ἐκτύπωσης καὶ τὰ ἄλλα τὰ ἀναρίθμητα, πού προετοιμάζουμε ἢ ἔχουμε ἤδη πραγματοποιήσει.

Ἡ ὅλη κρίση εἶχε μία ἀκόμη βαρύτερη συνέπεια γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία. Ἐννοῶ τὴν ὁμαδικὴ ὑποχρεωτικὴ ἔξοδο ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία τῶν παλαιότερων, ἐμπειροτέρων καὶ τῶν ὑψηλὰ στὴν ἐπιστημονικὴ κλίμακα εὐρισκομένων στελεχῶν, Προϊσταμένων κατὰ τὸ πλεῖστον τῶν Ἐφορειῶν Ἀρχαιοτήτων, πού συντελέστηκε μέσα στὸν Δεκέμβριο τοῦ 2011. Δὲν κρίνουμε ἐδῶ τίς ἀποφάσεις τῆς Κυβέρνησης, γνωρίζουμε ὅμως ὅτι ἡ Ὑπηρεσία στερήθηκε ἓνα σημαντικὸ μέρος τῆς ἐπιστημονικῆς τῆς ὑπόστασης. Βέβαια τὸ μέτρο αὐτὸ δὲν εἶναι πρωτότυπο οὔτε πρωτοφανές γιὰ τὴν Ὑπηρεσία. Ἐφαρμόστηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1834, γιὰ δεύτερη τὸ 1917, γιὰ τρίτη τὸ 1964, γιὰ τέταρτη τὸ 1982 καὶ γιὰ πέμπτη καὶ πλέον σημαντικὴ, τὸ 2011. Πάντα ἡ ἀρχαιολογία θεωρεῖται ὡς ἀσήμαντη ἐνῶ εἶναι, μαζί μὲ τὴν ἱστορία, οἱ μόνες ἐπιστῆμες στὴν Ἑλλάδα στίς ὁποῖες πραγματοποιεῖται ἔρευνα, ἔρχονται στὸ φῶς νέα στοιχεῖα καὶ δημιουργεῖται ἐπιστήμη, σέ ἀντίθεση μὲ τίς ἐπιστῆμες ἄλλων κλάδων τῶν ὁποίων οἱ θεράποντες περιορίζονται στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ἐπιστήμης ἄλλων κρατῶν. Τὸ μέτρο ὑπῆρξε βαρὺ, θὰ δημιουργήσῃ ὀπισθοδρόμηση καὶ πιστεύω βλάβη στὴν Ὑπηρεσία καὶ στὰ ἀρχαῖα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. ΛΙΜΑΝΙΑ ΤΟΥ ΠΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

Η έρευνα του 2011 διεξήχθη στις 24 Οκτωβρίου στην παράκτια ζώνη του φρουρίου του Ραμνουντος και εστιάστηκε στη γεωμορφολογική μελέτη του Ανατολικού Λιμένα με σκοπό τον ακριβή προσδιορισμό της στρωματογραφίας και της έκτασης της λιμενικής λεκάνης¹.

Η απόφαση να πραγματοποιηθούν δειγματοληπτικές γεωτρήσεις για τη μελέτη ιζημάτων στον ανατολικό λιμένα πάρθηκε μετά από τη μελέτη των αποτελεσμάτων των αναλύσεων ιζημάτων που συνελέγησαν από τον Δυτικό Λιμένα το 2009. Τα ιζήματα μελετήθηκαν αρχικά στο εργαστήριο Φυσικής Γεωγραφίας-Γεωμορφολογίας του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου. Οι αναλύσεις δειγμάτων που πραγματοποιήθηκαν στο Oxford

---

1. Η έρευνα διεξήχθη από μέλη της ομάδας που εργάστηκε στο έρευνητικό πρόγραμμα του 2005 και 2007, 2009, 2010 στην περιοχή, με επικεφαλής τους Καθηγητές David Blackman (University of Oxford) και Μιχαήλ Δ. Δερμιτζάκη (Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών) και υπό τη διεύθυνση του Ακαδημαϊκού Βασιλείου Πετράκου (Αρχαιολογική Έταιρεία). Επόπτης από την Έφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων ήταν ο κ. Διονύσιος Εὐαγγελιστής, ενώ από τη Β' Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ο κος Σκλάβος. Τα κύρια μέλη της ενάλιας αρχαιολογικής και γεωλογικής έρευνας ήταν τα ακόλουθα: • Κοσμάς Παυλόπουλος, γεωλόγος-δύτης, Αναπλ. Καθηγητής Τμήματος Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, υπεύθυνος της γεωμορφολογικής - δειγματοληπτικής έρευνας. • Καλλιόπη Μπαίκα, αρχαιολόγος-δύτης, 35η ΕΠΚΑ, υπεύθυνη της ενάλιας αρχαιολογικής έρευνας. • Δημήτρης Βανδαράκης, γεωλόγος-δύτης, υποψήφιος διδάκτωρ Τμήματος Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. • Άγγελικη Πεπόνη, προπτυχιακή φοιτήτρια, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. • Δημήτρης Μάρκου, Γεωγράφος, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. • Stuart Heath, μηχανολόγος-μηχανικός, δύτης, M.A. Maritime Archaeology, University of Southampton. • Διονύσιος Εὐαγγελιστής, αρχαιολόγος-δύτης, επόπτης της Έφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων.

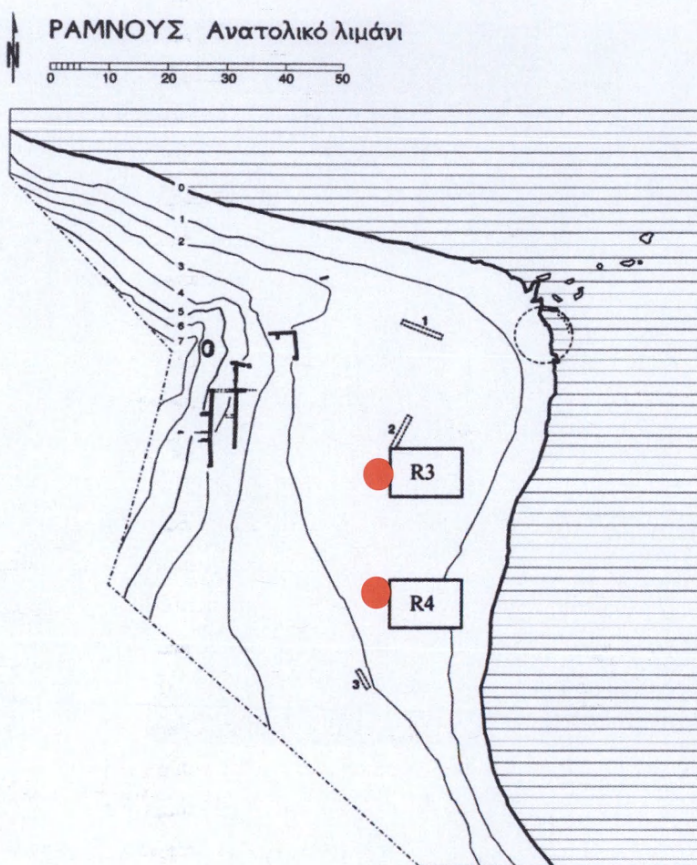
Research Laboratory for Archaeology περιέλαβαν χρονολογήσεις με άνθρακα C14. Τα αποτελέσματα ήταν:

- Δείγμα κάρβουνου από το κατώτερο στρώμα έδωσε δύο χρονολογήσεις 6028 $\pm$ 31 BP (= ca. 3978 π.Χ.) και 6247 $\pm$ 31 BP και 6306 $\pm$ 30 BP (=4197 & 4281 π.Χ.). Πρόκειται για δεδομένο που ίσως υποδεικνύει ανθρώπινη δραστηριότητα στον άνω ρού του ποταμού.
- Ανάλυση τμημάτων όστρεου (Benthic Forams) από το επίπεδο του πυθμένα του λιμανιού έδωσε χρονολογία 2521 $\pm$ 24 BP (=471 π.Χ.), ή οποία είναι ιστορικά πολύ ικανοποιητική· είναι επίσης πολύτιμη και βοηθεί την έρευνα του Έργαστηρίου, καθώς αποτελεί αρχαιολογικό δεδομένο για την επιβεβαίωση της καμπύλης του άνθρακα C14 γι' αυτή τη χρονική περίοδο.
- Τμήματα όστρεου (Cerithium) από ανώτερο στρώμα της πυρηνοληψίας, που αντιπροσωπεύει μια μεταγενέστερη χρήση της λιμενικής λεκάνης (άλλα όχι απαραίτητα την τελική φάση καθώς ανώτερα στρώματα ίσως να έχουν απομακρυνθεί και χαθεί) έδωσε ραδιοχρονολόγηση 2218 BP $\pm$ 25 (=168 π.Χ.), που και πάλι είναι πολύ ικανοποιητική για τα ιστορικά δεδομένα: η χρήση του λιμανιού μπορεί να ήταν λιγότερο συχνή και το λιμάνι να έπεσε σε μαρasmus μετά το 167 π.Χ. και την επικράτηση των Ρωμαίων στη μάχη της Πύδνας.

Μετά από τα αποτελέσματα των πυρηνοληψιών του 2009 από το Δυτικό Λιμάνι, όπως αναλύθηκαν από την έρευνητική ομάδα του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου και του Έργαστηρίου της Όξφόρδης, δεν κρίθηκε απαραίτητο να συνεχισθούν οι πυρηνοληψίες στο Δυτικό Λιμάνι. Αντίθετα, κρίθηκε αναγκαίο να επιβεβαιωθεί ή ίδια ένδεχομένως χρονική αλληλουχία ή διακοπή χρήσης και στο Ανατολικό Λιμάνι (επίπεδο λιμενικού πυθμένα ανά χρονική περίοδο, στρωματογραφία, κ.ά.) (εικ. 1-2).

Στόχος της έρευνας του 2011 ήταν η μελέτη της γεωμορφολογίας και της στρωματογραφίας του Ανατολικού Λιμένα για την κατανόηση της γεωλογικής εξέλιξης, της έκτασης και της μορφολογίας της λιμενικής λεκάνης από την αρχαιότητα ως σήμερα, αλλά και η διασταύρωση των δεδομένων από το Δυτικό Λιμάνι.

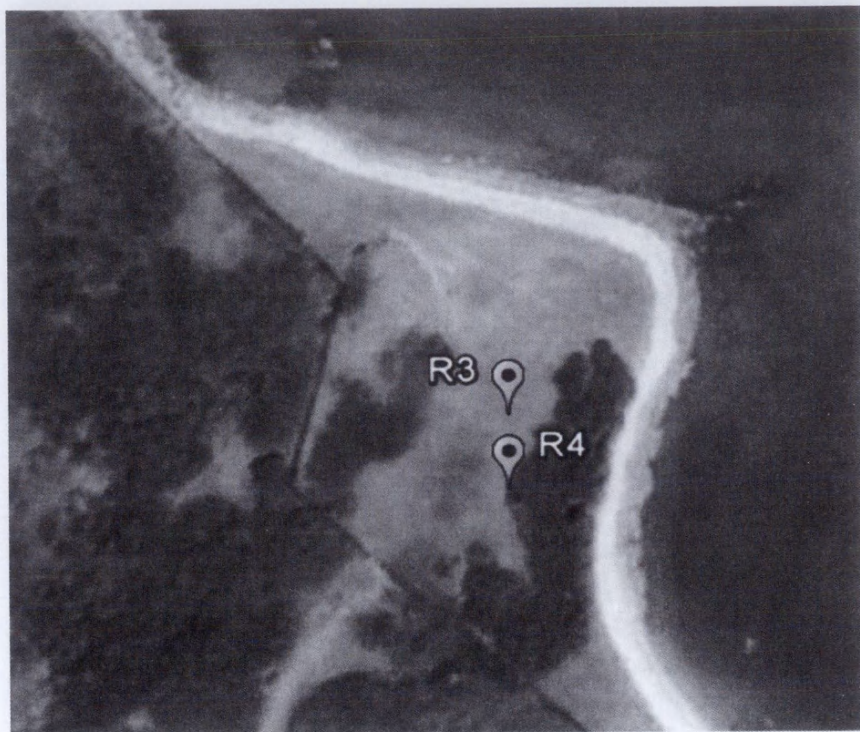
Η συλλογή δειγματοληψιών πραγματοποιήθηκε με δονητικό δειγματολήπτη ίζημάτων τύπου Cobra σε δύο θέσεις του δυτικού λιμένα από το Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου με επικεφαλής τον Κ. Παυλό-

Εἰκ. 1. Θέση δειγματοληψιῶν R3 καὶ R4.

πουλο. Ἡ θέση τῶν δειγματοληψιῶν R3 καὶ R4 ἐπιλέχθηκε ὥστε νὰ βρίσκονται ἐντὸς τῆς ἐπιχωμένης λιμενολεκάνης, ἀλλὰ σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ πραινὲς τοῦ λόφου, ὅπου συσσωρεύονται ἱζήματα ἀπὸ διάβρωση. Ἐπίσης, ἔγιναν σὲ περιοχὲς ἀνάμεσα στοὺς γεωλογικοὺς τάφρους πὺ εἶχαν πραγματοποιηθεῖ τὸ 2005 (βλ. Ἔκθεση 2005), ὥστε νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ στρωματογραφία πὺ εἶχε τότε μελετηθεῖ.

Εἰκ. 2. Θέση τῶν δειγματοληψιῶν R3 καὶ R4 στὸ ἀνατολικὸ λιμάνι (πηγή: GoogleEarth).

Οἱ δειγματοληψίες ἔγιναν σὲ πλαστικοὺς σωλῆνες PVC. Οἱ πυρηνοληψίες ἔφτασαν σὲ βάθος 3.32 μ. καὶ 2.67 μ. ἀντίστοιχα καὶ ἐκτιμᾶται ὅτι διαπέρασαν τὰ στρώματα ποὺ ταυτίζονται μὲ τὸν ἀρχαῖο πυθμένα τοῦ λιμένα. Οἱ πυρῆνες μεταφέρθηκαν στὸ ἐργαστήριο Φυσικῆς Γεωγραφίας-Γεωμορφολογίας τοῦ Τμήματος Γεωγραφίας τοῦ Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου καὶ οἱ πρῶτες ἀναλύσεις ἔχουν ἤδη πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ μέλη τῆς ομάδας. Πραγματοποιήθηκε ἄνοιγμα τῶν πυρήνων καὶ ἀκολούθησε ἡ τεκμηρίωση τοῦ δείγματος μὲ φωτογράφιση καὶ στὴ συνέχεια ποιοτικὴ περιγραφή του. Περιγράφηκε ἡ κοκκομετρία τοῦ ἰζήματος, ἡ συνεκτικότητά του καὶ τὸ χρῶμα του βάσει τῆς κλίμακας Munsell. Ἐπίσης ἔγιναν δειγματοληψίες γιὰ ραδιοχρονολογήσεις καὶ

ἀναλύσεις μικροπανίδας. Τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα τῆς λιθοστρωματογραφίας θὰ εἶναι σύντομα ἔτοιμα γιὰ δημοσίευση.

Γιὰ τὴ μελέτη τοῦ παλαιοπεριβάλλοντος, ἡ ἀνάλυση τρηματοφόρων καὶ ὀστρακωδῶν καθὼς καὶ ἡ ἀνάλυση ὀργανικοῦ ὕλικου γιὰ χρονολόγηση μὲ τὴ μέθοδο τοῦ C14 θὰ γίνεи σὲ συνεργασία μὲ ὁμάδες τοῦ Ἑθνικοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἐρευνητικῶν ἰνστιτούτων τοῦ ἐξωτερικοῦ. Συνεχίζεται ἡ συνεργασία μὲ τὸ Ἑργαστήριο Ἀρχαιολογίας καὶ Ἱστορίας τῆς Τέχνης στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης (Laboratory for Archaeology and the History of Art in Oxford), ὥστε νὰ δοθοῦν τὰ νέα δείγματα ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸ Λιμάνι γιὰ ἀναλύσεις καὶ ραδιοχρονολογήσεις.

Τὰ γεωλογικὰ δεδομένα καθὼς καὶ οἱ ραδιοχρονολογήσεις ἰζημάτων ποὺ συλλέχθηκαν μὲ πυρηνοληψίες θὰ συνεκτιμηθοῦν μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῶν δειγματοληψιῶν ποὺ πραγματοποιήθηκαν μὲ δονητικὸ δειγματολήπτη στὸ Δυτικὸ Λιμάνι τὸ 2009.

Ἡ πρώτη φάση τῆς ἔρευνας τῶν λιμανιῶν τοῦ Ραμνοῦντος ὁλοκληρώθηκε μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ 2011. Γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν στόχων ποὺ εἶχαν τεθεῖ ἀρχικῶς χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικὲς τεχνικὲς καὶ μεθοδολογίες ποὺ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα μία εὐρέως διεπιστημονικὴ μελέτη τῶν λιμένων μὲ τὴ συμμετοχὴ πανεπιστημίων, ἰνστιτούτων καὶ ἐργαστηρίων. Ἀναμένεται ὅτι ὅλα τὰ δεδομένα, ἀρχαιολογικά, γεωμορφολογικά, γεωλογικά, σεισμικά καὶ περιβαλλοντολογικά θὰ μελετηθοῦν συνδυαστικὰ μὲ στόχο τὴν ἔρευνα τῆς γεωμορφολογικῆς ἐξέλιξης τῶν λιμενικῶν λεκανῶν καὶ τὴν ἀναπαράσταση τῆς παράκτιας ζώνης στὴν ἀρχαιότητα. Ἡ δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων ἀναμένεται νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ 2012.

Γενικότερα, γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στὴν παράκτια ζώνη τοῦ Ραμνοῦντος, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ στὸ σχέδιο τοῦ πενταετοῦς προγραμματισμοῦ τῆς ἔρευνας, θὰ ἦταν μεγάλο εὐτύχημα ἂν στὸ μέλλον πραγματοποιοῦνταν ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφικὲς τομὲς σὲ ἐπιλεγμένα σημεῖα, ὥστε νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν τὰ ἀποτελέσματα τῶν γεωμορφολογικῶν ἐρευνῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ λιμενικῶν ἔργων (λιμενοβραχιόνων, νεωρίων, κ.ἄ.) γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση τοπογραφικῶν ζητημάτων ὀργάνωσης τῆς ὑποδομῆς τῶν λιμένων.

2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

(Πίν. 1-12)

Κατὰ τὸ 2011 ἀνασκάφηκε ὁ τάφος 49 στὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ νεκροταφείου στὸ Τσέπι Μαραθῶνος καὶ συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα, ποὺ εἶχε διακοπεῖ πρὸ δέκα ἐτῶν, στὴν περιοχὴ τοῦ Λιθοσωροῦ 66. Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς στὶς ἐργασίες ἔλαβε μέρος ὁ ἀρχαιολόγος Δημήτρης Κουφοβάσιλης.

Τάφος 49

Ὁ τάφος 49 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ Μαρινάτου μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀρχαίου δαπέδου¹. Ὁ περίβολός του, ποὺ σώζεται στὶς δύο μακρὲς πλευρὲς, πλαισιώνει τὸ ὑπέργειο κτιστὸ περίγραμμα τοῦ τάφου, κατασκευασμένο πρόχειρα καὶ ἄτακτα ἀπὸ μία σειρὰ πέτρες σὲ μία στρώση (πίν. 1α). Τὸ κτίσιμο τοῦ πλαισίου ἐπεκτείνεται, κατ' ἐξάιρση τοῦ τηρουμένου κανόνος, στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, μεταξὺ τῶν δύο πλευρικῶν στηλῶν, μὲ πέτρες ἐπιφανειακὰ μικρὲς καὶ βαθύτερα, σὲ δύο-τρεῖς στρώσεις μὲ μεγάλες καὶ τραχιεῖς, φράσσοντας οὐσιαστικὰ τὴν εἴσοδο στὸ πρόθυρο (πίν. 1β).

Συμπληρωματικὴ ἔρευνα τοῦ δαπέδου ἐξωτερικὰ, ἀποκάλυψε ὅτι κατὰ 0.10-0.15 μ. χαμηλότερα ὑπῆρχε καὶ ἄλλος περίβολος σὲ ἀπόσταση 0.20-0.35 μ. βορειότερα τοῦ ὑπάρχοντος ποὺ στρέφει στὰ δυτικὰ (πίν. 2α). Ἐπίσης ὑπῆρχε καὶ παλαιότερο ὀρθογώνιο πλαίσιο, στὸ ἴδιο βάθος, κτισμένο καὶ αὐτὸ ἀπὸ μία σειρὰ πέτρες (πίν. 2β).

Ἡ κάλυψη τοῦ λάκκου, 0.42 μ. βαθύτερα τοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου, ἀποτελεῖτο οὐσιαστικὰ ἀπὸ δύο μεγάλες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, καθὼς καὶ μία μικρότερη, ποὺ γεφύρωναν τὸ κενὸ ἀπὸ Β-N καὶ μερικὲς μικρὲς ποὺ ἔφρασσαν

---

1. Βλ. περιγραφή καὶ σχέδιο, Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ, *Τσέπι Μαραθῶνος. Τὸ Πρωτοελλαδικὸ Νεκροταφεῖο* (Αθῆναι 2005) στὸ ἐξῆς Τσέπι, 242-3.

τὰ μεταξὺ τῶν μεγάλων κενά. Ἡ δυτικὴ εἶχε διαστ. 1.35×0.66 , πλάχ. 0.16, ἡ μεσαία 0.91×0.29 , πλάχ. 0.16 καὶ ἡ ἀνατολικὴ 1.44×0.86 μ. Αὕτῃ φάνηκε σὲ βάθος 1.23 μ. ἀπὸ 0.00 τῆς ἀνασκαφῆς, ἀλλ' ὑψηλότερα αὐτῆς (βάθος 1.16 μ.), σὲ θέσῃ ἀντίστοιχη μὲ τὴν εἴσοδο στὸν λάκκο, εἶχε στρωθεῖ λεπτὴ σχιστόπλακα. Τὸ ὕλικό τῆς ἐμφανίζει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ μὲ τὶς πλάκες ἐπενδύσεως τοῦ λάκκου, καὶ ἡ μία στενὴ πλευρὰ τῆς εἶναι καμπύλη, ὅπως ἡ κορυφὴ πολλῶν πλευρικῶν στηλῶν τοῦ νεκροταφείου (πίν. 3α). Ἡ παρουσία τῆς στῆ συγκεκριμένη θέσῃ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ σὰν ἀνώφλι, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ σχέση τῆς μὲ τὴν καλυπτῆρια εἶναι ἀντίστροφη τῆς τυπικῆς κατασκευῆς, καὶ ἀντὶ νὰ στηρίξει τὴ στέγαση, πατάει αὐτὴ, ἡ λεπτή, στὴν καλυπτῆρια. Ὅπως διαπιστώθηκε, στὴν πραγματικότητά χρησιμοποιεῖται ὡς βάση γιὰ τὶς ἐπ'ἀλλήλους στρώσεις τῆς μονῆς σειρᾶς λίθων (πίν. 3β), ποὺ ἀποτελέσαν τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ τοῦ ὁρατοῦ, ὑπέργειου ὀρθογωνίου πλακίου ἐπάνω ἀπὸ τὸν τάφο. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν καλυπτῆριων δύο ἀκόμα ἐπιμήκεις σχιστολιθικῆς καὶ μία ἀσβεστολιθικῆς ἦταν στρωμένες ἐξωτερικὰ τοῦ χείλους τοῦ λάκκου, χωρὶς προφανὴ χρησιμότητα (πίν. 4α), ἐνῶ ἄλλα μικρὰ τμήματα πλακῶν βρέθηκαν διασκορπισμένα σὲ διάφορα σημεῖα καὶ βάθη.

Τὸ πρόθυρο ἔχει σχῆμα τραπεζίου, μὲ στενὴν πλευρὰ τὴν εἴσοδο στὸν λάκκο, διαστ. 0.92×0.33 μ. (πίν. 4β). Τὰ πλευρικά του τοιχώματα ἐπενδύθηκαν ἀνώμαλα καὶ ἀσύντακτα μόνο στὸ ἀνώτερο τμήμα τους καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ χείλους τοῦ λάκκου καὶ ἄνω. Σὲ κάθε πλευρὰ τὸ κτίσιμο πατάει ἐπάνω σὲ λεπτὴ σχιστολιθικὴ πλάκα (μῆκ. 0.67 μ. ἡ νότια) καὶ σὲ βάθος 1.48 μ. δηλ. κτισμένο τμήμα ὕψ. 0.70 μ. Τὸ δάπεδο τοῦ προθύρου, σκαμμένο στὸ φυσικὸ χῶμα, διαιρεῖται κατὰ τὸ μῆκος του μὲ μία βαθμίδα σὲ δύο ἐπιφάνειες καὶ ἀπολήγει χωρὶς κατώφλι στὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου, κατὰ 0.36 μ. ψηλότερα τοῦ δαπέδου τοῦ λάκκου. Τὸ μέτωπο τῆς χαμηλότερης βαθμίδας προστατεύεται ἀπὸ μίαν λεπτὴν σχιστόπλακα ὕψ. 0.25 μ., τοποθετημένη ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λάκκου, κατὰ 0.08 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτοῦ.

Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου (διαστ.: πλάτος $0.33 \times$ ὕψος 0.49 μ.) βρέθηκε ἀνοικτό, χωρὶς τὴ συνήθη ὀρθία πλάκα. Μέσα στὸ πρόθυρο ἦταν τοποθετημένα σὲ διάφορα ὕψη ὅσταν μερικῆς ἀνακομιδῆς. Στὸ ψηλότερο σημεῖο, στὴν ἀρχὴ τοῦ ὀρύγματος, ἦταν μόνο τὸ κρανίον καὶ χαμηλότερα, πρὸς τὴν εἴσοδο, τὰ ὅσταν τῶν χειρῶν καὶ ποδιῶν, μὲ μίαν πέτρα μεταξὺ τῶν τελευταίων, σὲ διάταξιν ποὺ ἀπέδιδε κατὰ χώραν ταφῆς σὲ στάση συνεσταλμένη (πίν. 5α).

Μέσα στὸν λάκκο τὰ ὀστά ἄρχισαν ἀπὸ βάθος 0.37 μ. χαμηλότερα τῶν πλακῶν ἐπενδύσεως στὴ δυτικὴ πλευρά, ἢ 1.64 μ. ἀπὸ 0.00. Ὅπως παρατηρήθηκε, τὰ πρῶτα ὀστά ἦταν σὲ καλὴ κατάσταση, μαζεμένα καὶ τοποθετημένα σχεδὸν κατακόρυφα, ἐνῶ κάτω ἀπ' αὐτὰ ὑπῆρχαν περὶ τὰ 6-8 κρανία, ἀλλὰ δὲν ἔσωζαν τίς γνάθους. Ἐλάχιστα σχετικὰ ἦταν τὰ δόντια, σκόρπια μέσα στὰ χώματα τοῦ λάκκου, καθὼς καὶ τρία τμήματα γνάθων. Τὰ ὀστά καὶ κρανία, 12 συνολικά, συνέχιζαν κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς παρεϊᾶς κυρίως, μέχρι τὸν πυθμένα τοῦ λάκκου, ἀλλὰ τὰ χαμηλότερα ἦταν πολὺ φθαρμένα.

Ὁ τελευταῖος νεκρὸς βρέθηκε σὲ βάθος 1.90 μ., τοποθετημένος κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς μὲ τὴν κεφαλὴ στραμμένη δυτικά, διατηρημένη σὲ καλὴ κατάσταση καὶ μὲ τίς δύο γνάθους στὴ θέση τους. Ἐπάνω του εἶχαν ριφθεῖ ἀρκετὰ βότσαλα, ἀλλ' ὑπῆρχαν καὶ μερικὰ μακρὰ ὀστά, ποὺ πιθανὸν νὰ εἶχαν κυλίσει ἐκεῖ ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἢ νὰ εἶχαν μεταφερθεῖ μὲ τὰ νερά (πίν. 5β). Σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κρανίον ὑπῆρχε ἀκέραιο τηγανόσχημο σκεῦος, διαμ. 0.145 μ. καὶ μέσα στὴν ὀρατὴ, κοίλῃ ἐπιφάνειᾳ εἶχε εἰσχωρήσει ἓνα μεγάλο κόκαλο, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχε κυλίσει καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὴ συγκέντρωση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (πίν. 6α). Ἡ ἐξωτερικὴ δισκοειδὴς ἐπιφάνεια τοῦ σκεύους εἶναι διακοσμημένη μὲ ἐγγάρακτες βραχεῖες γραμμὲς κατὰ τὴν περίμετρο καὶ ἔντυπες τριγωνικὲς στιγμές, ποὺ σχηματίζουν τρεῖς πλατεῖς ὁμόκεντρος κύκλους, καὶ μὲ κεντρικὸ κόσμημα ἀποτελούμενο ἀπὸ ὅμοιες γραμμὲς καὶ ἐγγάρακτους κύκλους. Ἡ λαβὴ του, σὲ σχῆμα Π, παρουσιάζει σημαντικὴ ἰδιοτυπία: Τὰ ἄκρα τῆς στρέφουν πρὸς τὰ κάτω κατ' ὀρθὴ γωνία καὶ ἀπολήγουν σὲ προεξοχές μὲ διάπλαση ἀνθρωπίνου πέλματος. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ μεταβάλλει τὸ εἶδος τοῦ εὐρήματος, ποὺ ἀπὸ σύνθηες σκεῦος μετατρέπεται σὲ εἰδῶλιο (πίν. 7α).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τηγανόσχημο, ἅμεσα μὲ τὸν σκελετὸ συνδέονται ἓνας μικκύλος ἀμφορίσκος, τοποθετημένος ὀρθίως δίπλα στὸ πλευρὸ τοῦ νεκροῦ, ποὺ φέρει χαρακτηριστικὴ προεξοχή στὸ χεῖλος, σὰν μύτη εἰδῶλιου², ἓνας ὀστέινος χρωματοτρίπτης, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ λεκάνη του, δεύτερος μικκύλος ἀμφο-

2. Πρβ. ὁμοιότητα μὲ γραπτὸ ἀγγεῖο τῆς νεώτερης Νεολιθικῆς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, Φ. ΔΑΚΟΥΝΙΑ, *ΒΑ Φωκίδα, Αρχαιολογία. Εὐβοία καὶ Στερεὰ Ἑλλάδα* (2008, Ἐκδοσις Μέλισσα), εἰκ. 486.

ρίσκος περίπου κάτω ἀπὸ τὰ συνεσταλμένα πόδια του καὶ μία μικρὴ πιεσμένη σφαιρικὴ πυξίδα κάτω ἀπὸ τὸ κρανίον του (πίν. 7β).

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ κατὰ χώραν σκελετοῦ, τὸ δάπεδο τοῦ λάκκου παρέμεινε κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα του καθαρὸ σὲ βάθος 2.11 μ. Ἀντίθετα, κατὰ μῆκος τῶν τριῶν πλευρῶν ἡ συγκέντρωση ὀστέων συνεχίσθηκε, ἀλλ' ἡ ἔκτασή τους πρὸς τὴν ἐπιφάνεια τοῦ λάκκου περιορίσθηκε ἀπὸ λίγα μακρὰ ὅστὰ τοποθετημένα στὴ σειρὰ κατὰ μῆκος τῆς νότιας καὶ δυτικῆς πλευρᾶς. Στὰ βόρεια καὶ ΒΑ μεγάλα βότσαλα καὶ χαλίκια σχημάτιζαν παχὺ στρώμα καὶ ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ἐπιφάνειας παλαιᾶς κοίτης ποταμοῦ (πίν. 6β). Τελικὰ ὅμως κάτω ἀπὸ τὰ βότσαλα παρουσιάσθηκαν καὶ πάλι μακρὰ ὅστὰ, μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τοποθετημένα τακτικὰ καὶ μεταξύ τους παράλληλα, μέσα σὲ λακκούβα σκαμμένη χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ λάκκου, σὲ βάθος 2.34 μ. (πίν. 8α)³. Παρόμοια εἰκόνα ἐμφάνιζαν καὶ οἱ ἄλλες δύο πλευρές. Δυτικὰ τὰ ὅστὰ μαζί μὲ τμήματα ἀπὸ κρανία ἦταν ἀκόμα περισσότερα, ὅχι ἀκριβῶς σκεπασμένα, ἀλλὰ ἀνακατεμένα μὲ λεπτὸ χαλίκι, ἐνῶ νότια ἦταν καὶ πάλι περιορισμένα μὲ μακρὰ ὅστὰ στὴ σειρὰ, πολλὰ θρυψαλισμένα καὶ μερικὰ κάτω ἀπὸ μικρὴ πλακωτὴ πέτρα. Ἐκεῖ, ἀνάμεσα στὰ τελευταῖα καὶ μέσα στὸν ἄρμὸ τῶν δύο ὀρθίων πλακῶν ἐπενδύσεως, σὲ βάθος 0.15 μ. χαμηλότερα τοῦ τηγανόσχημου, ὑπῆρχε μία μικκύλη πυξίδα ὕψ. 0.04 μ. (πίν. 8β). Ἀπὸ τίς δύο λαβές της, ἡ μία εἶχε ἀποπέσει καὶ στὴ θέση της εἶχε ἀνοιχθεῖ μία ὀπή. Τὸ ἀγγεῖο εἶναι ἀχόσμητο, ἀλλὰ θυμίζει πολὺ τὸ T. 19.5 τοῦ νεκροταφείου καὶ φαίνεται σύγχρονό του⁴.

Δυτικὰ Λιθοσωροῦ 66

Περὶ τὸ μέσον τοῦ Νεκροταφείου, μεταξύ σκαμμένων καὶ ἄσκαφων τάφων εὐρίσκεται ὁ Λιθοσωρὸς 66. Ὑψώνεται περὶ τὰ 0.30 μ. ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο δάπεδο τοῦ Νεκροταφείου καὶ συγκεκριμένα ἡ κορυφή του βρίσκεται σὲ βάθος 0.33 μ. ἀπὸ 0.00 γενικὸ ὑψόμετρο τῆς Ἀνασκαφῆς καὶ οἱ χαμηλότερες πέτρες του

3. Πρβ. Τάφος 68, ΠΑΕ 2006, 5, πίν. 8β.

4. Τσέπι, 140, 307.

στήν περιφέρεια, σέ βάθος 0.65 μ. Μικρή έρευνα τοῦ 2001 στο νότιο ἄκρο του, πού ἐπιχείρησε νά διαπιστώσει τόν σκοπό καί τήν αἰτία δημιουργίας του, διακόπηκε σύντομα γιά λόγους τεχνικούς⁵. Ἐφέτος ἡ έρευνα στράφηκε σέ τμήμα τῆς δυτικῆς περιμέτρου, πού βρίσκεται στο Τετράγωνο 21 τοῦ Γενικοῦ Καννάβου τοῦ Νεκροταφείου, μέσα σέ ὀρθογώνια τάφρο μήκους 2.90 μ. ἀπό Β-Ν καί πλάτους 1.00 μ. ἀπό Α-Δ. Ἀπό τὸ τμήμα αὐτὸ ἀφαιρέθηκαν οἱ ἀνώτατες ἐπιφανειακὲς πέτρες καί διαπιστώθηκε ὅτι ἦταν μὲν ἀσύντακτα τοποθετημένες, ἀλλὰ στερεωμένες μέσα σέ λάσπη (πίν. 9α). Κάτω ἀπὸ τὶς πέτρες ἐπιφανείας, ἀκολούθησαν, στο κεντρικὸ τμήμα μόνον, ἄλλες δύο στρώσεις σέ κυκλικὴ διάταξη διαμ. 1.00 μ. περίπου⁶ (πίν. 9β). Μεταξὺ τῶν στρώσεων μεσολάβουσε λεπτὸ στρώμα καθαρῶν καστανῶν χωμάτων, ἀλλ' οἱ πέτρες ἦταν καί πάλι στρωμένες μέσα σέ λάσπη. Οἱ κατώτατες πατοῦσαν σέ καθαρὸ δάπεδο, σέ βάθος 1.00 μ., στο ὁποῖο ἐκτός ἀπὸ λίγα ὄστρακα εἶχε ἀπομείνει καί τμήμα ἀρύταινας χαλκουργείου (πήλινο χωνευτήρι) (πίν. 10α). Ἀμέσως χαμηλότερα ἀπὸ τὶς πέτρες καί πέρα ἀπὸ τήν περιφέρεια τοῦ ἡμικυκλίου τους, σέ βάθος 1.05 μ., διακρίθηκε σαφῶς στο δάπεδο ἀκανόνιστη περιοχὴ μὲ σκοτεινότερο χῶμα, πού περιεῖχε λίγα ὄστά (μέγ. μήκους 0.20 μ.), μία γνάθο μὲ τὰ δόντια στὴ θέση τους, ἐλάχιστα βότσαλα, ὄστρακα (πίν. 10β), καί στο βόρειο ἄκρο τους μία ἀκεραία λεπίδα ὀψιανοῦ. Ἡ έρευνα τῆς τάφρου συνεχίσθηκε μέχρι βάθους 1.22 μ., καί ἔφθασε σέ καθαρὸ σκληρὸ χῶμα χωρίς ὄστρακα ἢ ἄλλα εὐρήματα, πού δηλώνει τήν στερεὴ ἐπιφάνεια βάσης τοῦ Λιθοσωροῦ 66.

Ἀπὸ τήν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀκραίου δυτικοῦ τμήματος τοῦ Λιθοσωροῦ 66, δὲν προκύπτει ἀπολύτως ὁ λόγος τῆς κατασκευῆς του. Μόνον τὰ λίγα ὄστά καί ἡ γνάθος, σέ συνδυασμὸ μὲ τήν λεπίδα ὀψιανοῦ, πού ἀνευρίσκεται πάντα στοὺς τάφους ἐκτός ταφῆς καί ὄχι ὡς κτέρισμα, ὑποδηλώνει κάποια νεκρικὴ τελετουργία τμηματικῆς ἀνακομιδῆς.

5. Τσέπι, 279-81.

6. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ ἡμικυκλικὸ ἀνασκαμμένο τμήμα.

Νότια Λιθωσωροῦ 66

Τμήμα τῆς νότιας περιφέρειας τοῦ Λιθωσωροῦ 66, ποῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ὄριο μεταξύ τῶν Τετραγώνων 20 καὶ 21 τοῦ γενικοῦ καννάβου τῆς Ἀνασκαφῆς, εἶχε ἀρχίσει νὰ σκάβεται τὸ 2001⁷. Περὶ τὰ 0.10 μ. χαμηλότερα τοῦ δαπέδου τοῦ νεκροταφείου καὶ τῆς βάσης τοῦ Λιθωσωροῦ 66, σὲ βάθος 0.87 μ. ἀπὸ 0.00 ἀνασκαφῆς, εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τρεῖς μεγάλες πέτρες ἢ πλάκες σὲ κάτοψη κορυφῶν ὀρθογωνίου τριγώνου. Οὐσιαστικὰ μόνο ἡ μία, ἡ χαρακτηρισμένη ὡς πλάκα Β, ἦταν κάτω ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ Λιθωσωροῦ, ἐνῶ τὶς ἄλλες δύο κάλυπτε τὸ ἐλεύθερο δάπεδο τοῦ Νεκροταφείου. Ὁ χώρος μεταξύ τῶν τριῶν πλακῶν εἶχε διάφορες σκόρπιες πέτρες, ἐνῶ ἀμέσως δίπλα στὴν Β παρουσιάσθηκαν λίγα ὀστά καὶ ὄστρακα χωρὶς ἰδιαίτερη διάταξη. Ἡ ἔρευνα τοῦ 2001 διακόπηκε ὅταν λίγο νοτιότερα, σὲ βάθος 1.00 μ. περίπου, ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς μεγάλες πέτρες τοποθετημένες στὴ σειρά ἀπὸ Δ-Α καὶ ἄλλες γύρω τους μικρότερες. Ἐπάνω τους ἦταν μαζεμένα λίγα μακρὰ ὀστά καὶ ὄστρακα μαζί με χονδρὰ χαλίκια.

Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, στὸ Τετράγωνο 20 (πίν. 11α), ἄρχισε ἐφέτος ἡ ἔρευνα γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ σχέση τῶν πλακῶν μετὰ τὸν Λιθωσωρὸ καὶ γενικότερα μετὰ τὸ Νεκροταφεῖο. Γύρω ἀπὸ τὶς τρεῖς πλάκες στὴ σειρά (βαθ. 1.03 μ.) καὶ κάτω ἀπὸ τὰ συγκεντρωμένα ὀστά, βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα καὶ μεγάλα κομμάτια σπασμένων ἀγγείων μαζί με βότσαλα. Ἀπὸ τὰ κομμάτια ἀναγνωρίσθηκαν ἀμφορίσκοι, σκύφοι καὶ ἄλλα μεγάλα ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, ἀλλ' ἡ κεραμεικὴ ἦταν θρυψαλισμένη καὶ σὲ κακὴ κατάσταση (πίν. 11β). Οἱ πλάκες εἶχαν στρωθεῖ σὲ μῆκος 1.15 μ. ἀπὸ Α-Δ καὶ μέγ. πλάτος 0.63 μ., καὶ ὅπως διαπιστώθηκε κατὰ τὴν ἀφαίρεσή τους, ἦταν τοποθετημένες σὲ καθαρὸ χῶμα, ἐξ ἴσου σκληρὸ μετὰ τὴν ἀνώτερη στρώση, ἀλλὰ δὲν διευκρινίσθηκε ἡ χρησιμότητά τους.

Ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε νοτιότερα, πάντα μέσα στὸ Τετράγωνο 20, σὲ ἐπιφάνεια 1.00 μ. ἀπὸ Β-Ν, 1.80 μ. ἀπὸ Δ-Α καὶ γενικὸ βάθος 0.75 μ. Στὴν ἀρχὴ τὰ ὄστρακα ἦταν ἐλάχιστα, ἀλλὰ ἀπὸ βάθους 0.87 μ. καὶ κάτω ἄρχισαν

7. Βλ. Τσέπι, εἰκ. 307.

νά πληθαίνουν και μετά από 0.20 μ. (σέ βάθος 1.09 μ.) παρουσιάστηκε δάπεδο καλυμμένο με σκοτεινότερα σκληρά χρώματα, μικρές πέτρες, βότσαλα, χαλίγια και πολλή κεραμική (πίν. 12α). Χαμηλότερα ή κεραμική πολλαπλασιάστηκε, αλλά τα χρώματα παρέμειναν πολύ σκληρά και διακρίθηκαν αρκετά μεγάλα τμήματα με σχήματα γνωστά από τον Άποθέτη 39 (πίν. 12β). Τα μεγαλύτερα προέρχονται από λεκάνες, αμφορίσκους ακόσμητους ή ἐγγράκτους κατά τον ρυθμό Τσέπι και υδροφόρα αγγεία. Όλη ή κεραμική δὲν ἦταν ἀπλῶς κατεστραμμένη, ἀλλὰ θρυψαλισμένη, ὅπως ἀκριβῶς καὶ αὐτὴ γύρω ἀπὸ τὶς τρεῖς πλάκες (πίν. 12α). Ἡ ἐπίχωση τῆς ἐπιφάνειας 1.00×1.80 μ. ἦταν ὁμοιογενὴς καὶ τερμάτιζε σὲ βάθος 1.26 μ., σὲ ἐπιφάνεια καθαρὴ μὲ χρώματα σκληρά, χωρὶς πέτρες. Ἐκτὸς τῆς κεραμικῆς περιεῖχε μόνο δύο λεπίδες ὀψιανοῦ σπασμένες στὴ μέση καὶ τὰ κομμάτια τους πεταμένα ἐπὶ τόπου, πού προφανῶς ἀρχικὰ ἦταν ἀκέραιες (πίν. 12γ).

Τὸ εὔρημα παρουσιάζει πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν Ἀποθέτη 39, ἀλλὰ καὶ 4 σημαντικὲς διαφορές: 1. Ἡ κεραμικὴ δὲν ἦταν ριγμένη σὲ λάκκο, ἀλλὰ ἀπλωμένη σὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. 2. Ἡ ἐπίχωση εἶχε μικρὸ πάχος, μόλις 0.15-0.20 μ. καὶ τὰ χρώματα ἦταν πολὺ σκληρά, πολὺ σκληρότερα ἀπὸ τὰ μαλακὰ στακτοχρώματα τοῦ Ἀποθέτη 39. 3. Συγκριτικὰ τὰ ὄστρακα ἦταν πολὺ λιγότερα ἀπὸ τὶς πέτρες καὶ τὰ βότσαλα. 4. Ἡ κεραμικὴ ἦταν ὄχι ἀπλῶς τεμαχισμένη, ἀλλὰ θρυψαλισμένη ἐπὶ τόπου. Τελικὰ τὸ εὔρημα δὲν ἐρμηνεύθηκε καὶ ἡ ἔρευνα θὰ συνεχισθεῖ.

Συντήρηση

Ἡ ἐργασία συντήρησης τῆς κεραμικῆς τοῦ Ἀποθέτη 39, πού ὑποστηρίζεται οἰκονομικὰ ἀπὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Προϊστορικοῦ Αἰγίου τῆς Φιλαδελφείας (INSTAP) ἐπικεντρώθηκε καὶ ἐφέτος στὴν ὁλοκλήρωση τῆς συγκόλλησης τῶν λεκανῶν πού φθάνουν περίπου τὶς ἑκατό. Σοβαρὴ, ἰδιαίτερα ἐπίπονη καὶ χρονοβόρα ἦταν ἡ προσπάθεια συντήρησης τῆς θρυμματισμένης κεραμικῆς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Λιθοσωροῦ 66. Ἡ ἀνασύσταση τῶν ἀγγείων παρουσιάζει σχήματα γνωστά ἀπὸ τὸν Ἀποθέτη 39, μὲ τοὺς ἴδιους τύπους καὶ διακόσμηση, πού καθιστοῦν τὰ δύο εὔρηματα σύγχρονα. Τονίζεται ὅμως ὅτι σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πλειονότητα τῶν σκευῶν τοῦ Ἀποθέτη 39, τὰ ἀγγεῖα τοῦ νέου εὔρηματος δὲν μαρτυροῦν ἐπίδραση πυρᾶς μετὰ τὸν διαμέλισμό τους. Τὸ χρῶμα τους εἶναι

θεωρητικά ἐνιαῖο, χωρὶς ἔντονες μεταβολές χρωματισμοῦ, ποὺ νὰ δηλώνουν ὅτι ὁρισμένα κομμάτια ὑπέστησαν καὶ δεύτερη φορὰ τὴν ἐπίδραση τῆς θερμότητος.

Τὶς ἐργασίες διηύθυνε ἡ συντηρήτρια κ. Τασούλα Βουτσινᾶ, μὲ βοήθό της τὴν κ. Ἑλπίδα Βαμβακάρη. Τὴν καταγραφή καὶ ἡλεκτρονικὴ ἀρχειοθέτηση τῶν εὐρημάτων ἔχει ἀναλάβει ὁ ἀρχαιολόγος Δημήτρης Κουφοβασίλης. Ὁ κ. Doug Faulmann ἐκτέλεσε λεπτομερῆ σχέδια ὁρισμένων συγκολλημένων ἀγγείων σὲ συνέχεια τῆς παρεχόμενης κατ' ἔτος τεχνικῆς βοήθειας ἀπὸ τὸ Κέντρο Ἑρευνας Ἀνατολικῆς Κρήτης.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ

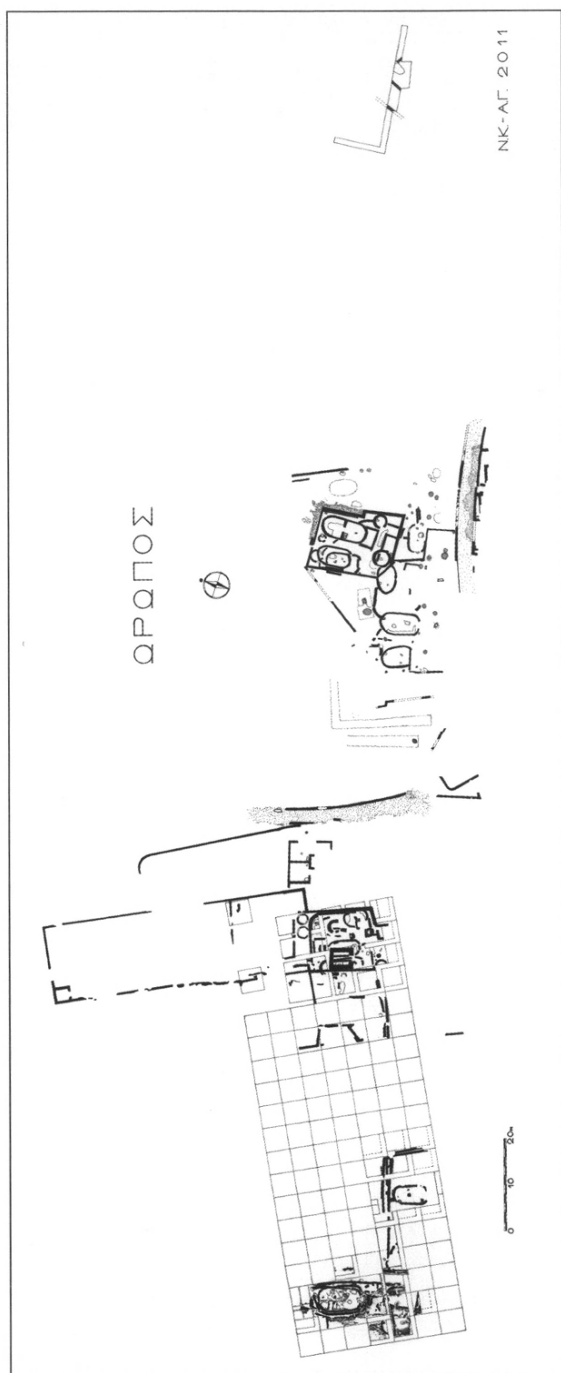
(Πίν. 13-20)

Κατὰ τὸ 2011 συνεχίστηκαν οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὸν Δυτικὸ Τομέα τοῦ Γεωμετρικοῦ-Ἀρχαϊκοῦ οἰκισμοῦ στῇ Σκάλα Ὠρωποῦ¹. Οἱ ἀνασκαφὲς διενεργήθηκαν ἀπὸ 18 Ἰουλίου ἕως 12 Αὐγούστου 2011. Βασικὸς στόχος μας ἦταν ἡ συνέχιση τῆς ἀποκάλυψης σὲ ἔκταση τοῦ ὑπόλοιπου τμήματος τοῦ Γεωμετρικοῦ-Ἀρχαϊκοῦ οἰκισμοῦ, ἀνάμεσα στὰ οἰκοδομήματα ΛΒ'-ΛΓ' (στὰ Ἀνατολικά) καὶ τὰ μνημειακὰ ἐλλειψοειδῆ οἰκοδομήματα ΛΔ'-ΛΕ'-ΛΣΤ' (στὰ Βόρεια) (εἰκ. 1)².

---

1. Στὶς ἐργασίες τόσο στὸ πεδίο ὅσο καὶ στὸ Μουσεῖο συμμετεῖχαν οἱ παλαιοὶ συνεργάτες διδάκτορες ἀρχαιολόγοι Manuel Arjona-Pérez, Βίκυ Βλάχου, Jean-Sébastien Gros καὶ Ξένια Χαραλαμπίδου. Τὰ σχέδια πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Α. Γούναρη σὲ συνεργασία μὲ τὸν τοπογράφο Ν. Μαστρονικόλα. Στὴν ἀνασκαφὴ πῆραν μέρος πολυάριθμοι προπτυχιακοὶ καὶ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς τῆς ἀρχαιολογίας ἀπὸ τὰ πανεπιστήμια Θεσσαλίας, Ἰταλίας, Γαλλίας καὶ Σερβίας. Μεταπτυχιακοί: Bianco Antonio, Stevanovic Jovanca, Κακλαμάνη Ὑλγα, Παπαδοπούλου Χαρά, Πράππα Ὑλγα, Χιώτης Γιώργος. Προπτυχιακοί: D'Angelo Paolo, Ζησοπούλου Μαρία, Καραγιαννοπούλου Μαρία, Καραμπά Πηνελόπη, Κίσσα Σταυρούλα, Κλεισούρα Εἰρήνη-Αἰκατερίνη, Κολετσίου Γεωργία, Κορναράκη Ἐλένη, Κυριαζίδου Οὐρανία, Κωσταντινίδου Μάρθα, Μακεδόνα Ἐλένη, Μίλιου Ἀνδρονίκη, Moura Héloise, Μπάρκουλη Ἐλένη, Νερατζάκη Ἀνδριάννα, Ντότα Ζωή, Ντριόλαρη Ἰρις, Παπαδημητρίου Ἀνθούλα, Σακελλαρίου Ντάνυ, Sacco Arianna, Χαρίτου Γεωργία καὶ Χριστοδούλου Ἐλπινίκη. Οἱ ἐργασίες χρηματοδοτήθηκαν καὶ ἐφέτος γενναῖα ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα Ψύχα, τὸ Institute for Aegean Prehistory (INSTAP), καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

2. Γιὰ τὶς παλαιότερες ἔρευνες στὴν περιοχὴ βλ. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Ἀνασκαφὴ Σκάλας Ὠρωποῦ, ΠΑΕ 2007, 9-14. ΠΑΕ 2008, 7-19. ΠΑΕ 2009, 29-40. ΠΑΕ 2010, 9-18.

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ διάγραμμα 2011 (σχέδιο Α. Γούναρη).

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα σημαντικά. Ἐρευνήθηκαν συστηματικὰ πέντε νέα τετράγωνα, τὰ $-E$, $-O$, $-Π(-1)$, $-O(-2)$ καὶ $-Π1$, στὰ ὁποῖα ἀπαντήθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῶν Γεωμετρικῶν καὶ Ἀρχαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 2-3). Συγκεκριμένα ἀποκαλύφθηκαν δύο νέα ἐλλειψοειδῆ οἰκοδομήματα, τὰ $ΛΘ'$ καὶ $Μ'$ καὶ τὰ λείψανα ἑνὸς ὀρθογώνιου οἰκοδομήματος, τοῦ $ΛΗ'$. Ἐπίσης στὰ σημαντικὰ κατάλοιπα τῆς φετινῆς περιόδου συγκαταλέγεται πεταλόσχημος κλίβανος κεραμεικῆς στὸν μάρτυρα ἀνάμεσα στὰ Τετράγωνα $-O/-E(-1)$, ἄριστα διατηρημένος. Δυστυχῶς ἡ λάσπη καὶ τὰ νερά δὲν ἐπέτρεψαν τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ καμπύλου κτιρίου $ΛΖ'$ ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι στὸ Τετράγωνο $-N(-1)$ ἀνατολικότερα³.

Κτίριο Μ (T170, T167, T168) στὰ Τετράγωνα $-Π1$ καὶ $-Π(-1)$ (εἰκ. 1-3, πίν. 13α)

Φέτος ἀποκαλύφθηκε ἓνα νέο ἐλλειψοειδὲς κτίριο, $Μ'$, διαστάσεων περίπου 6.50×4.65 μ. προσανατολισμένο ὅπως εἶναι τὸ σύνθετες στὸν Ὠρωπὸ πρὸς Νότον (πίν. 13α-β, 14α). Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ἀνήκουν σὲ δύο ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις. Ἡ Βόρεια ἀψίδα τοῦ οἰκοδομήματος (T170), πλ. 0,40 μ., σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση. Σὲ μιὰ δεύτερη ἀρχιτεκτονικὴ φάση ἀνήκουν ὁ T167 (παραστάδες εἰσόδου καὶ τμήμα τοῦ Δ τοιχοβάτη) καὶ ἐνδεχομένως τμήμα τοῦ Ἀνατολικοῦ τοίχου (T168). Ἡ εἴσοδος ἔχει πλ. 1.50 μ. καὶ φράζεται ἀπὸ λίθινο κατώφλι ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ μικροὺς ἐπίπεδους λίθους. Μιὰ ἀβαθὴς κοιλότητα ποὺ περιεῖχε χαλίκια ἀναγνωρίστηκε στὸ μέσον περίπου τοῦ οἰκοδομήματος καὶ ἐνδέχεται νὰ ἀντιπροσωπεύει κεντρικὴ πασσαλότρυπα. Μὲ τὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση σχετίζεται μιὰ λίθινη ὑπερυψωμένη «τράπεζα» μέγ. διαστάσεων 2×1 μ. περίπου ποὺ καταλαμβάνει τὸ $ΝΔ$ τεταρτημόριο τοῦ οἰκοδομήματος (πίν. 14β). Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικροὺς λίθους καὶ ἦταν σπαρμένη μὲ θραυσμένα ἀγγεῖα (καὶ ἀρκετὲς πῆλινες ψήφους) τοῦ τέλους τῆς Γεωμετρικῆς περιόδου (πίν. 15α). Στὸ $Ν$ ἄκρο τῆς κατα-

3. Βλ. ΠΑΕ 2010, 16.

σκευῆς μάλιστα βρέθηκαν καὶ μικρὰ ἀγγεῖα χοῆς, ἀκέραια (πίν. 15β). Στὸ Β ἄκρο οἱ λίθοι διαμόρφωναν μιὰ μικρὴ κοιλότητα ἐντὸς τῆς ὁποίας βρέθηκε κατὰ χώραν μιὰ δακτυλιόσχημη βάση μεγάλου ἀγγείου, τοποθετημένη ἀνάποδα καὶ ἓνα μεγάλο στρεῖδι (πίν. 16α). Ἀνάμεσα στὴν «τράπεζα» καὶ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοιχοβάτη σχηματίζεται στενὴ «αὐλάκα» ποὺ ἐνδεχομένως νὰ ἐξυπηρετοῦσε τὴ ροὴ τῶν χοῶν ποὺ κατέληγαν στὴν προαναφερθεῖσα κοιλότητα. Ἐνα διάτρητο ὑποπόδιο ποὺ βρέθηκε ΝΑ τῆς «τράπεζας» σχετίζεται μὲ τὸ σύνολο (πίν. 16β). Ἡ παρουσία στάχτης καὶ καμένων χωμάτων, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ λίθοι τῆς «τράπεζας» εἶναι ἀσβεστοποιημένοι, ὑποδηλώνουν καὶ τὴν παρουσία ἔμπυρων τελετῶν ἐδῶ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ δύο ὄρθια τοποθετημένοι πλακοειδεῖς λίθοι στὸ Β πέρασ τῆς κατασκευῆς, πρὸς τὴ μεριὰ τῆς ἀψίδας ποὺ θυμίζουν ἀντίστοιχα αἰνιγματικὰ σύνολα ποὺ εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα στὸν Κεντρικὸ Τομέα, στὸ στρῶμα ἐγκατάλειψης τῶν ἐλλειψοειδῶν Κτιρίων Β'-Γ' καὶ ΙΑ'⁴.

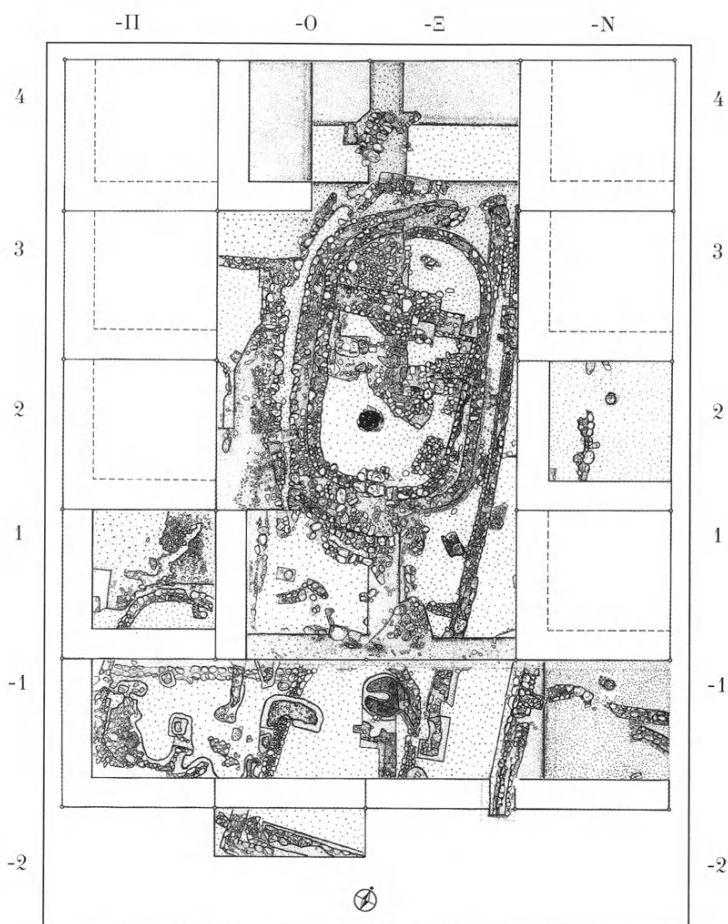
Περίβολος T169

Σὲ παλαιότερη φάση ἀπὸ τὸ Κτίριο Μ' ἀνήκει ὁ εὐθύγραμμος τοῖχος T169, κατεύθυνσης Α-Δ. Ὁ τοῖχος αὐτὸς μάλλον ἀντιπροσωπεύει κάποιον περίβολο ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι προγενέστερος τοῦ Κτιρίου Μ' καὶ μεταγενέστερος τοῦ παλαιότερου ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου ΛΘ' (βλ. παρακάτω). Δὲν ἀποκλείεται ὥστόσο νὰ χρησίμευσε σὲ β' φάση ὡς τοιχοβάτης γιὰ τοῖχο ἀπὸ ὠμές πλῖθρες ποὺ θὰ διαιροῦσε σὲ δύο τμήματα τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου Μ', ἀποχωρίζοντας τὸ χώρο τῆς ἀψίδας ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο οἰκοδόμημα.

Βοτσαλωτὸ δάπεδο

Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο ποὺ εἶχε ἐρμηνευτεῖ παλαιότερα ὡς αὐλῆος χώρος τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου Νότια

4. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Ἀνασκαφὴ Σκάλας Ὠρωποῦ (1985-87, 1996), ΠΑΕ 1996, 46 καὶ 69, 105-106, ἀντίστοιχα. Βλ. καὶ ΠΑΕ 1997, 122-123.

Εἰκ. 2. Κάτοψη 2011 (σχέδιο Α. Γούναρη).

τοῦ Κτιρίου ΛΔ⁵, ἐκτείνεται ἕως τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τῆς Βόρειας ἀψίδας τοῦ Κτιρίου Μ' (εἰκ. 3). Φαίνεται συνεπῶς ὅτι τόσο τὸ Κτίριο Μ' ὅσο καὶ τὸ ΛΔ' συνέχισαν νὰ χρησιμοποιοῦνται κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, μολονότι ὁ ἐξωτερικὸς ὀρίζοντας χρήσης εἶχε ἀνυψωθεῖ σημαντικά.

5. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Ἀνασκαφή Σκάλας Ὠρωποῦ, ΠΑΕ 2008, 36-37. ΠΑΕ 2010, 11-12.

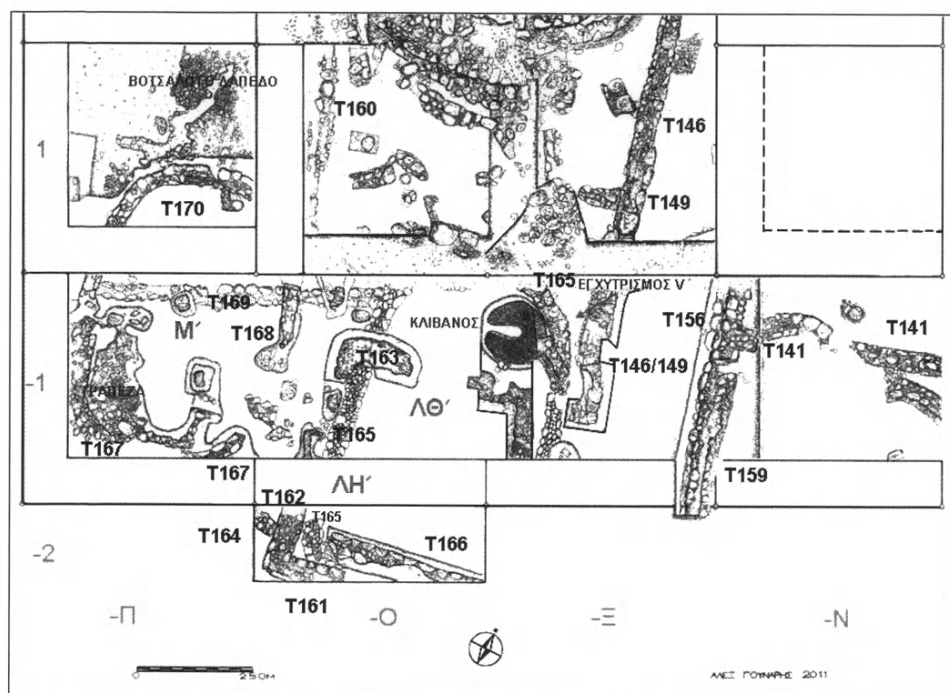
Ἑλλειψοειδὲς Κτίριο ΛΘ' (T165) στὰ Τετράγωνα -O(-1), -O(-2) καὶ -Ξ(-1) (εἰκ. 3, πίν. 17α)

Σὲ ἀπόσταση περίπου 1.50 μ. Ἀνατολικά τοῦ Κτιρίου Μ' καὶ παράλληλα πρὸς αὐτό, ἐντὸς τοῦ Τετραγώνου -O(-1), βρέθηκε ἓνα ἀκόμη ἑλλειψοειδὲς οἰκοδόμημα, τὸ ΛΘ' (πίν. 17α, ἀρ. καὶ δ.). Πρόκειται γιὰ εὐρύχωρο κτίριο διαστάσεων 7.50×4.80 μ. Ὁ τοιχοβάτης τοῦ (T165) εἶναι ἀρκετὰ φαρδύς (0.50 μ.) ἀλλὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ μία στρώση ποταμίστων κυρίως λίθων καὶ ἔχει ὕψος μόλις 0.10-0.12 μ. Ἡ Βόρεια ἄψίδα δὲν ἀποκαλύφθηκε καθὼς ἐκτείνεται ἐντὸς τοῦ Βόρειου μάρτυρα. Ἡ ἀπόληξη τοῦ ΝΔ καμπύλου τοιχοβάτη τοῦ κτιρίου βρέθηκε ἐντὸς τοῦ τετραγώνου -O(-2) (βλ. πίν. 19β). Ἡ ὑψηλὴ στάθμη τοῦ ὑδροφόρου ὀρίζοντα δὲν ἐπέτρεψε τὴ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κτιρίου. Παρατηρήθηκε πάντως ὅτι σὲ λωρίδα πλ. 0.90-1.10 μ. κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τοιχοβάτη τὰ χώματα ἦταν ἀργιλώδη, ἐρυθρῆς ἀπόχρωσης ἐνῶ στὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ κτιρίου τὰ χώματα ἦταν ἀργιλώδη κίτρινα καὶ στὸ Νότιο τμῆμα ὑπῆρχε μιὰ ἰδιαίτερα ἔντονη συγκέντρωση ἀπὸ βότσαλα καὶ κροκάλες μετρίου μεγέθους, ἐν εἴδει ὑπερυψωμένου δαπέδου ἢ κατασκευῆς. Τὸ Κτίριο ΛΘ' φαίνεται ὅτι ἀνήκει σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες οἰκιστικὰς φάσεις τοῦ οἰκισμοῦ καὶ δὲν πρέπει νὰ στεκόταν ὄρθιον ὅταν κτίστηκε τὸ Κτίριο Μ'.

Παιδικὸς ἐγγυτρισμὸς (;) V στὸ Τετράγωνο -Ξ(-1) (εἰκ. 3, πίν. 17β)

Ἐν μέρει πάνω στὸ Β τμῆμα τοῦ Δυτικοῦ τοιχοβάτη τοῦ Κτιρίου ΛΘ' ἀποκαλύφθηκε περιοχὴ μὲ πολλὰ κάρβουνα καὶ θραύσματα ἀπὸ χειροποίητη πρόχου, τοποθετημένη στὸ πλάι (πίν. 17β). Τὸ ἐνδεχόμενον νὰ πρόκειται γιὰ ἐγγυτρισμό (Εγγυτρισμὸς V) εἶναι ἀρκετὰ πιθανόν, ἂν καὶ ἡ λάσπη δὲν ἐπέτρεψε τὴν προσεκτικὴν ἔρευνά του⁶.

6. Στὴν περιοχὴ ποὺ ἀνασκάπτεται ἀπὸ τὸ 2007 καὶ ἐξῆς ἔχουν βρεθεῖ ἀκόμη δύο ἐγγυτρισμοί, ὁ ἓνας (III) στὸ Τετράγωνο -N2 καὶ ὁ δεῦτερος (IV) στὸ Τετράγωνο -N(-1). Βλ. Α. MAZARAKH AINIANOS, Ἀνασκαφὴ Σκάλας Ὀρωποῦ, ΠΑΕ 2009, 31-33 καὶ ΠΑΕ 2010, 16, ἀντίστοιχα. Βλ. ἀκόμη V. VLACHOU, Oropos: the Infant and Child Inhumations from the Settlement (Late 8th - Early 7th Centuries BC), στὸ Α. MAZARAKIS AINIAN (ἐπιμ.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age. Acts of an International Round Table, University of Thessaly, June 18-20, 2004* (Volos 2007) 213-240.

Εἰκ. 3. Τετράγωνο που ἐρευνήθηκαν τὸ 2011 καὶ ἀριθμοὶ τοίχων.

Κλίβανος κεραμεικῆς ἐντὸς τοῦ Μάρτυρα ἀνάμεσα στὰ Τετράγωνα –Ξ (-1) καὶ –Ο (-1) (βλ. εἰκ. 3)

Στὴν ἴδια περιοχή, στὸν Μάρτυρα ἀνάμεσα στὰ Τετράγωνα –Ξ (-1) καὶ –Ο (-1), ἐν μέρει πάνω στὸ στρώμα ἐγκατάλειψης τοῦ Κτιρίου ΛΘ', ἀποκαλύφθηκε πεταλόσχημος κεραμικὸς κλίβανος διαμέτρου 1.30 μ. περίπου (πίν. 17α, 18α-β)⁷. Διαθέτει ἕναν θάλαμο καύσης καὶ τὸ ἄνοιγμά του βρισκόταν

7. Παρόμοιοι πεταλόσχημοι κλίβανοι εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα ἀνατολικότερα στὸν Κεντρικὸ Τομέα (Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Ἀνασκαφὴ Σκάλας Ὠρωποῦ (1985-87, 1996), ΠΑΕ 1996, 47, 49) καὶ τὸν Δυτικὸ (Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Ἀνασκαφὴ Σκάλας Ὠρωποῦ, ΠΑΕ 2000, 58). Γιὰ τίς δραστηριότητες αὐτὲς βλ. γενικὰ Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, Des quartiers spécialisés d'artisans à l'époque géométrique ? στὸ G. SANIDAS καὶ Α. ESPOSITO (ἐπιμ.), "Quartiers" artisanaux en Grèce antique, Lille 16-17 décembre 2009 (Lille 2012) 125-154.

πρὸς Δυσμάς. Ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ πλίνθους, τὰ τοιχώματα τῶν ὁποίων ἦταν ἔντονα πυρακτωμένα. Ὁ κλίβανος, μὲ βάση τὴ στρωματογραφία, θὰ πρέπει νὰ μάλλον νὰ χρονολογηθεῖ στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν 8ο στὸν 7ο αἰ. π.Χ. καὶ ἡ μελέτη καὶ ἡ ἐργαστηριακὴ ἀνάλυση τῶν λιγροστῶν ὀστράκων ποὺ συλλέχτηκαν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐλπίζουμε ὅτι θὰ προσφέρει νέα στοιχεῖα στὴ συζήτηση γιὰ τὸ τοπικὸ ἐργαστήριον κεραμεικῆς⁸.

Ὁρθογώνιο Κτίριο ΛΗ' (T161, T162, T163) στὰ Τετράγωνα -Ο(-1) καὶ -Ο(-2) (εἰκ. 3)

Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ Τετραγώνου -Ο(-2) ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς τὴν καλοχτισμένη ΝΔ γωνία ἐνὸς οἰκοδομήματος (ΛΗ') (εἰκ. 19β, δεξιά). Ἡ ἔρευνα στὸ Τετρ. -Ο(-1), ὅπου ἀναμενόταν νὰ βρεθεῖ ἡ συνέχεια τοῦ Δ τοίχου, T162, ἀπέβη ἄκαρπη. Ὡστόσο, στὸ βάθος ἑδρασης τῆς ἀναμενόμενης ΝΔ γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος φάνηκαν μικρὲς πέτρες καὶ βότσαλα (πίν. 19α) ποὺ πιθανὸν ἀντιπροσωπεύουν τὸ ὑπόστρωμα πάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζονταν κάποτε οἱ τοῖχοι τοῦ κτιρίου, οἱ ὁποῖοι φαίνεται ὅτι ἀποτελέσαν ἀντικείμενο λιθοθηρίας (T162-T163) (ἀντίστοιχη περίπτωση λιθοθηρίας ἔχει παρατηρηθεῖ στὸν Δυτικὸ Τομέα, Κτίριο ΚΒ⁹). Ἄν ἡ ὑπόθεσή μας ἐπαληθευτεῖ, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκαταστήσουμε ἓνα ὀρθογώνιο, ἐλαφρῶς τραπεζιόσχημο οἰκοδόμημα, διαστάσεων περίπου 5.30×4.30 μ. Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ἐνδέχεται νὰ εἶχε ἄνοιγμα πρὸς τὸ Βορρά, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ συνήθη πρακτικὴ ποὺ παρατηρεῖται στὸν Γεωμετρικὸ Ὡρωπό, ὅπου οἱ εἴσοδοι βρίσκονται πρὸς Νότον. Μὲ βάση τὰ δεδομένα τῆς στρωματογραφίας, θὰ μπορούσε νὰ σχετίζεται μὲ τὸν

8. Βλ. Β. ΒΛΑΧΟΥ, *Γεωμετρικὸς Ὡρωπός. Ἡ τροχήλατη κεραμεικὴ καὶ οἱ φάσεις τῆς ἐγκατάστασης* (ἀδ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 2010). Ξ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ, *Ὡρωπὸς καὶ Εὐβοία κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴ (700 π.Χ. – ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.)*. Ἡ μελέτη τῆς τροχήλατης κεραμεικῆς καὶ τῶν στρωματογραφικῶν δεδομένων ἀπὸ τὸν Ὡρωπό (ἀδ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 2008). Καὶ οἱ δύο μελέτες εἶναι ὑπὸ ἐκδόση.

9. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, *Ἀνασκαφὴ Σκάλας Ὡρωποῦ*, ΠΑΕ 2000, 54-55. ΠΑΕ 2001, 39.

κεραμικὸ κλίβανο πού ἀποκαλύφθηκε στὰ ΒΑ του, ἂν καὶ αὐτὸ δὲν ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀκόμη ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς.

Νεώτερος τοῦ Κτιρίου ΔΗ' εἶναι ὁ τοῖχος T166, πού ἐρμηνεύεται, μὲ βάση κυρίως τὸν προσανατολισμό του (ΝΑ-ΒΔ) καὶ τὰ δεδομένα τῆς στρωματογραφίας, ὡς περίβολος τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου (εἰκ. 19α, στὸ βάθος, πίν. 19α, ἀριστερά).

Περίβολοι T159 καὶ T149 ἐντὸς τοῦ Τετραγώνου -Ξ(-1) (εἰκ. 3)

Ἕνας περίβολος (T159) τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, φορᾶς Β-Ν, εἶχε βρεθεῖ τὸ 2010 στὸ Δυτικὸ πέρας τοῦ Τετραγώνου -Ν(-1), ἐν μέρει ἐντὸς τοῦ Τετραγώνου -Ξ(-1)¹⁰. Διακρίνονταν τουλάχιστον δύο ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις. Ο T159 γωνιάζει μὲ ἄλλον τοῖχο πού κατευθύνεται πρὸς Ἀνατολάς, προφανῶς ἡ δεύτερη φάση τοῦ Γεωμετρικοῦ περιβόλου T141, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔχει καταστραφεῖ σὲ ὅλη τὴν ἔκτασή τῆς περιοχῆς πού ἐρευνήθηκε, ἐνῶ σώζεται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση στὰ Τετράγωνα -Κ(-1) καὶ -Ι(-1) πού εἶχαν ἐρευνηθεῖ τὸ 2007-2008 καὶ 2010¹¹.

Φέτος ἐρευνήθηκε καλύτερα καὶ σὲ βάθος ὁ περίβολος αὐτός (T159) καὶ διαπιστώθηκε ἡ παρουσία τριῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων (εἰκ. 20, πάνω ἀριστερά). Ἡ παλαιότερη, ἀπὸ ὀγκώδεις ποταμίσιους λίθους, πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὸν περίβολο T156 ὁ ὁποῖος εἶχε βρεθεῖ τὸ 2009 στὸ τετράγωνο -Ν2, περίπου 10 μέτρα βορειότερα (βλ. εἰκ. 2)¹². Ἡ συνέχεια πρὸς Ν τοῦ T156 ἐντὸς τοῦ Τετράγωνου -Ξ(-1) παρουσιάζει διαφορετικὴ τοιχοποιία ἀπὸ μικρότερους κατεργασμένους λίθους καὶ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ προσθήκη σὲ β' φάση. Μιὰ στρώση μικρότερων ποταμίσιων λίθων καλύπτει τοὺς δύο προαναφερθέντες τοίχους καὶ πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ τρίτη ἀρχιτεκτονικὴ φάση.

Δυτικὰ τῶν περιβόλων αὐτῶν (T156, T159) διαπιστώθηκαν σὲ πλάτος 2

10. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Ἀνασκαφὴ Σκάλας Ὠρωποῦ, ΠΑΕ 2010, 16.

11. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Ἀνασκαφὴ Σκάλας Ὠρωποῦ, ΠΑΕ 2007, 11-14. ΠΑΕ 2008, 10-12. ΠΑΕ 2010, 15-16.

12. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Ἀνασκαφὴ Σκάλας Ὠρωποῦ, ΠΑΕ 2009, 31-33.

περίπου μέτρων ἀλλεπάλληλα στρώματα ἀμμοχάλικου. Τὸ Δυτικὸ ὄριο αὐτῶν τῶν στρωμάτων εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ (Ἀνατολική) παρειά ἐνὸς ἄλλου περιβόλου, τοῦ T146/T149 (πίν. 20, κάτω δεξιὰ) ποὺ εἶχε βρεθεῖ βορειότερα τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους [T146 (α' φάση) καὶ T149 (β' φάση) τοῦ ἴδιου περιβόλου]¹³. Ὁ περιβόλος αὐτὸς πλαισίωνε στὰ Ἀνατολικά τὰ ἐλλειψοειδῆ κτίρια ΛΔ' καὶ ΛΕ'. Καθίσταται συνεπῶς φανερό ὅτι ἐξωτερικὰ καὶ Ἀνατολικά τῶν Κτιρίων ΛΔ', ΛΕ', ΛΣΤ', ΛΗ', ΛΘ' καὶ Μ' ἔρρεε χεῖμαρρος ποὺ πιθανὸν λειτουργοῦσε ἐποχιακὰ καὶ ὡς ὁδός.

Ἄλλες ἐργασίες

Φέτος συνεχίστηκε ἡ χρῆση νεροκόσκινου προκειμένου νὰ συλλεχτοῦν παλαιοβοτανολογικὰ κατάλοιπα. Ἡ σχετικὴ μελέτη πραγματοποιεῖται μὲ τὴ συνεργασία τῆς Δρος Εὐῆς Μαργαρίτη τοῦ Ἐργαστηρίου Fitch τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς. Μετὰ τὸ πέρασ τῆς ἀνασκαφῆς ὁ ἀρχιτέκτων Δρ Α. Γούναρης, μὲ τὴ συμβολή τοῦ τοπογράφου Ν. Μαστρονικόλα, ἀποτύπωσε τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα σὲ κλ. 1:25 καὶ 1:200.

Τὴν πρώτη ἐβδομάδα τοῦ Ὀκτωβρίου τὰ κατάλοιπα καλύφθηκαν μὲ ἄμμο θαλάσσης, γαιόπανο καὶ χῶμα γιὰ λόγους προστασίας καὶ μπαζώθηκαν ἐν μέρει τὰ ἀνασκαφικὰ τετράγωνα. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε συστηματικὸς καθαρισμὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀπὸ τὴ βλάστηση, ψεκασμοί, καὶ καθαρισμοὶ ὅλων τῶν τοίχων τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ. Τέλος, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους, καὶ ἰδιαίτερα τοὺς καλοκαιρινούς μῆνες, συνεχίστηκε ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ προγράμματος ἡ συντήρηση, καταγραφή καὶ μελέτη τοῦ ὕλινου στοῦ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ὡρωποῦ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

13. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Ἀνασκαφὴ Σκάλας Ὡρωποῦ, ΠΑΕ 2008, 16. ΠΑΕ 2009, 34-35. ΠΑΕ 2010, 15.

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. 21-26)

Κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες τοῦ 2011 διεξήχθησαν ἀνασκαφές σὲ δύο λίγο πολὺ γειτονικοὺς τομεῖς: Στὴν Ἀνατολικὴ Οἰκίᾳ μὲ ἐπιβλέπουσα τὴν καθηγήτρια κ. Ἰφιγένεια Τουρναβίτου καὶ στὴν Κάτω Πόλῃ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ καθηγητοῦ κ. Χριστοφίλη Μαγγίδη. Ἐπίσης, ἡ καθηγήτρια Kim Shelton-Δημοπούλου συνέχισε τὴ μελέτη τῶν συγκεντρωμένων εὐρημάτων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Οἰκίας Πέτσα.

Οἰκία Πέτσα

Ἐφέτος ἀπὸ 30 Μαΐου ἕως 24 Ἰουνίου καὶ ἀπὸ 8 ἕως 12 Αὐγούστου προχώρησε ἡ ταξινόμηση καὶ καταγραφὴ τῆς κεραμεικῆς, τῶν καταλοίπων πανίδος, καθὼς καὶ ὁ καθαρισμὸς τοιχογραφιῶν καὶ ἡ σχεδίαση καὶ φωτογράφιση μικρῶν εὐρημάτων.

Ἡ μελετηθεῖσα κεραμεικὴ προερχόταν ἀπὸ τὶς δοκιμαστικὰς τάφρους 10 καὶ 17 καὶ ἀπὸ τὸ δωμάτιο Τ, τὰ μικρὰ εὐρήματα καὶ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ πηγάδι τοῦ δωματίου Π καὶ ἀπὸ τὰ δωμάτια Σ καὶ Τ. Ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα τοῦ πηγαδιοῦ συγκολλήθηκαν 42 χονδροειδῆ μαγειρικὰ ἀγγεῖα (πίν. 21α) καὶ μελετήθηκαν περίπου 1000 διάφορα ὄστρακα. Διαπιστώθηκαν πηλοὶ πέντε διαφόρων προελεύσεων. Καθαρίστηκε ἐπιπλέον καὶ ἓνα ἐλληνιστικὸ ἀγγεῖο ποὺ περιεῖχε μία ἀκτέριστη ταφὴ βρέφους. Καθαρίστηκαν καὶ ὅπου τοῦτο ἦταν δυνατόν συγκολλήθηκαν τμήματα τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὸ δωμάτιο Τ. Διακοσμοῦνται μὲ ἀπεικονίσεις βράχων, σχέδια ὑφασμάτων, ἀποσπάσματα τοπίων καὶ ἄμορφες κηλίδες (πίν. 22α-β). Ἐξετάστηκαν δείγματα χρώματος ἀπὸ τὴν ἐπίχωση καὶ τοὺς πίθους τοῦ δωματίου Υ' ὅπου ἐπισημάνθηκαν σπόροι καὶ ἄνθρακες καὶ εὐρέθηκαν ὅστὰ τρωκτικῶν. Τέλος, ἐξετάστηκαν καὶ καταγράφηκαν ζωικὰ κατάλοιπα προερχόμενα ἀπὸ πρόβατα, αἰγες, χοίρους καὶ σκύλους ποὺ εἶχαν

καθαριστεῖ τὸ 2010. Σὲ αὐτὰ προστέθηκαν καὶ 75 ἀκόμη ομάδες ποὺ περιεῖχαν ὅστ' ἀπὸ κουνάβι καὶ ἐλάφι. Ἐτοιμάστηκαν καὶ 35 δείγματα γιὰ ἐξέταση ἰσοτόπων ποὺ ὑπεβλήθη μὲ τὴν αἴτηση τοῦ 2011.

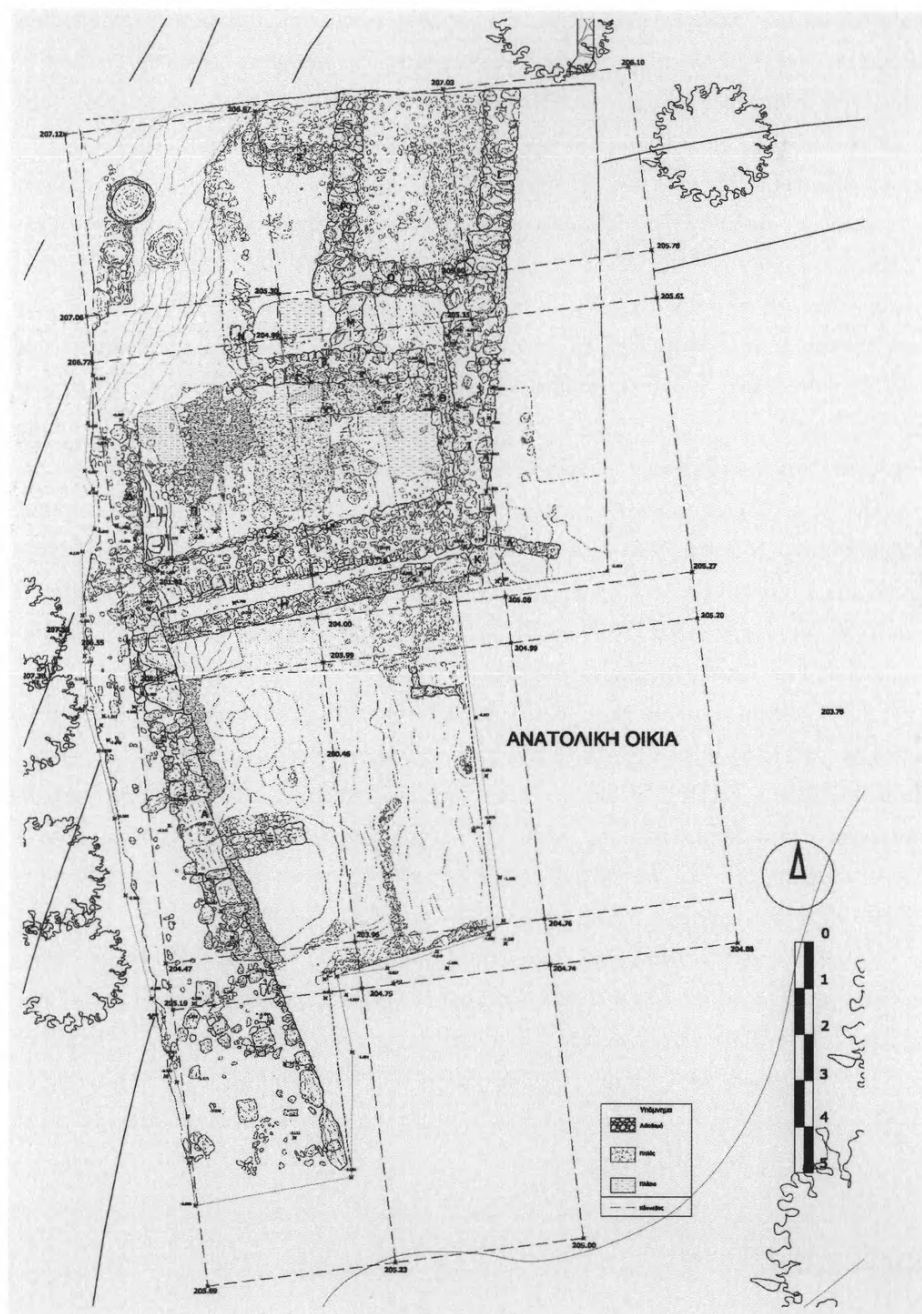
Ὁ χώρος τῆς ἀνασκαφῆς περιφράχτηκε σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τῆς Δ' ΕΠΚΑ.

Ἀνατολικὴ Οἰκία

Συνεχίστηκε καὶ ἐφέτος ἡ ἔρευνα τῆς Ἀνατολικῆς Οἰκίας, τὴν ὁποία εἶχε ἀνασκάψει ἐν μέρει ὁ Ν. Βερδελῆς [ΠΑΕ 1962, 88-89] (εἰκ. 1). Στὸ λεγόμενο Β. δωμάτιο ἐρευνήθηκε ἡ τεχνητὴ μυκηναϊκὴ ἐπίχωση τῆς ὁποίας τὸ πάχος αὐξάνεται ἀπὸ Δ πρὸς Α. Περιλαμβάνει λίθους καὶ μεγάλες ποσότητες κυρίως χρηστικῆς κεραμεικῆς. Στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ χώρου βρέθηκαν κατὰ λοιπα δομικῶν ὑλικῶν (πλίνθοι, κονιάματα, πλακοειδεῖς λίθοι) καὶ ἀπανθρακωμένο ὀργανικὸ ὑλικὸ καθὼς καὶ μολύβδινο ἔλασμα τμήμα χάλκινου ἐργαλείου καὶ ἑνὸς ἀκόμη χάλκινου ἀντικειμένου, τμήματα πέντε ζωομόρφων καὶ δύο ἀνθρωπομόρφων εἰδωλίων. Συγκεντρώθηκε κεραμεικὴ ὙΕ ΙΙΑ1 ἕως τὴν τελευταία φάση τῆς ὙΕ ΙΙΓ περιόδου (πίν. 21β), ἡ ὁποία χρονολογεῖ καὶ τὴ δημιουργία τῆς ἐπίχωσης. Μία λίθινη ὀρθογώνια κατασκευὴ ποὺ ἐμφανίστηκε στὸ ΒΑ τμήμα τῆς περιοχῆς εἰσχωρεῖ στὴν ἄσκαπτη ἐπίχωση πρὸς Β καὶ Α καὶ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ὙΕ ΙΙΙ ἐπίχωση. Στὸ κατώτερο στρώμα τῆς ἐπίχωσης ἐμφανίστηκε καὶ τὸ κρανίον παιδικῆς ταφῆς καὶ μικρὸς ἀμφορέας τῆς Μέσης Γεωμετρικῆς περιόδου (πίν. 21γ) ποὺ ἐδράζεται στὸν βράχο καὶ θὰ ἀποκαλυφθεῖ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Στὸ κεντρικὸ καὶ κυρίως στὸ Δ τμήμα τοῦ ἰδίου, Β., δωματίου ἐπιστημάνθησαν ἀδιατάρακτες ὙΕ ΙΙΓ ἐπιχώσεις οἱ ὁποῖες σχηματίστηκαν σὲ τέσσερις διαδοχικὲς φάσεις: Στὴν ἀρχαιότερη ὙΕ ΙΙΓ Μέση περίοδο ἀνήκει δάπεδο ἀπὸ πλέσια, δύο τοῖχοι καὶ χαμηλὸ ἔδρανο. Τὸ δάπεδο φέρει τμήματα καμένου δομικοῦ ὑλικοῦ καὶ διατηρεῖ ἔντονα ἴχνη καύσης. Στὴ δεύτερη, σύγχρονη μὲ τὴν πρώτη φάση, οἱ τοῖχοι καὶ τὸ δάπεδο παραμένουν ἀμετάβλητα καὶ ἐντάσσεται ἓνα τοιχίον ποὺ ἀποτελοῦσε ἀνάλημμα γιὰ τὴ συγκράτηση λιθολογήματος πρὸς Δ. Στὴν περίοδο αὐτὴν ἀνήκει καὶ πηλοδάπεδο ποὺ ἐντοπίστηκε στὸ κεντρικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου ποὺ καλύπτεται ἀπὸ σχετικὰ λεπτὴ καστανή/κίτρινη ἐπίχωση ποὺ ἐμφανίζει ἴχνη καύσης καὶ περιλαμβάνει μολύ-

Εἰκ. 1. Ἡ Ἀνατολική Οἰκία.

βδινό ἔλασμα, τμήμα εἰδωλίου τύπου Φ καὶ ὀκτὼ τμήματα κατεργασμένου ἐλεφαντοστοῦ. Στὴν τρίτη φάση ἐντάσσονται δύο τμήματα θαπέδου πλέσιας ποὺ ἴσως ἀνήκαν σὲ ἐνιαῖο δάπεδο ποὺ ἐκτεινόταν σὲ ὁλόκληρο τὸ δωμάτιο. Ὅμοια εἶναι καὶ τὰ κατάλοιπα τῆς τέταρτης φάσης ποὺ καλύπτονται ἀπὸ ἐπίχωση ὙΕ ΙΙΙΓ Μέση πρὸς Ὑστερη.

Στὸ Δ. τμήμα τοῦ νοτίου δωματίου τὰ ὑστερότερα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ἀνήκουν στὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο. Στὸν Β. τομέα σκάφηκαν 3 τετράγωνα (εἰκ. 1), ποὺ ἀποκάλυψαν στὸ Α. τμήμα τοῦ χώρου τὴν πρὸς Β συνέχεια τοῦ τοίχου Ι ποὺ προχωρεῖ καὶ πέρα ἀπὸ τὸ ἐφετινὸ ὄριο τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ποὺ στὸ Ν. ἄκρο του σχηματίζει γωνία μὲ τὸν ἐγκάρσιο τοῖχο Γ. Ὁ Ι προφανῶς ἀποτελεῖ τὸ ἐξωτερικὸ ὄριο τοῦ δομημένου χώρου πρὸς Δ, ἐνῶ ἡ ἀνωδομὴ του ἀποτελοῦσε τὸν Α τοῖχο τοῦ Ἑλληνιστικοῦ κτιρίου ποὺ εἶχε οἰκοδομηθεῖ ἐπάνω στὸ μυκηναϊκὸ συγκρότημα. Πρὸς Δ τοῦ τοίχου Ι ἀνακαλύφθηκε σύμπλεγμα τριῶν τοίχων, τῶν Ρ, Ο καὶ Σ, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ Ο καὶ Ρ σχηματίζουν δωμάτιο μὲ τὸν Ι πρὸς Α. Ὁ τοῖχος Σ, ποὺ προχωρεῖ ἀπὸ Α πρὸς Δ φαίνεται νὰ ὀρίζει πρὸς Β ἄλλο δωμάτιο. Τὸ σύμπλεγμα τῶν τοίχων αὐτῶν ἀνήκει στοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους.

Τέλος, στὸ Δ ἄκρο τοῦ χώρου ἀνακαλύφθηκε φρεατοειδὲς σκάμμα στὸν μαλακὸ φαμιμικὸ βράχο τὸ ὁποῖο παρακολογήθηκε καὶ ἀδειάστηκε μέχρι βάθους 3.30 μ. χωρὶς νὰ φθάσει στὸν πυθμένα, πρᾶγμα ποὺ ἀφῆθηκε γιὰ τὴν προσεχὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἔχει προσδιοριστεῖ ὁ χρόνος τῆς κατασκευῆς του. Τὸ γέμισμά του πάντως τὸ ὁποῖο ἔγινε ἐφάπαξ καὶ ὅχι σταδιακὰ χρονολογεῖται στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους.

Ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κτιρίου ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα συγκρότημα ποὺ κτίστηκε καὶ κατοικήθηκε στὴν ὙΕ ΙΙΙΓ περίοδο, 100-150 χρόνια μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Συνοικίας τοῦ Λαδεμπόρου καὶ συνέχισε νὰ χρησιμοποιεῖται κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς καὶ τελικὰ στοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους, πρᾶγμα ποὺ διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς γειτονικῆς του Κάτω Πόλης.

Κάτω Πόλη

Στὴν περιοχὴ τῆς Κάτω Πόλης, ὅπως ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζεται ὁ οἰκισμὸς στὸ πλάτωμα κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς ὁχθῆς τοῦ Χάβου, συνεχί-

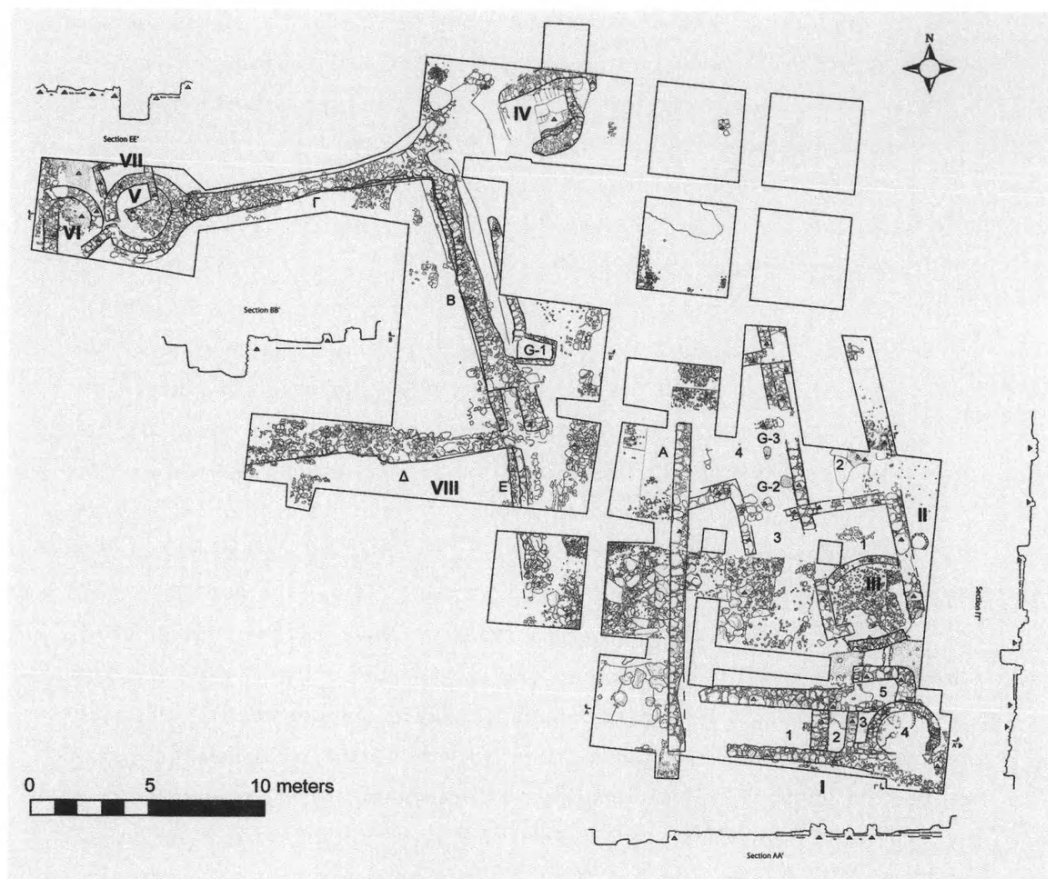
στηκε ἡ ἀνασκαφή μὲ τὴν ἀφαίρεση μαρτύρων, τῶν ἄσκαπτων πλαισίων δηλαδὴ μεταξὺ τῶν τομῶν τοῦ κανάβου, καὶ ἐπεκτάθηκε πρὸς Δ καὶ ΒΔ, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ καθηγητοῦ κ. Χρ. Μαγγίδη (εἰκ. 2). Ἐπαληθεύτηκε ἡ ὕπαρξη δύο ἐπαλλήλων φυσικῶν ἐπιχώσεων, μιᾶς παχύτατης καστανοκόκκινης μὲ ἄφθονα φερτὰ ὕλικά ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ πλήρη ἀπουσία εὐρημάτων καὶ ποὺ εἶχε μείνει ἐκτεθειμένη στὶς καιρικὲς συνθήκες προτοῦ καλυφθεῖ κατὰ τὴ γεωμετρικὴ καὶ ἀρχαϊκὴ περίοδο, καὶ μιᾶς ἐπικαθήμενης λεπτόκοκκης ἐρυθρωπῆς ἐπίχωσης ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴ φυσικὴ διάβρωση τῶν κλιτύων τῶν γειτονικῶν λόφων καί, ἴσως ἀπὸ τὶς ὑπερχειλίσσεις ἑνὸς μικροτέρου χειμάρρου, ἡ ροὴ τοῦ ὁποῖου ὑποδηλώθηκε ἀπὸ τὴ γεωμαγνητικὴ εἰκόνα τοῦ χώρου, ἐπιστημάνθηκε στὴ βαθιὰ τομὴ τοῦ κανάβου 64 καὶ κατέληγε στὸν Χάβο. Ἐπιβεβαιώθηκε ἐπίσης καὶ ἡ κατασκευὴ κατὰ τὴν ὕστερη μυκηναϊκὴ περίοδο ἑνὸς ἰσχυροῦ προτοιχίσματος κατὰ μῆκος τῆς ὁχθῆς τοῦ Χάβου ποὺ προφύλασσε τὸν οἰκισμό ἀπὸ τὶς ὑπερχειλίσσεις του καὶ ποὺ ἀφέθηκε νὰ ἐρειπωθεῖ μετὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους.

Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς Δυσμὰς ἀποκάλυψε περαιτέρω τὸν ἰσχυρὸ τοῖχο Γ (βλ. εἰκ. 2 καὶ πίν. 23α) ποὺ συνεχίζει, στρεφόμενος πρὸς ΝΔ, τὸν ὑπομυκηναϊκὸ γεωμετρικὸ τοῖχο Β καὶ καταλήγει σὲ ἓνα κυκλικὸ κτίσμα (V στὸ σχέδιο καὶ πίν. 23β) ποὺ χρονολογεῖται στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ εἶναι θεμελιωμένο ἐπάνω σὲ προγενέστερη μυκηναϊκὴ κατασκευὴ (κτίσμα VII) ἀσφαλῶς χρονολογημένη ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τῆς καὶ ἀπὸ θραύσματα εἰδωλίων. Μία γωνία τοῦ VII ἐνσωματώθηκε στὸ κτίριο V καὶ ὑποβάσταξε τὸ χαλικιόστρωτο δάπεδο τοῦ κτιρίου αὐτοῦ. Τὸ κτίριο V ὑπέστη μία μεταγενέστερη ὑπερκείμενη προσθήκη μικρότερης διαμέτρου. Πρέπει νὰ χρησίμευσε ὡς χώρος ἀποθηκεύσεως ἀγροτικῶν προϊόντων καὶ ἐργαλείων ὅπως μαρτυροῦν θραύσματα τριβείων, λίθινα ἐργαλεῖα, ἀγνύθες καὶ πηνία ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ του. Μία ὑπερκείμενη στρώση πηλοκονιάματος στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου ποὺ ἔφερε ἀρχαῖα ὄστρακα καὶ κεράμους εἶναι, καθὼς φαίνεται, ὑπόλειμμα μεταγενέστερου δαπέδου τῶν χρόνων ἐκείνων. Στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς γεωμετρικῆς προσθήκης προσκτίστηκε τοῖχος μὲ κατεύθυνση πρὸς ΝΔ καὶ σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ αὐτὸ βρέθηκε μία ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ μὲ δάπεδο ἀπὸ σκληρὸ πηλοκονίαμα (κτίριο VI) ἀνάλογης πιθανότατα χρήσεως μὲ τὸ V. Στὴ νότια ἄκρη τοῦ σκάμματος ἐντοπίστηκε καὶ ἄλλος παχὺς τοῖχος δύο ὄψεων ποὺ ἀνήκει ἴσως σὲ τρίτο στρογγυλὸ κτίσμα.

Ἡ ἀφαίρεση τῶν μαρτύρων, ἐκεῖ ὅπου ἔγινε (κυρίως στὸ νοτιοανατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου) ἐπέτρεψε τὴ συμπλήρωση τῆς εἰκόνας τοῦ οἰκισμού πού ἦταν καὶ προηγουμένως ἀρκετὰ σαφής. Ὁ ὑπομυκηναϊκὸς-γεωμετρικὸς τοῖχος Β (εἰκ. 2) παρουσιάζει πρὸς Α τοῦ νοτίου τμήματός του μία γωνιώδη ὀδόντωση στὴν ὁποία εἶχε προσκτιστεῖ ὁ κιβωτιόσχημος γεωμετρικὸς τάφος (ΙΑΕ 2008, σ. 25-27, εἰκ. 2, πίν. 24α, 24β). Ἡ συνέχεια τοῦ τοίχου πρὸς Ν τῆς ὀδοντώσεως ἔχει σχεδὸν πλήρως καταστραφεῖ. Τὸ κολοβωθὲν νότιο πέρασ τοῦ ἐφάπτεται στὴ γωνιώση δύο ἄλλων ἰσχυρῶν τοίχων, τῶν Δ καὶ Ε στὸ σχέδιο, πού διαμορφώνουν χώρους καὶ φαίνονται νὰ ὀρίζουν ἓνα μεγάλο ὑστερομυκηναϊκὸ κτίριο, τὸ VIII. Ὁ τοῖχος Δ ἔχει ἤδη μερικῶς ἀποκαλυφθεῖ σὲ μῆκος 12 μ. καὶ βάθος 4-5 στρώσεων ἐμφανῶν στὴν καλύτερα διατηρημένη νότια παρειά του. Ὁ τοῖχος Ε, παράλληλος πρὸς τὴ νοτιὰ προέκταση τοῦ τοίχου Β, ἔχει καὶ αὐτὸς μερικῶς ἀποκαλυφθεῖ σὲ μῆκος 7 μ. μὲ καλύτερα διατηρημένη τὴ δυτικὴ του ὄψη. Στὴν κορυφὴ τῶν δύο αὐτῶν τοίχων προστέθηκε κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους μία προχειροκτισμένη τοιχοδομὴ πού ἐδράζεται ἀπ' εὐθείας στοὺς ἀνώτερους σωζόμενους δόμους τοὺς ἦ, κατὰ τόπους, σὲ ἐπίχωση. Ἐπιπλέον, στὴν ἐσοχὴ τῆς ὀδοντώσεως τοῦ τοίχου Β προσκτίστηκε μεταγενεστέρως μία προσθήκη πού σώζεται σὲ ὕψος τριῶν μόλις στρώσεων πρόχειρης τοιχοδομίας θεμελιωμένης σὲ ἐπίχωση πού φράζει τὴν ὀδόντωση καὶ ἴσως μία εἴσοδο συνδεόμενη μὲ αὐτήν. Στὰ εὐρήματα τοῦ παλαιότερου μυκηναϊκοῦ κτιρίου συγκαταλέγονται λίθινα ἐργαλεῖα, ἔγχνη ἀπὸ κάρβουνα καὶ ὅστὰ χοίρων καὶ αἰγοειδῶν.

Ὁ τοῖχος Β πού ὑπέστη ἐπανειλημμένες ἐπισκευές καὶ ἐνισχύσεις, λειτούργησε καθὼς φαίνεται κυρίως ὡς φράγμα στὸν σχηματισμὸ ἐπιχώσεων ἀπὸ Α, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν περιορισμένη διείσδυση τῆς ἐρυθρωπῆς ἐπίχωσης. Τὰ ἀνώτερα στρώματα πρὸς Δ τοῦ τοίχου περιεῖχαν πεσμένη ἀργολιθοδομὴ μὲ ἀνάμικτη μυκηναϊκὴ ἕως ἀρχαϊκὴ κεραμεικὴ μέχρι τὸ ἐπίπεδο ἐνὸς λιθοσωροῦ πού ἔφθανε ἕως τὸν τοῖχο Δ. Ὁ λιθοσωρὸς αὐτὸς πού καλύπτεται ἀπὸ μία χαλικίστρωση ἀπέδωσε ἐπίσης ἀνάμικτη γεωμετρικὴ καὶ ἀρχαϊκὴ κεραμεικὴ, ἀρχαϊκὰ εἰδῶλια, κεράμους, μολύβδινους συνδέσμους, χάλκινα ἐλάσματα, λίθινα ἐργαλεῖα καὶ θραύσματα κονιαμάτων καὶ τοιχογραφιῶν. Βαθύτερα ὅμως ἐδέσποζαν τὰ γεωμετρικὰ καὶ μυκηναϊκὰ ὅστρακα.

Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἀψιδωτοῦ κτιρίου IV (πίν. 24α), τοῦ ὁποίου ὁ καμπύλος τοῖχος πού ἀποκαλύφθηκε σὲ

Εἰκ. 2. Ἡ Κάτω Πόλη.

βάθος 16 στρώσεων ἐσωτερικὰ στενεύει προοδευτικὰ πρὸς τὰ κάτω ἐνῶ ἐξωτερικὰ ὕστερα ἀπὸ τρεῖς μόλις στρώσεις ἐμφανίστηκαν ἴχνη ἰσοπέδου, σύγχρονου καθὼς φαίνεται μὲ τὴν ὑπαίθρια ἐστία πού ἦρθε στὸ φῶς δυτικὰ τῆς ἀψίδας. Ὁ ἀψιδωτὸς τοῖχος θεμελιώθηκε ἀπευθείας στὸν φυσικὸ βράχο κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἡ ἐγκατάσταση αὐτὴ ὑπέστη διάφορες ζημιές καὶ ἐπισκευές καθὼς καὶ μία ἐπέκταση πρὸς Β μὲ τὴν προσθήκη τοῖχου θεμελιωμένου στὴ μεταμυκηναϊκὴ κοκκινωπὴ ἐπίχωση. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τὸ στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ πεσμένους λίθους, λιωμένες πλίνθους, πλέσια, σχιστόπλακες καὶ κεραμίδια ἐκάλυπτε λεπτὴ χαλικοστρωση ἀκολουθούμενη ἀπὸ

ἀργιλώδη επίχωση με ἐλάχιστα μικροευρήματα καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν καθαρὸ ἀμμῶδες γέμισμα. Τὸ βάθος τῆς κατασκευῆς, ἡ στένωση τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὰ κάτω καὶ ἡ ἱζηματογενὲς ἐπίχωση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς καθιστᾶ πιθανὸ νὰ χρησιμοποιήθηκε ὡς δεξαμενὴ συλλογῆς ὑδάτων ἢ πηγαδιοῦ. Ἡ κεραμεικὴ ὑποδηλώνει ὅτι κατασκευάστηκε στοὺς ὑστερομυκηναϊκοὺς χρόνους ἐνῶ οἱ μετασκευές καὶ ἐπεκτάσεις ἀνάγονται στὴ γεωμετρικὴ καὶ ἀρχαϊκὴ περίοδο, ὁπότε καὶ ἀχρηστεύτηκε καὶ ἐπιχώθηκε.

Ἡ συνένωση τῶν скамιάτων τοῦ κανάβου στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου ἀνέδειξε τὴ διάταξη καὶ ἐξέλιξη τῶν ἐκεῖ ἀποκαλυφθέντων κατὰ καιροὺς κτισμάτων (εἰκ. 2). Οἱ δύο κύριοι τοῖχοι τοῦ νοτιοτάτου ἐπιμήκους κτιρίου I, βόρειος καὶ νότιος, εἶναι θεμελιωμένοι στὴν κοκκινωπὴ ἐπίχωση καὶ σώζονται σὲ ὕψος δύο-τριῶν στρώσεων. Περικλείουν ἓνα στενόμακρο χῶρο πού περιλαμβάνει ἀπὸ Δ πρὸς Α ἓνα δωμάτιο (δωμ. 1, πίν. 24β) πού ὑποδιαιρέθηκε ἀπὸ ἓνα παχὺ ἐγκάρσιο τοῖχο σὲ δύο τμήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἀνατολικότερο χωρίστηκε με ἓνα λεπτὸ τοιχάριο σὲ δύο μικροὺς θαλάμους (2 καὶ 3 στὸ σχέδιο). Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ κτιρίου ἐνσωματώθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων μία κυκλικὴ κατασκευή (4) με εἴσοδο πρὸς Ν. Στὸ δωμάτιο 1 σώθηκαν τμήματα πηλοστρώτου δαπέδου καὶ ρηχὸς κυκλικὸς λάκκος ἐπιχρισμένος με κονίαμα. Τὰ δωμάτια 2 καὶ 3 ἔχουν πηλοδάπεδα. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κυκλικῆς κατασκευῆς, τῆς ὁποίας ἡ χρῆση παραμένει ἀνεξακριβωτὴ, βρέθηκαν μεγάλα δόντια ζῶων. Στὸ βορειοδυτικὸ τῆς τμήμα φάνηκε προσκτισμένο ἓνα μικρὸ γωνιακὸ ὑπερυψωμένο δωμάτιο, τὸ 5, με παχεῖς τοίχους πού ἐδράζονται στὴν κοκκινωπὴ ἐπίχωση. Ἡ τάφος ὑποθεμελίωσης τοῦ βορείου τοίχου ἀπέδωσε μυκηναϊκὰ καὶ γεωμετρικὰ ὅστρακα τὰ ὁποῖα, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα εὐρήματα τοῦ συγκροτήματος τοποθετοῦν τὴ χρῆση του στοὺς γεωμετρικοὺς ἕως καὶ τοὺς ἀρχαίους χρόνους.

Ἀποκαλύφθηκε σὲ μεγαλύτερη ἔκταση καὶ τὸ συγκρότημα II βορείως τοῦ I ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ χωρίζει στενὸς πλακόστρωτος διάδρομος. Τὰ τρία ἢ τέσσερα δωμάτιά του θεμελιωμένα ἐπάνω στὴν κοκκινωπὴ ἐπίχωση βρίσκονται σὲ ἐπίπεδο 1 μ. ψηλότερο ἀπὸ τὸ γειτονικὸ I, καὶ βρέθηκαν σφραγισμένα ἀπὸ ἓνα στρώμα χαλικίων, λίθων καὶ κεράμων. Στὸ νοτιότερο δωμάτιο ὁ ἐξωτερικὸς ἀνατολικὸς τοῖχος, ἔξω ἀπὸ τὸν ὁποῖο βρέθηκε ρηχὸς στρογγυλὸς λάκκος ἐργασίας, ἦταν ισχυρότερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἐνῶ ἡ θύρα ἀνοιγόταν καθὼς φαίνεται στὸν δυτικὸ ἐπικοινωνώνοντας με τὸν πλατὺ διάδρομο πού ὁδηγεῖ στὸ

δωμάτιο 4, ὅπου εἶχαν ἐντοπισθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ πηλόςτρωτο δάπεδο δύο μικροὶ λάκκοι ποὺ περιεῖχαν τρεῖς παιδικές ταφές. Ὁ γωνιακὸς τοῖχος δυτικὰ τοῦ δωματίου περιβάλλεται ἀπὸ χαλικιόστρωση ποὺ ἐδράζεται ἐν μέρει ἐπάνω στὰ ἐρείπια τοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου Α καὶ βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὶς χαλικοστρώσεις τῶν γύρω χώρων ποὺ περιεῖχαν μυκηναϊκὰ ὄστρακα ἀνάμικτα μὲ μεσογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἢ ὁποῖα χρονολογεῖ τὸ κτίριο στὴν περίοδο αὐτήν. Στὸ δωμάτιο 2, βορείως τοῦ 1 καὶ ἀνατολικά τοῦ χώρου 4, μὲ τὰ ὁποῖα ἔχει τὸν ἴδιο προσανατολισμό, ἐντοπίστηκε στρώμα καταστροφῆς ποὺ περιεῖχε διάσπαρτα κομμάτια κονιάματος καθὼς ἐπίσης καὶ μικτὴ μυκηναϊκὴ καὶ γεωμετρικὴ κεραμεικὴ. Λείψανα τοίχων βορείως τῶν δωματίων 2 καὶ 4 φαίνονται νὰ ἀνήκουν σὲ ἄλλα δωμάτια τοῦ κτιρίου II ἢ σὲ ἄλλα, βορειότερα κτίσματα.

Κάτω ἀπὸ τὸ δωμάτιο 1 τοῦ κτιρίου II ἐντοπίστηκε πρωιμότερο ἄψιδωτὸ οἰκοδόμημα, τὸ κτίσμα III ποὺ καλύφθηκε ἀπὸ τὸ II: εἶναι θεμελιωμένο στὴ μεταμυκηναϊκὴ φυσικὴ ἐπίχωση καὶ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στοὺς πρώιμους γεωμετρικοὺς χρόνους.

Ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε τμήματα μυκηναϊκῶν καὶ ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων (πίν. 25α), ἀπολεπίσματα, πυρῆνες καὶ τμήματα λεπίδων ὀψιανοῦ καὶ πυριτολίθου, λίθινα ἐργαλεῖα καὶ θραύσματα λίθινων ἀγγείων καὶ ὑάλου, μολύβδινα ἐλάσματα (πίν. 25β), σιδερένια καρφιά, αἰχμές βελῶν καὶ σφενδονόλιθους, πήλινες ἀγνύθες καὶ πηνία, θραύσματα κονιαμάτων ἑγχρώμα καὶ μή, χρωστικὲς οὐσίες, ὑπολείμματα ἀπανθρακωμένου ξύλου, ὅστὰ ζῶν καὶ ὄστρεα, ἄφθονη μυκηναϊκὴ (πίν. 26α) γεωμετρικὴ καὶ ἀρχαϊκὴ κεραμεικὴ (πίν. 26β) καὶ κεράμους. Τὸ κυριότερο εὑρημα ὅμως εἶναι βεβαίως ὁ ἴδιος ὁ ἐκτεταμένος καὶ πιθανῶς τειχισμένος ὑστερομυκηναϊκὸς οἰκισμὸς καθὼς καὶ σημαντικὰ κατάλοιπα πρωτογεωμετρικῶν, γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν κτιρίων ποὺ τεκμηριώνουν ἀσφαλῶς καὶ γιὰ πρώτη φορὰ τὴ συνεχὴ χρῆση καὶ κατοίκηση τῶν Μυκηνῶν σὲ ὅλο τὸ διάστημα ἀπὸ τὸν 12ο ἕως καὶ τὸν 6ο π.Χ. αἰῶνα.

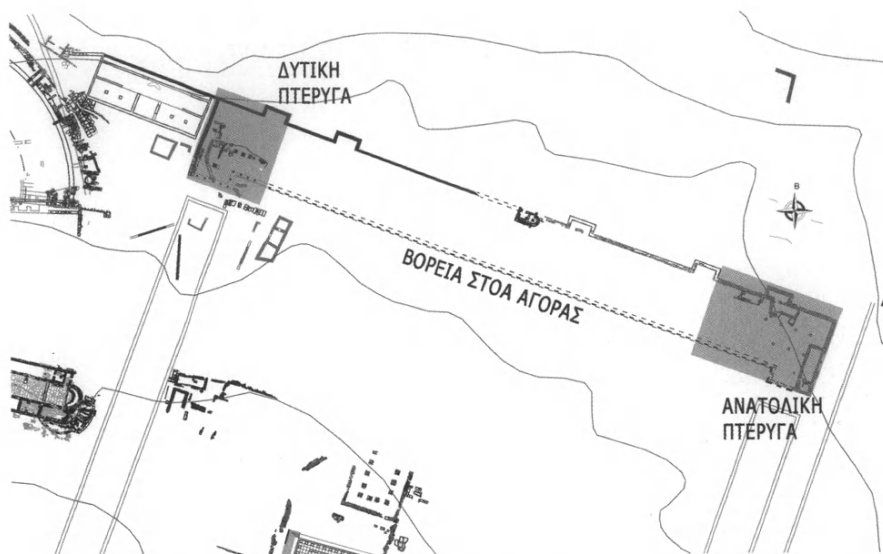
5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 27-34)

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 2011 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Ἔλαβαν μέρος ὁ νομισματολόγος Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀγγελικὴ Τσίγκου, Εὐῆ Λαμπροπούλου, Μάρω Σπαθῆ, Θεόδωρος Κουρεμπανᾶς, καθὼς καὶ ἡ φοιτήτρια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς Δήμητρα Σιδηροπούλου. Ἔλαβαν ἐπίσης μέρος οἱ Ἰάπωνες καθηγητὲς τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Juko Ito μὲ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριές τους. Ἡ συντήρηση τῶν εὐρημάτων πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Σταυρούλας Πουλυμενέα. Ἡ ἀρχαιολόγος Βούλα Μπαρδάνη συνέχισε τὴ μελέτη τῶν δικαστικῶν ψηφισμάτων καὶ παράλληλα ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μεταγραφή τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ δημοσιεύονται στὴν παρούσα ἔκθεση. Ὁ τοπογράφος Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου ἀσχολήθηκε μὲ τοπογραφικὲς ἐργασίες. Ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος, ὁ Δημήτρης Μπαλόπουλος, ἡ Ζωὴ Καζάνα καὶ ἡ Κυριακὴ Κάβουρα ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν καὶ τὴ διεκπεραίωση τῆς ἀλληλογραφίας. Ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στὸ θέατρο καὶ στὴ βόρεια στοὰ τῆς ἀγορᾶς.

Βόρεια στοὰ τῆς ἀγορᾶς

Στὰ ἀνατολικά τοῦ θεάτρου καὶ τῆς κρήνης Ἀρσινόης βρίσκεται ἡ κολοσσιαία τρίκλιτη διώροφη στοὰ σχήματος Π, ἡ ὁποία ἐκτείνεται σὲ μῆκος 186 μ. καὶ ἀποτελεῖ τὸ βόρειο ὄριο τῆς ἀγορᾶς (εἰκ. 1 καὶ πίν. 27α). Κατὰ μῆκος τοῦ πίσω τοίχου δὲν ὑπάρχουν καταστήματα, ὅπως θὰ ἀνέμενε κανεῖς, ἀλλὰ ἀνοίγονται ὀρθογώνιες εὐρυμέτωπες κόγχες γιὰ τὴν ἔκθεση γλυπτῶν, ἦταν ἐπομένως ἡ στοὰ χῶρος περιπάτου καὶ ἀναψυχῆς, ὅχι ἐμπορικῶν συναλλαγῶν. Οἱ δύο ἐσωτερικὲς κιονοστοιχίες ποὺ διαιροῦν τὸν χῶρο σὲ τρία κλίτη εἶναι κορινθιακοῦ ρυθμοῦ, ἐνῶ ἡ ἐξωτερικὴ κιονοστοιχία εἶναι δωρικοῦ ρυθμοῦ. Στὸν

Προτεινόμενες περιοχές παρέμβασης στις δύο πτέρυγες της βόρειας στοάς της αγοράς της Μεσομήνης

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς.

δεύτερο ὄροφο τὰ κλίτη διαχωρίζονταν μὲ κιονοστοιχίες ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, ἐνῶ στὴν πρόσοψη ὑπῆρχαν ἰωνικοὶ ἀμφικίονες μὲ θωράκια στὰ μετακίονια διαστήματα.

Ἡ ἀνασκαφὴ φέτος ἐπεκτάθηκε στὸ καλύτερο σωζόμενο ἀνατολικὸ τμήμα τῆς στοᾶς, στὸ ἀνατολικὸ πέρας τῆς ὁποίας εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ χώραν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 2007 καὶ τοῦ 2008 δύο λίθινες τράπεζες (σηκώματα) μέτρησης σιτηρῶν ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀγορανόμοι (πίν. 27β). Ἦλθε στὸ φῶς τὸ κρηπίδωμα τῆς στοᾶς μὲ τὸν στυλοβάτη τῆς δωρικῆς ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας σὲ μῆκος τριάντα μέτρων, καθὼς καὶ ἡ προεξέχουσα κατὰ 4.50 μ. ἀνατολικὴ πτέρυγα τῆς στοᾶς (πίν. 28α). Τὸ κρηπίδωμα καὶ ὁ στυλοβάτης σώζονται πλήρως σὲ μῆκος 18 μέτρων ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. Τὸ νότιο μέτωπο τῆς προεξέχουσας πτέρυγας τῆς στοᾶς ὀρίζεται ἀπὸ τρεῖς δωρικοὺς κίονες ποὺ καλύπτουν πλάτος ὀκτὼ μέτρων, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο πλάτος τῶν πέντε καὶ μισὸ μέτρων κλείνει μὲ τοῖχο κατασκευασμένο ἀπὸ ἀσβεστολιθικὲς λιθοπλίνθους (πίν. 28β). Τὸ κρηπίδωμα ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἀναβαθμοὺς

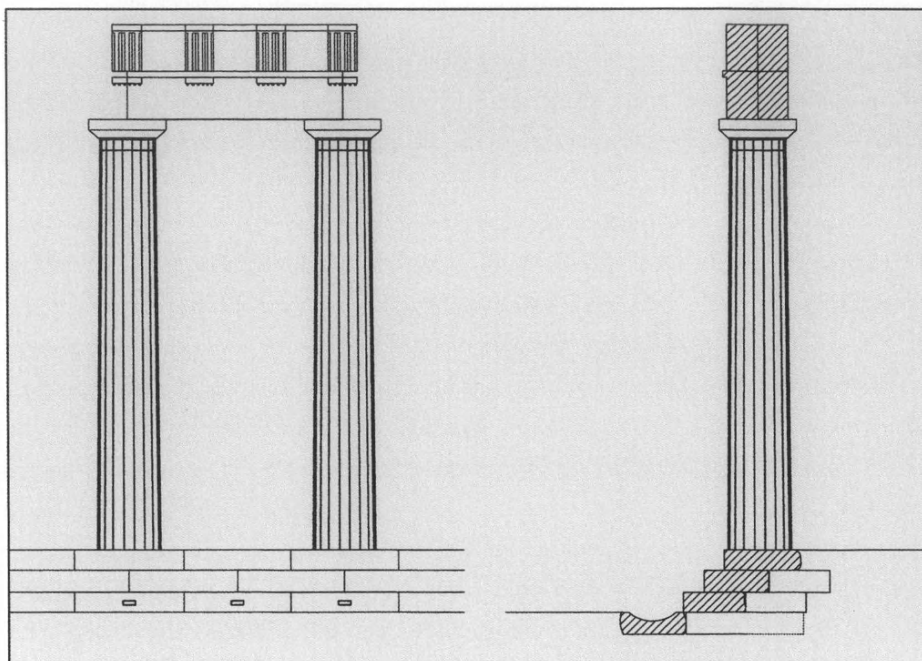
μέ τρίτον αὐτὸν τοῦ στυλοβάτη, ὁ ὁποῖος φέρει τοὺς δωρικοὺς κίονες. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πρῶτο, κατώτατο ἀναβαθμὸ βρίσκεται λίθινη αὐλακα ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων τῆς στέγης. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἑβδομοῦ ἀπὸ ἀνατολικά στυλοβάτη βρίσκονται χαραγμένα τὰ τεκτονικὰ γράμματα Ο καὶ Ι, τὸ πρῶτο πάνω ἀπὸ τὸ δεύτερο.

Γύρω ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα τῆς προεξέχουσας πτέρυγας τῆς στοᾶς δὲν εἶχε, περιέργως, κατασκευαστεῖ λίθινη αὐλακα ἀπορροῆς ὀμβρίων (πίν. 29α). Ὁ ἀρχιτέκτονας τῆς στοᾶς εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει σοβαρὸ πρόβλημα ἀπορροῆς πηγαιῶν ὑδάτων ποὺ ἔρρεαν καὶ ῥέουν ἀκόμη σήμερα, κατακλύζοντας ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας, λόγῳ παρουσίας πηγῆς παρὰ τῇ ΒΑ γωνίᾳ τῆς. Μὲ τὴν κατασκευὴ ἀγωγῶν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς στοᾶς ὁδηγοῦσαν τὰ νερὰ σὲ λίθινη λεκάνη τοποθετημένη στὴν ἐξωτερικὴ ΒΑ γωνία τοῦ κρηπιδώματος.

Κατὰ μῆκος τοῦ κρηπιδώματος τῆς στοᾶς ἀποκαλύφθηκε πλῆθος πεσμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ τῇ δωρικῇ κιονοστοιχία τῆς πρόσοψης καὶ τὸν θριγκό τῆς (ἐπιστύλια, δωρικά τρίγλυφα μὲ μετόπες, γεῖσα), καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς ἰωνικοὺς κίονες, τοὺς ἀμφικίονες καὶ τὰ θωράκια τοῦ ὀρόφου (πίν. 28β καὶ 29β, 30α-β). Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ μέλη, τὰ συσσωρευμένα στὴν ἀνατολικὴν περιοχὴ τῆς στοᾶς, μολονότι εἶναι ἔντονα διαβρωμένα, κατακερατισμένα καὶ χαρακωμένα ἀπὸ τὸ ἄροτρο δίνουν στοιχεῖα γιὰ μιὰ προκαταρκτικὴ σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση (εἰκ. 2) καὶ θὰ μελετηθοῦν μὲ στόχο τὴ μερικὴ ἀποκατάσταση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ μνημείου. Οἱ εὐθυντηρίες τεσσάρων βάθρων γιὰ τὴν ἀνίδρυση χάλκινων ἀνδριάντων ἦλθαν στὸ φῶς μπροστὰ στὸ κρηπίδωμα τῆς στοᾶς, σὲ διαγώνια διάταξη ἀνὰ δύο τοποθετημένες σὲ ἀπόσταση δέκα μέτρων περίπου μεταξύ τους (πίν. 31α).

Ὁ μὴ ἐμπορικὸς χαρακτήρας τῆς στοᾶς εἶναι δεδομένος, ὅπως σημειώνεται παραπάνω, λόγῳ τῆς ἀπουσίας καταστημάτων καὶ τῆς παρουσίας τῶν ὀρθογώνιων ἐσοχῶν γιὰ τὴν ἔκθεση ἀγαλμάτων. Στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα ὥστόσο λειτουργοῦσε ἀγορανομεῖον, ὅπως δηλώνει ἡ εὑρεση κατὰ χώραν τῶν σηκωμάτων καὶ ἐπιβεβαιώνει τὸ κείμενο ἐνὸς θραύσματος ἐνεπιγραφῆς ἀσβεστολιθικῆς στήλης ποὺ ἦλθε στὸ φῶς δίπλα στὸν στυλοβάτη τῆς πτέρυγας τῆς στοᾶς, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ σηκώματα (πίν. 31β). Στὴν ἐπιγραφή, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 3ο αἰ. π.Χ. τιμᾶται ὁ ἀγορανόμος [τάδε τοῦ ...] δάμου, ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἐξασφάλισε γιὰ τὴν πόλιν τοῦ ἡ διέθεσε στοὺς

Εἰκ. 2. Ἀναπαράσταση δωρικῶν κίωνων στοᾶς (σχ. Ἰ. Νάκας).

πολίτες [με]δίμνους πεντακοσί[ους] σιτηρῶν. Ἡ χρονολόγησις τῆς ἐπιγραφῆς ἀποτελεῖ καὶ τὸ χρονικὸ ὄριο, πρὶν ἀπὸ τὸ ὁποῖο (*terminus ante quem*) κατασκευάσθηκε ἡ βόρεια στοὰ τῆς ἀγορᾶς.

Ἀμέσως νότια καὶ σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. ἀπὸ τὸ κλεισμένο ἐν μέρει μὲ τοῖχο μέτωπο τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τῆς στοᾶς ἀποκαλύφθηκε ὁ δυτικὸς τοῖχος ἐνὸς κτίσματος, ὃ ὁποῖος ἐδράζεται στὸ φυσικὸ φαιοπράσινο τοπικὸ πέτρωμα κατὰ ἓνα μέτρο περίπου ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ἑδρασης τοῦ κρηπιδώματος τῆς στοᾶς (πίν. 32α). Ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς τοῦ τοίχου αὐτοῦ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους ἀκανόνιστου περιγράμματος λίθους, ἐνῶ τὰ μεταξὺ τους κενὰ πληροῦνται μὲ ἐπάλληλες σειρὲς μικρῶν λίθων, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο δόμησης τῶν κλασικῶν χρόνων. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ οἰκοδόμημα προγενέστερο τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς, πιθανῶς γιὰ κάποιον λατρευτικὸ κτίσμα τὸ ὁποῖο ἔγινε σεβαστὸ καὶ διατηρήθηκε στὴ θέση του,

μολονότι ἐμπόδιζε τὴν πλήρη θέαση τῆς προεξέχουσας πτέρυγας τοῦ ἀγορανομείου. Ἡ πρόσβαση στὸ λατρευτικὸ κτίσμα γινόταν ἀπὸ τὰ νότια μέσω κεκλιμένου ἐπιπέδου (ράμπας) ποὺ κατέληγε στὸ λίθινο κατώφλι τῆς εἰσόδου. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ εὔρεση μαρμάρινου θραύσματος ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο γυναικείου ἀγάλματος στὴν ἐπίχωση δυτικὰ τοῦ κτίσματος (πίν. 32β). Ἡ μορφή ἔφερε χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ποὺ κάλυπτε τὸν ὦμο. Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος θὰ ἐπιχειρηθεῖ τὸ ἐπόμενο ἔτος.

Θραῦσμα δεύτερης ἐνεπίγραφης ἀσβεστολιθικῆς στήλης ἀποκαλύφθηκε σὲ μικρὴ ἀπόσταση νότια τῆς στοᾶς. Μὲ βάση τὸν τύπο τῶν γραμμάτων χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο καὶ δυσανήγνωστο κείμενο καλύπτει τὶς δύο πλευρὲς τῆς στήλης καὶ ἀναφέρεται σὲ συνθήκη συμμαχίας μεταξὺ τῆς Μεσσήνης καὶ μιᾶς ἄγνωστης πρὸς τὸ παρὸν πόλεως.

Τυχαῖα εὐρήματα

1. Ἀπὸ τὸν χώρο τῆς ἀγορᾶς ποὺ κεῖται μεταξὺ τῆς βόρειας στοᾶς καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσάνας προέρχεται σφράγισμα ἐγγράφου, ἐλλειψοειδοῦς σχήματος, διαμ. 0.018 μ., πάχ. 0.005 μ., μελανὸ καὶ ὑαλῶδες λόγω πυράκτωσης (πίν. 33α). Φέρει στὴν ἄνω ἐπιφάνεια κεφάλι Μέδουσας κατ' ἐνώπιον. Ἐκατέρωθεν τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν σώζονται διπλὲς διαμπερεῖς ὁπὲς διέλευσης τοῦ λινοῦ νήματος γιὰ τὴν περιδεση τοῦ εἰληταρίου. Ἡ σημασία τοῦ εὐρήματος εἶναι προφανὴς καὶ δίνει ἐλπίδες γιὰ τὴν ἀποκάλυψη μεγάλου ἀριθμοῦ πυρακτωμένων σφραγισμάτων ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο, ὅπου φυλάσσονταν δημόσια ἔγγραφα τῆς πόλεως, κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Αἰτωλικῆς Καλλιπόλης καὶ ἄλλων ἀρχαίων πόλεων καὶ ἱερῶν.

2. Ἀπὸ τὴ νότια ἀντηρίδα τοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου τοῦ Θεάτρου ἀποτοιχίστηκε ὀρθογώνιο ἀσβεστολιθικὸ βᾶθρο μὲ πινάκωση (ἀρ. εὐρ. 17115, διαστ. 0.33×0.645 μ.) ποὺ ἔφερε χάλκινο ἀνδριάντα Μεσσήνιου εὐεργέτη τῆς πόλεως, σύμφωνα μὲ τὴν τρίστιχὴ ἐπιγραφὴ στὴν πρόσθια πλευρά (πίν. 34):

Ἄ πόλις

Ἀριστέαν Λύκωνος

τὸν αὐτᾶς εὐεργέταν.

Ὁ τιμώμενος Μεσσήνιος μετεῖχε ὡς δικαστῆς στήν ἐκδίκαση ὑπόθεσης ξένης πόλης, ὅπως μέ πληροφορήσε ἡ Βούλα Μπαρδάνη.

3. Θραῦσμα λαβῆς ἀμφορέα (ἀρ. εὐρ. 17274) ἀπό τή νότια περιοχὴ τοῦ Σταδίου φέρει στή ράχη σφράγισμα μέ ἔξεργα τὰ γράμματα ΜΕ σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο. Ἐνδέχεται νὰ εἶναι τὸ μοναδικὸ σωζόμενο σφράγισμα ἀμφορέα μεσσηνιακοῦ οἴνου.

4. Ἀπὸ τὴν ἴδια νότια περιοχὴ τοῦ Σταδίου προέρχεται ὀρειχάλκινη πόρπη (ἀρ. εὐρ. 17298, μέγ. μῆκ. 0.024 μ.) σπάνιου σχήματος ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ δύο ἐμπλεκόμενα S, πρωτοβυζαντινῆς πιθανῶς περιόδου (πίν. 33β).

5. Στὴν ἀνωδομὴ τοῦ τοίχου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Σταδίου, ποὺ ἀποτελεῖ ἐπισκευὴ τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων, ἐντοπίστηκε ἐντοιχισμένο ὀρθογώνιο βάθρο (ἀρ. εὐρ. 17538, μῆκ. 0.646 μ.) μέ βαθιὰ ἐγκοπὴ στήν ἄνω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ἐνθεση ἐπιτύμβιας στήλης. Στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια φέρει ἐπιγραφὴ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. μέ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ (πίν. 33γ).

Ἀσκλαπειάδα

χαῖρε

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

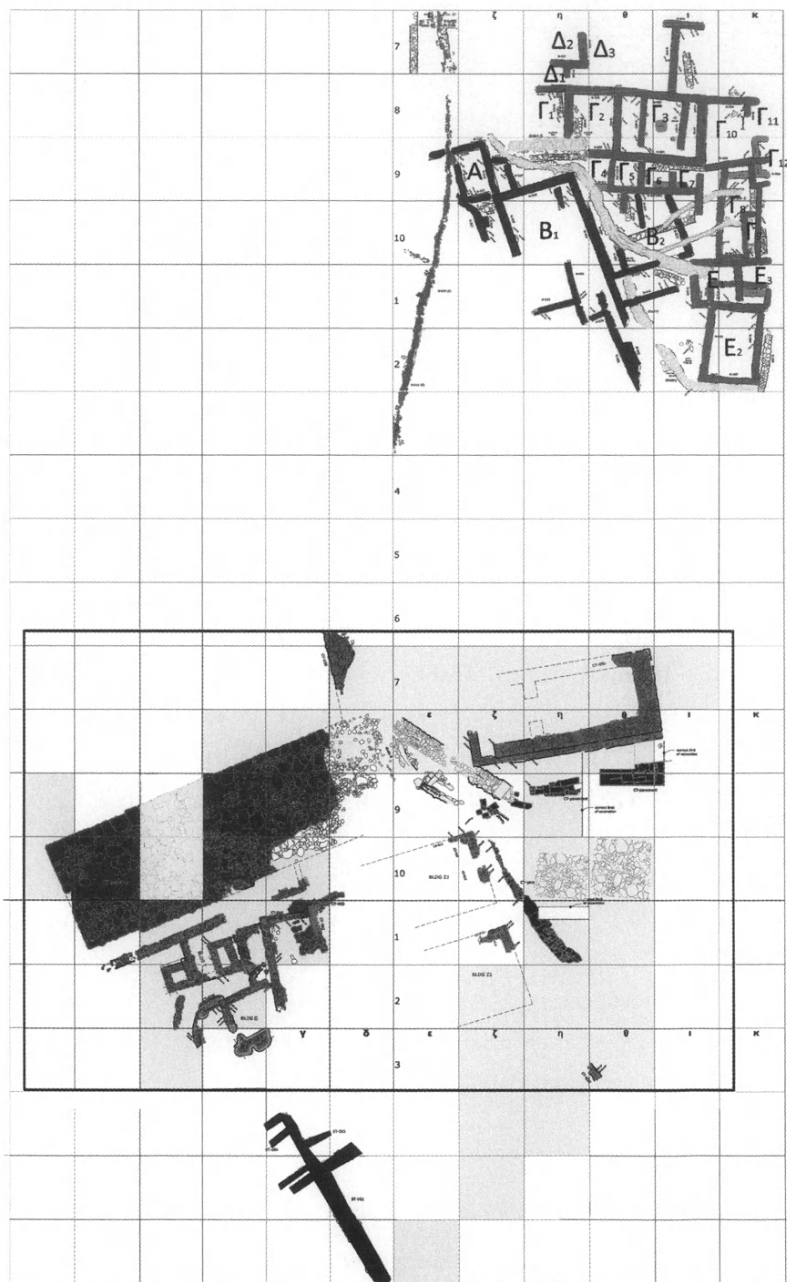
(Πίν. 35-43)

Τὸν Ἰούνιο καὶ Ἰούλιο τοῦ 2011 συνεχίσθηκε γιὰ πέμπτη χρονιά ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴ θέση Τραγάνες τῆς Ἰκλαινας Μεσσηνίας. Ἡ ἔρευνα διεξάγεται ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογράφοντος καὶ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ἑδρὰ Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Missouri στὸ St. Louis, τὸ Ἰνστιτοῦτο Προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου (Institute for Aegean Prehistory), τὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐπιστημῶν τῶν Η.Π.Α. (National Science Foundation) καὶ τὴν Ἐθνικὴ Γεωγραφικὴ Ὑπηρεσία (National Geographic Society)¹. Ἡ ἐπιστημονικὴ ομάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους Δημήτρη Μπρέλλα, Jennifer Elam, Rebecca Worsham, Amanda Slavin, Μίνα Νικολοβιένη, Ἡρὼ Βαλσαμάκη, Νικολέτα Δημητροπούλου, Georgina Henderson καὶ Βασίλη Πετράκη, τὸν ἀρχιτέκτονα Michael Nelson (ὁ ὁποῖος φιλοτέχνησε καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια ποὺ δημοσιεύονται στὴν παρούσα ἔκθεση), τὴν ζωοαρχαιολόγο Deborah Ruscillo Κοσμοπούλου, τὴν ἀρχαιοβοτανολόγο China Shelton, τὴ συντηρήτρια Στεφανία Βελδεμίρη, καὶ τοὺς εἰδικοὺς ἐπὶ θεμάτων κεραμικῆς Cynthia Shelmerdine, Joann Gulizio καὶ Patrick Thomas. Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος 37 φοιτητὲς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Μιζούρι καὶ ἄλλων πανεπιστημίων.

Ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ ἐπικεντρώθηκε στὸν νότιο τομέα (εἰκ. 1-2).

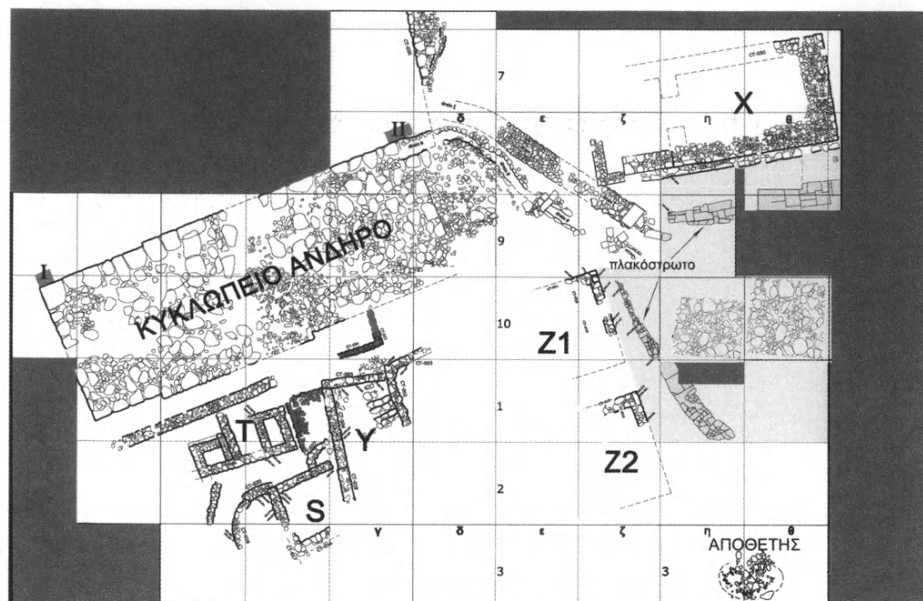
---

1. Θερμότατες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὴν Προϊσταμένη τῆς ΔΗ' Ἑφορείας Ἀρχαιοτήτων Ξένη Ἀραπογιάννη, τὸν ἐπιβλέποντα ἐκ μέρους τῆς Ἑφορείας ἀρχαιολόγο Δημοσθένη Κοσμόπουλο, καὶ τὸν ἀρχιφύλακα τοῦ Μουσείου Πύλου Κωνσταντῖνο Σικαλιὰ γιὰ τὴ βοήθειά τους στὴ διεξαγωγὴ τῆς ἔρευνας.

Εἰκ. 1. Γενικὴ κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς. Μὲ παχὺ πλαίσιο δηλώνεται ἡ περιοχὴ ποὺ ἀνασκάφηκε τὸ 2011 (βλ. εἰκ. 2).

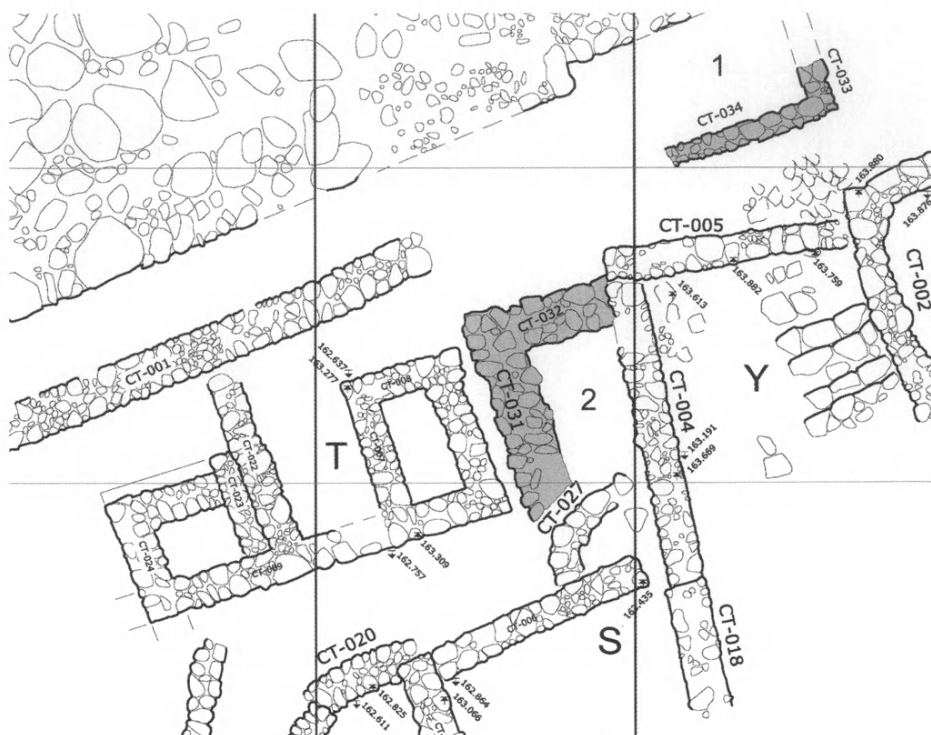

Είκ. 2. Κάτοψη της περιοχής που ανασκάφηκε τὸ 2011 (βλ. είκ. 1).

Κυκλώπειο Άνδρo

Στὸ ἰσόπεδο νοτίως τοῦ Κυκλωπείου Άνδρoυ, ὅπου τὸ 2009 εἶχε βρεθεῖ συγκρότημα δωματίων καὶ οἰκιῶν τῆς ΥἚ ΠΒ/ΠΙΑ1, ἀποκαλύφθηκαν δύο νέα δωμάτια (εἰκ. 3). Τὸ δωμάτιο 1 ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους CT-033 καὶ CT-034 καὶ εἶναι χτισμένο παράλληλα μὲ τὴ νότια παρεῖα τοῦ ἀνδρoυ. Οἱ σωζόμενες ἐσωτερικὲς του διαστάσεις εἶναι 2.5×2 μ., ἀλλὰ τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ τοίχου CT-034 ἔχει καταστραφεῖ καὶ τὸ δωμάτιο θὰ ἦταν μακρύτερο. Στὸ ἐσωτερικὸ του, τὸ ἀνώτερο στρώμα (μέχρι βάθους 0.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους) περιεῖχε ἀνάμικτα ΥἚ ΠΒ/ΠΙΑ1 ὄστρακα, ἀλλὰ τὸ δεύτερο στρώμα (μέχρι βάθους 0.70 μ.) περιεῖχε γραπτὰ ὄστρακα τῆς ΥἚ ΠΒ περιόδου (πίν. 35α), μαζὶ μὲ μεγάλη ποσότητα ὀστῶν ἀπὸ χοιρίδια καὶ αἶγες μικρῆς ἡλικίας. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου δὲν σώζεται. Τὸ δωμάτιο 2 ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους CT-031 καὶ CT-032 καὶ ἔχει σωζόμενες ἐσωτερικὲς διαστάσεις 2.5×1.30 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ του βρέθηκε ΥἚ ΠΒ/ΠΙΑ1 κεραμικὴ, καθὼς καὶ

Εἰκ. 3. Κάτοψη τῶν κτιρίων T καὶ Y.

μεγάλος ἀριθμὸς τεμαχίων ἀπὸ χρωματισμένα κονιάματα, δύο θραύσματα ἀπὸ γραπτὴ γύψινη τράπεζα προσφορῶν καὶ δύο χάλκινα ἐλάσματα. Τὸ δωμάτιο αὐτὸ εἶναι παλαιότερο ἀπὸ τὰ κτίρια Y καὶ S, καθὼς οἱ τοῖχοι CT-004 καὶ CT-005 τοῦ Y εἶναι κτισμένοι ἐπάνω στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ CT-032 καὶ ὁ τοῖχος CT-027 τοῦ S εἶναι κτισμένος ἐπάνω στὸν τοῖχο CT-031.

Στὰ νότια τοῦ συγκροτήματος τῶν κτιρίων Y, S καὶ T ὑπάρχει ὑπαίθριος χώρος (αὐλὴ ἢ κήπος), ποὺ φαίνεται νὰ ἐκτείνεται πρὸς τὰ νότια/νοτιοανατολικά². Γιὰ νὰ ὀρίσουμε τὰ ὅρια τοῦ χώρου αὐτοῦ ἀνοίξαμε σειρὰ τομῶν πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ νοτιοανατολικά τῶν δωματίων Z1 καὶ Z2 (τετράγωνα

2. Βλ. ΠΑΕ 2010, 38-40.

N14a1ζ2/02/η2/ζ3/η4/ε6, γκρίζο στήν εικ. 1). Οί τομές αυτές δὲν ἀπέδωσαν εὐρήματα, ἐκτὸς ἀπὸ σποραδικὰ ὅστρακα διαφόρων ὙΕ περιόδων· μόνο στὰ τετράγωνα N13a10η10/010 καὶ N14a1η1 ἐντοπίσθηκε σὲ βάθος 0.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους στρῶμα καταστροφῆς μὲ πολυάριθμους πεσμένους λίθους ἀνάμικτους μὲ κεραμίδια καὶ ὅστρακα τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Τὸ συμπέρασμα ποὺ ἐξάγεται εἶναι ὅτι πρὸς τὰ νότια ὁ ὑπαίθριος χῶρος ἦταν ἀνοικτός, ἂν καὶ εἶναι πιθανὸν τὰ κτίρια ποὺ ἴσως ἀρχικὰ τὸν περιέβαλλαν νὰ ἔχουν καταστραφεῖ ὁλοσχερῶς³. Στὸ μέλλον ἡ ἀνασκαφή θὰ ἐπεκταθεῖ καὶ ἄλλο πρὸς τὰ νότια/νοτιοανατολικά καὶ τὸ θέμα θὰ διερευνηθεῖ καὶ πάλι.

Ἀπρόσμενο εὕρημα σημειώθηκε στὰ τετράγωνα N14a1η3 καὶ 03. Πρόκειται γιὰ ἀποθέτη ἐλλειπτικοῦ σχήματος, διαμέτρου 4.5×3 μ. (πίν. 36α). Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀποθέτη ὑπάρχει τοιχίο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ βόρεια πρὸς τὰ νοτιοανατολικά, στήν ἐξωτερικὴ (δυτικὴ) πλευρὰ τοῦ ὁποίου σώζεται δάπεδο ἀπὸ βότσαλα. Στὴν ἐσωτερικὴ (ἀνατολική) πλευρὰ τοῦ τοιγίου βρέθηκαν καμένα ὅστὰ αἰγοπροβάτων καὶ χοίρων, ζώομορφα εἰδώλια, ἓνα διπλωμένο φύλλο μολύβδου, θραύσματα χρωματισμένων κονιαμάτων, τεμάχια ἀπὸ πήλινη τράπεζα προσφορῶν καὶ πολυάριθμα ὅστρακα ἀπὸ ρυτά, κωνικά κύπελλα καὶ κύλικες τῆς ὙΕ ΠΙΑ1/ΠΙ2 περιόδου (πίν. 35β). Ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν μέσα στὸν ἀποθέτη ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ μυκηναϊκὸ ὑπαίθριο ἱερό.

Βόρεια πρόσοψη Κυκλωπείου Ἀνδῆρου

Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πρόσοψης τοῦ Κυκλωπείου Ἀνδῆρου ἀνοίχθηκαν δύο νέες τομές (εἰκ. 2), μὲ σκοπὸ τὴ διερεύνηση τοῦ τρόπου θεμελίωσης τοῦ ἀνδῆρου.

3. Ὅπως ἔχει συμβεῖ μὲ τοὺς τοίχους τῶν δωματίων Ζ1 καὶ Ζ2. Ὑπενθυμίζεται ὅτι σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ πλατώματος τὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα εἶναι ἰδιαίτερα ρηχό (0.10-0.20 μ.) ἢ καὶ δὲν ὑπάρχει καθόλου καὶ τμήματα τοίχων εἶναι ὁρατὰ ἀκόμα καὶ στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Σύμφωνα μὲ τίς μαρτυρίες τῶν γηραιότερων κατοίκων τῆς Ήλκλαινας παλαιότερα ὑπῆρχαν πολλοὶ παράλληλοι τοῖχοι ἐπάνω στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, οἱ ὅποιοι τίς δεκαετίες τοῦ 1960 καὶ 1970 διαλύθηκαν γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν οἱ πέτρες τους ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ γιὰ ἀγροτικὲς κατοικίες.

Ἡ Τομὴ I ἀνοίχθηκε μπροστὰ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ ἀνδῆρου (τετράγωνο M13a10:10) καὶ ἔφθασε σὲ βάθος 7.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους (πίν. 36β). Ἡ τομὴ αὐτὴ κατέδειξε ὅτι τὸ θεμέλιο τοῦ ἀνδῆρου εἶναι κατασκευασμένο μὲ δύο δόμους πελεκημένων ὀγκόλιθων μέσου μήκους 1.20 μ. Ὁ βαθύτερα κείμενος δόμος ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀγκόλιθους πάχους 0.90 μ. Οἱ ὀγκόλιθοι τοῦ δεύτερου δόμου ἔχουν πάχος 0.50 μ. καὶ στηρίζουν τριπλὴ στρώση μικρότερων πλακωτῶν λίθων, συνολικοῦ πάχους 0.57 μ., πού σχηματίζουν ἐξισωτική ἐπιφάνεια. Ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια αὐτὴ τοποθετήθηκαν ἄλλοι τρεῖς δόμοι μεγάλων ὀρθογώνιων ὀγκόλιθων (ὁ καθένας πάχους 0.40-0.65 μ. καὶ μήκους 1.40 μ.). Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση μπροστὰ στοὺς δόμους τῶν θεμελίων χρονολογεῖται στὴν ὙΕ ΠΒ/ΠΙΑ1.

Ἡ Τομὴ II ἀνοίχθηκε στὸ τετράγωνο N13a10β8, σὲ ἀπόσταση 15 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ ἀνδῆρου καὶ ἔφθασε σὲ βάθος 2.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα (μέχρι 0.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους) ὑπάρχει παχιά ἐπίχωση μὲ ὙΕ ΠΙΑ2/ΠΙΒ κεραμικὴ, πού φθάνει μέχρι βάθους 1.60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὐτὴ (βάθος 1.60-2.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια) ἐντοπίσθηκε στρώμα καταστροφῆς τῆς ὙΕ ΠΒ/ΠΙΑ1 μὲ καμένο χῶμα καὶ καμένους πεσμένους ὀρθογώνιους λίθους (πίν. 37α), τὸ ὁποῖο θὰ ἀνασκαφεῖ σὲ προσεχὴ περίοδο.

Ἡ ἀνώτερη (ὙΕ ΠΙΑ2/ΠΙΒ) ἐπίχωση τῆς Τομῆς II συνεχίζεται πρὸς τὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικά τοῦ ἀνδῆρου, στὰ τετράγωνα N13a10γ6/δ6, γ7/δ7, καὶ γ8. Στὰ τετράγωνα αὐτὰ βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες ὙΕ ΠΙΑ2/ΠΙΒ κεραμικῆς μὲ τεμάχια σκωρίας, ψήγματα χαλκοῦ, καὶ κεφαλὴ ἀνδρὸς ἀπὸ χάλκινο ἀγαλματίδιο (πίν. 37β). Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ἐπίχωσης αὐτῆς ὀρίζεται ἀπὸ ἰσχυρὸ τοῖχο (CT-036), πλάτους 2.5 μ., πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἀνδῆρο καὶ κατευθύνεται πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ (πίν. 38α-β). Ἡ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ τοίχου εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ τουλάχιστον ἐννέα δόμους, ἀλλὰ ὁ τοῖχος συνεχίζεται καὶ ἄλλο σὲ βάθος καὶ ἡ ἀνασκαφὴ του θὰ συνεχισθεῖ στὸ μέλλον. Ἀπὸ τοὺς ἐννέα δόμους πού ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ μέχρι στιγμῆς, οἱ δύο ψηλότερα κείμενοι ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλες πλάκες, μὲ διαστάσεις 0.40×0.24×0.56 μ. ἕως καὶ 0.90×0.70×0.30 μ. Οἱ χαμηλότεροι δόμοι ἀποτελοῦνται ἀπὸ μικρότερες πέτρες, μέσων διαστάσεων 0.20×0.40×0.30-0.50 μ. Ἄν καὶ ἀνασκάφηκε μικρὸ μόνο τμήμα τοῦ τοίχου αὐτοῦ, τὸ μέγεθος καὶ ἡ κατεύθυνσή του ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ ἀναλημματικὸ

τοιχοῦ πού ὑποστήριζε κτίρια στὰ ἀνώτερα τμήματα τῆς πλαγιᾶς. Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση μπροστὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ΥΕ ΙΙΑ2/ΙΙΒ, περίοδο στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ὁ τοῖχος.

Κτίριο X

Στὰ τετράγωνα N13a10ζ8, η8, 08 καὶ 07 συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Κτιρίου X (εἰκ. 4, πίν. 39α), τοῦ ὁποίου ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 2010. Τὸ Κτίριο αὐτὸ ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα μὲ συνολικὸ ἐξωτερικὸ μῆκος 14.60 μ. καὶ πλάτος 7 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα διαμερίσματα (εἰκ. 4, πίν. 39β).

Τὸ πρῶτο διαμέρισμα ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς τοίχους CT-025 (μῆκος 9.95-10.05 μ., πλάτος 1.00-1.70 μ.), CT-029 (μῆκος 6.65 μ., πλ. 1.55-1.80 μ.) καὶ CT-030 (μῆκος 3 μ., πλάτος 0.50-0.70 μ.). Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ τοῖχοι πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ κτιρίου σχηματίζουν ἐπιμελημένη πρόσοψη (σημειώνεται μὲ βέλος στὸν πίν. 41α) κατασκευασμένη μὲ ἓναν (CT-029), δύο (CT-025) ἢ πέντε (CT-030) δόμους πλακωτῶν λίθων μεσαίων διαστάσεων· οἱ λίθοι τῶν δόμων αὐτῶν εἶναι συνδεδεμένοι μὲ πηλὸ καὶ τοποθετημένοι μὲ τὸν μακρὺ τους ἄξονα παράλληλα μὲ τὸν ἄξονα τοῦ κάθε τοίχου. Πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου καὶ πίσω ἀπὸ τὴν πρόσοψη τὸ ὑπόλοιπο πλάτος τῶν τοίχων καταλαμβάνεται ἀπὸ ὀριζόντια στρώση μικρῶν ἀκατέργαστων λίθων πού σχηματίζουν ισόπεδη ἐπιφάνεια εὐθυγραμμισμένη μὲ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τῶν δόμων τῆς πρόσοψης· ἡ ἐπιφάνεια αὕτὴ ἴσως ἦταν προορισμένη γιὰ τὴν ὑπόδοχὴ πλιθοδομῆς. Τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου CT-025 συνεχίζει τὴ γραμμὴ τοῦ τοίχου πρὸς τὰ βόρεια καὶ εἶναι πιθανὸν ἐκεῖ νὰ ὑπῆρχε ἐγκάρσιος τοῖχος πού ὀνομάσθηκε CT-025α (διακρίνεται στὸν πίν. 39β καὶ σημειώνεται μὲ διακεκομμένη γραμμὴ στὸν πίν. 36β).

Τὸ δεῦτερο διαμέρισμα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν τοῖχο CT-021, μήκους 2.95 μ. καὶ πλάτους 1.10 μ. Ὁ βραχὺς αὐτὸς τοῖχος ἀκουμπᾷ στὴ νότια παρεῖα τοῦ CT-025 χωρὶς νὰ δένει μαζί της καὶ εἶναι κατασκευασμένος μὲ μεγάλες πλακωτὲς πέτρες (μέσων διαστάσεων 0.20-0.45 μ.) πού σχηματίζουν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Ἡ νοτιοδυτικὴ τοῦ γωνία σχηματίζεται ἀπὸ μεγάλο (0.70×0.60×0.16 μ.) κατεργασμένο ὀρθογώνιο λίθο, πού ἀποτελοῦσε βάση γιὰ παραστάδα (πίν. 40α).

Τὸ τρίτο διαμέρισμα τοῦ Κτιρίου ὁρίζεται ἀπὸ τὸν τοῖχο CT-015. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν παραστάδα τοῦ CT-021, προχωρεῖ σὲ μῆκος 1.80 μ. πρὸς τὰ δυτικά καὶ μετὰ στρέφεται πρὸς τὰ βόρεια, ὅπου συνεχίζεται γιὰ μῆκος 3.15 μ. σχηματίζοντας ὀρθογώνιο δωμάτιο. Ὁ τοῖχος ἔχει πλάτος 0.50-0.70 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ἓνα δόμο ἐπίπεδων ἀκατέργαστων λίθων (μέσων διαστάσεων 0.20-0.30×0.25-0.50 μ.), οἱ μεγαλύτεροι τῶν ὁποίων εἶναι τοποθετημένοι μετὰ τὴν ἐπίπεδὴ ἐπιφάνειά τους πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ διάστημα ἀνάμεσα στοὺς μεγαλύτερους λίθους εἶναι γεμάτο μετὰ λιθάρια. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀκουμπᾷ στὴν παραστάδα τοῦ CT-021 ἀλλὰ δὲν δένει μαζί της καὶ ἡ ἀνωτερὴ ἐπιφάνειά του βρίσκεται 0.15 μ. χαμηλότερα (πίν. 40α).

Τὸ τέταρτο διαμέρισμα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν μακρὺ τοῖχο CT-026, παράλληλο τῶν τοίχων CT-021 καὶ CT-025. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἔχει μῆκος 11.95 μ. καὶ πλάτος 0.50-0.65 μ. Σώζεται ὁ κατώτερος δόμος, κατασκευασμένος μετὰ προσεκτικὰ κατεργασμένους ὀρθογώνιους λίθους τοποθετημένους σὲ σειρά. Διακρίνονται δύο τμήματα, διαφορετικῆς κατασκευῆς τὸ καθένα. Τὸ δυτικὸν τμῆμα (μέχρι 5.80 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία) εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ εὐθυγραμμισμένους μακρόστενους καὶ ὁμοιόμορφα πελεκημένους λίθους, μήκους 1.10, ὕψους 0.55 καὶ πάχους 0.35 μ. ποὺ σχηματίζουν ἰσοδομικὴ τοιχοδομία καὶ ἐδράζονται σὲ ἐξισωτικὴ στρώση ἀπὸ πλακωτὲς πέτρες. Τὸ κενὸ ἀνάμεσα στὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ CT-026 καὶ τοὺς CT-021 καὶ CT-025 εἶναι γεμισμένο μετὰ λιθάρια. Τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα (τελευταῖα 5.15 μ. πρὸς τὰ ἀνατολικά) εἶναι λιγότερον ἐπιμελημένο, μετὰ μεγάλους κατεργασμένους λίθους βραχύτερους καὶ πλατύτερους ἀπὸ ἐκείνους τοῦ δυτικοῦ τμήματος (0.55×0.20-0.35 μ.), οἱ ὅποιοι ἀκουμποῦν στὸν τοῖχο CT-025. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ CT-026 εἶναι ἰσόπεδὴ γιὰ νὰ στηρίξει δεύτερον δόμον ἰσοδομικῶν λίθων ἢ ὀρθοστατῶν.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὅτι ὁ τελευταῖος πρὸς τὰ ἀνατολικά λίθος τοῦ CT-026 εἶναι ἀπασβεστωμένος ἀπὸ φωτιά, ἐνῶ ὁλόκληρον τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ τοίχου βρέθηκε μέσα σὲ στρώμα καταστροφῆς. Τὸ στρώμα αὐτό (τοῦ ὁποίου τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα δὲν ἀνασκάφηκε ἀλλὰ διατηρήθηκε κατὰ χώραν) εἶναι γεμάτο μετὰ πεσμένους γωνιόλιθους, πολυάριθμα τεμάχια ὠμῶν πλίνθων, καὶ λιθάρια (πίν. 40β, 41α). Ἡ φορὰ τῶν λίθων τοῦ στρώματος καταστροφῆς εἶναι ἀπὸ τὰ βόρεια πρὸς τὰ νότια καὶ φαίνεται ὅτι τὸ οἰκοδομικὸν αὐτὸ ὕλικον ἔπεσε ἀπὸ τοὺς τοίχους CT-025 καὶ CT-026. Γενικά, ὁ τοῖχος CT-026

σοψη, ἐνῶ οἱ ἐσωτερικὲς παρειᾶς δὲν εἶναι διαμορφωμένες. 2. Ἡ ἐπίχωση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου (ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους CT-015, CT-021, CT-025 καὶ CT-030) ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἔδαφος καὶ ἦταν κενὴ οἰουδήποτε ἀντικειμένου, τὸ ὁποῖο ἐξηγεῖται μόνο ἐὰν ὁ χώρος αὐτὸς δὲν διαμορφώθηκε ποτὲ καὶ τὸ κτίριο δὲν χρησιμοποιήθηκε. 3. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ἐξωτερικοῦ μανδύα (τοῖχος CT-026) δὲν εἶναι τόσο προσεγμένης κατασκευῆς ὅσο τὸ δυτικὸ καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση ἀτελοῦς ἢ γρήγορης κατασκευῆς. 4. Σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. στὰ νότια τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τοῦ τοίχου CT-026 βρέθηκε κάθετη ὀρθογώνια στήλη ὕψους 0.35 μ., πλάτους 0.23 μ. καὶ βάθους 0.18 μ. (πίν. 40β-41α). Ἡ στήλη εἶναι ἀπόλυτα εὐθυγραμμισμένη μὲ τὴν ἀνατολικὴ πρόσοψη τοῦ τοίχου CT-029 (πίν. 41β), τὴν ὁποία καὶ φαίνεται νὰ ὀριοθετεῖ. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, εἶναι πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ εἶδος ὅρου ποὺ χρησίμευε στοὺς κατασκευαστὲς ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ κτιρίου καὶ παρέμεινε στὴ θέση του ἐπειδὴ ἡ ὅλη κατασκευὴ δὲν ὀλοκληρώθηκε ποτέ.

Πιθανὴ ἐξήγηση γιὰ τὴ μὴ ὀλοκλήρωση τοῦ κτιρίου ἴσως δίδεται ἀπὸ τὸ προαναφερθὲν στρώμα καταστροφῆς καὶ τὴν ἀπασβέστωση τοῦ γωνιακοῦ λίθου τοῦ τοίχου CT-026: ἴσως ἡ καταστροφή τοῦ κτιρίου δὲν ἐπέτρεψε τὴν ὀλοκλήρωσή του.

Πλακόστρωτο καὶ ἀγωγοὶ

Στὰ νότια τοῦ Κτιρίου X βρέθηκαν τμήματα ἀπὸ πλακόστρωτο ὑπαίθριο χώρο, ὁ ὁποῖος δυστυχῶς ἔχει ὑποστῇ μεγάλη φθορὰ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σώζεται μόνο σὲ δύο τμήματα. Τὸ πρῶτο (εἰκ. 4, πίν. 41α) ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τετραγώνου N13a1009⁴ καὶ συνεχίζεται πρὸς τὰ δυτικὰ παράλληλα καὶ σὲ ἀπόσταση 1.85 μ. ἀπὸ τὴ νότια πρόσοψη τοῦ τοίχου CT-026 γιὰ μῆκος περίπου 16 μ. Στὸ τετράγωνο N13a10ζ9 διατηρεῖται μόνο κατὰ τόπους, γύρω ἀπὸ τὸν μεγάλον ὀρθοστάτη ποὺ καλύπτει τὴν εἴσοδο τοῦ ἀγωγοῦ ζ. Τὸ δεῦτερο τμήμα τοῦ πλακόστρωτου εἶχε ἀνασκαφῇ τὸ 2010 καὶ εἶχε τότε θεωρηθεῖ ὡς τμήμα δρόμου, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῶν νέων πλακό-

4. Πιθανὸν νὰ ἀρχίζει ἀκόμα ἀνατολικότερα, ἀλλὰ τὸ τετράγωνο ι9 δὲν ἔχει ἀνασκαφῇ ἀκόμα.

στρωτων τμημάτων ἐφέτος ἔγινε σαφές ὅτι πρόκειται γιὰ τμήμα τοῦ ἴδιου πλακόστρωτου χώρου. Τὸ πλακόστρωτο εἶναι κατασκευασμένο μὲ μεγάλους ἐπεξεργασμένους ἀσβεστόλιθους τετράγωνης ἢ ὀρθογώνιας διατομῆς, τοποθετημένους στὸ ἔδαφος μὲ ἐπιμέλεια οὕτως ὥστε ἡ ἄνω ἐπιφάνειά τους νὰ εἶναι τελείως ἐπίπεδη.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴ χρήση τοῦ πλακόστρωτου, τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἦταν προορισμένο νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς αὐλὴ ἢ πλατεία. Ἐπειδὴ δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ πλήρως, δὲν μπορεῖ ἀκόμα νὰ ὑπολογισθεῖ ἡ ἐπιφάνεια τὴν ὁποία θὰ κάλυπτε ἀρχικά, ἀλλὰ στὴν ἤδη ἀνεσκαμμένη περιοχὴ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴ νότια πρόσοψη τοῦ Κτιρίου X μέχρι τὴν ἀνατολικὴ πρόσοψη τῶν δωματίων Z1 καὶ Z2, ἐμβαδὸν περίπου 250 τ.μ. (16 μ. ΝΔ-ΒΑ×16 μ. ΒΔ-ΝΑ, σκιασμένο στὴν εἰκ. 2). Ἐπειδὴ τὸ δάπεδο τοῦ πλακόστρωτου βρίσκεται στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὴν κατώτερη ἐπιφάνεια τῶν γωνιόλιθων τοῦ τοίχου CT-026 (πίν. 42α) συμπεραίνεται ὅτι σκοπὸς τῶν μυκηναίων κατασκευαστῶν ἦταν νὰ φαίνεται ἡ ἐπιμελημένη ἰσοδομικὴ πρόσοψη τοῦ Κτιρίου X ἀπὸ ἐκείνους πού θὰ στέκονταν στὸ πλακόστρωτο. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῆς σύνδεσης τοῦ πλακόστρωτου μὲ τὸ Κτίριο X, καθὼς καὶ τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ τῇ θεμελίωση τοῦ πλακόστρωτου (Γ'Ε ΙΙΑ2/ΙΙΒ), συμπεραίνεται ὅτι οἱ δύο κατασκευές εἶναι συνδεδεμένες καὶ ἀποτελοῦν τμήματα τοῦ ἴδιου οἰκοδομικοῦ συμπλέγματος.

Στὸ ἴδιο οἰκοδομικὸ σύμπλεγμα ἐντάσσονται καὶ οἱ δύο ἀγωγοί (Ζ καὶ Θ) πού εἶχαν ἐν μέρει ἀνασκαφεῖ τὸ 2010 (πίν. 42β). Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀγωγοὶ συνδέονται μὲ τὸ πλακόστρωτο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ὕπαρξιν πλακῶν τοῦ πλακόστρωτου στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὰ στόμια τῶν ἀγωγῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ δάπεδο τοῦ πλακόστρωτου παρουσιάζει ἐλαφρὰ κλίση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ βαθαίνει στὸ σημεῖο ὅπου ξεκινοῦν οἱ ἀγωγοί, ὥστε τὰ νερά νὰ συλλέγονται ἀπὸ τοὺς ἀγωγούς.

Ὁ ἀγωγὸς Ζ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ τετράγωνο N14α10ζ9 καὶ κατευθύνεται πρὸς τὰ βορειοδυτικά. Καθαρίσθηκε σὲ μῆκος 12 μ., ἀλλὰ ἡ συνέχειά του χάνεται κάτω ἀπὸ τὸ λιθολόγημα πού καλύπτει τὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο τοῦ Κυκλωπείου Ἀνδρόρου, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει καθαρισθεῖ ἀκόμα. Ἡ κατασκευὴ του εἶναι μνημειώδης (στὸν πίν. 43α συνεργάτης τῆς ἀνασκαφῆς στέκεται πλάι στὸν ἀγωγὸ γιὰ νὰ φανεῖ τὸ μέγεθός του καλύτερα), ἐξωτερικοῦ πλάτους 1.60 μ., κατασκευασμένη ἀπὸ 6-7 σειρὲς πλακωτῶν λίθων συνολικοῦ ὕψους 0.70-0.80 μ.

(πίν. 43β). Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγωγοῦ ἔχει πλάτος 0.30-0.45 μ. καὶ βάθος 0.40-0.50 μ. καὶ καλύπτεται ἀπὸ μεγάλες ἐπίπεδες πλάκες προσεκτικὰ τοποθετημένες οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζουν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια.

Ὁ ἀγωγὸς θ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ τετράγωνο N13a10ε9 μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ βόρεια καὶ μετὰ στρέφεται πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ συνεχίζεται παράλληλα μὲ τὴ βόρεια πρόσοψη τοῦ Κυκλωπείου Ἀνδῆρου. Παρακολουθήθηκε γιὰ 1 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ τετραγώνου N13a10γ8. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του καλύπτεται ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ πλακόστρωτου ἀλλὰ στὸ σημεῖο πού στρέφεται πρὸς τὰ βόρεια συνεχίζεται ὡς ἀκάλυπτο αὐλάκι. Ἔχει μέσο πλάτος 0.35 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένος μὲ μία ἢ δύο ὀριζόντιες σειρὲς ἀπὸ λίθους μεσαίων καὶ μικρῶν διαστάσεων. Φαίνεται νὰ εἶναι ὑστερότερος τοῦ ἀγωγοῦ ζ, καθὼς βρίσκεται 0.40 μ. ψηλότερα καὶ ἡ ἐπίχωση στὴν ὁποία βρίσκεται καλύπτει τὸν ζ. Στὸ τετράγωνο N13a10γ08 βρέθηκαν μεγάλα θραύσματα ἀπὸ πήλινους ἀγωγούς πού φαίνεται ὅτι διοχέτευαν τὰ νερὰ ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ θ πρὸς τὴν κατωφέρεια. Τὸ σημεῖο ἐκβολῆς τῶν ἀγωγῶν δὲν ἐντοπίσθηκε ἀκόμα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς χρήσιμα νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἰκλαινας. Ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ εὐρήματα εἶναι ὁ ἀποθέτης στὰ νότια τοῦ Κυκλωπείου Ἀνδῆρου, πού φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ σπάνια περίπτωση μυκηναϊκοῦ ὑπαίθριου ἱεροῦ. Ἐπίσης σημαντικὴ εἶναι ἡ μνημειώδης θεμελίωση τοῦ Κυκλωπείου Ἀνδῆρου καὶ ἡ χρονολόγησή του στὴν ὕψ. ΠΒ/ΠΙΑ1. Τέλος, ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀνεύρεση τοῦ ἡμιτελοῦς ἀλλὰ ἐπιβλητικοῦ Κτιρίου Χ μὲ τοὺς ἰσοδομικοὺς του τοίχους, τὴ μεγάλη πλακόστρωτη πλατεία καὶ τοὺς μνημειώδεις ἀγωγούς, καθὼς καὶ τὴν κάθετη στήλη πού ἴσως χρησίμευε ὡς ὄρος. Τὸ συγκρότημα αὐτὸ ἀνήκει σὲ φιλόδοξο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τῆς προχωρημένης ὕψ. ΠΙΑ2 ἢ τῆς πρώιμης ὕψ. ΠΙΒ. Ἡ σημασία τοῦ οἰκοδομικοῦ αὐτοῦ προγράμματος γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἰκλαινας θὰ ἐρευνηθεῖ περαιτέρω στὸ μέλλον.

ΜΙΧ. Β. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΟΥΡΙΑ

(Πίν. 44-54)

Ἡ ἔρευνα κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο στὴ θέση «Παναγίτσα» ἐπικεντρώθηκε στὰ ἀνασκαφικὰ τετράγωνα K23, K24 καὶ K25 βορείως τοῦ Κτιρίου Γ καὶ στὰ τετράγωνα M24, N24 καὶ N25 στὰ νότια καὶ δυτικά του. Στὴ συνέχεια ἀφαιρέθηκαν οἱ ἀνασκαφικοὶ διάδρομοι («μάρτυρες») μεταξύ τῶν τετραγώνων μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκαλυφθεῖ πλήρως ὁ χώρος καὶ νὰ γίνῃ σαφέστερη ἡ σχέση μεταξύ τῶν κτιρίων τοῦ ἀνδῆρου καὶ ἰδιαίτερα μεταξύ τοῦ Κτιρίου Γ καὶ τῆς ἰωνικῆς κιονοστοιχίας, Κτίριο Β.

Συγκεκριμένα μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν διαδρόμων τῶν τετραγώνων: K 24-Λ 24, K 25-Λ 25, Λ 23-Λ 24, Λ 24-M 24, ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρη ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ Κτιρίου Γ καθὼς καὶ τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο τοῦ πεζοδρόμου, μήκους 8.10 μ. καὶ πλάτους 0.98 μ. τὸ ὁποῖο σώζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση διατήρησης (πίν. 44α). Μεγάλο μέρος τοῦ βοτσαλωτοῦ πεζοδρόμου ποὺ περιτρέχει ἐξωτερικὰ τὸ Κτίριο Γ, ἀποκαλύφθηκε στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Κτιρίου Γ, σωζόμενου μήκους 5.34 μ. καὶ πλάτους 0.98 μ. (πίν. 44β). Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τὸ ἀποκαλυφθὲν μῆκος του εἶναι 7.30 μ. καὶ τὸ πλάτος του 0.96 μ., ἐνῶ στὴν πρόσοψη τοῦ Κτιρίου Γ τὸ πλάτος του εἶναι 1.08 μ. καὶ τὸ ἀποκαλυφθὲν μῆκος του ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία ἕως τὴν ἑναρξὴ τῆς «ράμπας» εἰσόδου εἶναι 3.34 μ. Τὸ μῆκος τοῦ πεζοδρόμου τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ Κτιρίου Γ ὑπολογίζεται σὲ 11.30 μ.

Ἡ συμπληρωματικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία ἔγινε στὸ κτίσμα τοῦ ληνοῦ (6ος-7ος αἰ. μ.Χ.), ἀποκάλυψε σχεδὸν ὁλόκληρο τὸν πλακόστρωτο χώρο τοῦ «πατητηριοῦ» διαστάσεων: 2.60×3.10 μ. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς ὀρθογώνιες πῆλινες πλάκες μὲ τίς αὐλακώσεις σὲ σχῆμα Χ, οἱ ὁποῖες ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στὸ δάπεδο, ὑπάρχουν ἐνσωματωμένα σὲ β' χρῆση πολλὰ τμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως μιά μεγάλη ὀρθογώνια ἀσβεστολιθικὴ πλάκα (διαστ. 1.31×0.98 μ.), τμήματα ἐπιστυλίου καὶ γείσων ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ στοὰ καθὼς καὶ δύο τμή-

ματα ἐπιστυλίου, πού ὀριοθετοῦν τὴ νότια πλευρὰ τοῦ χώρου. Τὸ ἓνα ἐπιστύλιο, σὲ καλὴ διατήρηση (διαστ.: μῆκ. 1.83 μ., πλ. 0.47 μ., ὕψ. 0.62) εἶναι τοποθετημένο ὀριζοντίως καὶ φέρει λοξὴ ἀπότμηση στὸ ἓνα στενὸ ἄκρο του. Τὸ ἄλλο, περισσότερο φθαρμένο (διαστ. $0.45 \times 0.35 \times 1.08$ μ.), εἶναι πρόχειρα τοποθετημένο κάθετα, παραπλεύρως τοῦ προηγουμένου (πίν. 45α).

Ἡ ἰωνικὴ στοά (Κτίριο Β) (πίν. 45β)

Ἡ ἀφαίρεση τῶν διαδρόμων στὰ ἀνασκαφικὰ τετράγωνα I 22-I 23, I 22-K 22, I 23-K 23, I 24-K 24, I 25-K 25, K 22-K 23, K 23-K 24 ἔφερε στὸ φῶς τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ἰωνικῆς κιονοστοιχίας, ἡ ὁποία βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 5 μ. παράλληλα τοῦ Κτιρίου Α. Ἡ ἐπιβλητικὴ ἰωνικὴ κιονοστοιχία ὀριοθετοῦσε προφανῶς μιὰ πλατιά ἰωνικὴ στοά, πλάτους 5 μ., ἡ ὁποία ἐκτείνονταν κατὰ μῆκος τῆς νότιας μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ Κτιρίου Α. Στὸ ἀνατολικὸ ἀποκαλυφθὲν ἄκρο τῆς κιονοστοιχίας βρίσκεται στὴ θέση τῆς ἡ παραστάδα τῆς πύλης εἰσόδου, μὲ πεσμένο τμήμα τοῦ ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου (πίν. 46α).

Τὸ σωζόμενο μῆκος τοῦ στυλοβάτη τῆς κιονοστοιχίας εἶναι 11.20 μ. ἐνῶ τὸ πλάτος του εἶναι 0.60 μ. καὶ τὸ ὕψος του, πάνω ἀπὸ τὴν θεμελίωση εἶναι 0.27 μ. Τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ στυλοβάτη εἶναι κατεστραμμένο, ἐνῶ σώζεται στὴ θέση τῆς μόνο μίας λιθόπλινθος τῆς θεμελίωσης (στερεοβάτης) (μῆκ. 1.65 μ.). Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτη σώζονται στὴ θέση τους οἱ βάσεις, μὲ τμήμα τοῦ κορμοῦ τους, τεσσάρων ἰωνικῶν κίονων τῆς κιονοστοιχίας. Οἱ κίονες ἔχουν διάμετρο 0.38 μ. ἐκτὸς τοῦ τελευταίου στὰ δυτικά, πού ἔχει διάμετρο 0.40 μ. Τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος τους εἶναι 0.50 μ., ἐνῶ τὸ μετακίονιο διάστημα εἶναι 1.55-1.60 μ. καὶ τὸ μεταξόνιο 2.05-2.06 μ. (πίν. 46β). Κατὰ μῆκος τῆς κιονοστοιχίας, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη, βρίσκεται ἀγωγὸς ὕδατος, ἐλαφρῶς κοῖλος, κατασκευασμένος ἀπὸ μετρίου μεγέθους κροκάλες συνδεδεμένες μὲ ἰσχυρὸ κονίαμα, ὥστε νὰ σχηματίζεται μιὰ ἐνιαία ἐπιφάνεια. Τὸ ἀποκαλυφθὲν μῆκος τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι 12.80 μ. καὶ τὸ πλάτος του 0.60 μ. (πίν. 47α). Σὲ δύο σημεῖα τοῦ ἀγωγοῦ σχηματίζονται δύο ὠρειδοῦς σχήματος φρεάτια γιὰ τὴν καθίζηση διαφόρων φερτῶν ὑλῶν ἢ λάσπης. Τὸ πρῶτο πρὸς τὰ ἀνατολικά φρεάτιο ἔχει διαστάσεις: 0.56×0.34 καὶ βάθος 0.31 μ., ἐνῶ τὸ δεύτερο πού βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 5.40 μ. δυτικὰ τοῦ προηγουμένου ἔχει διαστάσεις: 0.58×0.37 καὶ βάθος 0.32 μ.

Στό ανατολικό άκρο τής κιονοστοιχίας, σέ μικρή απόσταση από τήν παραστάδα τής θύρας τής στοᾶς, διακρίνεται κάτω από τόν στυλοβάτη μια ὀρθογώνια διαμπερῆς ὀπῇ ἀγωγοῦ διαστάσεων: 0.21×0.39 μ., ἐνῶ στό σημεῖο ἐκεῖνο ὁ ἐξωτερικός ἀγωγός ἔχει καταστραφεῖ ἀπό μεταγενέστερη ἐπέμβαση. Ἐμπρὸς ἀπὸ τήν παραστάδα τής θύρας, ὅπου βρίσκεται τὸ πεσμένο ἐπιστύλιο, ὑπῆρχε τεράστιος σωρὸς ἀπὸ πεσμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα φέτος ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτόν, ἀφοῦ προηγουμένως ἀποτυπώθηκαν σχεδιαστικά, καὶ φωτογραφήθηκαν¹ (πίν. 47β).

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἦταν τὰ ἐξῆς: δύο τμήματα γείσου μὲ σωζόμενους γεισίποδες καὶ λευκὸ ἐπίχρισμα στήν ἐπιφάνεια (διαστάσεις: α. 0.61×0.58 πάχος 0.20 μ. καὶ β. 1.53×0.40 , πάχος 0.09 μ.), ἓνας ἀρράβδωτος κίονας ἀπὸ ἀσβεστόλιθο σὲ δύο τμήματα (διαστάσεις: α. μῆκ. 0.62 διάμ. 0.41 μ. καὶ β. 0.53 διάμ. 0.41 μ.), ἓνα τμῆμα ἐπιστυλίου σὲ καλὴ κατάσταση διατήρησης ὅπου διακρίνονται ἱχνὴ χρώματος ἐπάνω στό λευκὸ ἐπίχρισμα πὺ καλύπτει τήν ἐπιφάνειά του (διαστ. 1.46×0.46 ὕψ. 0.365 μ.), ἓνα τμῆμα ραβδωτοῦ κίονα (διαστ.: ὕψ. 1.05 , διαμ. 0.83 μ.), ἓνα τμῆμα ἀκόμη τμῆμα γείσου (διαστ.: 0.22×0.44 μ.), καὶ ἓνα τμῆμα μεγάλου ἀρράβδωτου ἀσβεστολιθικοῦ κίονα (διαστ.: μεγ. σωζ. ὕψ. 0.46 μ., διαμ. ἄνω 0.55 μ. καὶ διαμ. κάτω 0.60 μ.), ὁ ὁποῖος πιθανότατα χρησίμευε ὡς βωμός (πίν. 48α). Δυτικότερα τοῦ σωροῦ, στό βόρειο ἄκρο τοῦ διαδρόμου K 23-K 24 βρέθηκε ἓνα ἀκόμη τμῆμα ἀρράβδωτου κίονα (σωζόμενων διαστάσεων ὕψ. 0.76 μ. καὶ διάμ. 0.33 μ.).

Στὸν πλατὺ ὑπαίθριο χῶρο, τραπεζιόσχημης κάτοψης, πὺ σχηματίζεται μεταξύ τής ἰωνικῆς στοᾶς καὶ τοῦ Κτιρίου Γ², ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στό φῶς ἓνα

1. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ταξινομήθηκαν στὸν εἰδικὰ διαμορφωμένο χῶρο στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ περιφραγμένου οἰκοπέδου τής ἀνασκαφῆς. Καθ' ὅλο τὸ διάστημα πὺ διήρκεσε ἡ ἀνασκαφὴ ἐργάστηκε ἐθελοντικὰ ὁ ἀρχαιολόγος Ἰωάννης Κακοῦρος, ἐνῶ μὲ τὴ μελέτη ὅλων τῶν ἐπιγραφῶν ἀσχολήθηκε ἡ ἐπιγραφολόγος κ. Ἀνδρονίκη Μακρῇ.

2. Ἡ ἀκανόνιστη, σχεδὸν τραπεζιόσχημη κάτοψη τοῦ ὑπαίθριου χώρου ὀφείλεται στὸν προσανατολισμὸ τοῦ Κτιρίου Γ, ἀπὸ BA-NA, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ BA γωνία τοῦ βοτσαλωτοῦ πεζοδρόμου νὰ ἀπέχει ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τής ἰωνικῆς κιονοστοιχίας 5.30 μ. ἐνῶ ἀντίστοιχα ἡ BA τοῦ γωνία 8.10 μ.

τεράστιο πλῆθος ὀστῶν ζώων (χοῖροι, ἀγριόχοιροι, βοοειδή, ὄρνιθες κλπ.) καθὼς καὶ ὀστρέων, τὰ ὅποια βρίσκονταν κατεσπαρμένα σὲ ὅλη τὴν ἔκταση σὲ ἓνα στρώμα πάχους 0.20 μ. περίπου, ποὺ κάλυπτε ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς ὑπαίθριας αὐλῆς. Τὸ στρώμα αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ ἀποσπασματικὴ κεραμικὴ καλῆς ποιότητος, περιεῖχε μεγάλη ποσότητα στάχτης, ἐνῶ σὲ δύο σημεῖα τὸ χῶμα ἦταν πυρακτωμένο ἐρυθρὸ μὲ πακτωμένα ὀστὰ ζώων, σχηματίζοντας δύο σωρούς σχεδὸν κυκλικούς διαστάσεων: α) διαμ. 1.06 ὕψ. 0.17 μ. καὶ διαμ. 1.08 μ. καὶ ὕψ. 0.18 μ. Πιθανὸν πρόκειται γιὰ δύο πρόχειρους βωμούς ὅπου ψήνονταν τὰ σφάγια κατὰ τὴ διάρκεια θρησκευτικῶν τελετῶν καὶ ἐορτῶν. Ἴσως στὸν ἴδιο χῶρο νὰ ἦταν τοποθετημένος καὶ ὁ λίθινος βωμός, ποὺ βρέθηκε πλησίον, πεσμένος ἀνάμεσα στὰ διάφορα ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς στοᾶς (πίν. 48β).

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν ἀποκαλυφθέντων κτιρίων τοῦ ἀνδῆρου ἔχει ὑποστῇ μεγάλη φθορὰ ἀπὸ τὴν κατάπτωση τῶν βράχων ποὺ ἔχουν διολισθήσει ἀπὸ τὴν πλαγιὰ τοῦ λόφου καὶ οἱ ὅποιοι προφανῶς εὐθύνονται γιὰ τὴν καταστροφή καὶ ἐγκατάλειψη τῶν οἰκοδομημάτων ὕστερα, ἴσως ἀπὸ κάποιο σεισμό.

Ἡ πρόσοψη τοῦ Κτιρίου Γ (πίν. 49α)

Ἡ ἀνασκαφὴ στὰ τετράγωνα Ν 24 καὶ Ν 25, καθὼς καὶ ἡ ἀφαίρεση τῶν «μαρτύρων» Μ 24-Ν 24, Μ 25-Ν 25 καὶ Ν 24-Ν 25, ἀποκάλυψε τὴ ΝΔ γωνία τοῦ Κτιρίου Γ καθὼς καὶ τὸ τμήμα τῆς πρόσοψης τοῦ ἕως τὸ σημεῖο ὅπου βρίσκεται ἡ «ράμπα» τῆς εἰσόδου. Ἡ ἐπίχωση (ὕψους 1.90 - 2.60 μ. περίπου) τῶν δύο τετραγώνων Ν 24 καὶ Ν 25, ποὺ βρίσκονται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ναῖσκο τῆς Παναγίτσας, ἦταν ἀρκετὰ διαταραγμένη κατὰ τοὺς μεταγενέστερους χρόνους, ἐφόσον βρέθηκαν σὲ μικρὸ βάθος ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους διάσπαρτες ταφές ὄχι παλιότερες τῶν 100-150 χρόνων. Τὰ διαταραγμένα στρώματα, μὲ χρώματα καστανόφαια ἀνακατεμένα μὲ ἀργούς λίθους, συνεχίστηκαν μέχρι βάθους 1.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἐνῶ κατὰ τόπους ὑπῆρχαν καὶ ταφές χριστιανικῶν χρόνων σὲ ἀπλούς λάγκους, ὀριοθετημένους μὲ ἀργούς λίθους. Οἱ νεκροὶ ἦταν τοποθετημένοι σὲ ὕπτια θέση μὲ τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ τὰ χέρια στὸ στῆθος, χωρὶς εὐρήματα.

Σὲ βάθος 1.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀποκαλύφθηκε στὸ τετράγωνο N 25 ἓνα τοιχάριο (τοιῖχος 2), λοξῆς κατεύθυνσης ἀπὸ NA-BΔ, μήκους 3.40 μ. περίπου (πίν. 49β). Τὸ τοιχάριο ἦταν κατασκευασμένο πρόχειρα ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἀκανόνιστων ἀργῶν λίθων. Στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο του ὑπῆρχε ἐνσωματωμένος σὲ β' χρήση πολὺ καλὰ ἐπεξεργασμένος ἀσβεστολιθικός κυβόλιθος, διαστάσεων: ὕψ. 0.32 μ., πλ. 0.30 μ. καὶ πάχ. 0.30 μ. (Λ7848). Μετὰ τὴν ἀφαίρεση καὶ τὸν καθαρισμὸ τοῦ κυβολίθου, διαπιστώθηκε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἀσβεστολιθικὴ στήλη πού ἔφερε στὴν ἄνω πλευρὰ ὀρθογώνιο βύθισμα (διαστ. 0.14×0.13, βάθους 0.035 μ.) γιὰ τὴν ἐνθεση ἀναθήματος, πιθανότατα ἐρμαϊκῆς στήλης (πίν. 50α). Στὴ μία ἀπὸ τίς πλαιῖνες πλευρὲς ὑπῆρχε χαραγμένος πυκνογραμμένος ἐφηβικός κατάλογος (ὕψ. γραμ. 0.01 μ.), πού περιέχει τὴν ἀνάθεση τοῦ θουρεάτη γυμνασίου Ἀντία στὸν Ἑρμῇ. Τὰ ὀνόματα τῶν ἐφήβων ἀναγράφονται κατὰ φυλές.

Κατὰ μία πρώτη ἐκτίμηση ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται στὸν 2ο αἰ. π.Χ. Στὴν πρόσοψη τοῦ Κτιρίου Γ βρέθηκαν στὴ θέση τους τρία βάθρα, τὰ ὁποῖα ἐφάπτονταν στὴ πρώτη βαθμίδα τῆς κρηπίδας, κάτω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη (πίν. 50β). Τὸ πρῶτο βάθρο Α, ἡ βάση τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση της, ἀπέχει ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ βοτσαλωτοῦ πεζοδρόμου 0.80 μ. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ καλὰ ἐπεξεργασμένο ὀρθογώνιο ἀσβεστόλιθο (διαστ. 0.72×0.88 ὕψ. 0.20 μ.) καὶ ἐδράζεται σὲ ὀρθογώνιο ἡμικατεργασμένο πωρόλιθο. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση (0.20 μ. περίπου) νοτιοδυτικὰ τοῦ βάθρου Α βρέθηκε ἐντὸς τῶν χωμάτων τῆς ἐπίχωσης, πεσμένο τὸ ἓνα μέρος ἀπὸ διμερὲ ὀρθογώνια στήλη (διαστ. πλ. 0.55 μ., πάχ. 0.275 μ. καὶ ὕψους 0.79 μ.), ἡ ὁποία μὲ μεγάλη πιθανότητα φαίνεται ὅτι θὰ ἦταν τοποθετημένη πάνω στὸ βάθρο Α.

Στὴν ἄνω πλευρὰ τῆς στήλης ὑπάρχουν τρεῖς τόρμοι γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ἀναθήματος. Θεωρεῖται πιθανότατο ὅτι στὴν ἄλλη μισὴ στήλη, ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἔως σήμερα ἀνευρεθεῖ θὰ ὑπῆρχε χαραγμένη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (πίν. 51α). Παραπλεύρως τοῦ βάθρου Α βρέθηκε, πάνω σὲ ὀρθογώνια ἐλαφρῶς ἀκανόνιστη βάση ἀπὸ πωρόλιθο, δεύτερο βάθρο Β (διαστ. 0.52×0.48 μ. καὶ ὕψ. 0.22 μ.) ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. Ἐπάνω στὸ βάθρο στεκόταν στὴ θέση της μιὰ ἀσβεστολιθικὴ στήλη ἀναθήματος (διαστ. 0.34×0.32 καὶ ὕψ. 0.67 μ.) (πίν. 51β).

Στὴν ὄψη τῆς στήλης ὑπῆρχε ἐπιγραφή ἄριστα διατηρημένη στὴν ὁποία

ἀναφέρεται ὅτι δύο γονεῖς ἀνέθεσαν τὸν ἀνδριάντα τοῦ γιοῦ τους στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγεία (πίν. 52).

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ
ΦΙΛΩΤΙΣ
ΦΙΛΟΞΕΝΟΝ
ΤΟΝ ΥΙΟΝ
ΑΣΚΛΑΠΙΩΙ
ΚΑΙ ΥΓΙΕΙΑΙ
ΚΟΜΑΤΕΥ
ΣΑΝΤΑ

Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ, τὸ *Κτίριο Γ* εἶναι ὁ ναός, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀφιερωμένος στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγεία (πίν. 53-54).

Μεταξὺ τῆς ἀναθηματικῆς στήλης³ καὶ τῆς ράμπας εἰσόδου στὸν ναὸ ὑπάρχει τρίτη ὀγκώδης ὀρθογώνια βάση ἀπὸ πωρόλιθο (διαστ. 0.69×0.73 μ. ὕψ. 0.43 μ.), ποὺ θὰ ἔφερε βάθρο Γ, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἔως σήμερα βρεθεῖ.

Ἡ ἔρευνα κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο θὰ ἐπικεντρωθεῖ στὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας ὥστε νὰ ἀποκτηθεῖ ἡ πλήρης κάτοψη καὶ ἡ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τοῦ μνημείου.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

3. Τὸ ἥμισυ τῆς ἀναθηματικῆς στήλης τοποθετήθηκε ἐπάνω στὸ βάθρο Α, ὅπου θὰ πρέπει νὰ ἀνῆκε, σύμφωνα μὲ τίς διαστάσεις καὶ τὴν ἀπόλυτη προσαρμογὴ της.

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟΝ ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

(Πίν. 55-62)

Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 2011 πραγματοποιήθηκε ἡ δεύτερη ἀποστολὴ τῆς συστηματικῆς ἔρευνας στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, στὸ Ξηροκάμπι Λακωνίας, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῇ διεύθυνσιν τῆς ὑπογραφομένης καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Ε' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς 5ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν¹. Οἱ ἔρευνες πεδίου χρηματοδοτήθηκαν ἀπὸ τὸ Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) καὶ τὸ Groningen Institute of Archaeology (ὀλλανδία), ἐνῶ ἡ συντήρησις μέρους τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα Ψύχα. Οἱ ἀρχαιολόγοι Θεοδώρα Κονδύλη καὶ Δρ Νεκτάριος Καραδήμας εἶχαν τὴν εὐθύνην τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸν τομέα τοῦ οἰκισμοῦ, ἐνῶ ἡ Δρ Σοφία Βουτσάκη (Πανεπιστήμιον Groningen) στὸν τομέα τοῦ Βορείου Νεκροταφείου, μὲ τὴ συνδρομὴ τῆς Ἰωάννας Μουτάφη (Πανεπιστήμιον Sheffield). Σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν στὸ ἔργον μας, μὲ τὴν παροχὴ ὕδρευσης, τὴ διάθεσιν ἐργατικοῦ προσωπικοῦ γιὰ τὶς ἀποψιλώσεις καὶ χωματουργικῶν μηχανημάτων γιὰ τὴν ἀποκομιδὴ τῶν προϊόντων τῆς ἀνασκαφῆς².

---

1. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸ προσωπικὸ τῆς Ε' ΕΠΚΑ γιὰ τὴν πρόθυμην συμπαράστασίν του στὸ ἔργον καὶ τὴν Προϊσταμένη τῆς 5ης ΕΒΑ Δρ Καλλιόπη Διαμαντῇ γιὰ τὴν υποστήριξιν τῆς ἔρευνας καὶ τὴν ἀρμονικὴν συνεργασία.

2. Ἐκφράζω τὶς θερμὰς εὐχαριστίας μου στὸν Πρόεδρον τῆς Τοπικῆς Ἐνότητος Φάριδος κ. Κωνσταντῖνον Σταρόγιαννην καὶ τὸν Ἀντιδήμαρχον Δήμου Σπάρτης κ. Νικήτα Βλάχον. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν ἀγρῶν κ. κ. Δημήτρην καὶ Ἐλευθερίαν Χατζάκου καὶ Γεώργιον καὶ Διαμάντων Παπαδάκου, οἱ ὅποιοι πρόθυμα ἐπέτρεψαν τὴ διενέργειαν τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στοὺς ἀγρούς τους.

Βάσει των αποτελεσμάτων της συστηματικής έρευνας του 2010 προγραμματίστηκαν και πραγματοποιήθηκαν οι έρευνες πεδίου, οι οποίες επικεντρώθηκαν στον κυρίως λόφο, όπου ο ναός του Αγ. Βασιλείου. Ο συνδυασμός της ανασκαφικής διερεύνησης με τη γεωφυσική διασκόπηση του χώρου επέτρεψε την άδρῃ ἀλλὰ σὲ σύντομο χρόνο καὶ μεγάλη ἔκταση χαρτογράφηση των θαμμένων αρχιτεκτονικῶν καταλοίπων, με αποτέλεσμα μιὰ πρώτη ἐκτίμηση τῆς ἔκτασης τῆς ἐγκατάστασης καὶ τὴν ἀνασκαφὴ ἐπιλεγμένων στόχων, πρὸς ἐξοικονόμηση χρόνου καὶ πόρων. Ἡ γεωφυσικὴ διασκόπηση ἐπεκτάθηκε στὸ βορειοδυτικὸ καὶ νότιο τμήμα τοῦ Τομέα Ι, σὲ ἐπιλεγμένα σημεία τοῦ ὁποίου πραγματοποιήθηκαν διερευνητικὲς τομὲς προκειμένου νὰ ἐλεγχθοῦν τὰ ἀποτελέσματά της. Παράλληλα συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ Κτήριο Α καὶ στὸ Βόρειο Νεκροταφεῖο.

Ι. ΓΕΩΦΥΣΙΚΗ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΗ

Ἡ γεωφυσικὴ διασκόπηση πραγματοποιήθηκε σὲ συνέχεια αὐτῆς τοῦ περασμένου ἔτους καὶ κάλυψε τὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ Τομέα Ι καὶ μέρος τῆς νοτιοδυτικῆς κλιτύς τοῦ λόφου, ὥστε τὸ ἐμβαδὸν τῆς συνολικῆς ἐρευνηθείσας ἔκτασης (2010, 2011) νὰ φθάνει τὰ 26.000 τ.μ. (βλ. Ἔργον 2011, σ. 31)³. Γιὰ τὴν ὑλοποίησή της ἐπιλέχθηκε ἡ μέθοδος τῆς χαρτογράφησης με ἡλεκτρικὴ ἀντίσταση. Ὁ κἀνναβος συσχετίστηκε με αὐτὸν τῆς ἀνασκαφῆς, ἀλλὰ με μῆκος πλευρᾶς τετραγώνου 20 μ. Στὴ μεγαλύτερη ἔκταση τῆς περιοχῆς ποὺ ἐρευνήθηκε ἀπεικονίστηκαν ἐντὸς τοῦ ἐδάφους γραμμικὲς ἀνωμαλίες σὲ κλειστὰ γεωμετρικὰ σχήματα με σταθερὴ κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, τὰ ὁποῖα ἀντανακλοῦν ἓνα πυκνὸ οἰκοδομικὸ ἱστό (πίν. 55α). Παρατηροῦμε ὅτι στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τῆς περιοχῆς ποὺ ἐρευνήθηκε οἱ χαρτογραφηθεῖσες δομὲς ἀραιώνουν καὶ παρουσιάζουν μεγαλύτερες διαστάσεις. Ἀπεικονίζεται με ἀρκετὴ σαφήνεια ἓνα οἰκοδομικὸ σύμπλεγμα μεγάλων διαστάσεων, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίστηκε ὡς Συγκρότημα Δ-Ε (πίν. 55α). Φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα τριμερὲς οἰκοδόμημα, ἔστω Κτήριο Δ, παρὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὁποίου ἀναπτύσσεται ἓνα ἐπίμηκες κτήριο, στὸ ὁποῖο διακρίνονται δύο σειρὲς

3. Ἡ γεωφυσικὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Δρ Λάζαρο Πολυμενάκο.

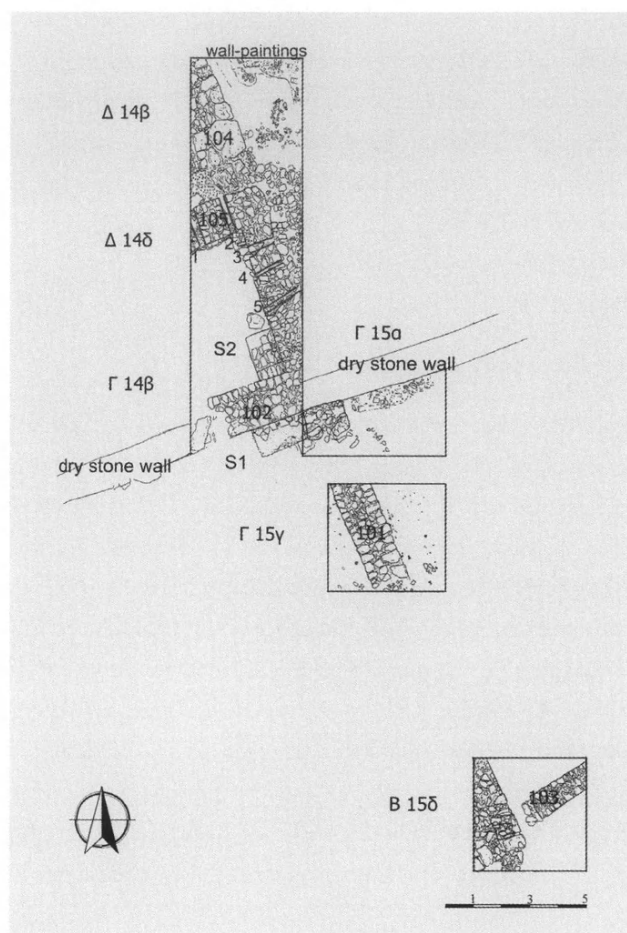
δωματίων, ἔστω Κτήριον Ε. Ὁ προσανατολισμὸς τοῦ Κτηρίου Δ (ΒΔ-ΝΑ) εἶναι ὅμοιος μὲ αὐτὸν τῶν Κτηρίων Α καὶ Β, πράγμα πού ἰσχύει γιὰ τὰ περισσότερα οἰκοδομήματα πού ἀπεικονίστηκαν μὲ τὴ γεωφυσικὴ ἔρευνα. Τὸ ἐμβαδὸν τοῦ Κτηρίου Δ, ὅπως εἶναι δυνατό νὰ ὑπολογιστεῖ βάσει τῆς ἡλεκτρικῆς χαρτογράφησης, φθάνει περίπου τὰ 1080 τ.μ., ἐνῶ τοῦ Κτηρίου Ε τὰ 595 τ.μ. (συνολικὰ 1675 τ.μ.).

II. ΑΝΑΣΚΑΦΗ

1. Οἰκοδομικὸ Συγκρότημα Δ-Ε

Τὸ ἀρχιτεκτονικὸ αὐτὸ σύνολο ἐκτείνεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, στὴ νοτιοδυτικὴ κλιτύ του καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση νοτιοδυτικὰ τοῦ Κτηρίου Α (πίν. 55α). Προκειμένου νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ ἀκρίβεια τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἡλεκτρικῆς χαρτογράφησης καὶ νὰ προσδιοριστεῖ ἡ χρονολόγησις, ἡ μορφή καὶ ὁ χαρακτήρας τοῦ οἰκοδομήματος, ἄρχισε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Κτηρίου Δ, τὸ ὁποῖο ἀναπτύσσεται σὲ δύο ἐπίπεδα τῆς σύγχρονης πλαγιάς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ βόρειο βρίσκεται κατὰ 1.20 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ νότιο καὶ ὀρίζεται ἀπὸ σύγχρονη ξερολιθιά. Τὸ κτήριο φαίνεται ὅτι χωρίζεται σὲ τρία μέρη, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὸ ἴδιο μῆκος (ἴσο μὲ τὸ πλάτος τοῦ κτηρίου), ἐνῶ τὸ πλάτος τοῦ νότιου μέρους εἶναι περίπου διπλάσιο ἀπὸ αὐτὸ τῶν δύο ἄλλων (κεντρικοῦ καὶ βορείου). Στὴν παρούσα φάσις τῆς ἔρευνας δὲν κατέστη σαφὲς ἐὰν πρόκειται γιὰ ἓνα ἐνιαῖο κτήριο.

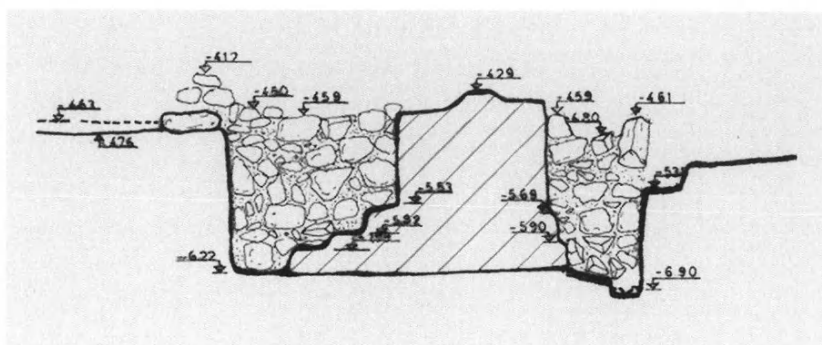
Ἐρευνήθηκε ὁ χώρος ἑξὶ τετραγώνων τοῦ καννάβου, ἀπὸ Ν πρὸς Β: Β15δ, Γ15γ, Γ15α, Γ14β, Δ14δ καὶ Δ14β. Ἀποκαλύφθηκαν τμήματα τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ κτηρίου, Τοῖχος 101 / 104, μήκους περ. 30 μ., τὰ ἀνατολικά ἄκρα τῶν ἐσωτερικῶν ἐγκάρσιων τοίχων, Τχ 102 καὶ 105, καθὼς καὶ μικρὸ τμήμα τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας του (εἰκ. 1, πίν. 55β). Οἱ τοῖχοι εἶναι λιθόκτιστοι, πάχους 1.5 μ. Μεγαλύτεροι λίθοι ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὶς ἐξωτερικὲς ὀφεις τοῦ τοίχου 101 καὶ τὸ βόρειο τμήμα τοῦ 104. Τὸ νότιο τμήμα τοῦ τελευταίου καὶ τὸ ἀποκαλυφθὲν ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου (105) εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ μικρότερους λίθους καὶ στὴν ἀνωδομή τους παρουσιάζουν πέντε διάκενα, τὰ τρία ἀπὸ αὐτὰ πλάτους 0.30 μ., τὰ δύο ἄλλα 0.20 καὶ 0.10 μ. (εἰκ. 1). Ἡ μετὰξὺ τους ἀπόσταση

Εἰκ. 1. Κτήριο Δ. Κάτοψη ἀνασκαφῆς.

κυμαίνεται ἀπὸ 0.70 μ. μέχρι 1.00 μ. καὶ τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος τους φθάνει τὰ 0.65 μ., ἐνῶ μειώνεται στὸν λιγότερο καλὰ διατηρημένο τοῖχο 104. Ἀρχίζουν ὅλα στὸ ἴδιο ὕψος τῶν τοίχων, καὶ ὀρισμένα διατηροῦν ὑπολείμματα ἐπένδυσης ἀπὸ πηλοκονία. Αὐτοῦ τοῦ τύπου ἡ τοιχοποιία παραπέμπει στὴ χρῆση ξυλοδεσιᾶς, ἐνῶ τὸ μεγάλο πλάτος τῶν τοίχων ὑποδηλώνει τὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ ὀρόφου.

Ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος 102 βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ σύγχρονη ξερολιθιά, ἡ ὁποία λειτουργεῖ σὰν ἀνάλημμα καὶ ὀρίζει τὸ ὑψηλότερο, βόρειο ἐπίπεδο

Εἰκ. 2. Κτήριο Δ, Τομή 1 - 2.

(πίν. 56α). Στὴν Τομή 1, κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς του καὶ παρὰ τῇ βορειοανατολικῇ γωνίᾳ τοῦ νότιου χώρου, ἦλθε στὸ φῶς τὸ θεμέλιο τοῦ τοίχου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς στρώσεις μεγάλων λίθων, οἱ ὁποῖοι ἐξέχουν ἀπὸ τὴν ὄψη του καὶ ἐδράζονται σὲ ἀδρὰ διαμορφωμένη κοίτη ἐπάνω στὸ κροκαλοπαγὲς πέτρωμα, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐντοπιστεῖ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ λόφου (εἰκ. 1, πίν. 56β, 57α). Τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος τοῦ τοίχου εἶναι 1.20 μ. Στὴν ἀνατολική πλευρὰ τῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκε μικρὸ τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου 101. Εἶναι χτισμένος μὲ μικρότερου μεγέθους ἀργοὺς λίθους, τὸ θεμέλιό του ἐπικάθεται ἐν μέρει σὲ αὐτὸ τοῦ 102, μὲ τὸν ὁποῖο δὲν συμπλέκεται. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ τοῖχος 102 ἔπεται κατασκευαστικὰ τοῦ 101, ὥστόσο στὴν παρούσα φάση τῆς ἔρευνας δὲν κατέστη σαφὲς ἐὰν ἀνήκουν στὸ ἴδιο κτήριο ἢ σὲ δύο ἐφαπτόμενα (πίν. 57β). Τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος τοῦ τοίχου στὸ χωρὸ τῆς τομῆς φθάνει τὰ 1.50 μ., ἐνῶ ἡ λιγοστὴ κεραμικὴ ποὺ συνελέγη χρονολογεῖται στὴν ὙΕ Π περίοδο.

Ἡ Τομή 2 διανοίχθηκε στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μεσαίου χώρου, κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ τοίχου 102 (εἰκ. 1). Ἐδῶ τὸ θεμέλιό του παρουσιάζεται βαθμιδωτό, ἂν καὶ ἐδράζεται στὸ κροκαλοπαγὲς πέτρωμα στὸ ἴδιο βάθος μὲ αὐτὸ τῆς νότιας πλευρᾶς. Στὴ μικρὴ ἔκταση τῆς τομῆς δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ διαπιστωθεῖ ἐὰν τὸ βαθύτερο τμήμα του ἀνήκει σὲ προγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση. Οἱ τοῖχοι 102 καὶ 104 συμπλέκονται σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ὕψους τους, πράγμα ποὺ δηλώνει τὴ σύγχρονη κατασκευὴ τους (εἰκ. 2, πίν. 58α).

Ἡ Τομή 2 ἀπέδωσε κεραμικὴ ὙΕ Π - ΙΙΙΑ περιόδου. Ἐνα μεγάλο πιθάρι, ποὺ βρέθηκε στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ μεσαίου χώρου, κεραμίδες

καὶ κεραμικὴ τοῦ 9ου - 10ου αἰ. ἀπὸ τὴν ἐπίχλωσή του στοιχειοθετοῦν τὴν χρῆση του καὶ κατὰ τὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ. Στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ κτηρίου, κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς του πλευρᾶς ἐντοπίστηκαν στρώματα, μυκηναϊκῆς καὶ βυζαντινῆς ἐποχῆς. Κοντὰ στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τοίχου 104, κάτω ἀπὸ τὸ μικτὸ βυζαντινὸ-μυκηναϊκὸ στρώμα, ἀποκαλύφθηκε ἓνα πυκνὸ στρώμα μὲ θραύσματα κονιάματος σὲ ἐπ'ἀλλήλες στρώσεις, ποὺ διατηροῦν χρῶμα καὶ πιθανὸν προέρχονται ἀπὸ τοιχογραφίες (πίν. 58β). Ἐπειδὴ ἐκτείνεται ἀνατολικά καὶ βόρεια μέσα στὸ ἄσκαφτο, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐρευνηθεῖ στὸ σύνολό του, ὅποτε καλύφθηκε γιὰ νὰ ἀνασκαφεῖ σὲ ἐπόμενη περίοδο. Στὸ κατώτερο ἐπίπεδο, σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολική, ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου 101 ἦλθε στὸ φῶς ἓνα στρώμα πλούσιο σὲ ὙΕ Π κεραμικὴ. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου 101, κοντὰ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ κτηρίου, ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου ἀπὸ ἀργολιθοδομή (103), πάχους 0.75-0.80 μ. καὶ κατεύθυνσης ΒΑ-ΝΔ, ὁ ὁποῖος δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ὀργανικὴ σχέση μὲ τὸ κτήριο (εἰκ. 1, πίν. 55β).

2. Κτήριο Α

Μὲ στόχο τὸν προσδιορισμὸ τῆς κάτοψης, τοῦ χρονολογικοῦ φάσματος καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ Κτηρίου Α, ἐπεκτάθηκε ἡ ἀνασκαφὴ ἀνατολικά καὶ νότια, σὲ τέσσερα τετράγωνα τοῦ καννάβου (Ι 15-β, Θ15-β, Θ15-γ καὶ Θ15-δ) καὶ συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου 7. Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας διαπιστώνουμε ὅτι ἡ εἰκόνα τὸν χῶρο τοῦ κτηρίου γίνεται πιὸ σύνθετη. Τὸ κτήριο ἔχει ὑποστεῖ μετατροπές, καταστροφὴ ἀπὸ πυρκαγιά, καὶ μερικὴ ἐπανακατοίκηση κατὰ τὶς ἐπόμενες φάσεις τῆς ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς. Ἐκτὸς αὐτῶν, ἡ χρῆση τοῦ χώρου κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ οἱ σύγχρονες ἐπεμβάσεις (καλλιέργεια, διαμορφώσεις, λαθρανασκαφές) ἔχουν στερήσει τὴν ἔρευνα ἀπὸ πολὺτιμα στοιχεῖα. Οἱ τοῖχοι μιᾶς νεώτερης κατασκευῆς (Κτήριο Γ) διέρχονται κατὰ μῆκος, ὑπεράνω ἢ ἐδράζονται ἐπὶ μυκηναϊκῶν τοίχων, οἱ ὁποῖοι γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἔχουν σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ καθαιρεθεῖ. Ἐκτὸς αὐτοῦ τὰ μυκηναϊκὰ στρώματα ἔχουν διαταράξει σὲ μεγάλο βάθος λάκκοι τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς οἱ ὁποῖοι ἔχουν σκαφεῖ μέσα στὰ δωμάτια τοῦ Κτηρίου Α (ἔχουν ἐντοπιστεῖ πέντε μέχρι στιγμῆς). Τέλος, τρεῖς βαθεῖς λάκκοι, πιθανό-

τατα ἔργα ἀρχαιοκαπήλων κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ἔχουν καταστρέψει τὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ κτηρίου, (τοὺς τοίχους 29, 31, 47 καὶ 53, στὰ τετράγωνα I15-α καὶ I 15-β).

Νοτιότερα (Τετρ. Θ15-β), τὸ παχὺ βυζαντινὸ στρώμα κατεβαίνει σὲ βάθος καὶ ἔχει καταστρέψει τμήματα τῶν ὑστεροελλαδικῶν τοίχων 56 καὶ 58 (πίν. 59α). Ὡστόσο, ὁ ὑποκείμενος μικτός, μυκηναϊκός- βυζαντινὸς ὀρίζοντας, ἐκτὸς ἀπὸ ΓΕ κεραμικὴ περιεῖχε καὶ μερικὰ χαρακτηριστικὰ εὐρήματα, μετὰ τῶν ὁποίων τρεῖς σφραγιδόλιθοι. Ὁ τοῖχος 58, μὲ τὴν περιέργη σὲ σχέση με τοὺς ἄλλους κατεύθυνση, τὸ ἐλαφρὰ καμπύλο σχῆμα καὶ τὸ μεγαλύτερο πάχος του, δὲν συνδέεται ὀργανικὰ μὲ ἄλλο ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο στὸν χώρο αὐτό. Τὸν κάλυπτε τὸ βυζαντινὸ γκριζοκάστανο στρώμα πάχους περίπου 0.45 μ., τὸ ὁποῖο καλύπτει καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κτηρίου. Ἡ κοίτη θεμελίωσής του ἔχει σκαφεῖ στὸ ἐρυθρὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ Κτηρίου Α καὶ ἔχει καταστρέψει τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ τοίχου 61, ἀπὸ ὠμές πλίνθους μὲ ἔντονα ἴχνη καύσης. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τοίχου 58 βρέθηκε κεραμικὴ τῆς ΓΕ IIIB2-Γ πρώιμης περιόδου. Οἱ τοῖχοι 61 καὶ 62, τῶν ὁποίων μικρὰ μόνο τμήματα διατηροῦνται στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ 58, εἶναι ἀπὸ ὠμοπλινθοδομὴ καὶ ἀνήκουν στὸ Κτήριο Α. Ὡστόσο δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἂν καὶ μὲ ποῖο τρόπο συνδέονται μὲ τοὺς λιθοκτιστοὺς τοίχους 48, βόρεια, καὶ 63, δυτικά (πίν. 59α-β). Κάτω ἀπὸ τὴν ἐρυθρή, καμένη ὠμοπλινθοδομὴ καθὼς καὶ κάτω ἀπὸ τμήματά της ποὺ ἔχουν καταρρεῦσει, ἀποκαλύπτεται ἓνα καστανοκίτρινο ἀργιλῶδες στρώμα. Θεωροῦμε ὅτι εἶναι πιθανὸ τὸ στρώμα αὐτὸ νὰ ἀνήκει στὸ κατώτερο μέρος τῆς ὠμοπλινθοδομῆς, ἢ νὰ προέρχεται ἀπὸ αὐτήν, καὶ γιὰ κάποιο λόγο νὰ μὴν ἔχει ἐκτεθεῖ στὶς ὑψηλές θερμοκρασίες ποὺ ἔψησαν τὰ καλύτερα διατηρημένα τμήματά της. Ἡ περαιτέρω μελέτη τῆς κεραμικῆς καὶ ἡ ἀνάλυση δειγμάτων τῶν δύο ὕλικῶν θὰ δείξει τὴν ὁρότητα ἢ μὴ αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης.

Δωμάτιο 8

Ὁ χώρος ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 60, 61, 48 καὶ 63, χαρακτηρίζεται ὡς δωμάτιο 8. Τὸ στρώμα καταστροφῆς του ἀποτελεῖται ἀπὸ τμήματα καμένων ὠμοπλίνθων, καμένη ὀργανικὴ ὕλη, τεμάχια ἀπὸ ὕλικὸ ὀροφῆς καὶ μάζα καστανοκίτρινου πηλοῦ. Περιεῖχε πολύτιμα καὶ χαρακτηριστικὰ ἀντικείμενα, ὅπως ἀγγεῖα πόσης καὶ σεργιρίσματος ὑγρῶν, χάλκινο μαχαίρι, ψῆφοι ἀπὸ φαγεντιανή διαφόρων σχημάτων, μικρὰ χρυσὰ δισκοειδῆ ἐλάσματα, μερικὰ

ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνδέονται μεταξύ τους μὲ χρυσὸ σύρμα καθὼς καὶ τρεῖς σφραγι-
δόλιθοι: ἀμυγδαλόσχημος μὲ μορφὴ ζώου, φακόςχημος μὲ λέοντες ἐκατέρωθεν
δένδρου ἢ σκήπτρου, φακόςχημος καὶ μοτίβο ναυτίλου (πίν. 60α,γ). Ἐνα
λίθινο ὠσειδὲς σφυρὶ ἀπὸ διορίτη, διαμ. 0.14 καὶ 0.07 μ. καὶ τὰ συνευρήματά
του (εἰδώλια ζώων καὶ ἓνα πλούσια διακοσμημένο μεγάλο πήλινο πλαστικὸ
ρυτὸ σὲ σχῆμα κεφαλῆς ταύρου) συνδέουν τὸ δωμάτιο αὐτὸ μὲ τελετουργικῆς-
θρησκευτικῆς πρακτικῆς (πίν. 60β,δ). Τῇ λειτουργίᾳ αὕτῃ ὑποδεικνύει καὶ
εἰδώλιο ὀρθίας ἀνδρικῆς μορφῆς. Φέρει ζῶμα πού, ἐν εἵδει πλατιάς ζώνης,
περιβάλλει τὴ μέση ἀφήνοντας ἐκτεθειμένα τὰ μέλη, καὶ κρατᾷ στήν ἀγκα-
λιά του νεαρὸ βοσειδῆ. Τὰ εὐρήματα τοῦ δωματίου 8, σὲ συνδυασμὸ μὲ αὐτὰ
πού ἔχουν προκύψει ἀπὸ τὰ γειτονικὰ πρὸς Βορρὰ δωμάτια 5-7⁴, παρέχουν
πολύτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανόηση καὶ ἐρμηνεία τοῦ Κτηρίου Α, ὡς τμή-
ματος σημαντικοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος.

Δωμάτιο 7

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου, κοντὰ στὴ συμ-
βολὴ τῶν τοίχων 48 καὶ 49, ὅπου κατὰ τὸ προηγούμενο ἔτος εἶχε ἐντοπιστεῖ
πυκνὸ στρώμα μὲ ὅστα ζώων, τὸ ὁποῖο εἶχε θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ ὑπολείμμα-
τα τελετουργικοῦ γεύματος⁵. Ὡστόσο, τὸ θέμα τῆς ἐρμηνείας του παραμένει
ἀνοιχτό, δεδομένου ὅτι δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἐρευνηθεῖ στὸ σύνολό του στήν πα-
ρούσα φάση. Τὸ στρώμα τῶν ὀστέων συνεχίζει πρὸς Βορρὰ καὶ εἰσχωρεῖ κάτω
ἀπὸ τὸ σωζόμενο δάπεδο τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ δωματίου 7 καὶ τοῦ δωμα-
τίου 5, ἐπάνω στὸ ὁποῖο βρέθηκε στρώμα καταστροφῆς μὲ μεγάλα ἀγγεῖα καὶ
τμήματα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κτηρίου (πίν. 61α)⁶. Οἱ τοῖχοι 63/49, 48 καὶ 50
φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στήν ἀρχικὴ φάση τοῦ κτηρίου ἢ ὁποία χρονολογεῖται
στήν ὙΕ ΙΙΑ-Β περίοδο.

Περὶ τὰ τέλη τῆς περιόδου αὐτῆς ἢ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὙΕ ΙΙΑ1 τὸ
κτήριο δέχθηκε μετατροπές: Ἡ ἀνωδομὴ τοῦ τοίχου 48 ἀνακατασκευάστηκε

4. ΠΑΕ 2010, σ. 77.

5. Ὁ.π. πίν. 51α-β.

6. Ὁ.π. πίν. 52α.

μὲ διαφορετικὴ τοιχοποιία, τὸ ἄνοιγμα στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐπικοινωνοῦσαν τὰ δωμάτια 7 καὶ 8, καταργήθηκε καὶ ἓνα ἄλλο δημιουργήθηκε στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο 63/49. Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου (50) ἀποκαλύφθηκε τμήμα κτιστοῦ πάγκου μὲ ἴχνη ἐπένδυσης ἀπὸ κονίαμα στὴν κατακόρυφη πλευρά του (πίν. 61α-β). Ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη τοῦ ἀρχαιοζωολογικοῦ ὕλικου ἔδειξε ὅτι κατὰ τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τὰ ὄστα ἀνήκουν σὲ πρόβατα, ἐνῶ ὑπάρχει ἓνα σχετικὰ καλὸ ποσοστὸ χοίρων καὶ πολὺ μικρὸ βοοειδῶν⁷. Ἀνάμεσα στα ὄστα βρέθηκαν διάφορα ἀντικείμενα, ὅπως ἀγγεῖα (κύλικες, σκυφίδια, τριποδικές χύτρες), αἰχμὲς βελῶν κ.ἄ. Μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐπίπλευσης ἔγινε ἡ συλλογὴ τῶν ἀρχαιοβοτανικῶν καταλοίπων, προκειμένου νὰ μελετηθοῦν.

Δωμάτιο 9

Στὸν χώρο νότια τοῦ δωματίου 8 ἀποκαλύφθηκε δάπεδο ἀπὸ κονίαμα. Ἕνας εὐρὺς λάκκος βυζαντινῆς ἐποχῆς (Αποθέτης 5) ἔχει καταστρέψει τμήμα τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ τοίχου ποὺ τὸ ὀρίζει ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ ἔχει φθάσει μέχρι τὸ στέreo (πίν. 59α, 62α). Ἕνα παχὺ στρώμα καταστροφῆς τοῦ κτηρίου μὲ σαφὴ ἴχνη καύσης κάλυπτε τὸ δάπεδο, ἐνῶ τρεῖς τοῖχοι δηλώνουν τὴ χρῆση τοῦ χώρου μετὰ τὴν καταστροφή (ὁ τοῖχος 62, ποὺ θεμελιώνεται ἐπὶ τοῦ δαπέδου) καὶ μέχρι τὴν ΥΕ ΙΙΒ2 (οἱ τοῖχοι 54 καὶ 55, ποὺ θεμελιώνονται ἐπὶ τοῦ στρώματος καταστροφῆς). Ἡ φετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐπέτρεψε τὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ κτηρίου. Ἡ κάτοψή του, ὅπως ἔχει ἐκτεθεῖ μέχρι τώρα, δείχνει μία σειρὰ τετράπλευρων δωματίων, τὰ ὁποῖα πλαισιώνονται κατὰ τὴν ἀνατολικὴ μακρὰ πλευρὰ τοῦ κτηρίου ἀπὸ στενότερα δωμάτια. Ἀργολιθοδομὴ καὶ ὠμοπλινθοδομὴ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τοίχων, οἱ ὁποῖοι φέρουν πηλοκονία, ἐνῶ τὰ δάπεδα εἶναι ἀπὸ πηλὸ ἢ κονίαμα. Ἀπὸ τὰ μέχρι στιγμῆς στοιχεῖα προκύπτει ὅτι ἡ διάρκεια ζωῆς τοῦ κτηρίου καλύπτει τὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΒ μέχρι τὴν ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο, ὁπότε καταστρέφεται ἀπὸ πυρκαγιά. Τὰ στοιχεῖα κατοίκησης μέχρι

7. Ἡ προκαταρκτικὴ ἐξέταση τοῦ ἀρχαιοζωολογικοῦ ὕλικου ἔγινε ἀπὸ τὴν Μαρία Θεοδόση-Κοντοῦ.

τὴν ὙΕ IIIB2-Γ πρώτημη εἶναι ἀποσπασματικά καὶ ἐντοπίστηκαν μόνο στὸ νότιο τμήμα του.

3. Βόρειο Νεκροταφεῖο

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν χώρο τοῦ Βορείου Νεκροταφείου περιορίστηκε στὴν ἔρευνα τοῦ τάφου 10, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐντοπιστεῖ τὸ προηγούμενο ἔτος⁸, καὶ στὴν ἀφαίρεση τῶν σκελετικῶν καταλοίπων τῶν τάφων 6 καὶ 8, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀφεθεῖ in situ. Κύριος στόχος τῆς ἔρευνας ἦταν νὰ διευκρινιστεῖ κατὰ τὸ δυνατόν ὁ χωροταξικὴ ὀργάνωση τοῦ νεκροταφείου καὶ ἡ χρονικὴ ἀκολουθία τῶν τάφων. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἐγίνε προσπάθεια νὰ ἐξακριβωθεῖ ἡ σχέση τῶν τάφων μεταξύ τους καθὼς καὶ μὲ τὰ παρακείμενα τμήματα τοίχων.

Τὸ τμήμα τοῦ νεκροταφείου ποὺ ἔχει μέχρι τώρα ἀνασκαφεῖ ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ πυκνὴ συστάδα τάφων, οἱ ὁποῖοι βρίσκονται σὲ διαφορετικὰ βάθη καὶ ἐνίοτε ἐφάπτονται μεταξύ τους. Ἐπὶ πλέον, ὀρισμένοι τάφοι συνδέονται μὲ τμήματα τοίχων (1, 2, 3), τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ὀρίζουν ἐπὶ μέρους χώρους (πίν. 62β). Γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς χρήσης τοῦ χώρου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νεκροταφείου ἡ ἀνασκαφὴ δὲν περιορίστηκε στοὺς τάφους, ἀλλὰ ἐπεκτάθηκε καὶ στὰ μεταξύ τῶν τάφων καὶ τῶν τοίχων διαστήματα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ παρὰ τὴν ἀπουσία διαγνωστικῶν εὐρημάτων, εἴχαμε τὴ δυνατότητα νὰ ἀνασυνθέσουμε μία κατ' ἀρχὴν ἀκολουθία τῶν τάφων ποὺ ἔχουν ἤδη ἔλθει στὸ φῶς, ἡ ὁποία θὰ ἐλεγχθεῖ μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ προκαταρκτικὴ ὀστεολογικὴ μελέτη πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Ἰωάννα Μουτάφη. Ἡ Δρ Σοφία Βουτσάκη, προκειμένου νὰ θέσει τίς βάσεις γιὰ τὴν περαιτέρω μελέτη τοῦ ὕλικου καὶ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς, πραγματοποίησε μιὰ πρώτη ἀνάλυση τῶν δεδομένων: τύπος τάφου, μέγεθος, τρόπος κατασκευῆς, ταφικὲς πρακτικὲς, ἡλικία καὶ φύλο τοῦ νεκροῦ (βάσει τῶν στοιχείων τῆς ὀστεολογικῆς ἀνάλυσης), κτερίσματα.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

8. ΠΑΕ 2010, σ. 72-73.

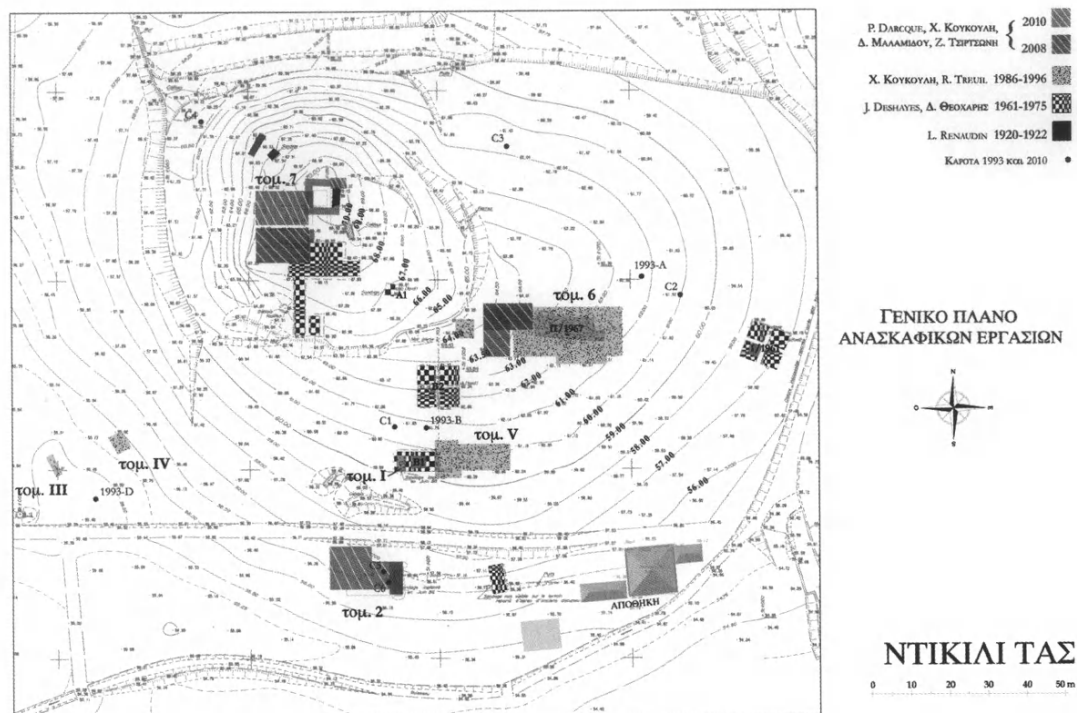
9. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ «ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ»

(Πίν. 63)

Ἡ τέταρτη περίοδος ἐργασιῶν τοῦ νέου ἐρευνητικοῦ προγράμματος στὸν προϊστορικὸ οἰκισμό «Ντικιλί Τὰς» διήρκεσε ἀπὸ τὶς 4 Ἰουλίου ὠς τὶς 20 Αὐγούστου τοῦ 2011. Τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ 2011 πραγματοποιήθηκε μὲ τὴ στήριξη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν (EFA), τοῦ Ἰπουργείου Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας, τοῦ Ἰνστιτούτου Αἰγαιακῆς Προϊστορίας (*Institute for Aegean Prehistory [INSTAP]*) καὶ τῆς National Geographic Society. Σημαντικὴ ἦταν ἐπίσης ἡ στήριξη τῆς Ἐθνικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐρευνῶν τῆς Γαλλίας (ANR) καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐρευνῶν τῆς Γαλλίας (CNRS)¹. Χάρη στὰ μέσα ποὺ εἴχαμε στὴ διάθεσή μας ἀπασχολήθηκε μιὰ ομάδα 35 ἀτόμων στὸ πεδίο καὶ στὸ ἐργαστήριο-ἀποθήκη.

---

1. Οἱ ἀνασκαφεῖς: Pascal Darcque· Διευθυντὴς Ἐρευνῶν, CNRS, UMR 7041 (Ἀρχαιολογία καὶ Ἐπιστῆμες τῆς Ἀρχαιότητος), Nanterre. Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη· Ἐπίτιμη Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων, Καβάλα. Δήμητρα Μαλαμίδου· Ἀρχαιολόγος τῆς IH¹ Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας. Ζωὴ Τσιρτσώνη· Ἐρευνήτρια CNRS, UMR 5138 (Ἀρχαιομετρία καὶ Ἀρχαιολογία), Lyon. Στὸ πρόγραμμα πῆραν μέρος: Zoé Cahier, Julien Vieugué, César Watroba (κεραμολογία), Sandra Prévost-Dermakar (ἀρχιτεκτονική), Cécile Germain-Vallée (γεωμορφολογία), Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη, Nicolas Tardy (λίθινα ἐργαλεῖα), Τάνια Βαλαμώτη (παλαιοβοτανική), Céline Choquenot (κοσμήματα), Anaïs Boucher, Nicolas Doutau (βάση δεδομένων), Lionel Fadin (Γαλλικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν) καὶ Florian Chotard (τοπογραφικὴ ἀποτύπωση), Frédéric Bourguignon, agence NOVA CELLA (συντονισμὸς ἀποτυπώσεων), Roxana Docsan, Danièle Molez, Samuel Monnet (σχεδιαστές), Philippe Collet (φωτογράφιση ἀντικειμένων), Μιχάλης Καραβελίδης (ὀργανωτικὴ ὑποστήριξη καὶ συντήρηση), Ἀναστασία Μπρόζου, Antoni Czewinski, Δομνίκη Καδὴ, Κατερίνα Καρατασάκη, Ἀγγελικὴ Καραθάνου, Μάρθα Κοκκίδου, Εὐδοξία Μιντζαρίδου, Χρυσὴ Πετρίδου, Ἀφροδίτη Φυτούκη, Tomasz Tajnert, Ἑλένη Τελιορίδου, Νικόλαος Θεοδωρίδης (ἐπίπλευση).

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ σχέδιο τῶν ἀνασκαφικῶν τομέων.

Οἱ στόχοι τοῦ προγράμματος κατὰ τὸ 2011 ἦταν πολλαπλοί: α. Μελέτη καὶ ἐρμηνεία τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν καρότων τοῦ 2010 καὶ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες πού εἶχαν πραγματοποιηθεῖ τὸ 2008 καὶ τὸ 2010 στὸν τομέα 2 (εἰκ. 1). β. Περαιώση τῆς μελέτης τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀντικειμένων πού εἶχαν ἀποκαλύψει παλιότερες ἔρευνες (γεωτρήσεις μὲ καρότα κατὰ τὸ 1993 καὶ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὸν τομέα 2 ἀπὸ τὸ 1986 ὡς τὸ 1993). γ. Περαιώση τῶν ἐργασιῶν περισυλλογῆς παλαιοβοτανολογικοῦ ὕλικου μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐπίπλευσης ἀπὸ τὰ δείγματα ἐπίχωσης, τὰ ὁποῖα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶχαν περισυλλεγεῖ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς οἰκίας 1 τοῦ τομέα 6. δ. Σχεδιαστικὴ καὶ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τοὺς παραπάνω ἀνασκαφικοὺς τομεῖς.

Κατὰ τὸ 2011 ὅλοι οἱ παραπάνω στόχοι ὁλοκληρώθηκαν. Πραγματοποιήθηκε ἡ συγκέντρωση τοῦ παλαιοβοτανολογικοῦ καὶ παλαιοζωολογικοῦ ὕλικου

μέ την εφαρμογή της επίπλευσης στον μεγάλο αριθμό δειγμάτων χώματος που είχαν ληφθεί κατά την ανασκαφική έρευνα του 2008. Προχώρησε ή σχεδιαστική, γραφιστική και φωτογραφική τεκμηρίωση των αρχαιολογικών ευρημάτων (πάνω από 100 σχέδια και περίπου 1000 λήψεις φωτογραφιών).

Επί πλέον οι χρονολογήσεις, οι αναλύσεις και οι μελέτες που πραγματοποιήθηκαν κατά το 2011 πρόσφεραν πολλές νέες πληροφορίες σχετικά με τις πρώτες εγκαταστάσεις ανθρώπων στον λόφο του Ντικιλί Τάς, με την εκμετάλλευση των φυσικών πηγών στη Νεώτερη Νεολιθική II και με τα νότια όρια του οικισμού στη Νεολιθική και την Έποχή του Χαλκού.

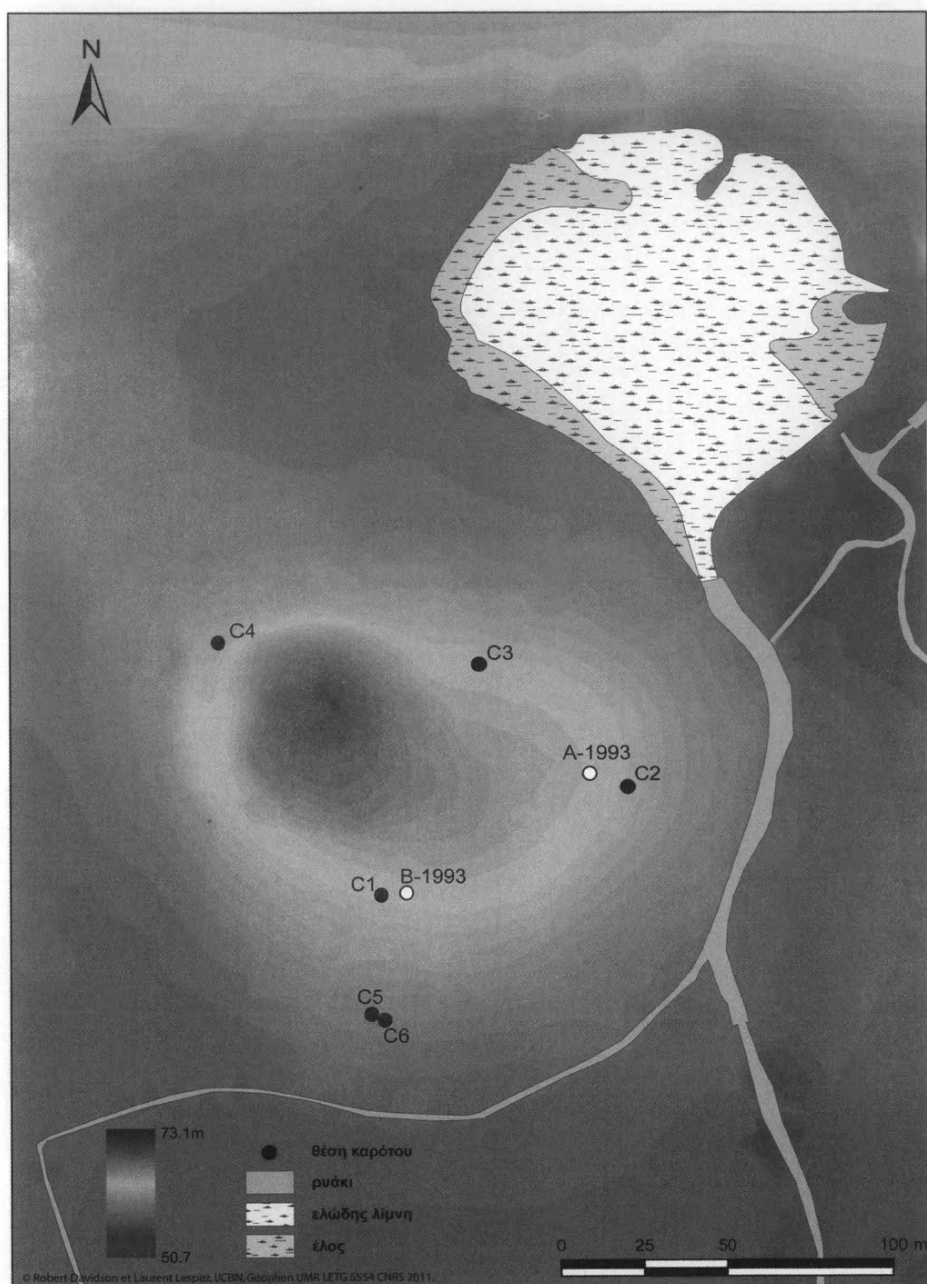
1. Οι πρώτες ανθρώπινες εγκαταστάσεις στο «Ντικιλί Τάς»²

Η περιγραφή των στρωματογραφικών ενότητων στα 6 καρότα του 2010 είχε ήδη πραγματοποιηθεί επί τόπου. Απέμενε επομένως ή γραφιστική απεικόνισή τους, ή εισαγωγή των χρονολογήσεων ^{14}C που μās έστειλε τó έργαστήριο της Lyon την περασμένη άνοιξη, ή μελέτη των κινητών ευρημάτων που είχαν βρεθεί στα καρότα και ή συνολική έρμηνεία όλων αυτών των αρχαιολογικών δεδομένων.

Δεκαοκτώ χρονολογήσεις ^{14}C πραγματοποιήθηκαν στα άπανθρακωμένα θραύσματα ξύλου ή σπόρων που είχαν έντοπισθεί στις έντós των καρότων επάλληλες επιχώσεις (εικ. 2 και πίνακας 1). Οι χρονολογήσεις εμφανίζουν μεγάλη ακρίβεια (περίπτωση χρονικού λάθους της τάξης των 30-35 έτων BP) και δίδουν διορθωμένα αποτελέσματα με ακρίβεια 2σ ένταγμένα σε χρονικό περιθώριο μερικές φορές κάτω από 100 χρόνια σε χρονολογήσεις π.Χ. Οι χρονολογήσεις κλιμακώνονται κανονικά ακολουθώντας τη στρωματογραφία σε όλα τα καρότα εκτός από τó καρότο C4, όπου παρατηρείται μία αναστροφή των χρονολογήσεων ανάμεσα σε δύο δείγματα από τα άνωτερα στρώματα. Οι χρονολογήσεις από τις ένότητες των βαθύτερων στρωμάτων εμφανίζουν καλή σχέση διαδοχής και συμπίπτουν με τις έδαφολογικές αναλύσεις. Η χρονολογική τεκμηρίωση των στρωματογραφιών ένότητων εμπλουτίζεται από όρισμένα αντικείμενα ή θραύσματα που βρέθηκαν στο έσωτερικό των καρότων.

---

2. Με τη συνεργασία της Γεωργίας Κουρτέση-Φιλιππάκη και του Laurent Lespez.

Εἰκ. 2. Τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ γηλόφου καὶ τῆς παρακείμενης πηγῆς νεροῦ. Ἀποτύπωση τῆς θέσης τῶν καρότων τοῦ 2010.

N° inv.   Echantillon   N° labo exp.   N° labo mesure   Date BP $\pm$ BP   Date BC cal. 2 σ

Carotte 1

1051-001	charbon	Lyon-7615	SacA-22576	6665	35	5636-5533
1056-001	graine(s)	Lyon-7616	SacA-22577	6890	35	5841-5717
1059-002	charbon	Lyon-7617	SacA-22578	7165	40	6100-5925

Carotte 2

8045-001	charbon	Lyon-7624	SacA-22585	6950	35	5965-5738
8050-001	charbon	Lyon-7625	SacA-22586	7115	35	6048-5921
8052-001	charbon	Lyon-7626	SacA-22587	7495	35	6434-6356

Carotte 3

9023-001	charbon	Lyon-7627	SacA-22588	6210	35	5295-5054
9030-001	charbon	Lyon-7628	SacA-22589	6825	35	5744-5645
9040-001	charbon	Lyon-7629	SacA-22590	7040	35	5997-5844
9045-001	charbon	Lyon-7630	SacA-22591	7405	35	6378-6222
9048-001	charbon	Lyon-7631	SacA-22592	7560	35	6462-6393
9051-001	charbon	Lyon-7632	SacA-22593	7505	35	6437-6262

Carotte 4

10011-001	charbon	Lyon-7633	SacA-22594	6530	35	5607-5384
10021-001	Charbon	Lyon-7634	SacA-22595	6230	35	5302-5067
10023-001	Charbon	Lyon-7635	SacA-22596	6960	35	5971-5743

Carotte 5

2906-002	Charbon	Lyon-7622	SacA-22583	6940	35	5894-5734
2908-001	Os	Lyon-7923	SacA-23911	7070	35	6011-5891

Carotte 6

2950-001	Charbon	Lyon-7623	SacA-22584	6310	35	5358-5217
----------	---------	-----------	------------	------	----	-----------

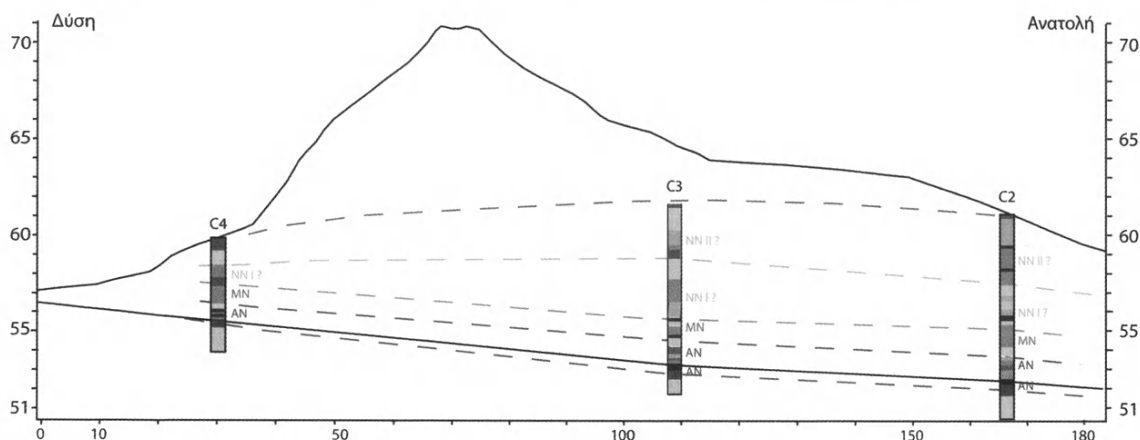
Πίνακας 1. Οί χρονολογήσεις ^{14}C από δείγματα ανθράκων των καρότων του 2010.

Συνολικά ἑννέα χρονολογήσεις πού ἔδωσαν τὰ δείγματα ἀπὸ τὰ καρότα τοῦ 2010 καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα 6500-5800 π.Χ. Τρεῖς χρονολογήσεις ἀπὸ τὸ καρότο C3 καὶ μία ἀπὸ τὸ καρότο C2 πού ἀνήκουν σὲ δείγματα πού προέρχονται ἀπὸ τὸ παλαιοέδαφος τοῦ Ὀλόκαινου ἢ ἀμέσως κάτω ἀπὸ αὐτὸ τεκμηριώνουν τὴν πρώτη ἀνθρώπινη κατοίκηση στὸν λόφο ἀνάμεσα στὸ 6400 καὶ 6200 π.Χ. Ἕνα μικροσκοπικὸ θραῦσμα κεραμικῆς μὲ στιλβωμένη ἐρυθρὴ ἐπιφάνεια ἀντιπροσωπεύει τὸ ἀρχαιότερο εὑρημα στὸ καρότο C2, ἐνῶ στὸ καρότο C3 στὸ ἴδιο στρώμα πού ἔδωσε δεῖγμα χρονολογημένο στὸ 6462-6393 π.Χ. βρέθηκε ἓνα ἀκέραιο λίθινο ἐργαλεῖο σὲ πολὺ καλὴ διατήρηση. Πρόκειται γιὰ ἓνα κυκλικὸ πελεκητὸ ξέστρο ἀπὸ χαλκηδόνιο (πίν. 63α) μορφολογικὰ παράλληλα τοῦ ὁποῖου ἐμφανίζονται στὴν Ἀνατολία κατὰ τὸ β' μιστὸ τῆς 7ης χιλιετίας καὶ ἴσως στὴ Βουλγαρία στὴν ἀρχὴ τῆς 6ης π.Χ. χιλιετίας³. Τὰ καρότα C2 καὶ C3 καταγράφουν μιὰ ἀνύψωση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἔλους πού βρισκόταν στὰ βόρεια τοῦ οἰκισμοῦ ἀνάμεσα στὸ 6378-6422 καὶ 5997-5844 π.Χ. Παράλληλα, τὰ καρότα C1, C4 et C5 δίνουν χρονολογήσεις πού περιέχονται στὸ χρονικὸ διάστημα 6100-5800 π.Χ. Οἱ στρωματογραφικὲς ἐνότητες πού μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀνάμεσα στὸ 6100 καὶ 5800 π.Χ. ἔχουν πάχος 0.40-0.50 μ. στὰ καρότα C1 καὶ C4, περίπου 0.80 μ. στὸ καρότο C2 καὶ 1.50 μ. στὸ καρότο C3 (εἰκ. 3). Ἔτσι, ἡ ἀνθρώπινη κατοίκηση σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἐντοπίζεται σὲ μιὰ ἑκταση μεγαλύτερη τῶν 0.6 ἑκταρίων καὶ μοιάζει νὰ ἐπεκτείνεται πρὸς τὰ ΒΑ τῆς ἀρχικῆς θέσης δίπλα στὴν κοιλάδα καὶ στὸ ἔλος πού ἀπλώνονταν στὰ ἀνάντη τῆς.

Πολλὲς θέσεις πού ἀνασκάφηκαν στὸν Βορρὰ τοῦ Αἰγαίου κόσμου ἔδωσαν δάπεδα χρονολογημένα μὲ 14C στὴν ἴδια χρονολογικὴ περίοδο 6500-5800 π.Χ., πού δίνουν καὶ οἱ ἀρχαιότερες χρονολογήσεις ἀπὸ τὸν οἰκισμό «Ντικιλί

---

3. BALKAN-ATLI, N. 1994. *La Neolithisation de l'Anatolie*. Paris : DE BOCCARD, p. 88-89 et fig. 66· PERLÈS, C. 2005. From the Near East to Greece : Let's reverse the focus. Cultural elements that didn't transfer, in Cl. Lichter (ed.), *How Did Farming Reach Europe?* (BYZAS 2), p. 275-290, sp. p. 278-279 et fig. 2· PERLÈS, C. 2009. Grèce et Balkans : deux voies de penetration distinctes du Néolithique en Europe ?, in J.-P. DEMOULE (dir.), *La revolution néolithique dans le monde*. Paris : CNRS, p. 263-281.

Είχ. 3. Τομή από Β του γηλόφου του προϊστορικού οικισμού «Ντικιλί Τάς» με προβολή των καρότων C4, C3 et C2.

Τάς»⁴ και ομαδοποιούνται με βάση όρισμένα χαρακτηριστικά. Όρισμένες, όπως οι οικισμοί στο Yarimbuzgaz, τα Γιούρα και τη Θεόπετρα, παρουσιάζουν επίσης στρώματα κατοίκησης καθαρά προγενέστερα (Παλαιολιθικά και Μεσολιθικά). Όρισμένες άλλες (Αργισσα, Σέσκλο) εμφανίζουν την πρώτη κατοίκηση γύρω στο 7000 π.Χ., άλλες (Μάκρη, Tell Azmak, Kovačevno, Čavdar, Anzabegovo) ανάμεσα στο 6200 και 6000 π.Χ. και άλλες γύρω στο 6000 π.Χ. (İlipinar, Κρωβύλη, Karanovo, Stara Zagora, Gălăbnik). Σε όλες τις περιπτώσεις τα επίπεδα κατοίκησης έρμηνεύθηκαν ως νεολιθικά δηλαδή ως ενδείξεις μόνιμης κατοίκησης, όπου οι πληθυσμοί ασκούν γεωργία και κτηνο-

4. PERLÈS, C. 2001. *The Early Neolithic in Greece: the First Farmers in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. Reingruber, A. & L. THISSEN. 2005. 14C database for the Aegean catchment (Eastern Greece, Southern Balkans and Western Turkey) 10.000-5500 cal BC, in CL. LICHTER (ed.), *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium Cal BC: Proceedings of the International Workshop, Istanbul, 20-22 May 2004 (BYZAS 2)*: 295-327. Istanbul: Ege Yayinlari. AMMERMAN, A.J., N. EFSTRATIOU, M. NTINOU, K. PAVLOPOULOS, R. GABRIELLI, K.D. THOMAS & M.A. MANNINO. 2008. Finding the early Neolithic in Aegean Thrace: the use of cores, *Antiquity* 82, p. 148.

τροφία. Ὁ οἰκισμὸς στό «Ντικιλὶ Τὰς» μοιάζει νὰ ἀνήκει στὴν ομάδα τῶν οἰκισμῶν τῆς χρονολογικῆς περιόδου 6500-6200 π.Χ.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἐμφανίζει τὸ τοπογραφικὸ κενὸ ποὺ ἐντοπίζεται στὴν περιοχὴ ποὺ ὀρίζεται δυτικὰ ἀπὸ τὴ Λητὴ⁵, βόρεια ἀπὸ τὸ Κονατσένο καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὴν Κρωβύλη. Οἰκισμοὶ αὐτῆς τῆς περιόδου παραμένουν σπάνιοι στὴν περιοχὴ τῶν βόρειων παραλίων τοῦ Αἰγαίου μεταξὺ τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τοῦ Ἐβρου. Ὡστόσο, ἡ Κρωβύλη καὶ ὁ οἰκισμὸς στό «Ντικιλὶ Τὰς» ἀποδεικνύουν ὅτι πρόκειται γιὰ πρόβλημα ὁρατότητας καὶ ὅτι οἱ μελλοντικὲς ἐρευνες πρέπει νὰ λάβουν ὑπόψη τους αὐτὸν τὸν παράγοντα γιὰ τὴν ἐντόπιση οἰκισμῶν τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς⁶.

Πέντε χρονολογήσεις ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὰ καρότα τοῦ 2010 στό «Ντικιλὶ Τὰς» καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀνάμεσα στό 5800 καὶ 5400 π.Χ. καὶ ἀνάγονται στὴ Μέση Νεολιθικὴ. Γι' αὐτὴν τὴν περίοδο οἱ στρωματογραφικὲς ἐνότητες φαίνεται ὅτι ἀναπτύσσονται περισσότερο πρὸς τὴ βόρεια περιοχὴ τῆς θέσης, ὅπου τὸ πάχος τους ὑπερβαίνει τὰ 2 μ. (C4, C3) παρὰ στό νότιο τμῆμα τοῦ γηλόφου, ὅπου τὸ πάχος τους εἶναι τῆς τάξης τοῦ 1 μ. (C1, C2). Στὴ Μέση Νεολιθικὴ Ἐποχὴ ὁ οἰκισμὸς πρέπει νὰ εἶχε μεγαλύτερη ἔκταση. Τὸ ὕψος του ὡστόσο (3-4 μ. περίπου) ἦταν ἀντίστοιχο μὲ τίς σύγχρονες του θεσσαλικὲς θέσεις («μαγούλες»).

Στὴν περιοχὴ τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ «Ντικιλὶ Τὰς» ἀλλὰ καὶ σὲ γειτονικὲς περιοχὲς πολλὲς θέσεις ἔδωσαν δάπεδα κατοίκησης μὲ ἀπόλυτες χρονολογήσεις μὲ 14C στὴ χρονικὴ περίοδο 5800-5400 π.Χ.⁷.

5. TZANABAPH K. & ΦΙΑΗΣ Κ. Ἡ Λητὴ ἀπὸ τὴν προϊστορία μέχρι τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, Π. ADAM-BELENH & Κ. TZANABAPH (ἐκδ.), *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴν Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη. 20 χρόνια. Ἐπετειακὸς τόμος* (Θεσσαλονίκη 2009), ΑΠΘ, σ. 369-374. Δὲν ὑπάρχει ἀκόμη ραδιοχρονολόγηση γιὰ τὴ θέση αὐτῇ.

6. ANDREOU, S., FOTIADIS M. & KOTSAKIS. K. Review of Aegean Prehistory V· the Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, *AJA* 100, 1996, p. 597.

7. REINGRUBER & THISSEN 2005 (loc. cit. supra, n. 8)· MANIATHS I. & ΦΑΚΟΡΕΛΛΗΣ Γ. (ὑπὸ ἐκτύπωση), Χρονολόγηση μὲ ραδιοάνθρακα τῶν οἰκιστικῶν φάσεων τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ στὰ Λιμενάρια Θάσου, στό Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ & Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ (ἐκδ.), *Πρακτικά Ἐπιστημονικῆς Ἡμερίδας, Δέκα χρόνια ἀνασκαφικῆς ἐρευνας στὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ Λιμεναρίων Θάσου, Καλογηρικὸ Θάσου, 11 Ἰουλίου 2003*, Θεσσαλονίκη.

Σε όρισμένες θέσεις ή κατοίκηση συνεχίζεται από την Αρχαιότερη στη Μέση Νεολιθική (Ilipinar, Μάκρη, Karanovo, Stara Zagora, Cavdar, Galabnik, Anzabegovo, Youra, Theopetra, Achilleion, Argissa, Sesklo). Σε άλλες θέσεις ή κατοίκηση αρχίζει κατά το μεσοδιάστημα που αντιστοιχεί στη Μέση Νεολιθική (Asagi, Pinar, Limenaria, Vrsnik, Servia, Agios Petros). Ο οικισμός στο «Ντικιλί Τάς» ανήκει χωρίς αμφιβολία σ' αυτή την ομάδα. Και εδώ επίσης ή εντόπιση της Μέσης Νεολιθικής συμπληρώνει ένα κενό στον χάρτη.

Με την αρχή της Νεώτερης Νεολιθικής (γύρω στο 5400 π.Χ.) τα αρχαιολογικά στρώματα εμφανίζονται να εκτείνονται στη νότια πλαγιά και στο κέντρο της θέσης. Οί διαδοχικές ανθρωπογενείς επιχώσεις φτάνουν από τα 6 στα 12 μ. για τη Νεώτερη Νεολιθική Ι και ΙΙ και δίνουν στη θέση τη βασική της κάτοψη και τον πραγματικό της όγκο (εικ. 1). Σ' αυτήν την εποχή ή τούμπα του «Ντικιλί Τάς» προβάλλεται και δεσπόζει πλέον στο τοπίο.

2. Η διαχείριση τῶν φυτικῶν τροφίμων στη Νεώτερη Νεολιθική ΙΙ⁸

Θυμίζουμε ότι στον τομέα 6 ο κύριος στόχος της ανασκαφής ήταν να καθορίσουμε με ακρίβεια τα όρια της οίκιας 1, ή οποία είχε καταστραφεί από πυρκαγιά κατά τη Νεότερη Νεολιθική ΙΙ και να αποκαλύψουμε όσο γίνεται μεγαλύτερο τμήμα της κάτοψής της, το δάπεδο και τη διαρρύθμιση του εσωτερικού της. Αυτό θα επέτρεπε να ερευνήσουμε με ακρίβεια και τα σχετιζόμενα με την οίνοποίηση κατάλοιπα, τα οποία είχαν έλθει στο φως κατά την ανασκαφή του 1990⁹.

Η ανασκαφή του 2010 είχε αρχικά αποκαλύψει ένα χώρο 7x6 μ., δηλαδή συνολική επιφάνεια 42 τ.μ. Περισσότερα από 500 δείγματα χρώματος συγκεντρώθηκαν από αυτή την επιφάνεια και ερευνήθηκαν στο νεροκόσκινο

8. Με τη συνεργασία της Τάνιας Βαλαμώτη.

9. VALAMOTI S.M., MANGAFA M., KOUKOULI-CHRYSANTHAKI Ch., MALAMIDOU D., Grape-pressings from northern Greece: the earliest wine in the Aegean?, *Antiquity* 81, 2007, p. 54-61.

κατὰ τὰ ἔτη 2010 καὶ 2011. Ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη τῶν παλαιοβοτανολογικῶν καταλοίπων ποὺ περιέχονταν στὰ δείγματα βεβαίωσε ὅτι μιὰ μεγάλη ποσότητα φρούτων καὶ σπόρων ἦταν ἀποθηκευμένα στὴν οἰκία 1.

Μιὰ πῆλινη πλατφόρμα μὲ πῆλινη λεκάνη στὴν ἄνω ἐπιφάνειά της (6-044) ἐφαπτόταν μὲ τὴ ΝΔ πλευρὰ τοῦ ἵπνου. Πάνω της βρέθηκε ἓνα ἀγγεῖο, ἓνα τριβεῖο τελείως διαβρωμένο καὶ μιὰ μεγάλη ποσότητα σπόρων ροβιοῦ ποὺ προορίζονταν νὰ ἀλευροποιηθοῦν πρὶν καταναλωθοῦν.

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου βρέθηκαν συγκεντρωμένα δίπλα στὸν τοῖχο (locus 6-021), στὴ Ν-ΝΔ πλευρὰ κατάλοιπα πατημένων σταφυλιῶν (*Vitis vinifera*), ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σωζόμενη φλούδα γύρω ἀπὸ ὀρισμένα κουκούτσια τοῦ σταφυλιοῦ. Σ' αὐτὴ τὴ θέση βρέθηκαν καὶ πολλὰ θραύσματα μιᾶς χύτρας, ἣ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἀποθήκευση τοῦ χυμοῦ τῶν σταφυλιῶν (ζύμωση?). Ἐχουν ἤδη δρομολογηθεῖ ἀναλύσεις ὀργανικῶν καταλοίπων γιὰ νὰ ἐξετάσουμε τὴν πιθανότητα αὐτῇ.

Κατάλοιπα σταφυλιῶν – κουκούτσια μόνον τοὺς ἦ μὲ φλούδα – βρέθηκαν ἐπίσης καὶ στὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ χώρου, στὰ ΒΑ τοῦ τοίχου 6-021, καὶ στὰ ΝΑ τοῦ ἵπνου 6-015, λίγα ἑκατοστὰ ἔξω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τοῦ ἵπνου. Σχετίζονταν μὲ τοὺς σπόρους ροβιοῦ καὶ μὲ μιὰ μεγάλη συγκέντρωση σπόρων σιταριοῦ (*Triticum monococcum*). Στὴν ἴδια ζώνη βρέθηκαν καὶ μερικὰ ἀγγεῖα σχεδὸν ὁλόκληρα: ἓνας ἀμφορίσκος μὲ διακόσμηση γραφίτη (6163-005), μιὰ μικρὴ φιάλη μὲ διακόσμηση καστανὸ σὲ μπέζ (6163-009), ἓνα μικρὸ ὑποστατὸ μὲ διακόσμηση γραφίτη (6163-004), ὅλα ἐπὶ τοῦ δαπέδου (locus 6-053).

Τέλος, μιὰ καθαρὴ συγκέντρωση κουκουτσιῶν σταφυλιῶν (*Vitis vinifera*) κοντὰ σὲ θραύσματα μεγάλου ἀγγείου βρέθηκαν καὶ στὰ ἀνατολικά τοῦ χώρου (locus 6-037). Οἱ ἀναλύσεις τῶν ὀργανικῶν καταλοίπων στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν θραυσμάτων θὰ ἐπιτρέψουν νὰ ἐξακριβωθεῖ ἀντίστοιχη πιθανὸν χρῆση καὶ στὰ δύο ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν δίπλα σὲ κατάλοιπα πατημένων σταφυλιῶν.

Στὰ ἀνατολικά τῆς ἴδιας πλευρᾶς τοῦ τοίχου (6-026) ἐντοπίσθηκε ἓνα μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ σπιτιοῦ (locus 6-049) μὲ τρία ἀκέραια ἀγγεῖα (6160-006, -007, -008), κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκε μιὰ σημαντικὴ ποσότητα βελανιδιῶν (*Quercus* sp.).

Τὸ ρεπερτόριο τῶν φυτῶν στὸν οἰκισμὸ Ντικιλὶ Τὰς ἐμπλουτίσθηκε μὲ τὸν

έντοπισμό σπόρων λιναριού (*Linum usitatissimum*) στα ΒΑ του locus 6-029, στην περιοχή όπου είχαν έντοπισθεί κατάλοιπα από τη θολωτή όροφή του ίπνου και όστρακα βόρεια του locus 6-015. Λίγο βορειότερα, τα δείγματα χώματος από τις στρωματογραφικές ενότητες 6083 και 6084 έδωσαν πλούσιες ποσότητες από κατάλοιπα φρούτων (μούρα, σύκα και αχλάδια) που είχαν αποθηκευθεί εκεί ή προορίζονταν να δεχθούν μαγειρική επεξεργασία.

Η αποθήκευση ενός πλεονάσματος μικρού μεγέθους από δημητριακά, λαχανικά, φρούτα και βελανίδια εντάσσεται πιθανότατα στο πλαίσιο οικιακής οικονομίας. Το μονόκοκκο σιτάρι, πολύ κοινό δημητριακό στις προϊστορικές θέσεις, θεωρείται το κατ' έξοχήν δημητριακό στη Βόρεια Ελλάδα κατά τη Νεολιθική Έποχή και την Έποχή του Χαλκού. Το ρόβι είναι τοξικό αλλά με επεξεργασία και με ανάμειξή του με άλλα δημητριακά θα μπορούσε να αποτελέσει τροφή για ανθρώπους όπως και για τα ζώα. Το ίδιο ισχύει και για τα βελανίδια, από τα οποία οι τανίνες μπορούν να απομακρυνθούν με την αποφλοίωση.

Τα υγρά έδάφη της περιοχής του οικισμού «Ντικιλί Τάς» ήταν κατάλληλα για την ανάπτυξη του λιναριού. Το λινάρι έχει έντοπισθεί στη Θεσσαλία και σε άλλες θέσεις της Βόρειας Ελλάδας, στις οποίες περιλαμβάνεται και ο γειτονικός στο «Ντικιλί Τάς» νεολιθικός οικισμός στον Άρκαδικό (Δράμα). Το λινάρι θα μπορούσε να συμβάλει στη διατροφή με το λάδι των σπόρων του, να προσφέρει ύφαντικό υλικό από τις ίνες του κοτσανιού του, ακόμα και να χρησιμοποιείται ως φαρμακευτικό φυτό, είτε για εξωτερικές επαλείψεις για ανακούφιση πόνων και τραυμάτων, είτε ως πόσιμο διάλυμα για την αντιμετώπιση εντερικών προβλημάτων.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των φυτικών ειδών που έντοπίστηκαν στο έσωτερικό της οικίας ώριμάζουν στα τέλη του καλοκαιριού ή στις αρχές του Φθινοπώρου. Η παρουσία τους στην οικία 1 επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ή πυρκαγιά που κατέστρεψε την οικία 1 ξέσπασε σ' αυτή την εποχή του χρόνου. Οι σχετικά μεγάλες ποσότητες των αποθηκευμένων προϊόντων αποκλείουν την πιθανότητα να αποτελούν κατάλοιπα αποθήκευσης της σοδειάς της προηγούμενης χρονιάς. Επί πλέον, η παρουσία πατημένων σταφυλιών και η έντοπιση πιθανόν ζύμωσης του χυμού τους σε χύτρες στηρίζει την τοποθέτηση της πυρκαγιάς στην εποχή της ώριμησης των σταφυλιών και της εκχύμωσής τους, ή οποία υποχρεωτικά πραγματοποιείται λίγες μέρες μετά την περισυλλογή των σταφυλιών.

3. Τὸ νότιο ὄριο τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Νεολιθικῆς καὶ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ¹⁰

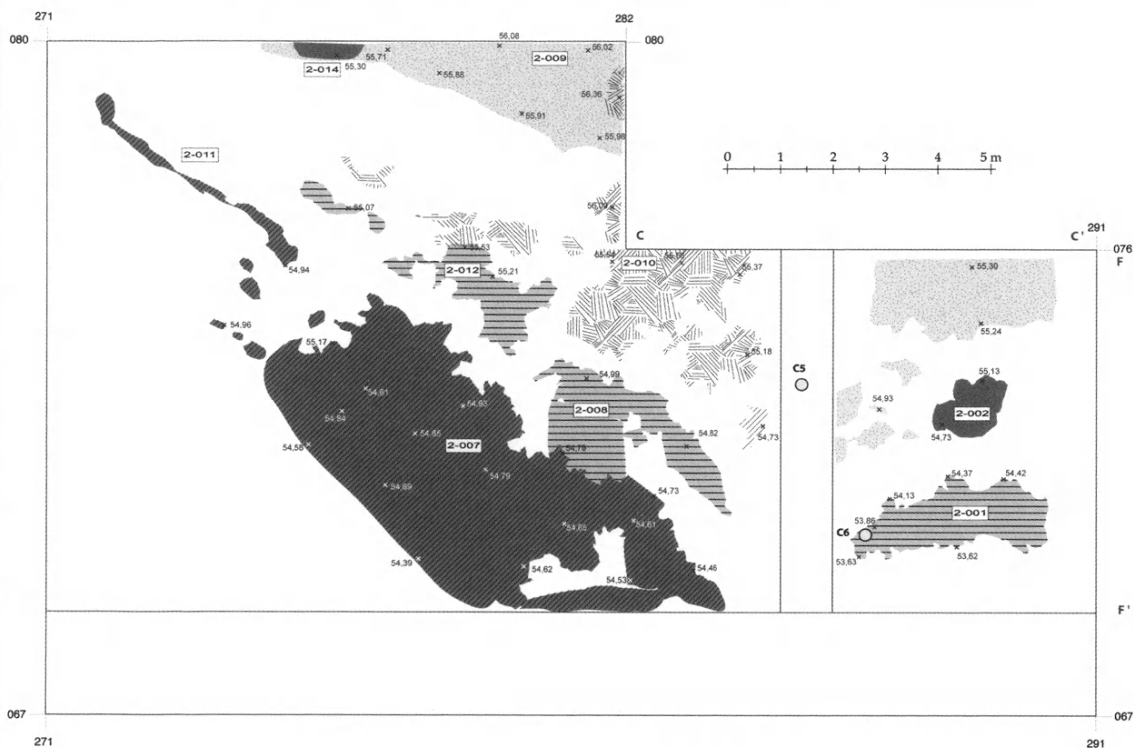
Ἀντικείμενο τῆς μελέτης μας ἦταν νὰ διευκρινίσουμε τὸν χαρακτήρα τῶν λιθοσωρῶν ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ στὸν τομέα 2, ὅπως καὶ τὴ στρωματογραφικὴ καὶ χρονολογικὴ σχέση με κάποια ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα ποὺ εἶχαν βρεθεῖ ἐκεῖ in situ (εἰκ. 4).

Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἀποκαλύφθηκαν στὸ σύνολό τους οἱ λιθοσωροὶ καὶ συμπληρώθηκε ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωσή τους, ἐνῶ παράλληλα προχώρησε ἡ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων ποὺ βρέθηκαν στὸν τομέα 2 κατὰ τὸ προηγούμενο ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα. Ὁλοκληρώθηκε ἐπίσης ἡ μικρομορφολογικὴ μελέτη στὸ ἔδαφος καὶ σὲ λεπτές τομές, καθὼς καὶ ὁρισμένες χρονολογήσεις 14C (Πίνακας 2).

Ἡ μελέτη τῶν θραυσμάτων πηλοκατασκευῶν, ποὺ εἶχαν βρεθεῖ στὴ θέση locus 2-002 στὰ ἀνατολικὰ τμήμα τοῦ τομέα, βεβαίωσε ὅτι πρόκειται γιὰ οἰκιακὸ ἱπνὸ. Ἐνα ἀπὸ τὰ θραύσματα (2035-001) διασώζει τμήμα θολωτῆς ὀροφῆς ἀπὸ στοιβαχτὸ πηλὸ, ὅπου διακρίνεται καὶ ἀποτύπωμα ἀπὸ ὑποστήριξη ξύλου¹¹. Μία χρονολόγηση 14C (4520-4360 cal. π.Χ.) ἀπὸ ἀπανθρακωμένο ξύλο, ποὺ πάρθηκε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φούρνου (2045-003), συμπλήρωσε τὴ σχετικὴ χρονολόγηση στὴ NN II ποὺ εἶχαν δώσει κινητὰ εὐρήματα, τὰ ὁποῖα εἶχαν βρεθεῖ σὲ ἐπαφὴ με τὰ κατάλοιπα τοῦ ἱπνοῦ. Ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση, τὴν ὑψομετρικὴ τους διαφορὰ καὶ τὴ στρωματογραφικὴ τους σχέση, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῶν σχετιζόμενων με τὸν ἱπνὸ κινητῶν εὐρημάτων, προέκυψε ὅτι δάπεδο τοῦ ἱπνοῦ 2-014 σχετίζεται με ἀσφάλεια με τὸ δάπεδο τοῦ ἱπνοῦ 2-002. Τὸ σύνολο ἀνῆκε ἐπομένως σὲ δάπεδο κατοίκησης τῆς τελευταίας φάσης τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς (NN II), κατὰ τὴν ὁποία ἡ κατοίκηση ἐπεκτάθηκε στὴν περιφέρεια τοῦ λόφου, σὲ περιοχὴ ποὺ εἶχε διαμορφω-

10. Με τὴ συνεργασία τῆς Cécile Germain-Vallée καὶ τῆς Sandra Prevost-Dermakar.

11. TREUIL, R. (ed.). *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale*, I. *Fouilles de Jean Deshayes* (1961-1975), vol. 1 (BCH Suppl. 24) (Athènes: École française d'Athènes 1992), p. 42 et pl. 13 et 32 : four AA 29-1.

Εικ. 4. Σχέδιο αποτύπωσης του τομέα 2.

θεϊ από διαδοχικές επιχώσεις colluvium. Ένα δείγμα άνθρακα από ανώτερο στρώμα του colluvium της διάβρωσης έδωσε χρονολόγηση ^{14}C περί τὸ 5200-5000 π.Χ. Κανένα ἕγνος προϊστορικής κατοίκησης δὲν ἐντοπίστηκε στὰ νότια τῆς γραμμῆς πὺ ὅρισαν τὰ κατάλοιπα τῶν ἱπνῶν στὶς θέσεις 2-014 καὶ 2-002. Ὅ,τι ὑπῆρχε νοτιότερα παρασύρθηκε ἀπὸ τὴ διάβρωση, ἡ ὁποία εἶχε καταστρέψει σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τὰ σωζόμενα κατάλοιπα.

Ένα πρῶτο στρώμα λίθων στὶς θέσεις 2-001, 2-010, 2-012 καὶ 2-008 ἐπικάλυψε τουλάχιστον ἓν μέρος τὸ στρώμα τῶν θέσεων 2-002 καὶ 2-014. Ἡ πυκνότητα τῶν λίθων ἐμφανίζει διαφοροποιήσεις κατὰ τόπους. Ἡ μελέτη τῶν ἐπιχώσεων βεβαιώνει ὅτι οἱ λίθοι βρίσκονται σὲ στρώμα, στὸ ὁποῖο ἐναλλάσσονται χῶματα μὲ διαφορετικὴ σύσταση (χονδρὰ καὶ λεπτὰ ἐδάφη). Τὰ κινητὰ εὐρήματα αὐτοῦ τοῦ πρῶτου στρώματος ἀνήκουν ἀκόμα στὴ Νεολιθική

N° inv.   Echantillon N° labo exp. N° labo mesure   Date BP $\pm$ BP   Date BC cal. 2σ

Colluvions sous-jacentes

2040-001   Charbon   Lyon-7758   SacA-23282   6180   40   5221-5004

Four 2-002

2045-003   Charbon   Lyon-6011   SacA-15580   5620   35   4520-4362

Colluvions associees au lit de pierres inferieur

2068-009   Charbon   Lyon-7618   SacA-22579   5365   30   4324-4071

2092-003   Charbon   DEM-2125   5295   30   4235-4005

2092-004   Charbon   DEM-2144   5258   40   4230-3975

Colluvions associees au lit de pierres superieur

2075-005   Charbon   Lyon-7620   SacA-22581   7065   35   6009-5889

2087-005   Charbon   Lyon-7621   SacA-22582   5750   30   4687-4524

2074-003   Charbon   Lyon-7619   SacA-22580   5710   35   4677-4459

Πίνακας 2. Οἱ χρονολογήσεις ^{14}C δειγμάτων ἄνθρακα ἀπὸ τὸν τομέα 2 (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς χρονολογήσεις τῶν καρότων).

Ἐποχὴ μὲ χαρακτηριστικὴ τὴν παρουσία θραυσμάτων γραπτῆς κεραμικῆς διακοσμημένης μὲ γραφίτη. Τρεῖς χρονολογήσεις ^{14}C ἀπὸ δείγματα ἀνθράκων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ στρώματα αὐτά, ἀφενὸς τοῦ κολούβιου καὶ ἀφετέρου τοῦ στρώματος τῶν λίθων στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τομέα (2068-009, 2092-003 et 2092-004) ἔδωσαν χρονολογήσεις στὰ τέλη τῆς 5ης π.Χ. χιλιετίας.

Οἱ λίθοι ποὺ παρασύρθηκαν ἀπὸ τὴ διάβρωση προέρχονται πιθανὸν ἀπὸ μία κατασκευὴ (τοιῖχος ἀναλημματικὸς ἢ τοῖχος περιβόλου;) ποὺ βρίσκονται μερικὰ μέτρα ψηλότερα ἀπὸ τὸν τομέα 2. Μεταφέρθηκαν γλιστρώντας πιθανὸν κατὰ τὴ διάρκεια ἰσχυρῆς βροχόπτωσης, μετὰ τὴν πάροδο τῆς ὁποίας φαίνεται ὅτι συνεχίσθηκε ἡ μεταφορὰ ἐπίχωσης. Ἡ διαμόρφωση ἐν συνεχείᾳ παλαιοεδάφους σ' αὐτὴ τὴ θέση ἀποτελεῖ ἀπόδειξη τῆς καθολικῆς ἢ μερικῆς ἐγκατάλειψης τῆς θέσης.

Μετὰ τὴν πάροδο χρονικοῦ διαστήματος, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπολογισθεῖ μὲ ἀκρίβεια, ἡ διάβρωση ξανάρχισε στὸν τομέα 2 διαβρώνοντας τὰ κολούβια

πού περιείχαν μεγάλες ποσότητες λίθων (locus 2-007). Οί τρεις χρονολογήσεις 14C πού πραγματοποιήθηκαν σέ δείγματα άνθράκων από τò δεύτερο στρώμα λίθων (2075-005, 2087-005 et 2074-003) δέν επιτρέπουν τήν άμεση χρονολόγηση του νέου επεισοδίου, δείχνουν ωστόσο καθαρά ότι ή διάβρωση έθιξε και άρχαιότερα στρώματα σέ σχέση με προηγούμενως.

Μπαίνει κανείς στον πειρασμό νά συνδέσει τήν εκ νέου δραστηριοποίηση τής διάβρωσης με επανακατοίκηση τής θέσης στην άρχή τής Πρώιμης Έποχης Χαλκού λίγο πριν τò 3000 π.Χ., μετά από μία μακρά διακοπή. Πράγματι, δέν ύπάρχει κανένα ίχνος κατοίκησης πού νά μπορεί νά τοποθετηθεί στην ενδιάμεση περίοδο σέ κανένα από τούς ως τώρα ανασκαφικούς τομείς του λόφου. Άντιθέτως ξέρουμε ότι ή κατοίκηση επανεμφανίστηκε στην PEX I τουλάχιστον στο κεντρικό τμήμα του γηλόφου (τομέας 6 και τομέας A2 του J. Deshayes). Η εγκατάσταση νέων κατοίκων αυτή τήν εποχή δικαιολογεί τήν αποψίλωση των περιοχών πού είχαν καλυφθεί εν τω μεταξύ από βλάστηση, λόγω τής όποιας δημιουργήθηκε τò παλαιοέδαφος στον τομέα 2. Έξάλλου, αυτή ή χρονολόγηση ταιριάζει καλά με τή σύσταση των στρωματογραφικών ένοτήτων πού βρίσκονται στη βάση των νεώτερων κολούβιων. Μέσα σέ αυτά βρίσκουμε αρκετά θραύσματα νεολιθικής κεραμικής, ωστόσο εξίσου ισχυρή είναι και ή παρουσία κεραμικής Πρώιμης Έποχης Χαλκού (πίν. 63β). Κεραμική των ιστορικών περιόδων, από αρχαϊκά έως και ρωμαϊκά χρόνια, εμφανίζονται μόνο στα ύψηλότερα στρώματα. Η παρουσία τους βεβαιώνει ότι, όπως φάνηκε και από τή μικρομορφολογική μελέτη, ή διαδικασία τής διάβρωσης και τής απόθεσης κολούβιου σ' αυτό τò σημείο του οικισμού δέν σταμάτησε ποτέ από τή στιγμή πού ξανάρχισε.

Μία ομάδα κινητών εύρημάτων πού χρονολογούνται προς έκπληξή μας στην Ύστερη Έποχή του Χαλκού αναγνωρίστηκε ανάμεσα στο άρχαιολογικό υλικό τής ανασκαφής του 2010 στον τομέα 2. Αυτή ή ομάδα (locus 2-015) αποτελεί ένα είδος λάκκου, σχεδόν άμέσως κάτω από τήν επιφάνεια του εδάφους στη διασταύρωση των συντεταγμένων 280-080. Με μήκος 1.10 μ. και σωζόμενο βάθος 0.20 μ, αυτός ο λάκκος, ένα μέρος του οποίου εξακολουθεί νά μένει επί τόπου, έδωσε σημαντική ποσότητα κεραμικής Ύστερης Έποχης του Χαλκού. Όρισμένα από τά θραύσματα αυτά κυρίως εκείνα ενός πίθου διακσμημένου με επίθετα κορδόνια (πίν. 63γ) εμφανίζονται νά έχουν έναποτεθεί σέ επιφάνεια λεία. Ξεχωρίζει επίσης τμήμα αποθηκευτικού άγγείου πού

μοιάζει μὲ πολλὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Μάμα¹². Ἡ μικρὴ ἔκταση αὐτῆς τῆς ἀνασκαφικῆς ἐνότητας (locus 2-015) δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίσουμε τὸν χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἀπόθεσης, ἐὰν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἀπόθεση δαπέδου, γέμισμα μιᾶς κατασκευῆς ἢ ζώνη ἀπορριμμάτων.

Αὐτὸ τὸ εὔρημα φωτίζει τὸν ἀνομοιογενὴ χαρακτήρα τῆς διάβρωσης, ἢ ὅποια ἔχει θίξει τὰ διάφορα ἐπίπεδα κατοίκησης τοῦ γηλόφου. Προσθέτει ὅμως κυρίως ἀκόμη ἓνα σημεῖο παρουσίας κατοίκησης Ὑστερῆς Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴ νότια πλαγιά τοῦ λόφου τοῦ οἰκισμοῦ σὲ ὀριζόντια ἀπόσταση μεγαλύτερη τῶν 70 μέτρων ἀπὸ τὸν τομέα 7, ὅπου οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ἔχουν ἐντοπίσει σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα αὐτῆς τῆς περιόδου.

P. DARCQUE, X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ,
Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ, Ζ. ΤΣΙΡΤΣΩΝΗ

---

12. HOREJS B. 2007. *Das prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas, 1994-1996. Die spätbronzezeitliche handgemachte Keramik der Schichten 13 bis 1. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, Band 21, pl. 36: 4385 (niveau 8), pl. 105: 4380 (niveau 2); pour le decor: pl. 92: 4416 (niveau 4).

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΧΑΛΑΝΔΡΙΑΝΗΣ ΣΥΡΟΥ

(Πίν. 64-66)

Ἡ ἀνασκαφή στὸ Καστρί τῆς Σύρου, τὸν ὀχυρωμένο πρωτοκυκλαδικὸ οἰκισμὸ τῆς Χαλανδριανῆς, διήνυσε κατὰ τὸ 2011 τὸν ἕκτο κατὰ σειρὰν χρόνον διεξαγωγῆς της. Ἡ ἀρχαιολόγος Ἰωάννα Γεωργιάδῃ καὶ ὁ τοπογράφος Θόδωρος Χατζηθεοδώρου ἦταν οἱ βασικοὶ συνεργάτες ἐπὶ τοῦ πεδίου. Ἐπίσης οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων Μαρία Κάτρη καὶ Γιώργος Σαλονίκης βοήθησαν μὲ κάθε τρόπο, κυρίως στὶς ἐργασίες καὶ τὴ μελέτῃ τῶν εὐρημάτων ποὺ ἔλαβαν χώραν στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Σύρου.

Ἡ ἀνασκαφή διεξήχθη κατὰ τὸν μῆνα Ὀκτώβριον ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς προϊσταμένης τῆς ΚΑ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων καὶ Σάμου Μαρίζας Μαρθάρη. Ἡ χρηματοδότησή της ὀφείλεται καὶ ἐφέτος, ὅπως κάθε χρόνο, σὲ φιλόργχο Συριανὸ ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ μείνει ἀνώνυμος¹.

Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες

Ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στὰ βορειοανατολικά κοντὰ στὶς βόρειες οἰκοδομικὲς νησίδες ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Bossert καὶ συγκεκριμένα στὰ τετράγωνα H5, H6 καὶ Z6 τοῦ ἀνασκαφικοῦ καννάβου, διαστάσεων 6×6 μ. τὸ καθένα. Ἀρχικὰ ἔγιναν οἱ ἐπιβαλλόμενοι καθαρισμοὶ ἀπὸ τὴν βλάστηση σὲ ὁλόκληρο τὸ βορειοανατολικὸ τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ (πίν. 64). Ἀκολούθησε ἡ ἀφαίρεση τῶν πρώτων στρώσεων τῆς ἐπίχωσης στὴν περιοχὴ τῶν προαναφερθέντων τετραγώνων ἕως τοῦ βάθους τῶν 0.30 μ. καὶ ἄρχισε νὰ ἀναφαίνεται τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ οἰκισμοῦ. Περισυνελέγη θραυσμα-

---

1. Γιὰ τὶς ἔρευνες τοῦ 2011, βλ. ἐπίσης *Ἔργον* 2011, 32-33.

τική κεραμική, λεπίδες καὶ ἀπορρίμματα ἐπεξεργασίας ὀψιανοῦ. Οἱ ἰσχυροὶ ἄνεμοι δὲν ἐπέτρεψαν τὴ συνέχιση τῆς ἐργασίας ἐπὶ τοῦ ἀποκρήνου ὑψώματος. Ἡ κεραμική χρονολογεῖται στὴν ὕστερη φάση τῆς κυκλαδικῆς Πρώιμης Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ II (φάση Καστριοῦ), στὴν ἴδια δηλαδὴ περίοδο μὲ τὴν κεραμική ποὺ προῆλθε παλαιότερα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ προτειχίσματος, τοῦ πυργοφόρου τείχους καὶ τῶν βορείων οἰκοδομικῶν νησίδων τοῦ οἰκισμού καὶ πρόσφατα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἐσώτερου τοξοειδοῦς τείχους τῆς κορυφῆς τοῦ Καστριοῦ.

Καταγραφὴ τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ μελέτη τοῦ ὕλικου

Ἀκολούθησαν ἐργασίες στὸ ἐργαστήριον καὶ τὶς ἀποθήκες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Σύρου. Ἐγίνε ὁ καθαρισμὸς τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ἡ καταγραφὴ, φωτογράφηση καὶ τακτοποίησή τους καθὼς καὶ ἡ διαλογὴ τῆς κεραμικῆς.

Οἱ ἐργασίες ἐπεκτάθηκαν στὶς τακτοποιήσεις καὶ καταγραφές τοῦ ὕλικου τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ τὸ Καστρί καὶ ἰδιαιτέρως ἐκείνου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Τσουντα. Τὸ τελευταῖο εἶναι παντελῶς ἄγνωστο στὴν ἔρευνα, δεδομένου ὅτι ἔχει δημοσιευτεῖ μόνο τὸ τμήμα τῶν εὐρημάτων Τσουντα ποὺ φυλασσόταν στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο². Ἡ συνεξέταση τῶν εὐρημάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν μὲ τὰ νέα εὐρήματα εἶναι χρησιμότητες, μὲ τὴ συνολικὴ δὲ γνώση τοῦ ὕλικου αποκτᾶται μιὰ εἰκόνα γιὰ τὴν συχνότητα ποὺ ἀπαντοῦν τὰ ποικίλα ἀντικείμενα στὸν οἰκισμό. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν κεραμικὴ προκύπτει ὅτι πολὺ συνηθισμένοι εἶναι οἱ τύποι τῆς στενόλαιμης πρόχου (πίν. 65α) καὶ τοῦ μεγάλου ὠοειδοῦς πίθου μὲ πλαστικὴ ἢ ἐγγάραια διακόσμηση (πίν. 665β, 66α-β).

MAPIZA E. ΜΑΡΘΑΡΗ

2. J. RAMBACH, *Kykladen I: Die frühe Bronzezeit: Grab- und Siedlungsbefunde* (Bonn 2000) 67-141, πίν. 26-70, 198-202.

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΡΟΦΙΛΑ ΑΝΔΡΟΥ

(Πίν. 67-72)

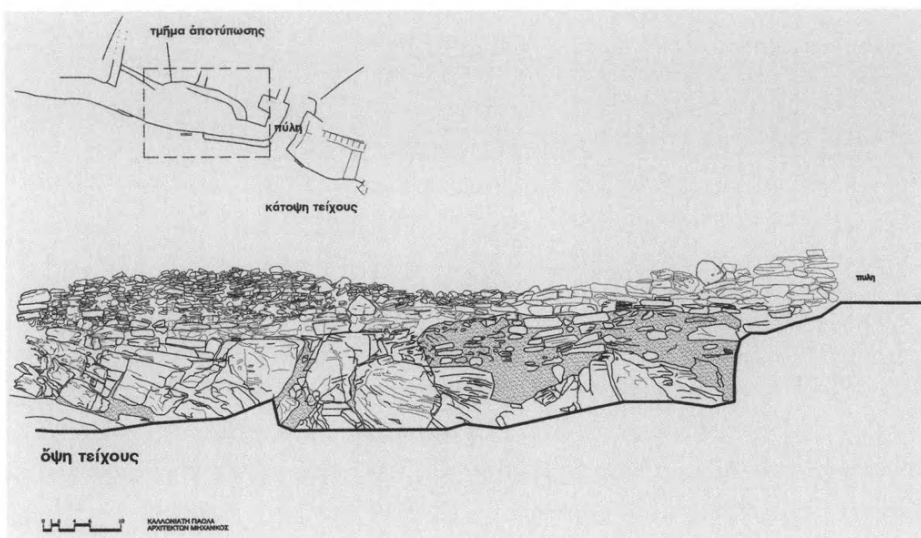
Κατά τὸ 2011 ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα¹ διήρκεσε ἀπὸ 1 ἕως 23 Σεπτεμβρίου 2011 καὶ πραγματοποιήθηκε μὲ χορηγία διὰ τῆς ΚΑ' ΕΠΚΑ, ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία Ἀνδρείων Ἐπιστημόνων προερχόμενη ἀπὸ δωρεὰ τοῦ Ἰδρύματος Δημητρίου καὶ Λιλίκας Μωραΐτη Ἀνδρου, καθὼς καὶ τῇ συμβολῇ τοῦ Δήμου Ἀνδρου μὲ τὴ διάθεσιν δύο ἐργατῶν.

Συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸν χώρὸ βόρεια τοῦ οἰκισμοῦ, ἐξωτερικὰ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ τείχους (εἰκ. 1), σὲ ἔκτασιν ἐμβαδοῦ 63.5 τ.μ., σὲ συνέχεια πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ ἤδη ἀνασκαμμένου χώρου², ὅπου εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἐκτεταμένες βραχογραφίες, μέχρι τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πύλης τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἔχει ἔντονη κλίση πρὸς τὰ νότια καὶ μὲ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος καλλιέργειας, καθὼς καὶ στρώματος καταστροφῆς μὲ πεσμένους ἀργοὺς λίθους τοῦ τείχους, διαπιστώθηκε ὅτι στὴν περιοχὴ αὐτὴ τὸ ἔδαφος διαμορφώνεται κλιμακωτὰ σὲ ἀρκετὸ βάθος ἔτσι ὥστε τὸ τμήμα τοῦ τείχους πλησίον τῆς πύλης νὰ ἐδράζεται σὲ σχετικὰ ἀπόκρημνο ἔδαφος ποὺ προσέδιδε σὲ αὐτὸ μεγαλύτερο ὕψος καὶ μνημειακὴ εἰκόνα (πίν. 67α-β). Ἀποκαλύφθηκαν στὸ τμήμα αὐτὸ οἱ πλίνθοι τῆς κατώτερης σειρᾶς τῆς βόρειας (ἐξωτερικῆς) ὀψῆς θεμελιωμένοι στὸν βράχον, καθὼς καὶ ἡ ἐνίσχυσις τοῦ τείχους ποὺ συνεχίζεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πύλης καὶ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τμήμα τῆς παλαιότερα.

---

1. Συμμετεῖχαν οἱ ἀρχαιολόγοι Κική Μπίρταχα καὶ Μαργαρίτα Βλάμη, ἡ ἀρχιτέκτων Πάολα Καλλονιάτη, ἡ τοπογράφος μηχανικὸς Μαρία Μπία, οἱ ζωγράφοι Κατερίνα Μαυραγάνη καὶ Μανόλης Ζαχαριουδάκης, οἱ συντηρητὲς ἀρχαιοτήτων Γιάννης Σταϊκίopoulos καὶ Κώστας Ἀλεξίου καὶ ἡ σχεδιάστρια Λία Τσακναρίδου.

2. Χρ. Α. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Ἀνασκαφὴ Στρόφιλα Ἀνδρου, ΠΑΕ 2010, 119 κέ.

Εἰκ. 1. Ὁ χώρος τῆς ἀνασκαφῆς βόρεια τοῦ τείχους (σχ.: Πάολα Καλλονιάτη, ἀρχιτέκτων).

Οἱ βραχογραφίες ἐπεκτείνονται καὶ στὸ τμήμα αὐτό, μάλιστα μὲ μεγαλύτερη πυκνότητα, προφανῶς ἐπειδὴ εἶναι πλησίον τῆς πύλης, ἐνισχύοντας ἀκόμα περισσότερο τὴν ἄποψη ὅτι ὁ χώρος κατὰ μῆκος καὶ ἐξωτερικὰ τοῦ τείχους θὰ εἶχε ξεχωριστὴ σημασία, ἐνδεχομένως καὶ μὲ ἀποτροπαϊκὸ χαρακτήρα σχηματίζοντας ζώνη προστασίας τοῦ οἰκισμού.

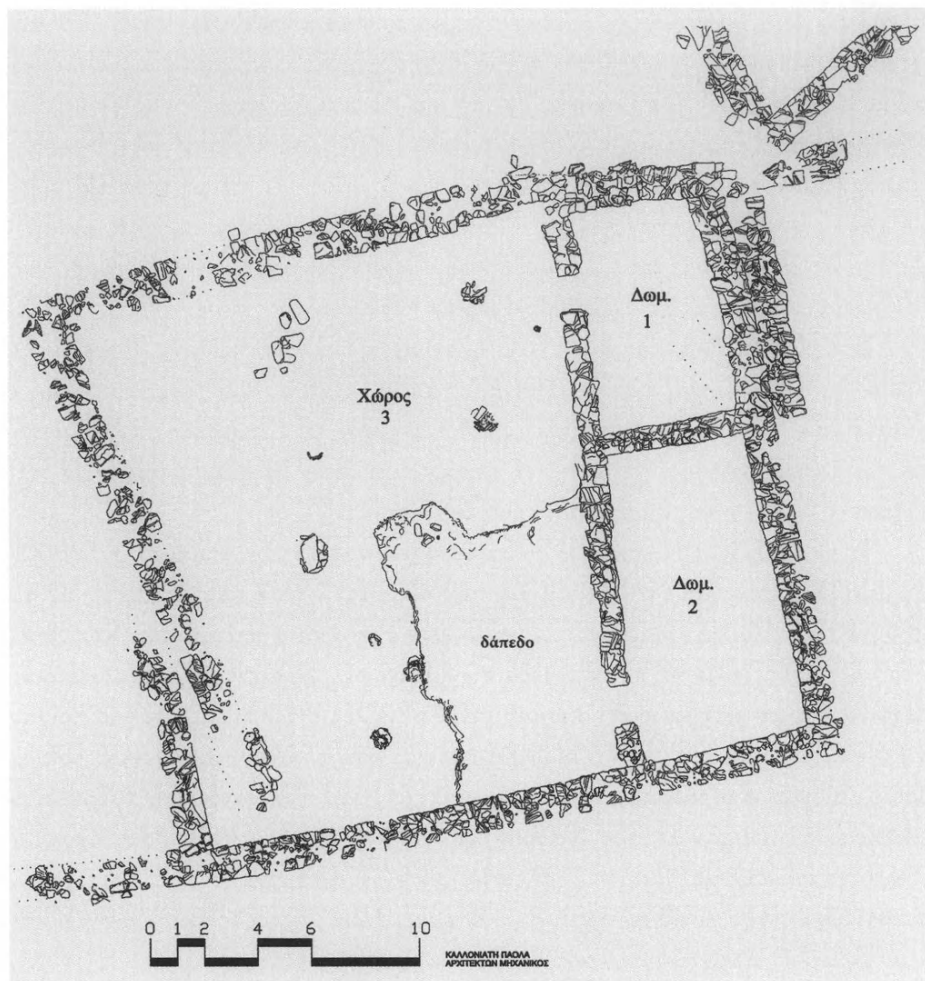
Οἱ παραστάσεις βρίσκονται στὶς ἐπίπεδες ἀλλὰ καὶ σὲ ὀρισμένες κάθετες ἐπιφάνειες τοῦ βράχου. Ἀποκαλύφθηκαν πολλὰ πλοῖα, εἴτε σὲ ομάδες, εἴτε μεμονωμένα, σὲ ποικιλία μεγεθῶν (πίν. 68α-γ, 69α-γ), τὸ ἓνα δὲ φέρει σημαῖα (πίν. 68γ). Ἐπίσης εἰκονίζονται θέματα στὸ σχῆμα ἀνθρώπινου πέλματος, δακτυλιόσχημα θέματα τοῦ τύπου τῶν νεολιθικῶν εἰδωλίων γυναικείας μορφῆς (θεότητας;), σπείρες, μικρὲς κυκλικὲς βαθύνσεις συνήθως διατεταγμένες σπειροειδῶς καὶ ἓνα ψάρι. Ξεχωρίζει παράσταση ἀμέσως ἔξω (ἀνατολικά) ἀπὸ τὴν πύλη πού φαίνεται νὰ παριστάνει ἀνθρώπινη μορφή ἢ ἀνθρωπόμορφο «ξόανο» (ὑψ. 0.45 μ.), ἐνδεχομένως ἀπεικόνιση μιᾶς θεότητας (πίν. 70α-β). Ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ ὀρθογώνιο σῶμα ἀποδίδονται μὲ κυκλικὲς βαθύνσεις. Μὲ τὴ διαφοροποίηση στὸ μέγεθος, στὴ βάθυνση καὶ στὴ διάταξή τους δίνουν τὴν αἴσθησι πλαστικότητας ἐνδύματος, ἐνῶ δὲν ἀποκλείεται νὰ συμβολίζουν τὴ

θάλασσα. Μία κυματοειδής λάξευση ξεκινά από το κεφάλι σαν ταινία. Το δεξί χέρι αποδίδεται με χάραξη σε σχήμα ὀρθῆς γωνίας, ἐνῶ φαίνεται νὰ κρατᾷ κάτι, ἐνδεχομένως ζῶα (κατσίκια;), σε μιὰ πρώιμη μορφή πότνιας/ου θηρῶν. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς μαζί με τὶς ὑπόλοιπες πού βρέθηκαν στὴ συγκεκριμένη περιοχή, σαν μιὰ ὑπαίθρια πινακοθήκη, ἀποτυπώνουν με εἰκονιστικὰ καὶ συμβολικὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τὴν κοσμοθεωρία καὶ τὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τῶν κατοίκων τοῦ Στρόφιλα, τὶς δραστηριότητές τους κυρίως στὴ θάλασσα, καθὼς καὶ στοιχεῖα τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντός τους.

Στὸ στρώμα καταστροφῆς βρέθηκαν κεραμικὴ τῆς Τελικῆς Νεολιθικῆς περιόδου, μιὰ χάλκινη περόνη, λίθινα ἐργαλεῖα (τριβεῖα, τριπτῆρες), τέχνηρα ὀψιανοῦ καὶ τρία θραύσματα ἀπὸ μαρμάρινα σκεύη με ἐξαιρετικὴ ἐπεξεργασία, πού καταδεικνύουν ὅτι σὲ αὐτὴ τὴ μεταβατικὴ περίοδο ἡ μεταλλοτεχνία καὶ κυρίως ἡ λιθοτεχνία εἶχαν φθάσει σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο.

Τὸ Οἰκοδόμημα Β (εἰκ. 2), τὸ ὁποῖο εἶχε ἀποκαλυφθεῖ παλαιότερα (2000-1, 2003), βρίσκεται στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ, νότια καὶ σὲ ἐπαφὴ με τὸ ἱερὸ με τὸ ὁποῖο ἐνδεχομένως ἐπικοινωνοῦσε στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Χώρου 3, ὅπου ὁ τοῖχος σώζεται στὸ ἐπίπεδο τῶν θεμελίων. Πρόκειται γιὰ τὸ μεγαλύτερο ἔως τώρα κτήριο τοῦ οἰκισμοῦ με ἐξωτερικὲς διαστάσεις: βόρειος τοῖχος 13.45 μ., ἀνατολικὸς τοῖχος 11.50 μ., νότιος τοῖχος 12.50 μ., δυτικὸς τοῖχος 10.30 μ., καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο δωμάτια (1, 2) στὸ ἀνατολικὸ τμήμα πού ἐπικοινωνοῦν με τὸν μεγάλον Χῶρον 3, ἐνῶ ἀρχικὰ ἐπικοινωνοῦσαν καὶ πρὸς τὰ ἔξω (ἀνατολικά) με θύρα πού κλείστηκε σὲ δεύτερη φάση. Εἶναι μεταγενέστερο τοῦ ἐπίσης μεγάλου Ἀψιδωτοῦ Κτηρίου 1 δεδομένου ὅτι τμήμα του οἰκοδομήθηκε ἐπὶ τμήματος τοῦ νοτιοανατολικοῦ τοίχου του³.

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἐπικεντρώθηκε στὸν Χῶρον 3, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐλαφρὰ τραπεζιόσχημη κάτοψη καὶ ἐσωτερικὲς διαστάσεις τοίχων Β: 8.95 μ., Α: 10.60 μ., Ν: 7.75 μ., Δ: 10.10 μ., δηλ. εἶναι ἐμβαδοῦ περίπου 110 τ.μ. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου οἱ τοῖχοι σώζονται στὸ ἐπίπεδο τῆς θεμελίωσης. Δυτικὰ ἢ στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε τὴν ὕπαρξιν θύρας.

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ Οἰκοδομήματος Β.

Στὸ ΝΑ τεταρτημόριο τοῦ χώρου 3 σώζεται πῆλινο δάπεδο (πίν. 71α). Εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητος καὶ διατήρησης ἀπὸ καθαρὸ κοκκινωπὸ πηλὸ μὲ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια ἐξομαλυσμένη, καλὰ πατημένο καὶ λειασμένο μὲ λίθινο κυλινδρικό ἐργαλεῖο ἢ μεγάλα βότσαλα. Βόρειά του ἀποκαλύφθηκε «ἐσοχή» (διαστ. 2 μ. (Α-Δ) × 1.16 μ. (Β-Ν) πού σχηματίζεται ἀπὸ ὑπερυψωμένο τμήμα, ἐν εἵδει «θρανίου», σὲ ἐπαφή μὲ τὴ δυτικὴ παρεῖα τοῦ ἀνατολικοῦ τοί-

χου του χώρου, από σκληρό πηλό και χαλίκι και από το πήλινο δάπεδο που εκτείνεται προς το ΝΑ τμήμα.

Για τή στήριξη της οροφής του μεγάλου αυτού χώρου έως τώρα βρέθηκαν το κατώτερο τμήμα κτιστού πεσσού (διαστ. 0.70x0.50 μ.) στο κέντρο περίπου του δωματίου (πίν. 71β), πρακτική που παρατηρούμε στην Άνδρο στα παραδοσιακά αγροτικά κελιά, καθώς πέντε κατασκευές (βάσεις, πίν. 72α-β) για τήν ύποδοχή κατακόρυφων ξύλινων δοκών. Σύμφωνα με τις διαστάσεις των βάσεων, οι δοκοί πρέπει να ήταν τετράγωνης ή κυκλικής τομής, διαμέτρου ή πλευράς 0.16-0.18 μ. Στο έσωτερικό τριών σωζόταν μελανό χῶμα, που πιθανώς προήλθε από τήν άτελή κάυση των δοκών. Επί του δαπέδου βρέθηκαν ιδιαίτερα περιορισμένα εύρηματα, κυρίως κεραμική από μεγάλα χονδροειδή άγγεία.

Συνεχίστηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου ο καθαρισμός, ή διαλογή, ή καταγραφή, ή συντήρηση και ή φωτογράφιση των κινητών εύρημάτων από τις παλαιότερες άνασκαφές, καθώς και ή τακτοποίησή τους στις αποθήκες του μουσείου. Επίσης πραγματοποιήθηκε καθαρισμός μεγάλου τμήματος των εύρημάτων τής φετινής άνασκαφής.

Δρ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ Α. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΒΑΘΥ ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑΣ

(Πίν. 73-79)

Στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο Βαθέος Ἀστυπάλλαιας (πίν. 73α-β) διακρίνονται λείψανα ἐγκατάστασης τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, πιθανὸν ὀχυρωμένης ἀκρόπολης, πάνω στὰ ὁποῖα ἐδράστηκαν ἰσχυροὶ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι, διαμορφώθηκε ἐπίπεδο πλάτωμα καὶ οἰκοδομήθηκε ὀρθογώνιος πύργος ἐλληνιστικῶν χρόνων, μὲ συγκρότημα βοηθητικῶν χώρων στὰ νότια. Ἀσβεστοκάμινο τῶν νεότερων χρόνων, σωζόμενο σὲ ἀρκετὸ ὕψος, καταλαμβάνει τὸ κεντρικὸ σημεῖο τοῦ πύργου. Τῇ θέσῃ εἶχε ἐντοπίσει ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1970 ὁ καθ. Χρ. Ντούμας, ὁ ὁποῖος τὸ 2008 διεξήγαγε ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς ἀπὸ τὴ βλάστηση στὰ μνημεῖα (βλ. Ἔργον 2008) καὶ περισυνέλεξε ἐνδεικτικὴ κεραμικὴ καὶ ἐργαλεῖα.

Ἡ θέση τῶν ἀρχαίων λειψάνων ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς ντόπιους Ἑλληνικό. Καταλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸ ἀκρωτήριο μικρῆς χερσονήσου (μέγ. μήκους 1400 μ., μέγ. πλάτους 400 μ. καὶ μέγ. ὕψους 77 μ.), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ βόρειο μέτωπο τοῦ θαλάσσιου στενοῦ (Μπούκα), ποὺ κλείνει τὸν κόλπο Βαθὺ καὶ ἐξασφαλίζει νηγεμία ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς βόρειους ἀνέμους τοῦ πελάγους. Τὸ Ἑλληνικὸ βρίσκεται συνεπῶς, στὸ ἐσώτερο σημεῖο τοῦ φυσικοῦ στομίου τοῦ κόλπου, ἐξασφαλίζοντας πλήρη ἔλεγχο ὁποιουδήποτε πλεούμενου ἐπιζητεῖ ἀσφαλὲς ἀγκυροβόλιο, ἐνῶ παραπλέει τὴ βόρεια Ἀστυπάλλαια.

Ἡ χερσόνησος Βαθὺ εἶναι ὀρεινὴ, μὲ ἀπότομες κλίσεις πρὸς τὴ θάλασσα καὶ φιλοξενεῖ πλούσια βλάστηση ἀπὸ φίδες (μικροὺς κέδρους) καὶ σκίνα. Γεωλογικὰ καλύπτεται ὁλόκληρῃ ἀπὸ καλῆς ποιότητος γκρίζο δολομιτικὸ ἀσβεστόλιθο, ὕλικὸ ποὺ ἀπὸ τὴν 3η χιλιετία π.Χ. χρησιμοποιήθηκε ἐντατικὰ γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀναλημμάτων καὶ τὴ διαμόρφωση ἀνδρῶν, κτηρίων καί, πιθανόν, λαξευτῶν κατασκευῶν ἐλλιμενισμοῦ, ἀλλὰ καὶ στὰ νεότερα χρόνια γιὰ τὴν παρασκευὴ ἀσβέστη.

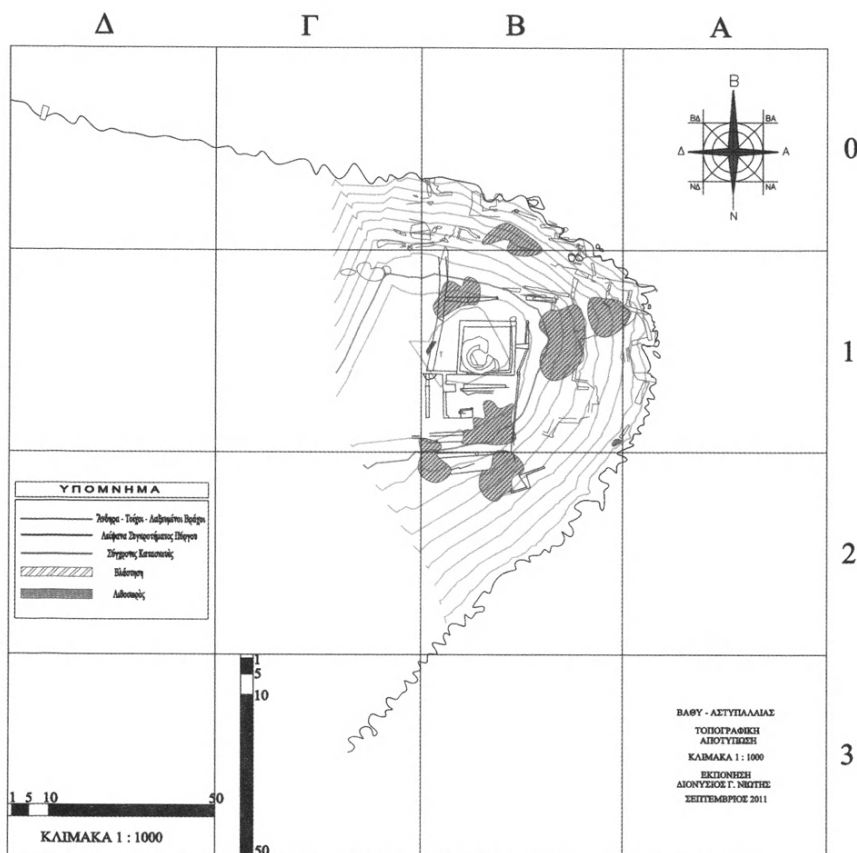
Κατὰ τὸ 2011¹ στὸ Βαθὺ πραγματοποιήθηκαν ἐργασίες προετοιμασίας τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας, μὲ τὴν ἀναγνωριστικὴ περιόδευση σὲ ὁλόκληρὴ τὴ χερσόνησο, τὸν ὁρισμὸ σταθερῶν τριγωνομετρικῶν σημείων καὶ τὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῶν περισσότερων ὁρατῶν λειψάνων στὸ ἀκρωτήριο Ἑλληνικό (εἰκ. 1, πίν. 73α-β). Ὁρίστηκε, ἐπίσης, ὁ κἀνναβος τετραγώνων 50×50 μ. ποὺ θὰ χρησιμοποιηθεῖ στὴ συστηματικὴ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, ἀριθμήθηκαν, καταγράφηκαν καὶ φωτογραφήθηκαν τὰ σημαντικότερα ὁρατὰ οἰκοδομικὰ λείψανα [ἀναλημματικοὶ τοῖχοι: (πίν. 74α), συγκρότημα πύργου: (πίν. 74β)] καὶ ἄλλες ἀνθρωπογενεῖς δημιουργίες, ὅπως ἐπικλινεῖς διαμορφώσεις στὶς ἀκτές, στὴ μορφὴ ἀπολαξευμένων ἀναβαθρῶν (πίν. 75α), διαμόρφωση ἀνδῆρων (πίν. 75β), σημεῖα λατόμευσης τοῦ ἀσβεστόλιθου καὶ λαξεύματα πάσης φύσεως, βραχογραφίες σπειρῶν καὶ ἄλλων θεμάτων (πίν. 76α) κλπ. Ἐπισημάνθηκαν τὰ σημεῖα τοῦ ἀκρωτηρίου μὲ τὴ μεγαλύτερη πυκνότητα ἐπιφανειακῆς κεραμικῆς καὶ διαπιστώθηκε ὅτι αὐτὴ εἶναι ἀποκλειστικὰ Πρωτοχαλκῆς περιόδου καὶ ὕστερων ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων (πίν. 76β). Ἡ Πρωτοχαλκὴ κεραμικὴ συγκεντρώνεται κυρίως στὶς ἀναβάθρες τοῦ βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ τομέα, οἱ ὁποῖες ὁδηγοῦν ἀπὸ τὶς ἐπικλινεῖς διαμορφώσεις τῶν ἀκτῶν στὰ ψηλότερα πρηνὴ τοῦ ἀκρωτηρίου. Ἐδῶ ἐντοπίστηκαν ἐπίσης – πάντοτε ἐπιφανειακὰ – πολλὰ λίθινα ἐργαλεῖα (πίν. 77α) καὶ ἓνα ὀρθογώνιο λεπτότατο τέχνηργο-ἐργαλεῖο ἀπὸ ἡμιδιαφανὴ ξανθὸ πυριτόλιθο (πίν. 77β, 78α-β), ἐπεξεργασμένο μὲ πίεση σὲ ὅλες τὶς ἐπιφάνειες.

Παράλληλα μὲ τὶς ἐργασίες στὸ ἀκρωτήριο Ἑλληνικό, ἔγινε πλήρης περιόδευση στὴν κηρυγμένη Ζώνη Α τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Χώρου Βαθέος καὶ

---

1. Οἱ ἐργασίες πεδίου στὸ Βαθὺ πραγματοποιήθηκαν τὸ διάστημα 4-13 Σεπτεμβρίου 2011, μὲ ἐπιχορήγηση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Τὶς ἐργασίες τοπογράφησης ἀνέλαβε ὁ τοπογράφος-μηχανικὸς Δ. Νιώτης μὲ βοηθὸ τὴ φοιτήτρια Σχολῆς Τοπογράφων Μηχανικῶν τοῦ ΕΜΠ Ἀθ. Γερούκη. Στὶς ἐργασίες τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας συνεργάστηκε ὁ πτυχιούχος Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Χρ. Δουλγέρογλου καὶ ὁ ζωγράφος-σχεδιαστὴς τῆς ΑΣΚΤ Ν. Σεπετζόγλου. Γιὰ τὴ συνδρομὴ στὸ πρόγραμμα τῆς Ἀστυπάλαιας εὐχαριστίες ὀφείλονται πρὸς τοὺς ἰδιοκτῆτες τῆς ἔκτασης Δημήτρη καὶ Ἰωάννη Σταυλᾶ καὶ τοὺς λιγιστοὺς κατοίκους τοῦ Βαθιοῦ καὶ πρὸς τὸν Δήμαρχο Ἀστυπάλαιας κ. Π. Κονταράτο.

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ σχέδιο μὲ τὰ ὁρατὰ λείψανα τῆς θέσης (τοπογράφος: Δ. Νιώτης).

στήν ὁμορὴ περιοχή, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἰδιοκτητῶν τῶν βοσκοτόπων καὶ τῶν χωραφιῶν τῆς περιοχῆς, ποὺ βοηθοῦν οὐσιαστικὰ τὴν ἔρευνα. Ἔτσι, στὸ ἐπίπεδο πλάτωμα τῆς κορυφῆς τοῦ ὑψώματος ἐντοπίστηκαν σὲ ὀρισμένα σημεία μικρὲς λεπίδες ὀψιανοῦ, ἐνῶ μεγαλύτερες καὶ περισσότερες λεπίδες (πίν. 78γ) βρέθηκαν στὴν πλαγιά Δέμα (πίν. 79α) τῆς βόρειας ἀκτῆς, ποὺ σχηματίζει

ἡ δυτικὴ παραλία Γιαλούδι τῆς χερσονήσου. Συγκέντρωση ὕστερων ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων ἐντοπίστηκε ἐπίσης στὰ πρηνὴ γύρω ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη (7ος-10ος αἰ.), μεταξὺ τῆς θέσης αὐτῆς καὶ τῆς χερσονήσου Βαθύ (πίν. 79β).

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

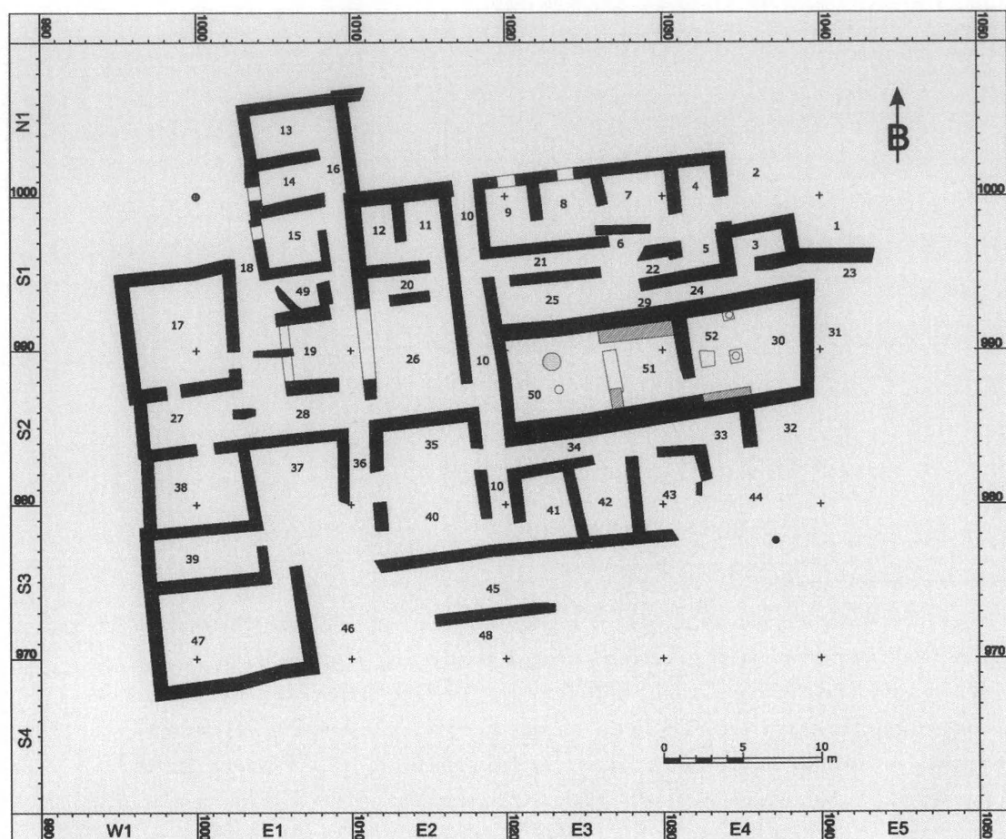
13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ

(Πίν. 80-133)

Συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφή τῆς Ζωμίνθου ὑπὸ τῇ διεύθυνση τῆς Ἐπιτίμου Ἐφόρου Εὐβοίας, Διδάκτορος Ἐφης Σαπουνᾶ Σακελλαράκη, ἐπικεφαλῆς πολυμελοῦς ὁμάδας ἀρχαιολόγων, γεωλόγων, πολιτικῶν μηχανικῶν, ἀρχιτεκτόνων, συντηρητῶν καὶ εἰδικευμένων ἐργατῶν¹.

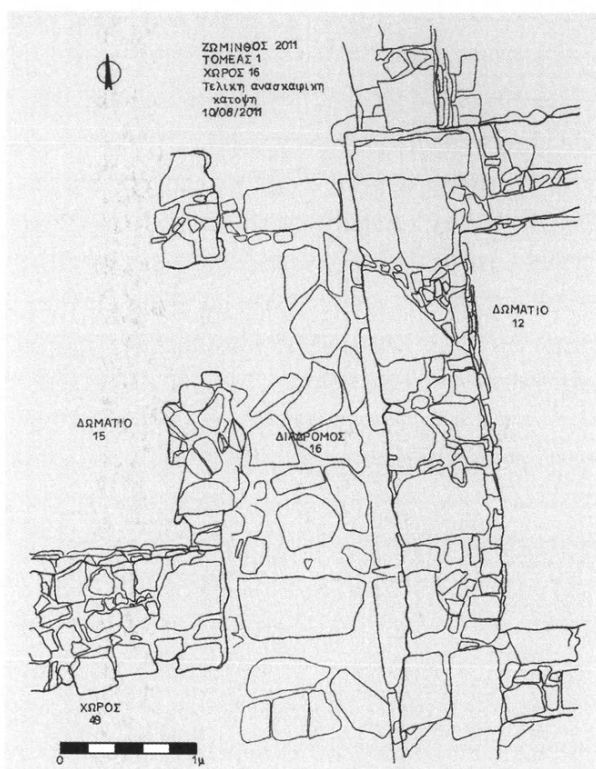
1. Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετέχουν οἱ ἀρχαιολόγοι Γιάννης Γεωργίου, ὑποψήφιος διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης, Κωνσταντῖνος Παπαδόπουλος, ὑποψήφιος διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Southampton, Ἄγγελος Μπούφαλης, μεταπτυχιακὸς φοιτητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Leicester καὶ φοιτητὴς φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, ὁ Κώστας Σαραντίδης, μεταπτυχιακὸς φοιτητὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνίου Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν στὴν Προστασία Μνημείων: Συντήρηση καὶ Ἀποκατάσταση Ἱστορικῶν Κτηρίων καὶ Συνόλων, ὁ Γιώργος-Παναγιώτης Γεωργακόπουλος, μεταπτυχιακὸς φοιτητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, οἱ πτυχιῶχοι ἀρχαιολογίας Ἑλένη Χρηστάκη καὶ Ζαχαρίας Μαυριδάκης, ὁ τεταρτοετής φοιτητὴς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης Γιώργος Καλομοίρης καὶ ὁ Ἀντώνης Παπαδόπουλος, τεταρτοετής φοιτητὴς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἐπιπλέον συμμετέχουν οἱ: Γιώργος Ξυλούρης (Γκράς), τοπογράφος, οἱ συντηρητὲς Κώστας Νικάκης, Μύρων Νικάκης, οἱ Παναγιώτα Βουνίσσιου καὶ Κασσιανὴ Μάνδρου, ὁ κινηματογραφιστὴς Γιώργος Χριστοδούλου, ὁ φωτογράφος Γιάγκος Χαιρέτης καὶ ὁ ἑκτακτος φύλακας ἀρχαιοτήτων Βασίλης Φασουλᾶς (Μητσοφλᾶς). Ἀκόμα, οἱ εἰδικευμένοι ἐργάτες ἀνασκαφῆς Μπάμπης Μαρκομιχελάκης καὶ Ἀγάπιος Ρεθεμνωτάκης, ὁ εἰδικευόμενος ἐργάτης ἀνασκαφῆς Γιάννης Χαιρέτης (Κουγιούμπαλος) καὶ ὁ φοιτητὴς τοῦ τμήματος ἠλεκτρολογίας τῆς Σχολῆς Τεχνολογικῶν Ἐφαρμογῶν τοῦ ΤΕΙ Κρήτης Βασίλης Χαιρέτης. Τέλος, οἱ ἐργάτες Μπάμπης Συκιώτης, Γιάννης Καλομοίρης, Μανώλης Κονιός, Νικηφόρος Σουλτάτος, Νίκος Φασουλᾶς, Νίκος Καλλέργης, Κώστας Μανουρᾶς, Μιχάλης Δακανάλης (Μπιντῆς) Μανώλης Φασουλᾶς, Γιώργης Ξημέρης (Κοῦβος) Βασίλης Κουνάλης (Πύκνος), Κώστας Κονιός (Μπαζοῦ) Γιάννης Βαρανάκης (Βαράνης), Κώστας Νταγιαντᾶς (Φουρνάρης),

Εἰκ. 1. Κάτοψη Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου 2011.

Ἡ ἀνασκαφὴ διεξήχθη σὲ τέσσερις Τομεῖς τοῦ Κεντρικοῦ κτηρίου τῆς Ζωμίνθου (εἰκ.1) μὲ σημαντικὰ ἀποτελέσματα.

Στέφανος Πασπαράκης (Φανάκος), Νίκος Σαλοῦστρος (Μάντης), Λευτέρης Μαυρόκωστας, Καλομοίρης Γιάννης (Σηφογιάννης) καὶ οἱ φύλακες Μανώλης Μαυρόκωστας καὶ Δημήτρης Σκανδάλης. Τέλος, συνεχίζεται τὸ κλάδεμα τῶν δέντρων καὶ τῶν θάμνων τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Μπάμπη Συκιώτη καὶ Νικηφόρο Σαλοῦστρο.

Είκ. 2. Διάδρομος 16.

ΤΟΜΕΑΣ 1. ΧΩΡΟΣ 16

Ο Τομέας 1 αντιστοιχεί στον Τομέα 1 τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2009 δηλαδή βρίσκεται ἀνατολικά τῶν Χώρων 14 καὶ 15 καὶ εἶναι ὁ διάδρομος 16² σπὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῶν Χώρων 13-15 (πίν. 80α).

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἐρευνήθηκε τὸ κεντρικὸ καὶ τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ Διαδρόμου 16 (εἰκ. 2) ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά τῶν Δωματίων 14, 15, δηλ. ὁ χώρος ἀνατολικά καὶ νοτιότερα τοῦ Δωματίου 15 καὶ ἡ ἐπέκτασή του ἀνατολικά τοῦ χώρου 49, ποὺ ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ Διαδρόμου 36. Ὡς

2. Ἔργον 2009, 70.

σταθερὸ σημεῖο μέτρησης τῶν βαθῶν τοῦ Διαδρόμου, ὁρίστηκε σημεῖο ἐπάνω στὴ ΒΔ γωνία τοῦ μεγάλου λίθου τοῦ Δωματίου 12, ἐνῶ στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ Διαδρόμου ἀνατολικά τοῦ Χώρου 49 ὁρίστηκε λίθος στὴ ΒΑ γωνία τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Δωματίου 15.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Διαδρόμου 16 εἶχε ξεκινήσει στὸ βορειότερο τμήμα στὸ πλαίσιο τῆς ἀποκάλυψης τῶν Δωματίων 13, 14 καὶ 15 ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 μὲ τελευταία ἀνασκαφικὴ περίοδο τὸ 2008³. Σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους βρέθηκε πλῆθος ἀγγείων, πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀκέραια, συχνὰ κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους τῶν γκρεμισμένων τοίχων, καμένα ξύλα, ὅστ᾽, ἓνας τριπτήρας, καθὼς καὶ κομμάτι λευκοῦ κονιάματος⁴. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν χώρο ἔγινε τμηματικά: ἀνατολικά τοῦ Δωματίου 15 καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 49 ποὺ ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ Διαδρόμου (πίν. 80β).

Ἡ ἀνασκαφὴ του, ποὺ δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ τίς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους, ξεκίνησε ψηλότερα στὴν περιοχὴ ποὺ βρίσκεται στὸ νοτιότερο τμήμα δηλαδὴ ἀνατολικά τοῦ Δωματίου 49. Τὰ ἀρχικὰ βάρη ἦταν στὸ νοτιότερο τμήμα 0.83-0.85 μ. καὶ στὸ βορειότερο 1.14-1.18 μ. Τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ Διαδρόμου 16 βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῶν Χώρων 19/28 τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἔφτασε μέχρι τὴ μεγάλη λιθορριπὴ-«κλιμακοστάσιο» ποὺ καταλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 19. Στρωματογραφικά, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀφαιρέθηκαν 16 στρώσεις ἕως τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου καὶ μποροῦν νὰ διακριθοῦν τέσσερα στρωματογραφικὰ σύνολα. Συγκεκριμένα:

Τὴν ἀκολουθία τῶν στρωμάτων τοῦ Διαδρόμου 16 τὴν παρακολουθοῦμε ἰδιαίτερα στὸ νοτιότερο τμήμα, τὸ ὁποῖο γιὰ πρώτη φορὰ ἀνασκάπτεται, ἐνῶ τὸ βορειότερο τμήμα, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐρευνηθεῖ στὰ ἀνώτερα τμήματα κατὰ τίς παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους μαζί μὲ τὰ Δωμάτια 13-15, ἀρχίζει νὰ ἀνασκάπτεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο. Τὰ δύο τμήματα ἐνοποιοῦνται μόνο στὰ χαμηλότερα στρώματα.

Τὸ ἀνώτερο στρώμα ὅπως διαπιστώνεται στὸ νοτιότερο τμήμα ἀφαιρεῖται σὲ ἑπτὰ στρώσεις ἀπὸ βάθος 0.83-0.85 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ φτάνει μέχρι 1.64 μ. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ τμήμα αὐτό, τὸ ὁποῖο γιὰ πρώτη φορὰ ἐρευνᾶται, τὸ χῶμα στὴν

3. ΠΑΕ 2008, 114.

4. ΠΑΕ 2007, 81.

ἐπιφάνεια εἶναι χρώματος σκούρου καστανοῦ μὲ βλάστηση καὶ πολὺ μεγάλους πεσμένους λίθους-ὀγκόλιθους, ἄτακτα πεσμένους, ποὺ ἔχουν καταρρεύσει ἀπὸ τοὺς τοίχους τῶν διπλανῶν Χώρων 12, 15, καθὼς καὶ μικρότερους λίθους σχετικὰ χαλαροὺς καθ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ τμήματος αὐτοῦ (πίν. 81α).

Ἡ κεραμεικὴ τοῦ νοτιότερου τμήματος περιλαμβάνει: ὅστὰ ζῶων, τμήματα ἀπὸ κλειστὰ ἀγγεῖα καὶ τμήματα ἀπὸ καδόσχημα ἀγγεῖα, χονδροειδῆ κεραμεικὴ, ἀλλὰ καὶ θαυύσματα λεπτότεχνων κωνικῶν κυπέλλων, τμήμα λεκάνης ἄβαφης, τριγωνικὴ πῆλινη πλάκα πιθανότατα προερχόμενη ἀπὸ κλίβανο ἐργαστηρίου, κωνικὰ κύπελλα, λαβὴ ταινιόσχημη κυπέλλου μὲ καστανὲς ταινίες ποὺ βρέθηκαν στὸ κέντρο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Διαδρόμου 16, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Δωματίου 20. Βρέθηκαν: ἓνα γαλακτοδοχεῖο παρὰ τῇ ΒΑ γωνίᾳ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Δωματίου 15, προχοῖδὲς καὶ σφαιρικὸ κύπελλο δίπλα στὴ εἴσοδο τοῦ Χώρου 15, ἀκέραιο ἄωτο σφαιρικὸ κύπελλο στὸ ἀνατολικότερο τμήμα ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Δωματίου 15, ὅπως καὶ κύπελλο μὲ προχοή καὶ μικρογραφικὰ κύπελλα.

Τὸ δεῦτερο στρώμα χαρακτηρίζεται ἀπὸ χῶμα κιτρινωποῦ χρώματος μὲ λίθους μεσαίου μεγέθους ποὺ ἔχουν πέσει ἀπὸ χαμηλότερο ὕψος τῶν γειτονικῶν χώρων καὶ τοὺς ὀρόφους, καθὼς καὶ σχιστόλιθους καὶ λεπιδόχωμα ποὺ ἔχουν πέσει ἀπὸ τὸ πάτωμα καὶ τὴ στέγη ὀρόφου (πίν. 81β). Στὸ τέλος τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἐνοποιεῖται τὸ βορειότερο μὲ τὸ νοτιότερο τμήμα, σὲ βάθος 1.64 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ 1, τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Δωματίου 15. Τὸ δεῦτερο στρώμα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ λίθων μεσαίου μεγέθους ποὺ ἔχουν πέσει ἀπὸ χαμηλότερο ὕψος, πιθανότατα ἀπὸ τὸν ὀροφο καὶ τὴ στέγη τοῦ χώρου καθὼς καὶ τυχόν ἐσωτερικὰ χωρίσματα ἐπάνω ὀρόφων τῆς περιοχῆς ποὺ διερευνᾶται. Ἀνασκάπτεται ἀπὸ βάθος 1.64-2.34 μ. καὶ περιλαμβάνει 7 στρώσεις. Οἱ σχιστόλιθοι ποὺ ἐντοπίζονται καὶ στὰ δύο τμήματα τοῦ Διαδρόμου 16 εἶναι ἐλάχιστοι καὶ σὲ θαυύσματα. Ποσότητα λεπιδόχωματος ποὺ ἐμφανίζεται χαμηλὰ στὸ τμήμα ἀνατολικά τοῦ Χώρου 49 καθὼς καὶ στὸ ἀντίστοιχο ἐπίπεδο στὴν περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ Δωματίου 15, ὑποδεικνύουν ἐνδεχομένως τὴν ὑπαρξὴ πεσμένης στέγης στὸ σημεῖο αὐτό. Ἀκόμα, μερικὰ διάσπαρτα σπαράγματα κονιάματος πιθανῶς νὰ δείχνουν τὴ χρῆση τοῦ ὕλικου αὐτοῦ, εἴτε ὡς συνδετικὸ τῶν ἀρμῶν τοῦ δαπέδου τοῦ ὀρόφου, εἴτε γιὰ τὴν ἐπάλειψη τῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων του.

Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ βορειότερο τμήμα τοῦ Διαδρόμου εἶναι ἡ ἐξῆς: Ἕνα ἀκέραιο κύπελλο, λαβὲς χύτρας καὶ θαυύσμα δίσκου, ὅστὰ ζῶων καὶ ἀρκετὰ

κάρβουνα. Στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ Διαδρόμου βρέθηκε γαλακτοδοχεῖο παρὰ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Διαδρόμου 16 καὶ ἀκέραιο σφαιρικὸ κύπελλο, λίγο βορειότερα τοῦ ἀνοίγματος τοῦ Δωματίου 15.

Τὸ στρώμα πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο, ἀπὸ βάθος 2.34 μ. εἶναι σκληρό, συμπαγὲς ἰδιαίτερα στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Διαδρόμου, μὲ μεσαῖου καὶ μεγάλου μεγέθους λίθους στὸ βορειότερο τμήμα καὶ μικροὺς χαλαροὺς λίθους καὶ χῶμα χρώματος καστανοκίτρινου ἕως καὶ μαύρου κατὰ τόπους λόγω τῆς ἔντονης καύσης στὸ νοτιότερο τμήμα. Ἰχνη καύσης βρέθηκαν καὶ στὸ κατώφλι τοῦ βορείου τμήματος. Τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου μὲ πολλὰ ἀκέραια ἀγγεῖα στὴν περιοχὴ ἀνατολικά του, τὸ βορειότερο δηλαδὴ τμήμα τοῦ Διαδρόμου 16, ἐμφανίζει ἴχνη καύσης στὴν περιοχὴ τοῦ βορείου κατωφλιοῦ. Τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ Διαδρόμου, ἀνατολικά τοῦ Χώρου 49, ἐμφανίζει παχιά στρώση μαύρου καὶ κόκκινου ἔντονα καμένου χρώματος μὲ πολλὰ ἀκέραια ἀγγεῖα στὴν περιοχὴ (πίν. 82α). Στὶς κατώτερες στρώσεις τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἀποκαλύπτονται τὰ δύο κατώφλια καὶ τὸ πλακόστρωτο τοῦ διαδρόμου (πίν. 80β). Ἡ κεραμικὴ τοῦ στρώματος αὐτοῦ εἶναι: Ἀκέραια ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, κύπελλο μὲ ἀμφικωνικὸ σῶμα, ὄστρακο μὲ φυτικὴ διακόσμηση, λίθινο ἀντικείμενο μὲ ὀπὴ στὸ κέντρο, πιθανότατα σφονδύλι, θραῦσμα καδόσχημου ἀγγείου, τέσσερα σφαιρικὰ κύπελλα, δύο μικρογραφικὰ κύπελλα, θραῦσμα ἄωτου κωνικοῦ, τριπτήρας, κύπελλο μὲ προχοή, προχοῖδιο, γαλακτοδοχεῖο στὴ ΝΑ γωνία τοῦ τοίχου τοῦ Δωματίου 15, κομμάτια κάρβουνου, κονιαμάτων κλπ. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ Διαδρόμου βρέθηκαν: 14 ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ὄστρακο μὲ φυτικὴ διακόσμηση (εἰκ. 4α), ἑλλειψοειδὲς ἀντικείμενο μὲ ὀπὴ στὸ κέντρο, σφαιρικὸ κύπελλο καὶ ἓνα λίθινο τριβεῖο. Μεταξὺ τοῦ τοίχου ΣΤ τοῦ Χώρου 49, γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται λόγος πρὶν κάτω, καὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ Δωματίου 20 βρέθηκε καθαθίσκος. Ἐνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον εὔρημα ἀπὸ τὸν χῶρο ἀποτελεῖ μία πῆλινη σφραγίδα (πίν. 82β). Πῆλινη σφραγίδα γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ Βρόκαστρο⁵ μὲ ΜΜ κεραμικὴ, ἀλλὰ ἀκόμη ἀπὸ τὴν Λῆμνο⁶ καὶ ΠΕ II ἀπὸ τὴν Τίρυνθα⁷.

5. E. HALL, *Excavations in Eastern Crete* (Philadelphia 1914) 114, εἰκ. 65.

6. J. SAKELLARAKIS, *CMS I Suppl.* Athen. Nat. Mus. (Berlin 1968) 116 ἀρ. 68, 69.

7. O. KRYSZKOWSKA, *Aegean seals, an Introduction* (London 2005) 39 ἀρ. 54α, β καὶ 55α, β.

Ἡ κεραμεικὴ πού ἐντοπίζεται στὸ Διάδρομο 16 εἶναι τόσο χονδροειδὴς ὅσο καὶ λεπτότεχνη. Ἀριθμοῦνται 45 ἀγγεῖα, ἡ πλειοψηφία τῶν ὁποίων εἶναι ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, 2 μικρογραφικὰ κύπελλα, 7 σφαιρικά, 1 προχοῖδιο, 1 καλαθίσκος καὶ 2 γαλακτοδοχεῖα. Ἐλάχιστα ἀπὸ αὐτὰ σώζονται ἀκέραια ἀλλὰ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ φαίνεται νὰ συγκολλοῦνται. Βρέθηκαν ἐπίσης πόδια χυτῶν, θραύσματα δίσκων, λαβές, χεῖλη καὶ τμήματα σώματος ἀπὸ μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους ἀγγεῖα. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν καὶ διακόσμηση μὲ σπεῖρες, ταινίες καὶ ἄλλα χαρακτηριστικὰ μοτίβα τῆς ὙΜ ΙΑ περιόδου. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων ὑπάρχουν δεκάδες, ἴσως καὶ ἑκατοντάδες, θραύσματα κωνικῶν κυπέλλων. Μεγάλη ποσότητα ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου εἶναι μαύρη, καμένη ἢ εὐθραυστη λόγω τῆς πυρᾶς πού ἔλαβε χώρα στὸ σημεῖο αὐτό. Τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ ὀστρακα πού συλλέγονται εἶναι ὅλα χαρακτηριστικὰ τῆς ὙΜ ΙΑ περιόδου. Ἰδιαίτερα εὐρήματα ἀποτελοῦν: ἡ πῆλινη φακοειδὴς σφραγίδα μὲ παράσταση τετράποδου ζώου πού στρίβει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω καὶ κλαδὶ νὰ κρέμεται πάνω ἀπὸ τὴ ράχη του, συμπληρώνοντας τὸ κενὸ στὸ ἐπάνω τμήμα τῆς (πίν. 82β) καὶ ἓνα ἐλλειψοειδὲς πῆλινο ἀντικείμενο μὲ ὀπὴ στὸ κέντρο (πίν. 83α). Τὰ δύο αὐτὰ ἀντικείμενα προέρχονται ἀπὸ τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου. Τέλος, ἐντοπίστηκε λίθινο τριβεῖο μεγάλων διαστάσεων (50×28 ἐκ.) πού πιθανῶς χρησιμοποιεῖτο μαζί μὲ τοὺς τριπτῆρες πού βρέθηκαν στὸν γειτονικὸ Χῶρο 49.

Στὸν Διάδρομο 16 πού ἔχει μῆκος 6.75 μ. ἀπὸ τὸ κατώφλι στὸν μεσότοιχο τῶν Δωματίων 14/15 ἕως τὴν ἀνατολικὴ ἀπόληξη τοῦ Τοίχου Δ τοῦ χώρου 49 καὶ πλάτος περίπου 1.50 μ., ἀποκαλύπτεται πλακόστρωτο δάπεδο πού διακόπτεται ἀπὸ δύο κατώφλια σὲ ἀπόσταση 3.16 μ. τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἀπὸ τὴ νότια παρειὰ τοῦ βόρειου κατωφλιοῦ ἕως τὴ βόρεια παρειὰ τοῦ νότιου κατωφλιοῦ καὶ 28 πλάκες ἐκ τῶν ὁποίων 11 βρίσκονται στὸ βόρειο τμήμα, ἀνάμεσα στὰ δύο κατώφλια, καὶ οἱ 17 στὸ νότιο (πίν. 80β). Τὸ πλακόστρωτο σώζεται ἀκέραιο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμήμα πού βρίσκεται μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Δωματίου 15. Αὐτὸ πιθανὸν ὀφείλεται εἴτε στὴν ὑπαρξὴ θύρας στὴν εἴσοδο τοῦ Δωματίου 15 πού ἄνοιγε πρὸς τὸν διάδρομο, εἴτε σὲ διατάραξη ἢ μετασκευὴ (π.χ. ἡ πλάκα μπορεῖ νὰ ἔσπασε καὶ νὰ ἀπομακρύνθηκε ἢ νὰ ἦταν ἀπὸ φθαρτὸ ὕλικό, ὅπως τὸ ξύλο). Μεγάλη ποσότητα καμένου ἐντοπίζεται κυρίως στὸ κατώφλι καὶ γύρω ἀπὸ αὐτό, ἀνατολικά τοῦ μεσότοιχου τῶν Χώρων 14/15, πού πιθανῶς ὑποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ φέροντα σκελετοῦ (κάσα) καὶ παραστάδων.

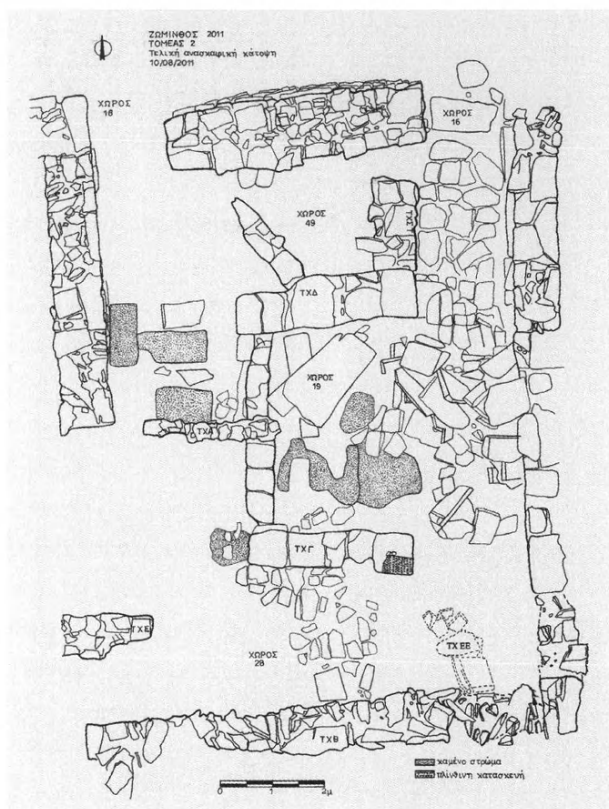
Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ὑπαρξὴ ὁρόφου στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει διαπιστωθεῖ ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Ἡ ποσότητα λεπιδωχώματος καὶ οἱ θραυσμένοι σχιστόλιθοι ποὺ ἐντοπίζονται σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ σημαντικὴ ποσότητα καμένου, πιθανῶς ὑποδηλώνουν τὴν πτώση στοιχείων τοῦ δαπέδου τοῦ ὁρόφου ποὺ βρίσκονταν ἐπάνω ἀπὸ τὸ Διάδρομο 16, συμπεριλαμβανομένων τῶν δοκαριῶν ποὺ στηρίζαν τὸν ὄροφο. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ στὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἐμφανίζονται στὸ βόρειο καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ διαδρόμου καὶ στὸ βόρειο κατώφλι. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ διαδρόμου ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ ἀνασκάπτεται, παρατηρεῖται ἔντονα καμένο μαῦρο καὶ κόκκινο χῶμα ὑποδεικνύοντας κάποια καύση στὸ σημεῖο αὐτό. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ Διαδρόμου 16, (δυτικὸς τοῖχος τοῦ Δωματίου 12), μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ κατώτερου στρώματος στὸ τμήμα ἀνατολικά του (βάθος: -2.40 μ.) ἐμφανίζει μιᾶς μορφῆς κρηπίδας μὲ τοὺς κατώτερους δόμους νὰ προεξέχουν μερικὰ ἑκατοστὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο (πίν. 80β).

Ὁ Διάδρομος 16 φαίνεται ὅτι συνεχίζει νὰ ἐνώνεται μὲ τὸν Διάδρομο 36 στὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου μὲ τὸν ὁποῖο ἔχουν ἴδιο πλάτος ἂν καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Διαδρόμου 36 δὲν ἔφτασε μέχρι τὸ δάπεδο γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν ἀσφαλὴ συμπεράσματα. Ἡ εὕρεση δύο πλακῶν, ἡ μία τοποθετημένη πάνω στὴν ἄλλη, στὸ νοτιότατο τμήμα τοῦ Διαδρόμου 16 (παρὰ τὴν ἀνατολικὴ ἀπὸληξὴ τοῦ Τοίχου Δ) ἴσως δηλώνει τὴν ὑπαρξὴ κάποιας σκάλας στὸν ἰσόγειο χῶρο.

Ἡ ὑπαρξὴ τῆς μεγάλης λιθορριπῆς στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἀφαιρεῖται στὴν βόρεια πτέρυγα τοῦ Χώρου 19 γιὰτὶ πιστεύεται ὅτι πρόκειται γιὰ μία πτέρυγα κλιμακοστασίου. Στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ Χώρου 19 ποὺ ἴσως ἀποτελοῦσε νότια πτέρυγα τοῦ κλιμακοστασίου παρέμειναν ἐπίσης ἀρκετοὶ μεγάλοι λίθοι. Ἡ πιθανὴ αὐτὴ κλίμακα περνοῦσε πάνω ἀπὸ τὸν Διάδρομο 16-36, σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο.

ΤΟΜΕΑΣ 2. ΧΩΡΟΣ 49

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Χώρου 49 (Ἀνασκαφικὴ Τομὴ Θ' τοῦ φετινοῦ ἀνασκαφικοῦ Τομέα 2) ξεκίνησε γιὰ πρώτη φορὰ φέτος, στὸ πλαίσιο τῆς διερεύνησης τῆς περιοχῆς μετὰξὺ τῶν Χώρων 15 καὶ 19 (εἰκ. 3, πίν. 80α). Ὁ Χῶρος ὀρίζεται ἀπὸ Ἀνατολὴ πρὸς Δύση ἀπὸ τὸν Χῶρο 17 καὶ ἀπὸ τὸν πιθανὸ τοῖχο ΣΤ,

Είχ. 3. Κάτοψη του Τομέα 2.

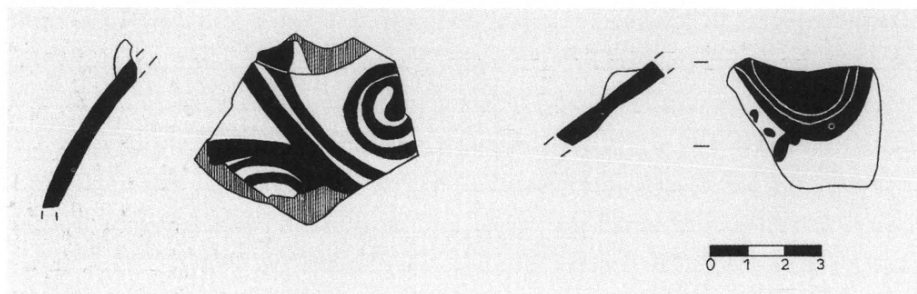
ό οποίος τόν χωρίζει από τόν Διάδρομο 16. Από Νότο πρὸς Βορρά ὄριά του εἶναι: ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Δωματίου 15 καὶ ὁ τοῖχος Δ. Λόγω τῆς ὕπαρξης στὸ ἀνατολικότερο τμήμα τεράστιων λίθων τὰ ἀρχικά βάθη κυμαίνονται ἀπὸ 0.83 ἕως 1.18 μ. Τὸ βάθος τοῦ τμήματος αὐτοῦ ἀκολουθεῖ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ Χώρου 28 (ἀνασκαφικὴ Τομὴ Η) (πίν. 83β). Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀφαιρέθηκαν 16 στρώσεις, ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια ἕως τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου καὶ μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ 4 στρωματογραφικὰ σύνολα:

Τὸ ἀνώτερο στρώμα χαρακτηρίζεται ἀπὸ χῶμα χρώματος σκούρου κα-
 στανοῦ μὲ βλάστηση καὶ πολὺ μεγάλους πεσμένους λίθους - ὀγκόλιθους στὴν

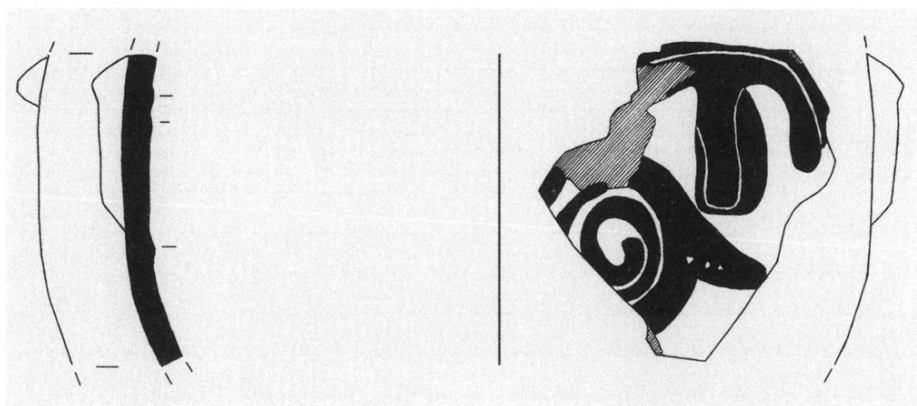
ἐπιφάνεια, ἄτακτα πεσμένους, πού ἔχουν καταρρεύσει ἀπό τοὺς τοίχους τοῦ Χώρου 15, καθὼς καὶ μικρότερους λίθους σχετικὰ χαλαροὺς καθ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ τμήματος αὐτοῦ (πίν. 84α).

Τὸ ἀνώτερο στρώμα ἀφαιρεῖται σὲ πέντε στρώσεις μέχρι βάθους 1.81μ. Ἦδη στὴν κατώτερη ἐπιφάνεια τοῦ στρώματος σὲ βάθος 1.04 μ. καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὸ μέτωπο τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Δωματίου 15, σὲ ἀπόσταση 4.40 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ Δωματίου 15 ἀρχίζει ἡ ἐμφάνιση πηλοχώματος πού συναντᾶται ἐκτεταμένα στὸ ὑποκείμενο στρώμα. Στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκαν δόντια καὶ ὀστά ζώων, ἄφθονη κεραμική, ὅπως τμήματα ἀπὸ λεπτότεχνα ἄγγεῖα μὲ ταινίες, τμήμα χύτρας, κωνικὴ βάση μὲ λευκὸ ἐπίχρσιμα ἐξωτερικά, λίγα μελαμβαφῆ λεπτότεχνα τμήματα ἄγγείων, προχοὴ γεφυρόστομου ἄγγείου, τμήμα πίθου μὲ διπλὴ σχοινοειδῆ διακόσμηση, τμήμα σφαιρικοῦ κυπέλλου μὲ ἐλαφρῶς ἔξω νεῦον χεῖλος πού κοσμεῖται μὲ μελανὴ ταινία ἐξωτερικά, διάφορα διακοσμημένα ὄστρακα (εἰκ. 4β), τμήμα ἀνάγλυφης λαβῆς μὲ διακόσμηση μελανοῦ χρώματος κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακρίνεται φυτικὸ θέμα (εἰκ. 4γ, πίν. 85α), τμήμα κωνικοῦ ρυτοῦ μὲ διακόσμηση ρυθμοῦ χελωνίου (ripple) ἐξωτερικά (πίν. 85β) παρόμοιο τοῦ ὁποῖου εἶχε βρεθεῖ στὸ κεραμικὸ ἐργαστήριο (Χῶρος 13), βάση ψηλοῦ κυπέλλου, πόδι χύτρας, τριγωνικὴ λαβὴ σκύφου, τμήμα χεῖλους πίθου, μελαμβαφές τμήμα σώματος κυπέλλου μὲ κυματιστὴ διακόσμηση στὴν ἐξωτερικὴ του ὄψη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θραύσματα βρέθηκαν καὶ ἀκέραια ἄγγεῖα. Χαρακτηριστικὰ εὐρήματα εἶναι: Ἄωτα κωνικά κύπελλα, λίθινος τριπτήρας, τμήμα ὀρείας κρυστάλλου, πού βρέθηκε στὸ κέντρο τῆς Ν πλευρᾶς, κομμάτι σιδερόπετρας, βάση ραδικοῦ ρυτοῦ, πού βρέθηκε σὲ ἐπαφή σχεδὸν μὲ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ Δωματίου 15, καὶ μικρογραφικὸ κύπελλο στὸ ΝΔ τμήμα.

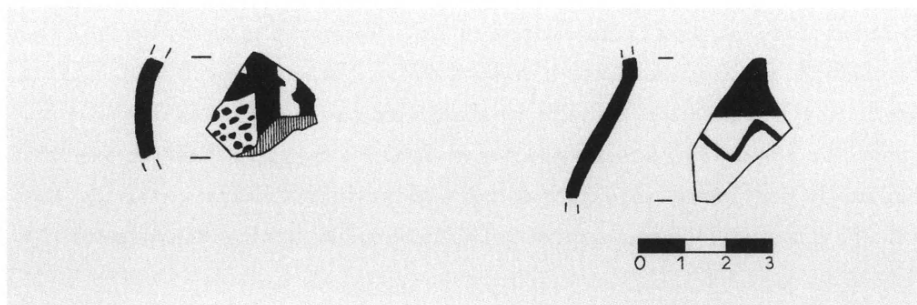
Τὸ δεῦτερο στρώμα μὲ χῶμα κιτρινωποῦ χρώματος καὶ λίθους μεσαίου μεγέθους καθὼς καὶ μερικοὺς μεγαλύτερους, πιθανότατα ἀπὸ τὸν ὄροφο τοῦ χώρου καὶ τυχόν ἐσωτερικά χωρίσματα ἐπάνω ἀπὸ τὴν περιοχὴ πού διερευνᾶται, ἀλλὰ καὶ ἡ μεγάλῃ ποσότητᾳ σχιστόλίθων καὶ λεπιδωχώματος πού ἔχουν πέσει ἀπὸ τὸ πάτωμα καὶ τὴ στέγη τοῦ ἀνωτέρου ὀρόφου ἀφαιρέθηκε σὲ ὀκτὼ στρώσεις σὲ βάθος ἕως 2.40 μ. Στρωματογραφικὰ ἡ ἀνασκαφικὴ εἰκόνα σὲ αὐτὸ τὸ βάθος εἶναι ἴδια μὲ ἐκείνη τοῦ Διαδρόμου 16. Σὲ αὐτὸ τὸ στρώμα ἐμφανίζεται μεγάλη ποσότητᾳ σχιστολίθων, μικρὰ τμήματα κονιάματος στὸ κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ στρώματος, πηλοχώματος, πού εἶχε ἀρχίσει ἤδη νὰ

Εἰκ. 4α - 4β. Διακοσμημένα ὄστρακα ἀπὸ τὸν Διάδρομο 16 καὶ Χῶρο 49.

Εἰκ. 4γ. Διακοσμημένα ὄστρακα ἀπὸ τὸν Χῶρο 49.

Εἰκ. 4δ. Διακοσμημένα ὄστρακα ἀπὸ τὸν Χῶρο 28.

διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο στρώμα, συμπαγῇ κομμάτια καμένων ξύλων καὶ λεπιδόχωμα, ὑποδηλώνοντας τὴν πτώση ὁρόφου μὲ δάπεδο ἀπὸ σχιστόλιθους ποὺ συγκρατοῦνταν ἀπὸ δοκάρια, τοποθετημένα κάθετα στὸν Τοῖχο Δ (βλ. πρὸ κάτω καὶ Χῶρο 19) καὶ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ Δωματίου 15, ὅπως δείχνει ἡ φορὰ πτώσης μεγάλων κομματιῶν καμένου ξύλου, δοκοῦ. Στὰ κατώτερα ἐπίπεδα τοῦ στρώματος αὐτοῦ καὶ πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο, τὰ παραπάνω δομικὰ στοιχεῖα μειώνονται. Χαρακτηριστικά εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ εἶναι: Ἄωτα κωνικά κύπελλα, βάση καὶ τοιχώματα πίθου κοντὰ σὲ χάλκινο ἐγγχειρίδιο μὲ δύο ὀπές στειλέωσης (βλ. πρὸ κάτω) καὶ χάλκινο ὀπέα μὲ τετράγωνη διατομὴ (βλ. πρὸ κάτω), τὰ ὁποῖα βρέθηκαν πολὺ κοντὰ στὴν παρεῖα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Δωματίου 15. Βρέθηκαν: ἓνα γαλακτοδοχεῖο στὴ ΝΑ πλευρὰ τοῦ Δωματίου 49, δύο βότσαλα, κομμάτι σιδερόπετρας, λίθινος τριπτήρας, μία ὀστίνη κεφαλὴ περόνης ἢ ψῆφος (ποὺ βρέθηκε σχεδὸν στὸ κέντρο τοῦ Χώρου 49). Μικρογραφία ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου βρέθηκε κοντὰ στὴν παρυφὴ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Δωματίου 17.

Τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου μὲ ἀρκετὰ ἀκέραια ἀγγεῖα διάσπαρτα στὸν χῶρο χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ τὴν παχὰ στρώση μαύρου καὶ κόκκινου ἔντονα καμένου χρώματος μὲ πολλὰ κάρβουνα στὴ σύστασή του. Στὸ στρώμα πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο, ποὺ ἀφαιρεῖται σὲ τρεῖς στρώσεις μέχρι βάθους 2.68 μ., ἀπαντῶνται μικροὶ χαλαροὶ λίθοι, πολλὴ κεραμεικὴ, ἀγγεῖα καὶ ἄλλα εὐρήματα. Τὸ κατὰ τόπους μαῦρο καὶ ἰώδες χρῶμα τοῦ στρώματος αὐτοῦ ὀφείλεται στὴν πυρὰ ποὺ ἔλαβε χώρα τόσο στὸν Χῶρο 49, ὅσο καὶ στοὺς νότιους Χώρους 19 καὶ 28. Παράλληλα διατηρεῖται τὸ καστανοκίτρινο χρῶμα ποὺ ὑπάρχει στὰ ἀνώτερα στρώματα. Στὸ κεντρικὸ καὶ ἰδιαίτερα στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου ἡ καταστροφὴ ἀπὸ πυρὰ γίνεται ὅλο καὶ πρὸ σαφές, καθότι ἀνασκάπτεται ἓνα ἀρκετὰ παχὺ στρώμα 0.25 μ. ποὺ εἶναι μαῦρο καὶ κόκκινο. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτό, στὸ δυτικότερο τμήμα ἐμφανίζονται πλάκες, ὅπως στὸν Χῶρο 19 καὶ 28. Στὸ στρώμα αὐτὸ ἐμφανίζεται καὶ διαγώνιο τοιχάριο ποὺ ἀνήκει σὲ κάποια κατασκευή. Ἀνάλογο τοιχάριο βρέθηκε καὶ στὸν Κομμό σὲ στίτι ὅπου ἐντοπίστηκε καὶ «snake tube»⁸. Στὸ κατώτερο αὐτὸ ἐπίπεδο βρέθηκαν: τμήμα ραμφόστομης πρόχου μὲ μελανὴ διακόσμηση στὸ

8. *Kommos* I,2,1996, πίν. 3, 113.

χειλὸς καὶ πλαστικὸ δαχτύλιο στὸν λαιμό, ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, χάλκινος δακτύλιος καὶ πύραυνο. Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον εἶναι κυλινδρικό πήλινον σκεῦος γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος πιὸ κάτω. Μία σφαιρική ἀγνύθα βρέθηκε σὲ 3.70 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο στὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ Χώρου.

Γενικὰ ἡ κεραμεικὴ ποὺ ἐντοπίζεται στὸν Χῶρο 49 εἶναι τόσο χονδροειδὴς ὅσο καὶ λεπτότεχνη. Ἀριθμοῦνται 31 ἀγγεῖα, ἡ πλειοψηφία τῶν ὁποίων εἶναι ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ἐκ τῶν ὁποίων δύο μικρογραφικὰ καὶ ἓνα γαλακτοδοχεῖο. Ἐλάχιστα ἀπὸ αὐτὰ σώζονται ἀκέραια ἀλλὰ πολλὰ φαίνεται νὰ συγκολλοῦνται. Τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέγονται εἶναι ὅλα χαρκτηριστικὰ τῆς ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ ΙΑ περιόδου. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρονται: πόδια χυτρῶν, θραύσματα δίσκων, λαβές, χεῖλη καὶ τμήματα σώματος ἀπὸ μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους ἀγγεῖα. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν καὶ διακόσμηση μὲ σπεῖρες, ρυθμὸ χελωνίου (ripple), ταινίες καὶ ἄλλα χαρακτηριστικὰ μοτίβα (πίν. 85β). Στὰ ὄστρακα ὑπάρχουν ἑκατοντάδες θραύσματα κωνικῶν κυπέλλων, ἐνῶ μεγάλη ποσότης ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου εἶναι μαύρη-καμένη ἢ εὐθραυστὴ λόγω τῆς πυρᾶς ποὺ ἔλαβε χώρα στὸ σημεῖο αὐτό. Ἰδιαιτέρα εὐρήματα ἀποτελοῦν: Τὸ χάλκινο γλωσσοειδοῦς τύπου μαχαίριδιο (πίν. 84γ), ποὺ σώζει δύο ὁπές γιὰ τὴ στείλῶσή του. Ἔχει μέγιστο μῆκος 0.14 μ., μέγιστο πλάτος 0.036 μ. καὶ πάχος 0.0035 μ. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾷ ἀπὸ τὴν ΠΜΙΙΙ περίοδο τόσο στὴν Κρήτη, ὅσο καὶ στὴν Εὐτρηση, τὴ Λέσβο ἀλλὰ συνεχίζεται καὶ στὴ ΜΜ περίοδο στὴν Κρήτη (Κουσές) καὶ ἐξακολουθεῖ στὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ τόσο στὴν Κρήτη (Ζαφὲρ Παπούρα, Ἀρχάνες), ὅσο καὶ στὸν Ταφικὸ κύκλο Β τῶν Μυκηνῶν, τὴν Πρόσυμνα καὶ τὴν Θήρα⁹, ἓνα χάλκινο ἐργαλεῖο, ὁπέας τετράγωνης διατομῆς, μὲ μέγιστο μῆκος 0.082 μ. καὶ μέγιστο πλάτος/πάχος 0.004 μ.¹⁰ Τὰ δύο αὐτὰ εὐρήματα φαίνεται νὰ ἔχουν πέσει ἀπὸ τὸν ὄροφο τοῦ κτηρίου. Σημαντικὸ εἶναι κατώτερο τμήμα τοῦ κυλινδρικοῦ πήλινου σκεύους, ποὺ στενεύει πρὸς τὰ πάνω (πίν. 85γ, 86α). Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ κατώτερο τμήμα ἐνός «snake tube», ἐφ' ὅσον κάποια ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Κουμάσα, τὸν Πρινιὰ καὶ

9. Γ. καὶ Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Ἀρχάνες ΙΙ (1997) 600, εἰκ. 624.

10. Πρβ. Η. VAN EFFENTAIRES, *Le Palais de Mallia et la Cité Minoenne I* (Roma 1980) 29 103 εἰκ. 29.

εἰδικὰ αὐτὸ τῶν Γουρνιῶν¹¹ ἔχουν κοινὰ στοιχεῖα. Ὑπάρχουν παρόμοια στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ ὅπου ἐρμηνεύθηκαν σὰν βάσεις θυμιατηρίων¹². Στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ χρονολογοῦνται τὰ ἀντικείμενα μὲ ἀνοιχτὴ βάση στὴ Μέση Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ II¹³, 18ος-17ος αἰ. π.Χ. Τὸ ἀντίστοιχο παράδειγμα τοῦ Πύργου-Μύρτου χρονολογεῖται στὴν ὙΜ IB περίοδο¹⁴. Τὰ παρόμοια τῆς Κουμάσας μοιάζουν μὲ ἀντίστοιχα MM II τῆς Φαιστοῦ¹⁵. Τὰ ἀντικείμενα αὐτοῦ τοῦ τύπου βρίσκονται συνήθως σὲ οἰκιακὰ ἱερὰ καὶ τὰ περισσότερα χρονολογοῦνται στὴν ὙΜ I ἀλλὰ κυρίως στὴν ὙΜ III περίοδο¹⁶. Στὸν Κομμὸ βρέθηκε παρόμοιο σὲ ὙΜ IIIB σπῆτι¹⁷. Ὁ Evans τὰ ὀνομάζει «cult objects»¹⁸. Ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο προέρχεται ὁστέινη δισκοειδὴς κεφαλὴ περόνης ἢ ψῆφος μὲ διαμπερὴ ὁπὴ στὸ κέντρο, ποὺ φέρει ἐγγράρακτη διακόσμηση μὲ ρόδακα ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα φύλλα (πίν. 86β). Τέλος, ἀπὸ τὸ κατώτερο ἐπίπεδο προέρχεται χάλκινος δακτύλιος ποὺ ἀπολήγει πιθανῶς σὲ κεφαλὴς ὄφρων μὲ ἐγχαραῖς στὸ σῶμα (πίν. 86γ). Ἐνα ὅμοιο ἀσημένιο δαχτυλίδι μὲ «overlapping ends» καὶ ἐγχαραῖς κάθετες στὸ σῶμα ἔχει βρεθεῖ στὸν Κομμὸ σὲ MM III γέμισμα¹⁹ καὶ βέβαια εἶναι γνωστὲς οἱ ἐγχαραῖς στὸν κρίκο χρυσῶν δαχτυλιδιῶν, ὅπως π.χ. τοῦ δαχτυλιδιοῦ τῶν Ἰσοπάτων καὶ τῆς Γυψάδες²⁰. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἀνήκουν στὸ στρώμα τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου.

Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἀπὸ τὸν Χῶρο 49 συνηγοροῦν ὑπὲρ ἐνὸς πεσμένου δαπέδου ἀπὸ πηλόχωμα καὶ σχιστόλιθους στρωμένα σὲ ξύλινα δοκάρια ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ὄροφο. Τὰ ἐλάχιστα κονιάματα ποὺ ἐντοπίστηκαν πιθανῶς εἶναι τὰ ἀπομεινάρια τῆς χρήσης τους ὡς συνδετικοῦ ὕλικου γιὰ τοὺς ἄρμους

11. G. GESELL, *The Minoan Snake Tubes: A Survey and Catalogue* *AJA* 80, 1976, 247-259.

12. RUTH AMIRAN, *Ancient Pottery of the Holy Land* (Jerusalem 1969) 302-306.

13. GESELL, 254.

14. Αὐτόθι.

15. Ὁ.π. 253.

16. Αὐτόθι 253.

17. Ὁ.π. πίν. 3, 113.

18. *PM* IV, 140.141 εἰκ. 110.

19. M.K.J. DABNEY σὲ *Kommos I* Part 2, 1996, 265 359 648 πίν. 4, 10.

20. KRYSZKOWSKA, ὁ.π. 219 εἰκ. 215β καὶ 216β ἀντίστοιχα.

τῶν σχιστολίθων τοῦ δαπέδου ἢ γιὰ τὴν ἐπάλειψη τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ὀρόφου, ἐνῶ τὸ λεπιδόχωμα εἶναι ὕλικὸ γιὰ στεγανοποίηση. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὸν τρόπο πὺ ἦταν τοποθετημένα τὰ δοκάρια. Ἡ φορὰ κάποιων συμπαγῶν τμημάτων ξύλου ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο ὑποδηλώνει πὺς τὰ δοκάρια αὐτὰ βρίσκονταν κάθετα μετὰξὺ τοῦ Τοίχου Δ καὶ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Δωματίου 15. Ἡ πολὺ παχιά στρώση καμένης ὕλης στὸ στρώμα τοῦ δαπέδου ἐνδεχομένως δηλώνει τὴν ὕπαρξη ἐνὸς ξύλινου δαπέδου ἢ ἄλλων ξύλινων δομικῶν στοιχείων πὺ κατέρρευσαν μὲ τὴν καταστροφή.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ Χώρου 49 ἀποκάλυψε τὴ νότια ὄψη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Δωματίου 15 (πίν. 86δ) πὺ ἀποτελεῖ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Χώρου 49. Ὁ τοῖχος αὐτός, πὺ ἔχει μέγιστο μῆκος 4.40 μ., μέγιστο ὕψος 1.80 μ. καὶ πάχος 1.00 μ. ἔχει ἐντονη κλίση, ἰδιαίτερα τὸ κεντρικὸ τμήμα του, πρὸς Νότο. Κάθε στρώση ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σειρὲς λίθων ὀριζόντια τοποθετημένων καὶ τὰ κενὰ μετὰξὺ τους γεμίζονται μὲ μικρότερου μεγέθους λίθους, σύστημα δόμησης πὺ παρατηρεῖται καὶ στὸ ὑπόλοιπο κτήριο. Στὸ ἀνατολικότερο τμήμα τοῦ χώρου 49 καὶ μετὰξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ χώρου 16 ἀποκαλύφθηκε ὁ Τοῖχος ΣΤ (εἰκ. 3, πίν. 87α). Ἐχει μῆκος 1.50 μ., μέγιστο πλάτος 0.80 μ. καὶ τὸ ἄνοιγμα πὺ δημιουργεῖται γιὰ τὴν εἴσοδο στὸν Χῶρο 49 εἶναι 0.85 μ. Στὸ Ν τμήμα τοῦ Χώρου 49 βρίσκεται ὁ Τοῖχος Δ μήκους 3.60 μ. καὶ μέγιστου πλάτους 0.90 μ. (βλ. χῶρο 19). Ἐνα κενὸ πὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν πρώτη καὶ δεύτερη πλάκα εἶναι πιθανὸ νὰ ὀφείλεται σὲ ὕπαρξη ξύλινης δοκοῦ (ξύλοδεσιά), συχνὸ στοιχεῖο τῆς ὙΜ Ι ἀρχιτεκτονικῆς ἀλλὰ ὄχι σύνηθες στὴ Ζώμινθο. Μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῶν Τοίχων Δ καὶ ΣΤ γίνεται φανερὸ πὺς ὁ Χῶρος 49 εἶναι ἓνας αὐτόνομος χῶρος πὺ χωρίζεται ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους χῶρους τοῦ συγκροτήματος, ἐνῶ δύο διάδρομοι, ἓνας στὸ ἀνατολικὸ (Διάδρομος 16) καὶ ἓνας στὸ δυτικὸ τμήμα (Διάδρομος 18) ὀδηγοῦν πρὸς τοὺς νοτιότερους χῶρους. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ χώρου ἐμφανίσθηκε διαγώνιος τοιχάριο (ΔΤ) μέγιστου μήκους 1.83 μ. καὶ πλάτους 0.50 μ. πὺ ξεκινάει μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΑ-ΒΔ. Ἡ ἀνώτερη σωζόμενη στρώση ἀποτελεῖται ἀπὸ 5 λίθους, ἐνῶ σὲ ἓναν σύντομο καθαρισμὸ ἐκατέρωθεν τοῦ τοίχου ἐμφανίστηκαν δύο ἀκόμα δόμοι, κάτι πὺ σημαίνει πὺς δὲν πρόκειται ἀπλὰ γιὰ πεσμένους λίθους. Δὲν εἶναι σαφὴς ἡ χρῆση αὐτοῦ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ στοιχείου. Πιθανῶς ἀποτελεῖ τμήμα μιᾶς κατασκευῆς (πίν. 87α). Παρόλα αὐτά, ἡ τελευταία κατασκευή δὲν φαίνεται πρὸς τὸ παρὸν νὰ σώζει ἄλλους δόμους καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανο ἢ θέση τους νὰ εἶναι τυχαία.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 49, στὸ στρώμα τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου, καὶ γιὰ τὴν ἀκρίβεια στὸ κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ στρώματος, ἔχουν ἐμφανιστεῖ κάποιες πλάκες καθιστώντας πολὺ πιθανὸ τὸ ἐνδεχόμενο ὁ χώρος αὐτὸς νὰ εἶναι πλακοστρωμένος ὅπως φάνηκε καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 28.

Τὸ δάπεδο ἀπὸ καμένο πηλόχωμα ποὺ ἐντοπίσθηκε στὸν Χῶρο 49 μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὰ δάπεδα ἀπὸ καμένο πηλόχωμα στὴν περιοχὴ τοῦ Χώρου 19 τόσο στὸ βόρειο τμήμα καὶ τὴ δυτικὴ ἀπόληξιν τοῦ Τοῖχου Γ, ὅσο καὶ στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 19. Ἀξίζει ὅμως νὰ σημειωθεῖ πὼς ἡ φωτιά στὸν Χῶρο 19 χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ καμένο κόκκινο χῶμα καὶ κάρβουνο ἐνῶ τὸ καμένο στρώμα τοῦ δαπέδου τοῦ Χώρου 49 εἶναι κόκκινο-ἰώδες, ποὺ ὀφείλεται πιθανότατα τόσο στὰ ὕλικά ποὺ ἀήχην ὅσο καὶ στὴν ἐνταση τῆς φωτιᾶς.

Ὁ χώρος 49 ἔχει ὁμοιότητες μὲ τὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου 28. Τὸ τμήμα αὐτὸ ποὺ στὰ ἀνώτερα στρώματα ἔδωσε μεγάλους πλακοειδεῖς λίθους καὶ ὀγκολίθους καὶ μικρότερους λίθους ἀπὸ ἐσωτερικὰ χωρίσματα ἢ γειτονικὰ δωμάτια (πίν. 83β) εἶναι παρόμοιο μὲ τοῦ Χώρου 49. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ οἱ δύο Χῶροι ἔδωσαν σημαντικὰ εὐρήματα ἀπὸ τοὺς ἄνω ὀρόφους.

Τέλος σημειώνεται ὅτι στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 2007 στὸν χῶρο 15 εἶχε βρεθεῖ τμήμα λίθινου κέρατου καθοσίωσης (πίν. 87β) μαζί μὲ πλούσια ΥΜ Ι κεραμεικὴ, γεγονὸς ποὺ δείχνει τὴν σημασίαν τοῦ χώρου 15 ἀλλὰ καὶ τοῦ 49 ἀπὸ τὸ ὅποιο πιθανῶς ἔπεσε. Τὸ σύμβολο αὐτό, ποὺ πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ ἄνω ὄροφο μεταξὺ τῶν χώρων 15 καὶ 49, ἴσως δὲν ἦταν σὲ ἐξωτερικὸ χῶρο ἀλλὰ σὲ κάποια κατασκευὴ στὸ ἐσωτερικόν. Ἡ πρόχους καὶ τὸ κυλινδρικὸ ἀντικείμενο («snake tube») κοντὰ στὸν Νότιο τοῖχο τοῦ χώρου 15, καθὼς καὶ τὸ μαχαιρίδιο καὶ ἡ σφραγίδα ἴσως δηλώνουν κάποια εἰδικὴ χρῆσιν τοῦ χώρου 49.

ΤΟΜΕΑΣ 2. ΧΩΡΟΙ 19 ΚΑΙ 28

Ὁ Τομέας 2²¹ περιέλαβε τοὺς χώρους ποὺ μέχρι καὶ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο εἶχαν ὀριστεῖ ὡς Χῶροι 19 καὶ 28 στὴν περιοχὴ τοῦ λεγόμενου

21. Σημειώνεται ὅτι τὸ Ν τμήμα τοῦ Διαδρόμου 16 ἔχει ἀνασκαφεῖ στὰ πλαίσια τοῦ Τομέα 2.

«λάκκου τῆς ἀρχαιοκαπηλίας» στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου (εἰκ. 1, 3). Αὐτὴ ἡ μεγάλης ἔκτασης περιοχὴ, ἡ ὁποία βρίσκεται ἐντὸς τῶν Τετραγώνων Καννάβου S1E1 καὶ S2E1, ἀνασκάφηκε κατὰ τὶς ἀνασκαφικὲς περιόδους 2008²² καὶ 2009²³. Ὁ στόχος τῆς μέχρι τώρα ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στοὺς Χώρους 19 καὶ 28 ἦταν ἡ ἀποσαφήνιση τῆς κάτοψης τοῦ κτηρίου στὸ ἔντονα διαταραγμένο αὐτὸ τμήμα. Ἡ περιοχὴ πρὸς Βορρά τοῦ Τοίχου Α²⁴ ἀποτέλεσε μέχρι καὶ τὴν φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο τὸν Χῶρο 19 καὶ ἡ περιοχὴ πρὸς Νότον τοῦ ἴδιου τοίχου, τὸν Χῶρο 28. Ἡ μέχρι τώρα ἔρευνα εἶχε ἐπίσης φέρει στὸ φῶς, κυρίως στὸ κεντρικὸ ἀνατολικὸ καὶ ΒΑ τμήμα τοῦ Τομέα, ἐκτεταμένη λιθορριπὴ τεράστιων πλακῶν καὶ μεγάλων λίθων μὲ φορὰ πτώσης κυρίως ἀπὸ Α/ΒΑ πρὸς Δ/ΝΔ²⁵ (πίν. 88α)²⁶.

Γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διαμόρφωσης τῆς περιοχῆς αὐτῆς τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τὰ ὅρια τοῦ παλαιοῦ Τομέα 2 ἐπεκτάθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς πρὸς Βορρά, Νότο καὶ Ἀνατολή. Ἡ ἀνασκαφὴ στὰ σημεῖα αὐτά, δηλαδὴ στὴν περιφέρεια τῶν χώρων 19 καὶ 28, ἄρχισε ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, δεδομένου ὅτι δὲν εἶχαν ἀνασκαφεῖ προηγουμένως, ὅπως καὶ μεγάλο τμήμα στὰ κατώτερα ἐπίπεδα τοῦ κεντρικοῦ χώρου. Συγκεκριμένα:

Ἡ ἐπέκταση πρὸς Νότο τοῦ χώρου 28 ὀνομάσθηκε Τομὴ Η (πίν. 83β). Ἡ τομὴ αὐτὴ ἀποτέλεσε τῶν συνέχεια τῶν πρὸς Νότον ἐπεκτάσεων τῆς Τομῆς Α (πίν. 88α-β) τῶν περιόδων 2008, καὶ 2009 καὶ κάλυπτε ὅλο τὸ μῆκος τοῦ νότιου ὁρίου τοῦ Χώρου 28, σὲ ἀπόσταση 5.10 μ. ἀπὸ τὸν Τοῖχο Α.

22. ΠΑΕ 2008, 115-121.

23. Έργον 2009, 70-72.

24. ΠΑΕ 2008, 119.

25. Ό.π., 118-119.

26. Ὡς σταθερὸ σημεῖο μέτρησης τῶν βαθῶν τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Τομέα αὐτοῦ μὲ τὴν ὀνομασία ΣΣ1 χρησιμοποιήθηκε φέτος τὸ σημεῖο πού ἔχει ὀριστεῖ ἐπάνω στὸν ἀνώτερο λίθο τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ Δωμ. 15 (ΣΣ3 τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 2008 καὶ ΣΣ2 τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 2009), τὸ ὁποῖο ἔχει τὶς συντεταγμένες x: 1008.261 καὶ y: 995.806 καὶ βρίσκεται σὲ ὕψος 102.979 μ. σὲ σχέση πρὸς τὸ βασικὸ σταθερὸ σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς πού βρίσκεται μέσα στὸ ἄλῳνι στὰ Δ τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου (εἰκ. 7).

Ἡ ἔκταση τῆς Τομῆς Η εἶναι 6 μ. ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά. Ἡ ἐπέκταση αὐτὴ ἔφθασε πρὸς Νότο μέχρι τὸ σημεῖο ποὺ ἀποκαλύφθηκε ὁ Τοῖχος Β ἐπιφανειακά (εἰκ. 3) ποὺ εἶναι συγχρόνως ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Χώρου 37 καὶ ἐκτείνεται ἀνατολικά μέχρι τὸν Διάδρομο 36 ποὺ ἀποτελεῖ πιθανότατα συνέχεια τοῦ Διαδρόμου 16 (εἰκ. 1).

Στὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ Χώρου 28, διεξήχθη ἔρευνα προκειμένου νὰ ἐντοπιστεῖ τὸ πρὸς Δυσμὰς ὄριο τοῦ χώρου αὐτοῦ καὶ ἡ σχέση του πρὸς τὴ ΝΑ γωνία τοῦ Χώρου 17 (εἰκ. 1, πίν. 89). Ἀνασκάφτηκε γιὰ πρώτη φορὰ λωρίδα διαστάσεων 1.60×1 μ. ἀκολουθώντας τὴ στρωματογραφία τοῦ νοτιότερου τμήματος τοῦ Χώρου 28 δηλαδὴ τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς Η, στὴν ὁποία ἀποκαλύφθηκε σὲ ἀνώτερα στρώματα μικρὸ τμήμα τοίχου, προφανῶς ἀπὸ ἄνω ὄροφος τοῦ Χώρου 28, ὁ ὁποῖος καὶ ὀνομάστηκε Τοῖχος Ε (εἰκ. 3).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νότια ἐπέκταση τῆς Τομῆς Η, ἡ ἀνασκαφὴ προεκτάθηκε ἀνατολικά (Τομὴ Ι) γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν ὁρίων τῶν Χώρων 19-28 πρὸς Ἀνατολὰς, ὅπου ὁ διάδρομος 36 ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ ὄριο τῶν Χώρων 20 καὶ 26 (πίν. 89). Ἡ τομὴ αὐτὴ ἀποτελέσσει τὴν πρὸς Ἀνατολὰς ἐπέκταση τοῦ παλαιοῦ Τομέα 2 (πίν. 88α-β). Ἀνασκάφηκε σὲ μῆκος 8 μ. ἀπὸ τὸ Νότιο ὄριο τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς μέχρι τὴ λιθορριπὴ τοῦ λεγόμενου «κλιμακοστασίου» πρὸς Βορρὰ καὶ ἔχει πλάτος κατὰ μέσο ὄρο 1.50-1.60 μ.

Μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν νέων τοίχων ἔγινε νέος ὁρισμὸς τῶν Χώρων ποὺ εἶναι ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότον οἱ: 49, 19, 28 καὶ 36 (εἰκ. 3).

Ἔτσι, στὸν φετινὸ Τομέα 2 ἀνασκάπτονται ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο:

- Χῶρος 49, ποὺ εἶναι ὁ χῶρος μεταξὺ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Χώρου 15 καὶ τοῦ νεοαποκαλυφθέντα Τοίχου Δ (βλ. παραπάνω).

- Χῶρος 19 ὀνομάζεται ὁ χῶρος μεταξὺ τοῦ Τοίχου Δ καὶ τοῦ Τοίχου Γ (εἰκ. 3) ποὺ ἐπίσης ἀποκαλύφθηκαν στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ.

- Χῶρος 28 ὀνομάζεται τὸ τμήμα μεταξὺ τοῦ Τοίχου Γ καὶ τοῦ Τοίχου Β (εἰκ. 3).

- Διάδρομος 36. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ διαδρόμου 36 (Τομὴ Ι), ποὺ εἶναι στὴν εὐθεία πρὸς Νότον τοῦ διαδρόμου 16 δὲν προχώρησε μέχρι τὸ στῶμα τοῦ δαπέδου, διότι τὸ βόρειο καὶ κεντρικὸ τῆς τμήμα καταλαμβάνουν ἀκόμα οἱ πλάκες τῆς μεγάλης λιθορριπῆς τοῦ Χώρου 19 ποὺ παραμένουν στὴ θέση τους ἐκεῖ, δεδομένου ὅτι ὑπάρχει ὑποψία ὑπαρξῆς ἰσχυροῦ «κλιμακοστασίου» ποὺ ὑπέστη καταστροφὴ κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις ἀρχαιοκαπήλων τὴ δεκαετία τοῦ

1960. Ἔτσι δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποκαλυφθεῖ μὲ σαφήνεια ἡ ἀνατολικὴ ἀπόληξη τῶν Τοίχων Δ καὶ Γ. Ὁ Διάδρομος 36 συνεχίζει προφανῶς πρὸς Βορρὰ ὀρίζοντας ἀπὸ Ἀνατολὰς τοὺς Χώρους 19 καὶ 28. Ἡ λιθορριπὴ -«κλιμακοστάσιο» περνάει πάνω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ διαδρόμου 16 καὶ 36. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ διαδρόμου ὑπάρχει ἄνοιγμα μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Δωματίου 26.

Χῶρος 19

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν χῶρο αὐτὸ ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ δυσχερὴς, ὅπως σὲ ὅλους τοὺς χώρους τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου λόγω τῆς πτώσης τῶν ὀγκωδῶν λίθων ἀπὸ σεισμὸ καὶ τῆς καταστροφῆς τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν τοίχων οἱ ὁποῖοι χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ μεγάλο πάχος. Ὁ χῶρος 19 ἐπιπλέον ἔχει ὑποστεί μεγάλη καταστροφὴ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους τῇ δεκαετίᾳ τοῦ 1960 ἡ ὁποία ἐπέφερε μεγάλη δυσχέρεια στὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Ὁ χῶρος 19 περικλείεται ἀπὸ δύο παραλληλῶς τοίχους πού τὸν ὀριοθετοῦν, τοὺς τοίχους Γ καὶ Δ καὶ ἓνα ταπεινότερο Τοῖχο Α μεταξὺ τους.

Ὁ Τοῖχος Α (πίν. 90α) μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ χώρου τὸν ὁποῖο διαιρεῖ σὲ δύο ἴσα μέρη. Ἀποκαλύφθηκε τὸ 2008²⁷. Εἶναι σχετικὰ ἀμελῶς κατασκευασμένος ἀπὸ λίθους μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, κάποιοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἀκανόνιστου σχήματος. Τὸ μῆκος του εἶναι 2.80 μ., τὸ πλάτος του μόλις 0.36-0.44 μ. καὶ τὸ σωζόμενο ὕψος του 0.64 μ. Ὁ τοῖχος θεμελιώνεται στὸ ἐπίπεδο πού βρίσκεται ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὸ καμένο στρώμα (πίν. 90β). Ἡ δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ τοίχου φαίνεται νὰ εἶναι προσεκτικότερης κατασκευῆς καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σχετικὰ μεγάλες ὀρθογώνιες πλάκες. Ὁ ταπεινὴς κατασκευῆς Τοῖχος Α διαφέρει ἀπὸ τοὺς υπόλοιπους τοίχους τοῦ Χώρου 19 καὶ γενικὰ τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου καὶ ἡ λειτουργία του εἶναι δυσερμηνευτὴ. Δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ κάποιο εἶδος θωρακίου.

27. ΠΑΕ 2008, 116, 119, εἰκ. 8 πίν. 85α.

Νότια καὶ βόρεια ὀρίζουν τὸν Χῶρο 19 οἱ παράλληλοι Τοῖχοι Γ καὶ Δ (εἰκ. 3), οἱ ὁποῖοι βρίσκονται σὲ ἴση ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τοῖχο Α.

Ὁ Τοῖχος Γ (εἰκ. 3, πίν. 89) μήκους 3.30 μ., ἔχει πλάτος περ. 0.70-0.84 μ. καὶ σωζόμενο ὕψος 0.50-0.68 μ. Σώζεται σὲ ὕψος 3-4 δόμων. Κάτω ἀπὸ τὶς τρεῖς πλάκες τῆς δυτικῆς ἀπόληξης τοῦ τοίχου ὑπάρχει μία ἀκόμα πλάκα, ἡ ὁποία εἰσέχει κατὰ 3 ἕως 10 ἐκ. σὲ σχέση μετὰ τὶς ἀνώτερες καὶ δὲν εἶναι ἀκόμα σαφὲς ἐὰν ἀνήκει σὲ τέταρτο δόμο τοῦ τοίχου ἐκεῖ. Ἡ ἀνατολικὴ ἀπόληξη τοῦ τοίχου φαίνεται νὰ βρίσκεται στὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ Διαδρόμου 36.

Ὁ Τοῖχος Δ (εἰκ. 3, πίν. 89) ἔχει μήκος 3.58 μ., πλάτος 0.70-0.94 μ. καὶ σωζόμενο ὕψος περ. 0.70 μ. Σώζεται σὲ ὕψος 2-3 δόμων. Δὲν εἶναι ἀκόμα σαφὲς ἐὰν ἔνα μικρὸ κενό, τὸ ὁποῖο διαπιστώθηκε ἀνασκαφικὰ μεταξὺ τῶν μεγάλων πλακῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὴ δυτικὴ ἀπόληξή του καὶ τοῦ ὑπόλοιπου τμήματος τοῦ τοίχου ὀφείλεται σὲ κάποια διατάραξη.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὶς ἀπολήξεις τῶν Τοίχων Γ καὶ Δ, δηλαδὴ στὶς ἄκρες τοῦ ὀρθογώνιου χώρου ποὺ φαίνεται πρὸς τὸ παρὸν νὰ ὀρίζουν, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ πλάκες μεγαλύτερου μεγέθους σὲ σχέση μετὰ αὐτὲς τοῦ ὑπόλοιπου τμήματος οἱ ὁποῖες πιθανῶς λειτουργοῦσαν ὡς παραστάδες. Οἱ ἄνω ἐπιφάνειες μάλιστα τῶν πλακῶν ποὺ ἀποτελοῦν ἀπολήξεις τῶν τοίχων αὐτῶν βρίσκονται περίπου στὸ ἴδιο βάθος: 1.29 μ. καὶ 1.30 μ. Ἡ διατήρηση τῶν τμημάτων τῶν τοίχων ποὺ βρίσκονται στὸ ἀνατολικὸ τους τμήμα μεταξὺ τῶν ἀπολήξεων αὐτῶν σὲ ὁμοιόμορφο καὶ σχετικὰ χαμηλὸ ὕψος (βάθος 1.33 μ.), στὸν Τοῖχο Γ καὶ βάθος 1.53-1.57 μ. στὸν Τοῖχο Δ, ἔχουν ἀσφαλῶς σχέση μετὰ τὸ πιθανὸ κλιμακοστάσιο.

Διερεύνηση τῆς περιφέρειας τοῦ Χώρου 19

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μικρὸ Τοῖχο Α²⁸ στὸ κεντρικὸ καὶ δυτικότερο τμήμα τοῦ χώρου ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους²⁹, ἡ μέχρι τώρα ἀνασκαφὴ εἶχε ἀποκαλύψει σὲ διάφορα σημεῖα, ἰδιαίτερα στὴν περιφέρεια, μία σειρὰ ἀπὸ λιθοσωροὺς καὶ συγκεντρώσεις πεσμένων πλακῶν.

28. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη παραπάνω, τὸ τμήμα τοῦ χώρου ποὺ βρίσκεται πρὸς Ν τοῦ Τοίχου Α ἀποτελοῦσε μέχρι καὶ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ μέρος τοῦ Χώρου 28 ἐφ' ὅσον δὲν εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ὁ τοῖχος Γ.

29. ΠΑΕ 2008, 115 κέ., ΠΑΕ 2009, 157 κέ.

Εἰδικὰ τὸ κεντρικὸ, ἀνατολικὸ καὶ βορειοανατολικὸ τμήμα τῆς περιφέρειας τοῦ χώρου καταλάμβαναν ἐκτεταμένοι λιθοσωροὶ τεράστιων πλακῶν καὶ ἄλλων μεγάλων λίθων μὲ φορὰ πτώσης κυρίως ἀπὸ Α/ΒΑ πρὸς Δ/ΝΔ (πίν. 88α). Πολλὲς ἀπὸ τίς πλάκες αὐτῶν τῶν λιθοσωρῶν, ὁμοιόμορφου ἐπιμήκους σχήματος καὶ πάχους, εἶχαν ἀναγνωρισθεῖ ὡς βαθμίδες πεσμένου κλιμακοστασίου, ἐνῶ μία τεράστια, ὀρθογώνια ἀσβεστολιθικὴ πλάκα πού δέσποζε στὴν κορυφὴ τῆς μεγάλης αὐτῆς συγκέντρωσης πεσμένων λίθων εἶχε ἀναγνωριστεῖ³⁰ ὡς πιθανὸ πλατύσκαλο. Ἡ πλάκα αὕτη, ἡ ὁποία εἶχε ἀφαιρεθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 2009 προκειμένου νὰ διερευνηθεῖ ὁ ὑποκείμενος λιθοσωρός, ἐπανατοποθετήθηκε λίγο πρὶν τὴν ἑναρξὴ τῶν φετινῶν ἐργασιῶν ἀκριβῶς στὴ θέσῃ ὅπου βρισκόταν ἀρχικὰ ἂν καὶ σὲ μεγαλύτερο βάθος, ἀφοῦ τὸ 2009³¹ εἶχαν ἀφαιρεθεῖ μικρότεροι λίθοι καὶ χῶμα πού βρισκόταν κάτω ἀπὸ αὐτὴν γιὰ νὰ διερευνηθεῖ τὸ σημεῖο αὐτό. Ἡ περιοχὴ αὕτη δὲν εἶχε ἐξαντληθεῖ ἀνασκαφικὰ τὸ 2009.

Στὸ βόρειο ὄριο τοῦ Χώρου 19 καὶ μεταξὺ τοῦ χώρου αὐτοῦ καὶ τοῦ Χώρου 49, ἀπὸ βάθος 1.38-1.45 μ. ἀφαιροῦνται πολλοὶ πεσμένοι λίθοι καθὼς καὶ ἀρκετὲς πλάκες μεγάλου καὶ μεσαίου μεγέθους πού μπορεῖ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ Χώρου 49. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε ἀρκετὰ ὅστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων, πόδι χύτρας μὲ αὐλακα κατὰ μήκος, τμήμα κλειστοῦ ἄβαφου ἀγγείου, τμήμα πινακίου μὲ ταινίες ἔσω καὶ ἔξω, χεῖλη κυπέλλων μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ ὅστρακα λεπτῶν κυπέλλων καθὼς καὶ ἀρκετὰ τμήματα ὀστέων. Συλλέχθηκε ἐπίσης ἓνα μεγάλο τμήμα καμένου ξύλου στὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου (πίν. 88β).

Κάτω ἀπὸ τοὺς μεγάλους πεσμένους λίθους στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου σὲ βάθος 1.38/1.45 μ., ἦρθε στὸ φῶς ὁ Τοῖχος Δ.

Στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ Χώρου δίπλα στὸν τεράστιο λίθο τοῦ πλατύσκαλου ἀνάμεσα στοὺς πεσμένους ἄτακτα λίθους συλλέχθηκε κεραμεικὴ χονδροειδῆς καὶ ὅστρακο ἀπὸ ἀγγεῖο μὲ καστανὴ ταινία, συναφῆς δηλαδὴ κεραμεικὴ μὲ αὐτὴ τοῦ γειτονικοῦ χώρου 48 καὶ 19.

Στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ Χώρου 19 ἐρευνήθηκε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Τοίχου Α τὸ ὁποῖο ἀπέδωσε ἐλάχιστα ὅστρακα καὶ ὀστά. Στὸ τμήμα πού

30. ΠΑΕ 2008, 115,120-121, εἰκ. 8, πίν. 83α, 84β.

31. ΠΑΕ 2009, εἰκ. 6, πίν. 106β.

βρίσκεται μεταξύ τῆς τεράστιας ἀσβεστολιθικῆς πλάκας-κατωφλίου καὶ τοῦ λιθοσωροῦ πάνω ἀπὸ τὸν τοῖχο Γ στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ χώρου 19, πάνω ἀπὸ τὸν διάδρομο 16/36, ἀπὸ βάθος 1.38 μ. μέχρι βάθος 1.45 μ. ἀφαιρέθηκαν ἀρκετοὶ λίθοι μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους. Τὸ χῶμα ἦταν καστανοῦ χρώματος καὶ σχετικὰ χαλαρό. Στὸ σημεῖο αὐτό, μεταξύ τοῦ χώρου 28 καὶ 19 βρέθηκε ἐνδιαφέρουσα κεραμική, ὅπως τμήματα ἀπὸ τρεῖς φρουτοδόχες, μία με γωνιῶδες σῶμα καὶ ἔξω νεῦον χεῖλος, λαβές, μία ταινιοειδῆς ἀπὸ κύπελλο καὶ μία κυλινδρική ἀπὸ προχοειδῆς καθὼς καὶ μεγάλο τμήμα ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου. Βρέθηκαν ἐπίσης διάσπαρτα καὶ ἀρκετὰ ὄστρα.

Ἑσωτερικὸ Χώρου 19

Δύο ἰσοπαχεῖς τοῖχοι ὁ Γ καὶ ὁ Δ, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 2011 στὸ βόρειο καὶ νότιο τμήμα τοῦ Χώρου, πλαισιώνουν τὸν τοῖχο Α ὁ ὁποῖος βρίσκεται Δ. τοῦ χώρου 19 καὶ διαιρεῖ τὸ τμήμα αὐτὸ σὲ δύο πτέρυγες ὅμοιου πλάτους, δηλαδὴ στὴ βόρεια καὶ νότια πτέρυγα ποὺ ἔχουν πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοὺς ἔφθασε στὸ ἴδιο ἐπίπεδο (πίν. 80α καὶ 89).

Μεταξὺ τῶν δυτικῶν ἀπολήξεων τῶν Τοίχων Γ καὶ Δ, στὸ κατώτερο ἐπίπεδο ἔχουν βρεθεῖ δύο σειρὲς πλακῶν με κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο, κάθετα στὸν τοῖχο Α (εἰκ. 3, πίν. 91α-β). Ὁ νοτιότερος ἀπὸ αὐτοὺς διατηρεῖ βαθύτερα καὶ δεύτερο δόμο. Ἡ σειρὰ τῶν πλακῶν ποὺ βρίσκεται πρὸς Νότο τοῦ Τοίχου Α ἔχει μῆκος 1.60 μ., πλάτος 0.60-0.66 μ. καὶ βρίσκεται σὲ βάθος 1.56-1.60 μ. Ἡ ἀντίστοιχη σειρὰ πρὸς Βορρὰ τοῦ Τοίχου Α, οἱ πλάκες τῆς ὁποίας εἶναι περισσότερο ἀκανόνιστες, ἔχει μῆκος 1.50 μ., πλάτος 0.38-0.64 μ. καὶ βρίσκεται σὲ βάθος 1.70 μ.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν μεγάλων καὶ μεσαίων λίθων τοῦ βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς περιφέρειας τοῦ Χώρου 19 ἀνασκάπτονται ἡ βόρεια καὶ νότια πτέρυγα τοῦ Χώρου αὐτοῦ ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ εἶχαν ἀφεθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 2009³² (εἰκ. 3). Λόγω τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ποὺ ἔχουν ἔρθει στὸ φῶς ἐντὸς τοῦ χώρου, ἡ παρουσίαση τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων τῆς κατώτερης ἐπίχωσης τοῦ Χώρου 19 γίνεται σὲ ἐπιμέρους τμήματα:

32. Ἔργον 2009, 70-71, ΠΑΕ 2009, 106β.

α. Βόρεια πτέρυγα τοῦ Χώρου 19. Στὸ τμήμα αὐτὸ ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ εἶχε σταματήσει ἡ παλαιὰ ἀνασκαφή ἡ φετινὴ ἀνασκαφή ἀρχίζει ἀπὸ βάθος 1.55 μ. μέχρι 1.77-1.79 μ.. Τὸ χῶμα στὸ ἀνώτερο στρώμα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος, σχετικὰ σκληρὸ καὶ συμπαγές, καὶ περιεῖχε λεπίδα καὶ ἐλάχιστους, κυρίως μικροὺς πεσμένους λίθους. Ἀνασκάφηκε σὲ τρεῖς στρώσεις. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς τελευταίας εἶχε ἤδη ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται στὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς τὸ μελανὸ στρώμα (πίν. 92α), τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν ὑποστύλωση τοῦ «κλιμακοστασίου» ἢ μὲ κάποιο κίονα ποὺ ἴσως βρισκόταν στὸ στηθαῖο ποὺ πιθανῶς ἀποτελοῦσε ὁ Τοῖχος Α. Σημειώνεται ὅτι στὸ τελευταῖο στρώμα ἀνατολικὰ τῶν νησίδων τοῦ καμένου χρώματος ἐμφανίζεται σειρὰ λίθων μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι εἶναι στὴ θέση τους, οἱ ὁποῖες ὅμως ἔχουν σχέση καὶ εἶναι στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὶς ἀντίστοιχες τῆς Νότιας πτέρυγας. Ἡ σειρὰ αὐτὴ τῶν λίθων ἔχει μῆκος 1.50 μ. πλάτος 0.38-0.64 μ. καὶ βρίσκεται σὲ βάθος 1.70 μ. Στὸ μεγαλύτερο τμήμα δυτικὰ τῆς παραπάνω σειρᾶς λίθων τῆς βόρειας πτέρυγας ἐμφανίστηκαν μεγάλες ἐπιφάνειες καμένου χρώματος (σὲ ἄλλα σημεῖα ἐμφανίζεται σὲ βάθος 1.88 μ.), μελανοῦ χρώματος καὶ μεγάλες νησίδες σκληρῶν καμένων ἐπιφανειῶν ἐρυθρωποῦ χρώματος πάνω ἀπὸ τμήματα πλακόστρωσης ποὺ ἐμφανίζεται σὲ βάθος 1.92-1.95 μ. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἀνήκει σὲ κάποιο δαπέδο, ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζεται ὁ Τοῖχος Α (πίν. 90β). Ὁμοία εἰκόνα ἐμφανίζεται καὶ λίγο νοτιότερα στὸ ἴδιο ἐπίπεδο (0.02-0.03 μ. πάχος). Στὸ βόρειο τμήμα σὲ βάθος 1.78/1.84 μ. κάτω ἀπὸ τὸ γκριζο-ἐρυθρὸ χῶμα μὲ τεμάχια κάρβουνου, λεπίδα, πετραδάκια καὶ λίγα ὄστρακα, ὑπάρχει στρώμα ἐρυθρωποῦ-κιτρινωποῦ χρώματος πάχους 0.08 μ. ὅμοιο μὲ ἄλλων νησίδων στὸν χῶρο ποὺ προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ δάπεδο. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ ἐμφανίστηκε μεταξὺ τῶν Τοίχων Α καὶ Δ, λεπτὸ στρώμα πάχους 0.06 μ. τὸ ὁποῖο εἶναι σχετικὰ σκληρὸ ἀλλὰ εὐθρυπτο ἀπὸ ἰδιαίτερα λεπτό-κοκκὴ ὕλη λευκοῦ χρώματος πιθανῶς ἀπὸ στρώση ἄλλου δαπέδου ἀπὸ κονίαμα. Τὸ δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ ἐπίστρωση κονιάματος ἀνήκει πιθανόν σὲ ἰσόγειο χῶρο, δὲν εἶναι ὅμως ἀπίθανο νὰ προέρχεται καὶ ἀπὸ ὄροφο³³. Στὴν

33. Κ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, Χῶροι μὲ κατασκευὲς εἰδικῆς χρήσης στὸν ὄροφο τῶν κτηρίων, *Ἀκρωτήρι Θήρας 40 χρόνια ἔρευνας* (Αθήναι 2008) 178.

περιοχή αὐτὴ ὑπάρχουν πολλὰ χάσματα γι' αὐτὸ δὲν σκάβεται καὶ παραμένει ὡς μάρτυρας λωρίδα πλάτους 0.60 μ. κοντὰ στὸν ἐνδιάμεσο τοῖχο μεταξύ τῶν Χώρων 19 καὶ 17. Ἡ λωρίδα ἐρευνήθηκε ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ Χώρου 19 μέχρι ἀπόσταση 1.40 μ. πρὸς Νότο. Στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ Χώρου, νότια τοῦ τοίχου Δ (καὶ σὲ βάθος 1.72 μέχρι 1.77 μ.), ἐμφανίζονται πλάκες μεταξύ τῶν ὁποίων σχιστόλιθοι.

Στὸν χῶρο βρέθηκαν ἐκτὸς τοῦ πλήθους τῶν ὀστράκων ἑπτὰ ἀνεστραμμένα κωνικά κύπελλα, δύο βότσαλα ἓνα λευκὸ καὶ ἓνα ἐρυθροποῦ χρώματος καὶ σφονδύλι ὠοειδὲς ἀπὸ σχιστόλιθο. Τὸ ἀνατολικότερο τμήμα τῆς πτέρυγας αὐτῆς καταλαμβάνει ἡ μεγάλη πλάκα-«κατώφλι» κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ ἀνατολικά ἐμφανίζεται ἐπίσης τὸ κόκκινο καμένο στρώμα.

β. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς νότιας πτέρυγας τοῦ Χώρου 19, μεταξύ τῶν τοίχων Α καὶ Γ, προκειμένου νὰ διερευνηθεῖ ὁ χῶρος καλύτερα ἀφαιρέθηκαν λίθοι ἄτακτα τοποθετημένοι, πιθανῶς λείψανα ἄλλης πτέρυγας κλίμακας ἀντίστοιχη αὐτῆς ποὺ ὑπάρχει μεταξύ τῶν Τοίχων Α καὶ Δ στὴ βόρεια πτέρυγα τοῦ χώρου 19 ἀλλὰ ὅχι σὲ κανονικὴ διάταξη, ποὺ δείχνει ὅμως τὴ σχέση τῶν δύο πτερύγων ἐκατέρωθεν τοῦ Τοίχου Α (πίν. 89). Τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο τῆς ἀνασκαφῆς στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἀντίστοιχο τῶν βορειότερων τμημάτων μὲ τοὺς λίθους στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα. Στὸ ἴδιο βάθος, δηλαδὴ 1.21-1.48 μ. ἀνασκάπτεται ἡ ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ Τοίχου Γ σὲ τρεῖς στρώσεις. Τὸ χῶμα ἦταν χρώματος ἀνοιχτοῦ καστανοῦ, σχετικὰ σκληρὸ καὶ συμπαγές, καὶ περιεῖχε μερικοὺς πεσμένους λίθους, κυρίως μικροῦ ἀλλὰ καὶ μεσαίου μεγέθους. Συλλέχθηκαν πολλὰ ὄστρακα, ἓνα ἀνεστραμμένο κωνικὸ κύπελλο καὶ ὀστά. Στὴ ΝΑ γωνία τῆς πτέρυγας αὐτῆς βρέθηκε πάνω στὸν Τοῖχο Γ διαλυμένος λιθοσωρός, πιθανῶς πεσμένος τοῖχος ἀπὸ ἄνω ὄροφο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ βρέθηκε πηλόχωμα τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπισημανθεῖ καὶ παλαιότερα³⁴, πιθανῶς ἀπὸ πλινθοκατασκευὴ (ἴσως ἐρμάριο), ποὺ δὲν διατηρήθηκε σὲ ὕψος παρὰ τὸν προσεκτικὸ καθαρισμὸ καὶ συντήρησι, λόγω τῶν καιρικῶν συνθηκῶν. Κόγχες, ράφια καὶ ἐρμάρια εἶναι γνωστά. Πλίνθινα ἐρμάρια σὲ ισόγειους χώρους ἔχουν βρεθεῖ στὴν Κρήτη μὲ χαρακτηριστικὰ δείγματα ἀπὸ τὴ Φαιστό, τὰ Γουρνιά, τὴ Ζάκρο καὶ τὶς Ἀρχάνες ποὺ διατηρήθηκαν σὲ ἱκανὸ ὕψος, κατασκευασμένα

34. ΠΑΕ 2009, 160, πίν. 108β.

ἀπὸ πλίνθους χωρὶς ἄλλο τρόπο στερέωσης καλυπτόμενα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα. Σχετικές γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν Θήρα³⁵. Εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ πηλόχωμα αὐτὸ ἀνήκει σὲ πλινθοκατασκευή. Ἐνα ἀνεστραμμένο κωνικὸ κύπελλο ποὺ βρέθηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ σχετίζεται μὲ ἀντίστοιχα ποὺ βρέθηκαν σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους καὶ μὲ ἄλλα ποὺ βρέθηκαν σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο. Ἡ πλινθοκατασκευὴ πατάει πάνω στὸν ἀνατολικότερο λίθο τοῦ τοίχου Γ. Δυτικότερα, ὁ Τοῖχος Γ ὑψώνεται ἐλαφρῶς σὲ σχέση μὲ τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τῶν δύο περυγῶν τοῦ Χώρου 19. Μεγάλῃ πλάκα ποὺ ὑπάρχει στὴν Δυτικὴ ἀπόληξιν τοῦ Τοίχου αὐτοῦ εἶναι ἀντίστοιχη μὲ αὐτὴ τοῦ τοίχου Δ, ἐν εἵδει παραστάδας. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βόρεια ὄψιν τῆς ἤρθε στὸ φῶς συγκέντρωση ὁστράκων ἀπὸ ἀγγεῖα κυρίως μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους. Ἀνάμεσα στὰ ὅστρακα ἤρθε στὸ φῶς ἓνα ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο ἀνεστραμμένο καθὼς καὶ ἓνα τμήμα ὁστοῦ (πίν. 93α). Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς πλάκας αὐτῆς ἀφαιρέθηκαν κάτω ἀπὸ αὐτὴ μερικὰ ὅστρακα κυρίως ἀπὸ κύπελλα, τμήματα καμένου ξύλου, ὅστὰ καὶ μερικὰ κάρβουνα.

Ἡ κατώτερη ἐπίχωση στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς νότιας πτέρυγας ἀφαιρέθηκε ἀπὸ βάθος 1.45/1.51 μ. μέχρι 1.78/1.82 μ., καὶ ἀπέδωσε χονδροειδῆ ὅστρακα ἀπὸ χύτρες, κύπελλα μὲ ἔσω ἢ ἔξω νεῦον χεῖλος, λαβὲς ἀπὸ προχοειδῆ καὶ σκύφο, ὀκτὼ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τμήμα μεσαίου μεγέθους ἀγγείου, ἴσως καλάθου, τμήμα χαλαζία, τμήμα πολυεδρικῆς ὀρείας κρυστάλλου.

Τὸ χῶμα τοῦ στρώματος διέφερε ἀπὸ αὐτὸ τῆς κατώτερης ἐπίχωσης τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς πτέρυγας αὐτῆς τοῦ Χώρου 19. Συγκεκριμένα, ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ὄψιν τῆς σειρᾶς τῶν ὀριζοντίων πλακῶν μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότον μεταξύ τοῦ τοίχου Α καὶ τῆς δυτικῆς ἀπόληξιν τοῦ τοίχου Γ (πίν. 91β) ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸ κατώτερο στρῶμα, ἐμφανίζονται πολλὲς νησίδες καμένου χώματος πιθανότατα συνδεόμενες μὲ ξύλινα ὑποστηρίγματα τοῦ κλιμακοστασίου ἀντίστοιχα τῶν ὁποίων γνωρίζουμε ἀπὸ τὴ Θήρα. Στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ συλλέγονται ὅστρακα ἀπὸ λεπτὰ ἀγγεῖα λαιμὸς προχοειδοῦς, χεῖλος κυπέλλου ποὺ κοσμεῖται μὲ μαύρη ταινία κλπ. Τόσο στὴν ἀνατολικὴ ὅσο καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς νότιας πτέρυγας τὸ χῶμα ἦταν καστανὸ σκοτεινοῦ χρώματος σχετικὰ μαλακὸ καὶ χαλαρὸ μὲ ποσότητα πεσμένων λίθων

35. Κ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π. 172 κ.ἀ.

μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους. Ἀπὸ βάθος 1.65-1.67 μ. ἀποκαλύπτονται κατὰ τόπους νησίδες καμένου ἐρυθροῦ χρώματος μὲ καρβουνάκια. Περισσότερο στὸ ἀνατολικὸ τμήμα καὶ λιγότερο στὸ δυτικὸ. Ἐπάνω στὶς ἐπιφάνειες αὐτὲς ἦρθαν στὸ φῶς τμήματα πεσμένων κωνικῶν κυπέλλων, ἐνῶ σὲ κάποια σημεία φαίνονται δύο διαφορετικὲς στρώσεις δαπέδου. Σὲ βάθος 1.76 μ. ἐμφανίστηκαν σχιστολιθικὲς πλάκες, τμήμα πιθανῶς τῆς ἴδιας πλακόστρωσης πού ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στὴν περιοχὴ νότια τοῦ τοίχου Γ, στὸν Χῶρο 28. Ἡ ἀνασκαφὴ καὶ αὐτοῦ τοῦ τμήματος σταμάτησε μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ καμένου στρώματος. Συλλέχθηκε καὶ ἐδῶ πλήθος ὀστράκων καθὼς καὶ μεγάλη ποσότητα ὀστών, τὰ ὁποῖα ἦρθαν στὸ φῶς διάσπαρτα σὲ ὅλη τὴν ἑκτασὴ τοῦ στρώματος. Ἀνευρέθησαν ἐπίσης καὶ σὲ αὐτὸ τὸ τμήμα, μὲ τὴν ἐξαίρεση ἑνὸς τμήματος καλάρθου, ὀκτὼ συνολικὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Βρέθηκε ἀκόμα μεγάλο τμήμα πολυεδρικῆς ὀρείας κρυστάλλου (πίν. 94α).

Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ Χώρου 19 καὶ μεταξὺ τῶν Χώρων 19 καὶ 28 μέχρι βάθους 1.35 μ. ἀφαιρέθηκε τμήμα λιθοσωροῦ ἀπὸ πεσμένο τοῖχο προφανῶς ἄνω ὀρόφου ὃ ὁποῖος κάλυπτε τμήμα τοῦ Χώρου 19 καὶ 28, στὸ ἴδιο βάθος μὲ αὐτὸ τῶν ἀνώτερων ἐπιπέδων τῆς περιφέρειας τῶν χώρων αὐτῶν πού ἀνασκάφηκαν τὸ 2011, ὅπως τὸ βόρειο καὶ ἀνατολικὸ (βλ. πιὸ πάνω).

Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πτέρυγας τοῦ Χώρου 19 (πίν. 89), νότια τοῦ Τοίχου Α, μεταξὺ τῶν Τοίχων Α καὶ Γ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ τμήμα ὅπου ἀφαιρέθηκαν οἱ λίθοι τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ χώρου πού προαναφέρθηκαν ἀφαιρέθηκε ἀπὸ βάθος 1.34 μ. μέχρι 1.47 μ. στρώμα χρώματος καστανοῦ καὶ σχετικὰ σκληροῦ καὶ συμπαγοῦς. Στὸ ἀνώτερο τμήμα βρέθηκαν μόνον μερικὰ ὀστρακα καὶ λίγα τμήματα ὀστών. Ἀκόμη βρέθηκε χάλκινο ἀντικείμενο, θήκη τριγωνικοῦ σχήματος, ἴσως ἐγχειριδίου, ἡ ὁποία φέρει στὴν ἄνω ἐπιφάνεια 4 ὀπές (πίν. 22γ)³⁶.

Σὲ κατώτερο ἐπίπεδο ἀπὸ βάθος 1.47 μ. μέχρι 1.79/1.81 μ. στὸ τμήμα αὐτὸ ἡ ἐπίχωση ἀφαιρέθηκε σὲ τρεῖς στρώσεις. Σημειώνεται ἀκόμα ὅτι στὸ κατώτερο ἐπίπεδο σὲ βάθος 1.56-1.60 μ. ἐμφανίζονται οἱ τρεῖς ἀσβεστολιθικὲς πλάκες συνολικοῦ μήκους 1.60 μ., πλάτους 0.60-0.66 μ. μὲ κατεύ-

36. Τὸ ἀντικείμενο βρέθηκε στὸ κόσκινο καὶ δὲν εἶναι βέβαιη ἡ ἀκριβὴς θέση του καὶ ἡ χρονολογία του.

θυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο, μεταξὺ τοῦ Τοίχου Α καὶ τῆς δυτικῆς ἀπόληξης τοῦ Τοίχου Γ πού διαιρεῖ, ὅπως προαναφέρθηκε, τὸν χώρο σὲ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα (εἰκ. 3).

Στὸ κατώτερο ἐπίπεδο βρέθηκαν ὀκτὼ κωνικὰ κύπελλα, εἴτε ἀνεστραμμένα εἴτε στὸ πλάι εἴτε ὀρθία, ἓνα λοπάδιο, ἓνα πύραυνο (πίν. 93β)· βρέθηκαν ἐπίσης 50 τμήματα λευκοῦ κονιάματος καὶ χάλκινη περόνη πού φέρει ὀπὴ στὸ μέσον τοῦ στελέχους τῆς μήκους 0.051μ. (πίν. 94γ). Σὲ ἀπόσταση 0.77 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια ὄψη τοῦ τοίχου Γ βρέθηκε σφραγιδόλιθος σχήματος πεπιεσμένου κυλίνδρου ἀπὸ στεατίτη μὲ παράσταση λέοντα πού στρέφει τὸ κεφάλι του πρὸς τὰ πίσω (πίν. 94δ). Ἴσως τὰ εὐρήματα αὐτὰ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν ὄροφο ὅπως τὰ εὐρήματα τοῦ χώρου 28.

Μία σειρὰ πλάκων σὲ σχεδὸν ὀριζόντια θέση καὶ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο πού εἶχαν φανεῖ στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πτέρυγας σὲ παλαιότερη ἀνασκαφικὴ περίοδο³⁷ καὶ ὁρατὴ πρὶν τὴν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν κατὰ μῆκος τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς (πίν. 88α) ἀφαιρέθηκαν, διότι ἀποδείχτηκε ὅτι δὲν βρίσκονταν στὴ θέση τους πιθανότατα πεσμένοι ἀπὸ τὸν πάνω ὄροφο. Δυτικὰ τοῦ τοίχου Γ ἐμφανίστηκε ἀπὸ βάθος 1.71/1.74 μ. ἡ σχετικὰ σκληρὴ, ἐρυθρωπὴ ἐπιφάνεια νησίδας καμένου χρώματος πού βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ μεσαίου μεγέθους σχιστολιθικὲς πλάκες τὶς ὁποῖες ἐν μέρει καλύπτει (πίν. 91α). Τὸ χῶμα ἦταν ἐξαιρετικὰ σκληρὸ ἴσως λόγω συσσωμάτων ἀλάτων. Στὸ κατώτερο γιὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ στρώμα, σὲ λίγο χαμηλότερο ἐπίπεδο σημειώθηκε μικρὴ στρώση καμένου χρώματος στὸ σημεῖο αὐτό. Λόγω δυσκολιῶν, κυρίως λόγω τῆς ἐμφάνισης χασμάτων πού θὰ δημιουργοῦσαν ἀπρόβλεπτα προβλήματα, τὸ τμήμα αὐτὸ παρέμεινε ἄσκαφο γιὰ νὰ ἐρευνηθεῖ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Τὸ κατώτερο στρώμα ἀπέδωσε μεγάλη ποσότητα ὀστράκων, γιὰ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι περιλαμβάνουν ἀρκετὰ δείγματα πολὺ καλῆς ποιότητος, διακοσμημένης κεραμεικῆς. Ἀπέδωσε ἀκόμη μεγάλη ποσότητα ὀστέων, τὰ ὁποῖα ἤρθαν στὸ φῶς σὲ διασπορὰ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ στρώματος.

Σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ Χώρου 19 ὅπου ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀφαίρεση τῆς κατώτερης ἐπιχώσης ἐμφανίστηκε ἡ ἄνω ἐπιφάνεια καμένου στρώματος πού

37. Ἔργον 2009, 70.

χαρακτηρίζεται ἀπὸ σχετικὰ μαλακό, μελανὸ χῶμα καὶ διάσπαρτες νησίδες σκληρῶν, καμένων ἐπιφανειῶν ἐρυθρωποῦ χρώματος (πίν. 86δ). Τὸ στρώμα αὐτό, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔρχονται στὸ φῶς τμήματα πλακόστρωσης, ἐμφανίστηκε φέτος τόσο στὸ ΒΔ τμήμα τῆς νότιας πτέρυγας τοῦ Χώρου 19 ὅσο καὶ στὰ ἀνατολικό. Ἐμφανίστηκε ὅμως καὶ στὴ Νότια πτέρυγα, ἰδιαίτερα στὸ ἀνατολικὸ τμήμα καὶ δυτικὰ τοῦ τοίχου Γ. Ἡ κατώτερη ἐπίχωση στὸν Χῶρο 19 μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ γενικὰ ὡς ὁμοιογενής.

Χῶρος 28

Ὁ Χῶρος 28 ὀρίζεται μεταξὺ τῶν Τοίχων Γ καὶ Β, καὶ τὸν Διάδρομο 36, στὸ ἀνατολικὸ ὄριό του. Δὲν καθορίστηκε ἀκόμη τὸ δυτικὸ ὄριό του λόγω τῆς καταστροφῆς στὸ σημεῖο αὐτό. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν χῶρο αὐτὸν ποὺ εἶχε ξεκινήσει τὸ 2008³⁸ καὶ συνεχίστηκε τὸ 2009³⁹, κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἄρχισε ἀπὸ βάθος 1.21 μ. καὶ προχώρησε μέχρι βάθος 1.73/1.83 μ.

Συγκεκριμένα ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ (πίν. 95) ξεκίνησε ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα στὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου, δηλαδὴ στὴν περιοχὴ τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς Τομῆς Η (εἰκ. 1) ποὺ ἀνασκάφηκε γιὰ πρώτη φορά. Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ Χώρου 28, τὸ τμήμα δηλαδὴ τοῦ χώρου ποὺ βρίσκεται πρὸς Νότον τοῦ Τοίχου Γ καὶ κατὰ μῆκος του καθὼς καὶ τῆς πρὸς Δυσμὰς προέκτασής του εἶχε μερικῶς ἀνασκαφεῖ τὸ 2009⁴⁰ μέχρι βάθος 1.21 μ., βρισκόμενος σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο. Ἡ ἐπέκταση σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἔγινε προκειμένου νὰ βρεθεῖ τὸ νότιο ὄριό του.

Στὸ ΒΔ τμήμα καὶ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ Χώρου 28 ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 2009 δὲν εἶχε φθάσει στὸ ἴδιο βάθος, ἀφοῦ εἶχαν παραμείνει στὴ θέση τους συγκεντρώσεις πεσμένων λίθων (πίν. 96α). Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νοτίου τμήματος (Τομὴ Η) καὶ συγκεκριμένα ὅταν αὐτὴ ἔφθασε στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὰ παραπάνω τμήματα, συμπεριέλαβε καὶ τὰ δύο ἄσκαφα τμήματα.

38. ΠΑΕ 2008, 120-121.

39. Ἔργον 2009, 70-71.

40. Αὐτόθι.

Ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ ἥδη στρώμα χώματος ποὺ ἀφαιρέθηκε στὴν περιοχὴ τῆς Τομῆς Η (Χῶρος 28) διαπιστώθηκε ὅτι ἦταν ἀδιατάρακτος χῶρος μὲ καλὴ μινωικὴ κεραμεικὴ ἀπὸ χεῖλη καὶ βάσεις λεπτῶν μελαμβαφῶν ὀστράκων ὅπως καὶ ἡ πρὸς Δυσμᾶς ἐπέκτασή του. Στὸ ἀνώτερο ἐπιφανειακὸ στρώμα ἐμφανίστηκαν λίθοι μεγάλου καὶ μεσαίου μεγέθους οἱ ὁποῖοι διατηρήθηκαν ἰδιαίτερα στὸ ἀνατολικότερο τμήμα καὶ ἀπεδείχθη ὅτι ἀνῆκαν στὸν ἀποκαλυφθέντα τοῖχο Β ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ τὸ νότιο ὄριο τοῦ Χώρου 28. Ὁ Τοῖχος Β ἀποκαλύφθηκε σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς βόρειας ὀψης του (περ. 7.20 μ.) ἀπὸ τὸν Χῶρο 36 μέχρι τὴν εὐθεία τοῦ Χώρου 28. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους διαφόρων μεγεθῶν, κυρίως μεσαίου μεγέθους (πίν. 96β). Στὴν παρειὰ τοῦ σκάμματος στὸ νότιο ὄριο τοῦ χώρου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ μὲ σαφήνεια ἡ δυτικὴ καὶ ἡ ἀνατολικὴ ἀπόληξή του. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε μία μικρὴ κόγχη τριγωνικοῦ σχήματος ποὺ ἴσως χρησίμευε γιὰ τὴν εἰσδοχὴ κάποιου δοκοῦ. Σημειώνεται ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ χώρου 28 ἐμφάνιζε κατωφέρεια ἀπὸ Ἀνατολὰς πρὸς Δυσμᾶς. Συγκεκριμένα, τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βρισκόταν σὲ βάθος 0.25 μ., τὸ κεντρικὸ σὲ βάθος 0.56 μ. καὶ τὸ δυτικὸ σὲ βάθος 0.58 μ. Στὸ ΝΑ τμήμα τῆς τομῆς ἦταν ὀρατὴ ἐπιφανειακὰ μία συγκέντρωση πεσμένων λίθων μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, οἱ ὁποῖοι πιθανότατα προέρχονταν ἀπὸ τοῖχο ἀνωτέρου ὀρόφου (πίν. 97α).

Τοῖχος ΕΕ⁴¹. Τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀφαιρέθηκε μέχρι βάθος 0.29 μ. στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς τομῆς, 0.58 μ. στὸ κεντρικὸ τμήμα καὶ 0.67 μ. στὸ δυτικὸ τμήμα.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 28 σὲ βάθος 0.80/0.90 μ. ἐμφανίστηκε ὁ Τοῖχος Ε (πίν. 97β), ποὺ διατηρεῖται σὲ μῆκος 1.40 μ. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ πλάκες κυρίως μεσαίου μεγέθους καὶ δὲν σώζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος του εἶναι 1.04 μ. καὶ τὸ πλάτος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.66 μ. μέχρι 0.80 μ., ἐνῶ στὴν ἀνατολικὴ ἀπόληξή του εἶναι μόλις 0.38 μ. Λόγω τῆς διατήρησής του καὶ κυρίως λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ λίθοι του ἐμφανίζουν, ἰδιαίτερα στὸ ἀνώτερο τμήμα του ἀλλὰ καὶ μέχρι τὸ κατώτερο, ἔντονη κλίση ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ

41. Τὸν τοῖχο αὐτὸν τὸν ὀνομάζουμε ΕΕ. Δὲν ὀνοματίζεται ὁμως στὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀπλῶς περιγράφεται.

ἐνδεχόμενο νὰ πρόκειται γιὰ τμήμα τοίχου ποὺ ἔχει πέσει ἀπὸ τὸν ὄροφο. Βόρεια τοῦ τοίχου Ε ἔγινε καθαρισμὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθε ΥΜ ΙΑ κεραμεικὴ μὲ λίγα ὄστρακα ὅπως π.χ. ἀπὸ μελαμβαφὲς ἀγγεῖο καὶ ἄλλο μὲ καστανὲς ταινίες. Λίγο βορειότερα διεξήχθη ἔρευνα σὲ βάθος 0.48/0.88 μ. μέχρι βάθους 1.65 μ. λόγω κλίσης τοῦ ἐδάφους προκειμένου νὰ ἐντοπιστεῖ ἡ συνέχεια τοῦ Χώρου 28 πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ ἰδιαίτερα ἡ σχέση του πρὸς τὴ ΝΑ γωνία τοῦ Χώρου 17. Βρέθηκαν ὄστρακα χονδροειδῆ ἀπὸ βάση ἀγγείου. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ τμήμα αὐτὸ δὲν προχώρησε μέχρι τὸ δάπεδο τοῦ Χώρου 28 καὶ δὲν ἔδωσε μέχρι στιγμῆς στοιχεῖα γιὰ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ Δωματίου 17. Σταμάτησε λίγο πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν Δωματίων 19 καὶ 28.

Στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ χώρου 28, στὰ ὅρια μὲ τὸν διάδρομο 36 καὶ στὰ ἀνώτερα στρώματα ἤρθε στὸ φῶς σὲ βάθος 0.61-0.95 μ. μία ἐπιμήκης σειρὰ (πλάτους 0.60-0.65) μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ, προφανῶς ἀπὸ ἄνω ὄροφο, ἀλλὰ ἀβέβαιο ἂν προσέρχονται ἀπὸ τὸν χώρο 28 ἢ τὸν διάδρομο 36.

Ἡ ἐπίχωση σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ νότιου τμήματος τοῦ Χώρου 28 (Τομέα Η) ποὺ ἐρευνήθηκε ἀπεδείχθη ὅτι ἦταν ὁμοιογενὲς ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη στρώση καὶ μέχρι τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου. Τὸ χῶμα ἦταν γενικὰ καστανὸ ἕως ἀνοιχτὸ καστανό, σχετικὰ μαλακὸ καὶ χαλαρό, καὶ περιεῖχε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση καὶ τὸ πάχος τῆς ἐπίχωσης τοῦ χώρου πλῆθος λίθων πεσμένων σὲ ἄτακτη διάταξη, οἱ ὁποῖοι ἀφαιρέθηκαν. Οἱ λίθοι αὐτοὶ ἦταν στὴν μεγάλη τους πλειοψηφία ἀσβεστόλιθοι κυρίως μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους. Σποραδικὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἀνώτερα ἤδη στρώματα ἐμφανίστηκαν μικρότερες ἢ μεγαλύτερες σχιστολιθικὲς πλάκες, οἱ ὁποῖες πατοῦσαν ἐπάνω σὲ ἐπίχωση ποὺ περιεῖχε μικρότερους, σαφῶς πεσμένους λίθους. Θὰ πρέπει ἔτσι νὰ θεωρεῖται βέβαιη ἡ προέλευση τοῦ τμήματος αὐτοῦ ἀπὸ τὸν ὄροφο τοῦ κτηρίου. Τὰ λίγα εὐρήματα ἦταν κυρίως χονδροειδῆ ὄστρακα ἴσως ἀπὸ πήλινη κατασκευή, ὅπως εἶχε φανεῖ καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 2008⁴² καὶ τοῦ 2009⁴³ ποὺ ἔφθαναν μέχρι τὸ δάπεδο καὶ διάφορα μικρὰ κονιάματα προερχόμενα πιθανῶς ἀπὸ τοὺς ἀρμούς τῶν πλακῶν.

42. ΠΑΕ 2008, 120.

43. Ἔργον 2009, 71.

Οί ανώτερες στρώσεις της άνασκαφής του 2011 στο βόρειο και δυτικό τμήμα του χώρου χαρακτηρίζονταν από χῶμα σχετικά σκληρό και περισσότερο συμπαγές. Στη ΒΔ γωνία αφαιρέθηκαν πεσμένοι λίθοι από την επιφάνεια μέχρι βάθους 1.3 μ. σε στρώμα δηλ. αρκετά πάνω από τὸ δάπεδο.

Στὸ βόρειο τμήμα του Χώρου 28 ἡ άνασκαφή προχώρησε ἔως βάθος 1.73-1.79, ἔκτος από τὸν λιθοσωρό της ΒΔ γωνίας ὁ ὁποῖος εἶχε άνασκαφῆ τὸ 2009 μέχρι βάθος 1.21 μ. και άνασκάφηκε τὸ 2011 μέχρι βάθος 1.35 μ. Στὸ Ν τμήμα του Χώρου 28 (φετινή Τομή Η) ἡ άνασκαφή ἔφτασε μέχρι βάθος 1.61/1.64 μ. στὸ άνατολικὸ τμήμα ἔως 1.81/1.83 μ. στὸ δυτικὸ και κεντρικὸ.

Στὸ κατώτερο στρώμα του Χώρου 28 ἔμφανίζεται ἡ ἴδια εἰκόνα με αὐτὴ του Χώρου 19, τόσο στὸ άνατολικότερο τμήμα ὅσο και στὸ κεντρικὸ τμήμα και συνεχίζει μέχρι βάθους 1.83 μ., δηλαδή μαλακὸ και χαλαρὸ στρώμα καμένου χώματος με καρβουνάκια, μέχρι δηλαδή τὸ βάθος στὸ ὁποῖο ἔφθασε φέτος ἡ άνασκαφή του Χώρου 28. Στὸ νοτιότερο τμήμα τὸ χῶμα εἶναι σκληρό, καμένο, ἑπίσης ἔρυθροπὸ κάτω από τὸ μελανὸ στρώμα ὅπως παρατηρήθηκε αντίστοιχα και στὸν Χῶρο 19. Σὲ βάθος 1.65 μ. μέχρι 1.79 μ. δηλαδή κάτω από τὸ μελανὸ στρώμα, σε μεγάλα τμήματα του κεντρικοῦ και του άνατολικοῦ τμήματος του Χώρου ἔμφανίζεται πλακόστρωτο, κατὰ τόπους ἐπιμελημένο, κατασκευασμένο από διαφόρων μεγεθῶν πλάκες, κυρίως άσβεστολιθικές αλλά και λίγες σχιστολιθικές (πίν. 98α). Σημειώνεται ὅτι κάποιες από τις βορειότερες πλάκες του πλακόστρωτου προχωροῦν και κάτω από τὸν Τοῖχο Γ. Ὁ τοῖχος ἐδράζεται δηλαδή ἐπάνω σε αὐτές. Νότια και δυτικά από τὸν τοῖχο Γ στὸ κατώτερο στρώμα, σε βάθος 1.68-1.73 πὸ ἔχει αντίστοιχο τὸ στρώμα του Χώρου 19 ἡ κεραμεικὴ εἶναι πλούσια με χαρακτηριστικὰ ὅστρακα από φρουτοδόχη, λαιμὸ πρόχου, τμήμα γεφυρόστομης προχοῆς, ὅστρακο με διακόσμηση τριγώνου (εἰκ. 4δ) πὸν πληροῦται με στιγμές και ἄλλο κοσμούμενο με ταινία και καμπύλες γραμμές. Από τούς ἄρμους του τοῖχου Γ προέρχεται τμήμα από πινάκιο με μαῦρες ταινίες και καμπύλη γραμμὴ ἑξωτερικά καθώς και τμήμα κυπέλλου με κάθετα τοιχώματα.

Σὲ βάθος 1.62 μ. πολὺ κοντά (0.14 μ.) στὸν τοῖχο Β, άποκαλύφθηκε άνάμεσα σε πεσμένους λίθους τμήμα από μεγάλο (μῆκ. περ. 28 μ.) ἐπίμηκες κέρατο (πίν. 98β), τὸ ὁποῖο βρισκόταν σε ὀριζόντια θέση με κατεύθυνση από Βορρά πρὸς Νότο. Με τὴν άφαίρεση τῶν λίθων και τὸν καθαρισμὸ γύρω από

τὸ κέρατο ἀποκαλύφθηκαν ἀμέσως στὰ ΝΑ του τρία ὄστρακα ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου. Κοντὰ στὴ βόρεια ἀπόληξη τοῦ κέρατου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης ἓνα ἀκόμα, μικρότερο ἐπίμηκες ὅστὸ μὲ κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ, τὸ ὁποῖο πιθανότατα ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ μεγάλου κέρατου. Τὰ ὄστρακα τοῦ κωνικοῦ κυπέλλου καὶ ἐν μέρει τὸ κέρατο βρίσκονταν ἐπάνω σὲ μικρὴ ἀσβεστολιθικὴ πλάκα. Εἶναι ἀπὸ τὰ λίγα εὐρήματα ποὺ βρέθηκαν *in situ* στὸν χώρο. Γύρω ἀπὸ αὐτὴν τὴ συγκέντρωση καὶ κυρίως στὰ Β/ΒΔ τῆς ἀποκαλύφθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα ἀγγείων κυρίως μεσαίου μεγέθους, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὄστρακα χύτρας. Στὸ κατώτερο στρώμα βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα, ἀρκετὰ διάσπαρτα ὅστὰ, καθὼς καὶ ἓνα βότσαλο τριγωνικοῦ σχήματος στὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ χώρου. Εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ πάλι, ὅπως καὶ στὰ ἀνάλογα στρώματα ποὺ ἀνασκάφηκαν μερικῶς στὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ Χώρου 19, ἡ ἀπουσία ἄλλων εὐρημάτων στὸ κατώτερο στρώμα μὲ ἐλάχιστα δείγματα, ὅπως τμῆματα ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου καὶ λιγοστὰ κομμάτια κάρβουνου.

Ἡ ἐπίχωση ὅμως τοῦ Χώρου 28 σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ δάπεδο ἦταν ἰδιαίτερα πλούσια σὲ ἀγγεῖα ἀλλὰ καὶ κάποια ἰδιαίτερα σημαντικὰ μικροαντικείμενα. Τὰ εὐρήματα, κυρίως τὰ κεραμικά, ἦρθαν στὸ φῶς διάσπαρτα σὲ ὅλη τὴν ἔκταση καὶ τὸ πάχος τῆς ἐπίχωσης, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ κάποια ἰδιαίτερη συγκέντρωσή τους στὰ διάφορα ἐπίπεδα μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν κονιαμάτων ποὺ βρέθηκαν κυρίως κατὰ μῆκος τῶν Τοίχων Β καὶ Γ. Συμπεραίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν εὐρημάτων προέρχεται ἀπὸ ἄνω ὄροφο. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ ἀνώτερα στρώματα, ἀναφέρονται σὲ σχέση μὲ τὸ βάθος καὶ τὸν χώρο ποὺ βρέθηκαν: Ὅστρακα ἀπὸ λεπτὰ κωνικά κύπελλα, καὶ ἓνα ἀκέραιο, ἓνα τμῆμα ἀπὸ μελαμβαφὲς ἀγγεῖο, ἀλλὰ καὶ τμήματα ἀπὸ χύτρες. Λίγο χαμηλότερα: ἓνα ὄστρακο μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος προχοειδοῦς καὶ λαϊμὸς ἄλλου μὲ πλαστικὴ ταινία στὴ βάση, τμῆμα πινακίου μὲ ταινίες ἐσωτερικὰ καὶ μαῦρες πινελιὲς ἔξω, τμήματα λεπτῶν ἄβαφον σκυφοειδῶν μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος. Ἀρκετὰ χαμηλὰ πεσμένα πάντως ἀπὸ ἄνω ὄροφο βρέθηκε ὄστρακο μὲ φυτικὴ καμπύλη διακόσμηση, μαζὶ μὲ ὄστρακα χυτρῶν. Λεπτὰ ὄστρακα κυπέλλων μὲ κυματιστὴ ἐξωτερικὴ ὄψη σὲ χαμηλὸ ἐπίπεδο βρέθηκαν στὴ δυτικὴ προέκταση.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων βρέθηκαν ἀκέραια ἰδιαίτερα σημαντικὰ κινητὰ εὐρήματα. Ἀρχίζοντας τὴν ἀπαρίθμηση ἀπὸ δυτικά: Τὸ δυτικότερο τμῆμα τοῦ χώρου ἀπέδωσε πλῆθος ὀστράκων, τμήματα πέντε

κωνικῶν κυπέλλων καθὼς καὶ μεγάλη ποσότητα ὀστῶν. Συλλέχθηκαν ἀκόμα πολλὰ ἰδιαίτερα εὐρήματα ὅπως: Μεγάλο τμήμα ἀπὸ κύπελλο κοινωνίας (πίν. 99α), τὸ ὁποῖο εἶναι πολὺ καλῆς ποιότητας καὶ φέρει γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ σπεῖρες καὶ ταινίες καὶ ἓνα μικρογραφικὸ κωνικὸ κύπελλο. Ἀξιοσημείωτα εἶναι ἐπίσης δύο τμήματα χαυλίων καὶ χάντρα ἀπὸ ἀχάτη ποὺ βρέθηκε βόρεια τοῦ τοίχου Ε, ἡ ὁποία σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν παρόμοια (πίν. 99β) ποὺ ἀπέδωσε τὸ κοσκίνισμα χωμάτων τοῦ δυτικοῦ καὶ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ χώρου 28 καὶ γενικότερα μὲ τὴν ομάδα τῶν ἀξιόλογων εὐρημάτων αὐτοῦ τοῦ χώρου. Ἀκόμη: Τμήμα πηλίνου ἀγωγοῦ. Βρέθηκε στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ χώρου, σὲ βάθος 1.32 μ., σὲ ἀπόσταση 2.14 ἀπὸ τὸν τοῖχο Β καὶ 1.80 ἀπὸ τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς τομῆς. Ὁ τύπος τοῦ ἀγωγοῦ σὲ σχῆμα ἀνάποδο Π εἶναι γνωστὸς στὴν Κρήτη ἀπὸ πολλὰς θέσεις, ὅπως π.χ. ἀπὸ ἀντίστοιχο παράδειγμα ἀπὸ τὴ Ζάκρο⁴⁴. Ἕνα πύραυνο (πίν. 99δ) βρέθηκε στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ χώρου παρὰ τὸν τοῖχο Ε.

Στὸ ΝΔ τμήμα βρέθηκε ἐπίσης περόνη ποὺ ἀναφέρεται πρὸ κάτω μαζὶ μὲ τὰ λοιπὰ κοσμήματα τοῦ χώρου. Στὸ δυτικὸ τμήμα, σὲ βάθος 0.85 μ. καὶ σὲ ἀπόσταση 1.77 ἀπὸ τὸν τοῖχο Β βρέθηκε ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς τριπτῆρες ποὺ βρέθηκαν στὸν χώρο. Οἱ ἄλλοι δύο βρέθηκαν ἀνατολικότερα (βλ. πρὸ κάτω).

Εὐρήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἄνω ὄροφο στὸ κεντρικὸ καὶ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου 28 εἶναι τὰ πρὸ κάτω: Πλῆθος ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων βρέθηκαν σὲ διάφορα βάθη σαφῶς πεσμένα ἀπὸ ἄνω ὄροφο. Ἄλλα ἀντικείμενα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο εἶναι: Σφονδύλι πηλινό (πίν. 99γ) διαστάσεων 0.037×0.05 μ. ποὺ βρέθηκε σὲ βάθος 0.90 μ. στὸ κεντρικὸ τμήμα σὲ ἀπόσταση 1.46 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο Β καὶ 2.45 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ χώρου. Μικρὸς δίμυξος λύχνος βρέθηκε μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὰ πάνω (πίν. 99ε) καὶ ὁλόκληρη ἡ βάση μὲ τὰ κατώτερα τοιχώματα μικρῆς τριποδικῆς χύτρας βρέθηκαν ἀνατολικά τοῦ τοίχου Γ. Περίαπτο τριγωνικοῦ σχήματος ἀπὸ χάλκινο ἔλασμα (πίν. 99ς') μήκους 0.056 μ. βρέθηκε σὲ ὀρθία θέση στὸ κεντρικὸ-ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν τοίχων Γ καὶ Β σὲ βάθος 0.45 μ., κοντὰ στὸ ΒΔ ὄριο τοῦ πεσμένου ἀπὸ τὸν ὄροφο τμήματος τοίχου, σὲ ἀπόσταση 0.23 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ χώρου καὶ 1.50 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο Β.

44. J. SHAW, *Minoan architecture* (Roma 1973) 128 εἰκ. 161.

Βρέθηκαν επίσης διάφορες ψῆφοι (πίν. 101α): Ψῆφος σφαιρική ἀπὸ φαγεντιανή στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου, μία ἀμυγδαλόσχημη ἀπὸ ἀχάτη, μήκους 0.013 μ., ἀπὸ τὸ κόσκινο, μία ἀκόμα παρόμοια προέρχεται ἀπὸ τὸ τμήμα πρὸς Βορρὰ τοῦ Τοίχου Ε, καὶ μία φακοειδῆς ἀπὸ σάρδιο διαμ. 0.021 μ. βρέθηκε σὲ βάθος 1.47 μ. στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ τοίχου Γ, 0.50 ἀπὸ τὴν νοητὴ προέκτασή του καὶ 3.64 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ χώρου. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ σχετίζονται μὲ τὴν καρδιόσχημη χάλκινη ψῆφο καὶ τὶς τρεῖς ψήφους ἀπὸ γλωρίτη, ἀχάτη καὶ σάρδιο ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἀνώτερης ἐπίχωσης στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Χώρου 28 τὸ 2008⁴⁵ καὶ τὸ 2009⁴⁶.

Τρεῖς περόνες διαφόρων τύπων, μία ὀστέινη καὶ δύο χάλκινες βρέθηκαν τόσο στὸ ἀνώτερο ὅσο καὶ στὸ κατώτερο ἐπίπεδο, προφανῶς πεσμένες ἀπὸ ἐπάνω ὄροφο. Σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο βρέθηκαν: Ὀστέινη περόνη (πίν. 101β)· σὲ βάθος 1.05, στὸ ΝΑ τμήμα, σὲ ἀπόσταση 0.67 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο Β καὶ 1.38 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ χώρου. Χάλκινη περόνη μήκους 0.056 μ. βρέθηκε σὲ βάθος 0.85 μ. στὸ κεντρικὸ τμήμα, σὲ ἀπόσταση 1.75 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο Β. Πιὸ χαμηλὰ βρέθηκε σὲ ὀρθία θέση ἢ ἄλλη χάλκινη περόνη μὲ στρεπτὸ στέλεχος (πίν. 101γ), μήκους 0.109 μ., σὲ βάθος 1.70-180 μ. στὸ δυτικὸ τμήμα, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νότια ὄψη τοῦ τοίχου Ε καὶ σὲ ἀπόσταση 1.08 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς τομῆς. Ἀκριβῶς ὅμοια περόνη ποὺ καμπυλῶνει στὸ ἀνώτερο τμήμα ἀπαντᾷ στὸν ΥΜ Ι τάφο ΙΧ ἀπὸ τὸ Μαυροσπήλιο Κνωσοῦ⁴⁷ ἀλλὰ καὶ στὸν Χρυσόλακκο Μαλίων⁴⁸. Ὅλα τὰ πιὸ πάνω ἔχουν σχέση μὲ τὸ χάλκινο περιάπτο καὶ τὶς δύο ψήφους ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνώτερη ἐπίχωση στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου 28 τῶν ἐτῶν 2008 καὶ 2009⁴⁹.

Σημειώνεται ἰδιαίτερα χάλκινη «περόνη» (πίν. 94γ) ποὺ βρέθηκε στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ Χώρου 19. Ἡ περόνη αὐτὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα. Ἔχει μία ὀπὴ στὸ σῶμα καὶ ἡ κεφαλὴ κλείνει μὲ βρόγχο. Ἡ «περόνη» εἶναι ἀντί-

45. ΠΑΕ 2008, 121.

46. Ἔργον 2009, 71 εἰκ. 72.

47. J. FORSDYKE, *The Mavro spelio Cemetery at Knossos*, BSA 28, 1926-1927, 267, εἰκ. 38.

48. VAN EFFENTAIRES, *Mallia I*, 302 εἰκ. 436.

49. ΠΑΕ 2008, 121. Ἔργον 2009, 71.

στοιχη με πρώιμες περόνες-πόρπες από την Κύπρο Πρώιμης και Μέσης έποχής του Χαλκού⁵⁰. Στην κυπριακή πόρπη ή απόληξη είναι συρματερή. Όμοιο παράδειγμα αρχαιότερο όμως έχει βρεθεί στις Κυκλάδες (Νάξο) τώρα, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών αρ. 10367⁵¹. Ο τύπος αυτός στην πραγματικότητα είναι ένα είδος πρώιμης διμερούς πόρπης (Zweiteilige Fibeln) που άπαντα στην Ίταλία, το Ν. Τυρόλο, τη Νορβηγία και άλλου στον Βορρά. Στην Κρήτη υπάρχουν τρία αντίστοιχα παραδείγματα, ή περίφημη πόρπη από το Άλώνι Ίεραπέτρας που το τόξο της άποτελείται από όλόγλυφο άλογο⁵² ή όποια γενικά θεωρείται Σικελική ή Βόρεια⁵³. Στην πιό πάνω μελέτη μας για τις πόρπες στα νησιά διαπιστώθηκε ή ύπαρξη δύο άλλων πορπών του τέλους της έποχής του Χαλκού, μία από το Δικταίο Άντρο⁵⁴ και μία από το Καρφι⁵⁵. Η ύπαρξη πρωιμότερης πόρπης από τη Νάξο⁵⁶, μαζί με τις κυπριακές και τώρα την πόρπη από την Ζωμίνθο δείχνουν ότι ο τύπος δημιουργείται πρώιμα στην Ελλάδα και την Κύπρο. Συνολικά βρέθηκαν τέσσερεις χάλκινες περόνες στην περιοχή, προφανώς πεσμένες από άνώτερο όροφο.

Από άλλα εύρηματα αναφέρονται οι τριπτήρες: Δύο τριπτήρες και ένα τριβείο βρέθηκαν στο άνατολικότερο τμήμα του χώρου. Τριπτήρας τριγωνικού σχήματος από γκριζοπράσινο λίθο βρέθηκε στη ΝΑ γωνία σε βάθος 0.94 μ. σε άπόσταση 0.39 από τον τοίχο Β και 0.72 από το άνατολικό όριο του χώρου. Ένα τριβείο βρέθηκε σε στρώμα βάθους 1.21-1.34 στο άνατολικό τμήμα σε άπόσταση 1.65 από τον τοίχο Β και 0.78 από το άνατολικό όριο. Από τα

50. H. CATLING, *Cypriote Bronzeware in the Mycenaean World* (Oxford 1964) εικ. 6, αρ. 2, 3, 6, 7.

51. Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Μία πρώιμη πόρπη από την Νάξο, περ. Άνθρωπος, Τόμος II (Αθήνα 1974) 56-60.

52. Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Die Fibeln der griechischen Inseln, *PBF XIV*, 1978, αρ. 50 πίν. 3.

53. V. MILOJČIĆ, Einige Mitteleuropäische Fremdlinge auf Kreta (Roma, Germ. C.M. 2, 1955) 133 εικ. 3, 20.

54. *PBF XIV* πίν.2, αρ. 48.

55. Αύτόθι αρ. 28.

56. *PBF XIV* αρ. 46 πίν. 2.

ἀνώτερα στρώματα τοῦ χώρου 28 προέρχονται ἀκόμη συνολικά ἑπτὰ τμήματα ὀρείας κρυστάλλου, τὰ ἕξι ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολυεδρικά. Πέντε μικρὰ τμήματα μελανοῦ λίθου ἴσως πυρολουσίτη καὶ τέσσερα τμήματα χαλαζία. Οἱ τριπτῆρες καὶ τὰ τριβεῖα ἴσως μποροῦν νὰ συσχετισθοῦν μὲ αὐτὰ πού βρέθηκαν στὸν χῶρο 49, κοντὰ στὸν διάδρομο 16.

Τμῆμα ἀπὸ πήλινο κρατευτὴ (πίν. 101δ) βρέθηκε σὲ βάθος 1.34 μ. στὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ χώρου σὲ ἀπόσταση 0.42 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο Β καὶ 0.84 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ χώρου παρὰ τῇ ΝΑ γωνίᾳ, πεσμένος καὶ αὐτὸς ἀπὸ ἄνω ὄροφο. Ἀπὸ τὰ συνολικά 25 ἀγγεῖα πού ἀριθμήθηκαν στὸν χῶρο τὰ 21 ἦταν ἄωτα κωνικά κύπελλα, ἓνα τμῆμα μικρῆς τριποδικῆς χύτρας καὶ ἓνα λοπάδιο. Ἰδιαίτερα σημαντικὰ εὐρήματα τοῦ χώρου 28 εἶναι ὁ σφραγιδόλιθος σχήματος πεπιεσμένου κυλίνδρου ἀπὸ στεατίτη καὶ τὸ χάλκινο εἰδῶλιο τοῦ λατρευτῆ πού βρέθηκαν πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου πού δηλώνει ὅτι καὶ αὐτὰ ἔπесαν ἀπὸ τὸν ἐπάνω ὄροφο:

α. Ὁ σφραγιδόλιθος (πίν. 102α), διαστάσεων $0.016 \times 0.011 \times 0.0055$ μ. τοῦ ἴδιου ἀκριβῶς ὕλικου, σχήματος καὶ μεγέθους μὲ αὐτὸν πού βρέθηκε στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ Χώρου 19 μὲ παράσταση λέοντα (πίν. 94δ). Φέρει στὴ μίᾳ ἐπιφάνειά του ἐξαιρετικῆς τέχνης παράσταση δύο ὑδρόβιων πτηνῶν σὲ τοπίο μὲ φυτὰ πού θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς νειλωτικό. Τὸ θέμα εἶναι γνωστὸ ἀπὸ σφραγίδες MM III-ΥΜ I περιόδου ἀπὸ τὴν Κνωσὸ καὶ τὸ Μεραμπέλλο⁵⁷.

β. Τὸ χάλκινο εἰδῶλιο (πίν. 103α-β, 104α-β) ἤρθε στὸ φῶς σχετικὰ χαμηλά, στὴ ΒΑ γωνία τοῦ Χώρου 28 κοντὰ σὲ συγκέντρωση ἀγγείων δύο κυπέλλων καὶ τμῆμα χύτρας πού θὰ μπορούσαν πιθανῶς νὰ συσχετισθοῦν μὲ τὰ ὑπολείμματα τῆς πηλοκατασκευῆς τοῦ ὀρόφου πού ἐντοπίστηκαν λίγο ὑψηλότερα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς περιοχῆς αὐτῆς τὸ 2009 καὶ μέρος τῆς καθαρίστηκε τὸ 2011. Τὸ εἰδῶλιο σώζεται ἀκέραιο καὶ εἶναι ἀρκετὰ μεγάλου μεγέθους (μῆκ. 0.122 μ.). Πρόκειται γιὰ ἀνδρική μορφή μὲ μακριὰ μαλλιά στὴ χαρακτηριστικὴ στάση τοῦ σεβίζοντος, μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κατὰ μῆκος τῆς πλευρᾶς καὶ τὸ δεξιὸ στὸ μέτωπο. Φέρει περίζωμα πού σχηματίζει μπροστὰ

57. Βλ. KRYSZKOWSKA, ὁ.π.145, εἰκ. 259 καὶ 258 ἀντίστοιχα.

ἐπιμήκη, τραπεζιόσχημη ποδιά, ἐνῶ πίσω εἶναι κοντότερο, πεταλοειδὲς τύπου Ζ⁵⁸. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περίτεχνη κόμμωσή του. Τὸ εἰδῶλιο ἀνήκει στὸν τύπο F τῆς περιόδου τῆς ἀκμῆς⁵⁹. Πατεῖ σὲ ἀμφικωνική βάση ὅπως τὰ εἰδῶλια τύπου «J, Archanes 74»⁶⁰. Ἡ εὗρεσή του σὲ καθαρὰ ὙΜ Ια στρώμα χρονολογεῖ ἀπόλυτα τὴν κατηγορία αὐτῶν τῶν εἰδωλίων. Πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι δὲν εἶναι τὸ πρῶτο χάλκινο εἰδῶλιο ποὺ ἔρχεται στὸ φῶς στὸ Κεντρικὸ Κτήριο τῆς Ζωμίνθου, καὶ μάλιστα στὴν περιοχὴ τοῦ χώρου αὐτοῦ. Δύο ἀκόμα χάλκινα εἰδῶλια προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ λεγόμενου λάκκου τῆς ἀρχαιοκαπηλίας τοῦ 1960 ποὺ καταλάμβανε τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου. Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία ἐνὸς ἀπὸ τοὺς αὐτόπτες μάρτυρες, τοῦ Γεώργιου Φασουλᾶ (Νταμπακογιώργη ἢ Νταμπάκη), προέδρου τοῦ Γαλακτοκομικοῦ Συνεταιρισμοῦ Ἀνωγείων «Ἡ Πρόοδος», στὸ τμήμα αὐτὸ συλλέχθηκαν ἓνα ἀκόμα ἀνδρικό εἰδῶλιο καὶ ἓνα γυναικεῖο τύπου «αἰγυπτιακῆς σφίγγας».

Στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ Χώρου 28 καὶ στὸ ὄριο μετὰξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Διαδρόμου 36 ἦρθαν στὸ φῶς στὰ ἀνώτερα στρώματα τμήματα πίθου πιθανὸν ἀπὸ τὸν ἄνω ὄροφο. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ σημειωθοῦν καὶ τὰ πολλὰ τμήματα λευκοῦ κονιάματος ἀλλὰ καὶ μερικά ποὺ διατηροῦν ἐρυθρὴ καὶ μπλε βαφὴ στὴν ἐπιφάνεια. Τὰ σημαντικότερα ἀπὸ αὐτά (πίν. 102β) συλλέχθηκαν σὲ σχετικὰ μεγαλύτερες συγκεντρώσεις κατὰ μῆκος τοῦ Τοίχου Γ. Ἄλλα μὲ μελανὴ ἢ ἐρυθρὴ βαφὴ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Τοίχου Β ποὺ δηλώνει ὅτι ἔπесαν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τοίχους καὶ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ χώρου. Σὲ κατώτερο ἐπίπεδο βρέθηκαν ἐπίσης κάρβουνα ἀπὸ καμένο ξύλο.

Ὅλα τὰ εὐρήματα ἐμφανίζονται ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τὸ ὁποῖο εἶναι φτωχὸ σὲ εὐρήματα, μποροῦμε ἔτσι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι προέρχονται ἀπὸ ὄροφο. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἀκόμη ὅτι ἀπὸ τὸν ἄνω ὄροφο προέρχονται τόσο πολὺτιμα εὐρήματα, ὅπως τὰ κοσμήματα, οἱ σφραγίδες, τὸ χάλκινο εἰδῶ-

58. Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, *Μινωϊκὸν Ζῶμα* (Ἀθήναι 1971) 113, εἰκ. 51-2.

59. Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ- ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, *Die bronzenen Menschenfiguren auf Kreta und in der Agäis, PBF I*, 5 (Stuttgart 1995) 125 τύπος «Hagia Triada 122 - Tyllissos 100», πίν. 7, 10.

60. Ὁ.π. 130 πίν.16 ἀρ. 77 πίν. 17 ἀρ. 53.

λιο ἀλλὰ καὶ πλῆθος κωνικῶν κυπέλλων, τριβεῖα καὶ τριπτῆρες. Μποροῦμε ἔτσι νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ ἄνω ὄροφος τοῦ χώρου 28 ἀποτελοῦσε μία ἐπίσημη αἴθουσα, μὲ ἓνα πῆλινο ντουλάπι στὴ ΒΑ γωνία, ἴσως χῶρος γυναικῶν, ὅπου ἐτοιμαζόταν διάφορα σκευάσματα, ὅχι ὅμως φαγητὰ γιατί δὲν βρέθηκαν παρὰ ἐλάχιστα θραύσματα χυτῶν. Τὰ ἐδέσματα τοποθετοῦσαν στὰ πολλὰ κωνικά κύπελλα. Ἐλάχιστα ἐπίσης ὑπῆρξαν μέχρι στιγμῆς σὲ ὁλόκληρο τὸν χῶρο, ὅπως καὶ στοὺς λοιπούς, τὰ δείγματα ὑφαντικῆς, ὅπως π.χ. ὑφαντικά βάρη καὶ σφονδύλια, περίεργο γεγονός γιὰ μία περιοχὴ ποὺ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ μαλλινοῦ θὰ ἦταν ἀπὸ τίς κυριότερες ἀσχολίες.

Διάδρομος 36 (Τομὴ Ι)

Ἡ ἀνασκαφὴ στὴν περιοχὴ τοῦ Διαδρόμου 36 (Τομὴ Ι) (πίν. 89) ξεκίνησε τὸ 2011 σὲ ὅλη τῆς τὴν ἔκταση ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα. Ἀρχικὰ ἀνασκάφηκε τὸ νότιο τμῆμα τῆς τομῆς ὡς «Ἀνατολικὴ ἐπέκταση τῆς Τομῆς Η» δεδομένου ὅτι δὲν ὑπῆρχαν σαφὴ ὅρια. Στὴ συνέχεια ξεκίνησε ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης καὶ στὸ ὑπόλοιπο, κεντρικὸ καὶ βόρειο τμῆμα τῆς τομῆς (πίν. 105), τὸ ὁποῖο καὶ ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν Τομὴ Ι. Ὅταν καθορίστηκαν τὰ ὅρια διαπιστώθηκε ὅτι ἀνήκει στὸν διάδρομο 36.

Σημειώνεται ὅτι ἡ ἐπιφάνεια καὶ τοῦ τμήματος αὐτοῦ ἐμφάνιζε κατωφέρεια ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ καὶ βρισκόταν σὲ βάθος 0.08 μ. ἕως 0.38 μ. στὸ νότιο τμῆμα λόγω τῆς συγκέντρωσης ἐκεῖ πεσμένων λίθων μεσαίου κυρίως μεγέθους σὲ ὁλόκληρο τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα. Τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ἀφαιρέθηκε ἀπὸ βάθος 0.11 ἕως 0.32 μ.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου 36 δὲν προχώρησε μέχρι τὸ βάθος στὸ ὁποῖο ἔφθασε στοὺς Χώρους 19 καὶ 28. Συγκεκριμένα ἀνασκάφηκε μέχρι βάθος 1.39-1.42 μ. Ἡ πλήρης ἀφαίρεση τῶν στρώσεων ἔλαβε χώρα κυρίως στὸ νότιο καὶ μέρος τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς τομῆς, ἀφοῦ τὸ ὑπόλοιπο κεντρικὸ καὶ βόρειο τμῆμα καταλαμβάνουν οἱ πλάκες τῆς πρὸς Ἀνατολὰς συνεχίαις τῆς μεγάλης λιθορριπῆς-«κλιμακοστασίου» τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Χώρου 19, τίς ὁποῖες ἔφερε στὸ φῶς ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ τοῦ Διαδρόμου 36 καὶ δὲν ἀφαιρέθηκαν. Ἐτσι στὸ βόρειο τμῆμα τῆς τομῆς ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε μόνον μέχρι βάθος 1.31 μ., σὲ μικρὰ μόνον τμήματα περιφερειακὰ τῶν πλακῶν τῆς λιθορριπῆς.

Σὲ βάθος 0.84/0.91 μ. ἐμφανίστηκε ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ Δωματίου 26. Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν φετινῶν ἐργασιῶν στὸν διάδρομο 36 ἡ δυτικὴ ὄψη τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε σὲ ὕψος δύο δόμων (πίν. 106α).

Μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς παρουσίας τῶν μεγάλων λίθων στὸ κεντρικὸ καὶ βόρειο τμήμα τοῦ Διαδρόμου 36 ἡ ἐπίχυσή της ἦταν γενικὰ ὁμοιογενὴς καὶ δὲν παρατηρήθηκαν στοιχεῖα ὕστερης διατάραξής της. Τὸ χῶμα ἀνάμεσα στοὺς ἄτακτα πεσμένους λίθους διαφόρων μεγεθῶν ἦταν καστανὸ καὶ σχετικὰ χαλαρό. Ἄν καὶ οἱ πεσμένοι λίθοι ἦταν κυρίως μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους παρατηρήθηκαν στὸ νότιο καὶ κεντρικὸ τμήμα (τμήμα “κλιμακοστασίου”), ἡ ὑπαρξὴ μεγαλύτερου ποσοστοῦ μεγάλων λίθων (πίν. 106α). Οἱ λίθοι ἦταν στὴν μεγάλη τους πλειοψηφία ἀσβεστόλιθοι, ἤρθαν ὅμως στὸ φῶς καὶ σχετικὰ λίγοι πράσινοι σχιστόλιθοι. Ἴσως οἱ πλάκες τοῦ “κλιμακοστασίου” ἀνέβαιναν πρὸς τὸν ἄνω ὄροφο καὶ περνοῦσαν πάνω ἀπὸ τὸν Διάδρομο 16/36. Βόρεια ἀπὸ τὸ τοιχάριο ΕΕ τοῦ χώρου 28, σὲ βάθος 0.84-0.91 μ. βρέθηκαν στὸν χώρο τοῦ διαδρόμου τρεῖς ἀσβεστολιθινὲς πλάκες ἀπὸ ὄροφο (πίν. 106β). Στὸ νοτιότατο τμήμα τοῦ διαδρόμου 16 ποὺ ἀποτελεῖ συνέχεια πρὸς Βορρὰ τοῦ διαδρόμου 36 καὶ ἀνατολικά τοῦ τοίχου Δ ἀποκαλύφθηκαν δύο πλάκες οἱ ὁποῖες εἶναι τοποθετημένες ἢ μία ἐπάνω στὴν ἄλλη ποὺ φαίνεται νὰ σχηματίζει κάποιας μορφῆς βαθμίδα. Ἴσως αὐτὸ ἀποτελεῖ βαθμίδα ἀπὸ τὸν Διάδρομο 16 πρὸς τὸν Διάδρομο 36 λόγω τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς κάτω ἀπὸ τὴν πιθανὴ μεγάλη κλίμακα. Ἐπίσης, στὴν πρὸς Ἀνατολὰς προέκταση τοῦ Τοίχου Γ στὸ ἐπίπεδο ποὺ σταμάτησε φέτος ἡ ἀνασκαφὴ διαδρόμου 16/36 ἐμφανίσθηκαν οἱ ἄνω ἐπιφάνειες δύο πλακῶν σὲ σχεδὸν ὀριζόντια θέση, γιὰ τίς ὁποῖες ὅμως δὲν εἶναι ἀκόμα σαφὲς ἐὰν βρίσκονται τυχαῖα ἐκεῖ ἢ ἂν ἀνήκουν σὲ ἐνδεχόμενη πρὸς Ἀνατολὰς συνέχεια τοῦ Τοίχου Γ μέχρι καὶ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 26.

Τὸ σημαντικότερο ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο ποὺ ἔφερε στὸ φῶς ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Διαδρόμου 36 ἀποτελεῖ τὸ τμήμα τοῦ τοίχου κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ ὁρίου της ποὺ ἔνωσε μεταξύ τους τὰ ἤδη ὁρατὰ τμήματα τῶν δυτικῶν τοίχων τῶν Χώρων 20 καὶ 26 (Ὁ δυτικὸς τοῖχος τῶν Δωματίων 20 καὶ 26 ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 0.71-0.78 μ.). Μεταξὺ αὐτῶν ἐμφανίζεται κάποιον μεγάλο ἄνοιγμα ἀδιευκρίνιστου ἀκόμη πλάτους. Στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ Διαδρόμου 36 ὑπάρχει ἄνοιγμα τὸ ὁποῖο πιθανότατα ἔχει μπαζωθεῖ ἀργότερα ὅπως καὶ ἀντίστοιχο ἄνοιγμα στὴ ΝΑ πλευρά του πρὸς τὸν Χῶρο 36 τὸ ὁποῖο ἐπίσης βρίσκεται στὴν ἴδια κατάσταση. Τὸ νοτιότερο ἄνοιγμα ἔχει πλάτος 1.50 μ. ἐνῶ τὸ πιθανὸ ἄνοιγμα πρὸς τὸν Χῶρο 26 ἔχει πλάτος 1.60 μ. (πίν. 107α).

Ὁ Διάδρομος 36 ἔδωσε ἀρκετὰ κινητὰ εὐρήματα προερχόμενα προφανῶς ἀπὸ ἄνω ὀρόφους. Ἐκτὸς ἀπὸ πλῆθος ὀστράκων ἀνευρέθηκε ἀκόμα μεγάλη ποσότητα τμημάτων ὀστέων, τὰ ὁποῖα ἤρθαν στὸ φῶς διάσπαρτα σὲ ὅλη τὴν ἔκταση καὶ τὸ πάχος τῆς ἐπίχωσης. Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα, κυρίως κεραμικά, ἦταν: Συνολικά δεκατρία ἄωτα κωνικά κύπελλα, τμήμα κλειστοῦ ἀγγείου, ἓνα μικρογραφικὸ κωνικὸ κύπελλο καὶ μικρὸ μόνωτο ἡμισφαιρικὸ κύπελλο. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ἤρθαν στὸ φῶς κατὰ μῆκος τοῦ νότιου καὶ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Βρέθηκε ἐπίσης τμήμα ὀρείας κρυστάλλου.

Παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὸν Τομέα 2⁶¹

Πρόκειται γιὰ τετράπλευρης κάτοψης χῶρο (γενικῶν διαστάσεων 11-12×8-9 μ.) ὁ κατὰ μῆκος ἄξονας τοῦ ὁποῖου ἀκολουθεῖ προσανατολισμὸ Βορρᾶ-Νότου. Ὁ χῶρος ὀρίζεται στὰ βόρεια ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 15, στὰ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Δωματίου 26, στὰ νότια ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο Β καὶ στὰ δυτικά ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 17.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς τοῖχοι μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά. Ἦδη ἀπὸ τὴ μερικὴ ἀποκάλυψη τῶν τοίχων γίνονται ἀντιληπτές οἱ βασικὲς ἀρχιτεκτονικὲς χαράξεις τοῦ χώρου καὶ καθίσταται δυνατὸς ὁ προσδιορισμὸς τῶν ἐπιμέρους χώρων τοῦ τομέα. Παράλληλα παρατηρεῖται πὺς οἱ δύο ἀκραῖοι χῶροι, ὁ βόρειος καὶ ὁ νότιος, ὀρίζονται ἀπὸ ἰσχυροὺς τοίχους καὶ ἔχουν σταθερὸ πλάτος 2.50 μ. Πρόκειται συνεπῶς γιὰ δύο διακριτοὺς χώρους, γεγονὸς πὺ ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ διαμόρφωση «περασιᾶς» τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν τῶν διαχωριστικῶν τοίχων τους (τοῖχοι Γ καὶ Δ) μὲ τίς ἐμφανεῖς ἀπολήξεις μὴ ἐρευνημένου τμήματος τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Δωματίου 26. Οἱ ἀπολήξεις αὐτὲς ἀποτελοῦν πιθανόν τὴ διαμόρφωση παραστάδων μεγάλου ἀνοίγματος εἰσόδου.

Μεταξὺ τῶν τοίχων Γ καὶ Δ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ παράλληλος πρὸς αὐτοὺς τοῖχος, μικρότερου πάχους (τοῖχος Α), διατασσόμενος ἄξονικά μὲ τὸ ἀνοιγμα εἰσόδου πὺ διαμορφώνεται στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ 26. Οἱ ἰδιαιτερότητες αὐτές, πὺ ἀφοροῦν τὴ λεπτομερὴ κατασκευὴ τοῦ τοίχου Α, τὴν ἄξονικὴ διάταξή του

61. Ὑποσημ. ἀρχιτέκτονα Κ. Σαραντίδη.

σέ σχέση με τὸ ἄνοιγμα εἰσόδου, καθὼς καὶ ἡ διαμόρφωση μικρότερου πλάτους χώρων, ἐκατέρωθεν αὐτοῦ σέ σχέση με τὸ διακριβωμένο πλάτος τῶν 2.50 μέτρων, πού χαρακτηρίζει τοὺς λοιποὺς χώρους τοῦ τομέα 2 καὶ τοὺς βορειότερα κείμενους χώρους, ὑποδεικνύουν τὴ διαφορετικὴ λειτουργία τοῦ τμήματος αὐτοῦ, σέ σχέση με τοὺς ὑπόλοιπους χώρους.

Εἰδικότερα ἡ ἄξονικὴ θέση τοῦ τοίχου σέ σχέση με τὸ ἄνοιγμα, ἡ πιθανὴ ὕπαρξη διαδρόμου στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου, καθὼς καὶ ἡ κεντρικὴ διάταξη τοῦ τμήματος αὐτοῦ, ὑποδηλώνουν τὴ σαφὴ πρόθεση γιὰ εὐκόλη προσβασιμότητα ἀπὸ καὶ πρὸς τὸν χῶρο καὶ τὸν σχετίζουσιν πιθανῶς μετὰ τὴ διαμόρφωση κλιμακοστασίου σύμφωνα μάλιστα μετὰ τὴν ἀρχικὴ ὑπόθεση.

Ἰδιαίτερη ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἀνισοσταθμία στὴ διατήρηση τοῦ ὕψους τῆς ράχης τῶν τοίχων, καθὼς οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ τομέα 2 σώζονται σὲ ἀρκετὰ ὑψηλότερο ὕψος σέ σχέση με τοὺς ἐσωτερικοὺς. Τὸ φαινόμενο ἴσως ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ τομέα, οἱ ὁποῖοι καταρρέοντας πρὸς τὰ ἔσω, ἐπιβάρυναν τοὺς μικρότερου πάχους – εὐπαθέστερους – ἐσωτερικοὺς τοίχους.

TOMEAS 3. ΧΩΡΟΣ 50 (εἰκ. 6)

Ὁ Τομέας 3 περιλαμβάνεται στοὺς Χώρους 29 καὶ 30 τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου, ἡ διάκριση τῶν ὁποίων ἔγινε σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους βάσει τῶν ὁρατῶν ἐπιφανειακῶν τοίχων ἑνὸς εὐμεγέθους καὶ ὀρθογώνιας κάτοψης χώρου, πιθανῶς αὐτῆς πού βρίσκεται στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τῆς Ζωμίνθου (εἰκ. 1). Στὶς προηγούμενες δύο ἀνασκαφικὲς περιόδους ὁ Χῶρος 29, μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τεσσάρων ἐγκάρσιων τοίχων (Τοῖχοι α, β, γ καὶ δ) Ρωμαϊκῆς Ἐποχῆς, διακρίθηκε σὲ τέσσερις ἐπιμέρους χώρους, μετὰ λατινικὴ ἀρίθμηση ἀπὸ Α πρὸς Δ: Χῶροι I, II, III καὶ IV. Ὁ Βόρειος, ὁ Νότιος καὶ ὁ Δυτικὸς Τοῖχος τοῦ χώρου 29/30 χρονολογοῦνται στὴν ὕμν ΙΑ φάση πού ἀποτελεῖ καὶ τὴν κύρια φάση κατασκευῆς τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου.

Κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο στὸν Χῶρο III (ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου 50) πού ἐντοπίζεται μετὰ τῶν ρωμαϊκῶν Τοίχων β καὶ γ, ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση συνολικοῦ πάχους 0.70 μ. σὲ 6-7 στρώματα καὶ ἀπὸ τὸν πρῶν Χῶρο IV (δυτικὴ πλευρὰ Δωματίου 50) ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση συνολικοῦ πάχους 1.05 μ. σὲ 7-10 στρώματα.

Κατὰ τὴν ἐφετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀρχικὰ διατηρήθηκε ὁ διαχωρισμὸς τῶν Χώρων III καὶ IV. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ρωμαϊκῶν τοίχων β καὶ γ γιὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων τῆς Μινωικῆς Ἐποχῆς, οἱ δύο Χῶροι ἐνοποιήθηκαν καὶ σχηματίστηκε ὁ χώρος 50, συνολικῶν μέγιστων σωζομένων διαστάσεων 4.92 μ. (B-N) × 6.52 μ. (A-Δ).

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ τὴν περίοδο 2011 συνεχίστηκε, μὲ καινούργια ἀρίθμηση τῶν στρωμάτων, τῶν ὁμάδων καὶ τῶν εὐρημάτων. Μέχρι βάθος 1.38-1.45/1.61 μ. ἡ ἐπίχωση ἀπὸ τοὺς πρώην Χώρους III καὶ IV (Χῶρος 50) ἀφαιρέθηκε ξεχωριστὰ σὲ τρία ἐπιμέρους τμήματα: Ὁ πρώην Χῶρος III ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου 50, ὁ πρώην Χῶρος IV ἀντιστοιχεῖ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου 50 καὶ τὸ τμήμα εἰσόδου μεταξὺ τῶν πρώην Χώρων III καὶ IV ἀντιστοιχεῖ στὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ χώρου 50. Στὸ κατώτερο στρώμα ἔγινε ἐνιαία ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τοῦ Χώρου αὐτοῦ. Στὴν ἐφετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο, βάσει τῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων, σημειώθηκε συνεχῆς παρουσία ἀπὸ τὰ μινωικὰ μέχρι καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφθασε μέχρι βάθους 1.61/1.85 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3. Ἡ συνολικὴ ἐπίχωση ποὺ ἀφαιρέθηκε κατὰ τὴν ἐφετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀπὸ τὸν Χῶρο 50 εἶναι πάχους 1.25 μ. (0.60 μ.-1.85 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3).

Ρωμαϊκὸ στρώμα

Στὸ πρῶτο στρώμα τῶν χώρων III καὶ IV ποὺ ἀφαιρέθηκε τὸ 2011 σὲ βάθος 0.60-0.70 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3 (πίν. 107β), τὸ χῶμα εἶναι καστανό/καστανέρυθρο, μὲ σποραδικές συγκεντρώσεις πηλοχώματος. Στὸ τέλος τοῦ στρώματος αὐτοῦ διακρίνεται συγκέντρωση καὶ ἀρκετῶν πλακοειδῶν ἀσβεστόλιθων μεσαίου (πίν. 108α) καὶ μεγάλου μεγέθους, χωρὶς συγκεκριμένη φορά πτώσης καὶ ἀρκετῶν σχιστόλιθων κυρίως μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, κάρβουνου, σχιστολιθικῶν πλακιδίων, καὶ λιγροστῶν χαλικίων. Τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο ἔδωσε ἑλληνιστικὴ κεραμεικὴ στὴ ΒΔ γωνία καὶ ἀρκετὰ μινωικὰ χονδροειδῆ ἀλλὰ καὶ σκυφοειδῆ στὴ νότια πλευρὰ καὶ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ ρωμαϊκοῦ χώρου IV. Μινωικὴ κεραμεικὴ, βάση καδόσχημου καὶ καρποδόχης χειλὸς πρόχου κλπ. βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν ρωμαϊκῶν τοίχων. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ συνέχεια τῆς ἐπίχωσης τῆς προηγούμενης ἀνασκαφικῆς περιόδου (πίν. 107β) χρονολογεῖται στὴ Ρωμαϊκὴ περίοδο καὶ συνδέεται μὲ τοὺς ρωμαϊκοὺς τοίχους β (πίν. 108β) καὶ γ.

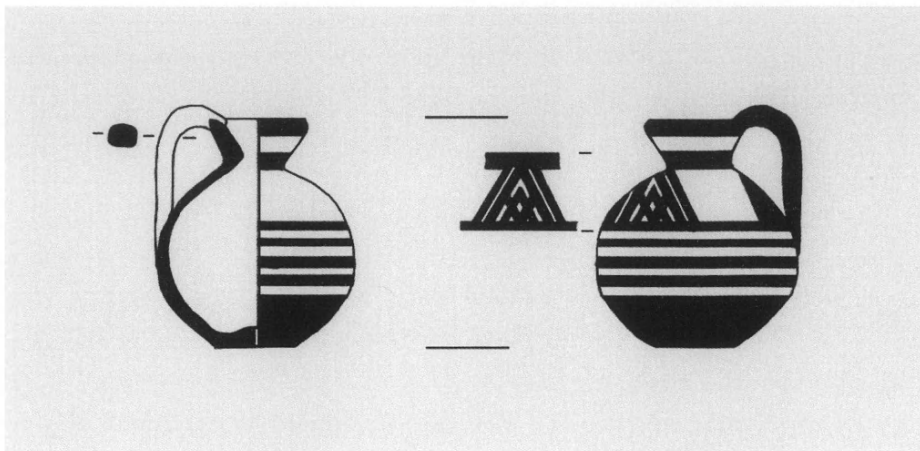
Ο ρωμαϊκός τοίχος β άπετελεΐτο από μία δύο σειρές πλακοειδών άσβεστόλιθων μικρού και μεγάλου μεγέθους καθώς και λιγοστών πλακοειδών σχιστόλιθων. Βρίσκεται σέ βάθος από τó ΣΣ του Τομέα 3 +0.04 και θεμελιώνεται σέ βάθος 0.29/0.38 μ. Τó μήκος του εΐναι 4.50 μ. και τó πλάτος του κυμαΐνεται από 0.80-1.09 μ.

Ο Τοίχος γ εΐχε μήκος 3.22 μ. και πλάτος από 1-1.05 μ., εΐναι ΐδιας τοιχοποιΐας με τόν τοίχο β και άποτελεΐται από δύο ΐως τέσσερεις σειρές λίθων μέχρι τή θεμελίωσή του. Βρίσκεται σέ βάθος +0.02 μ. μέχρι 0.22-0 μ. Άπό τήν άνώτερη έπιφάνεια του τοίχου γ συλλέχθηκε τμήμα ρωμαϊκού λύχνου μαΐ με μινωικά όστρακα.

Με τήν ΐναρξη τής φετινής άνασκαφικής περιόδου άφαιρέθηκαν από τή ΒΑ πλευρά του πρώην Χώρου ΙΙΙ και από τή Ν/ΝΔ πλευρά του πρώην Χώρου ΙV τρεις συγκεντρώσεις μάζας πηλοχώματος πού εΐχαν άποκαλυφθεΐ στην προηγούμενη άνασκαφική περίοδο. Μετά τήν άρίθμηση (πίν. 108β), τή σχεδΐαση και τή φωτογράφεση πραγματοποιήθηκε ΐν συνεχεία ή άφαΐρεση των ρωμαϊκών τοίχων β και γ όστε να ΐνοποιηθούν οΐ πρώην Χώροι ΙΙΙ και ΙV και να άποκαλυφθούν πλήρως τά άρχιτεκτονικά στοιχεΐα του μινωικού κτηρίου κάτω από τή θεμελίωση των τοίχων αυτών. Σέ βάθος 0.70-1.07 μ. από τó ΣΣ του Τομέα 3 τó χώμα εΐναι ΐντελώς διαφορετικής σύστασης: Μαύρο χώμα με πολλές λατύπες και χαλίγια πού άποτελούν τó στρώμα καταστροφής των ρωμαϊκών τοίχων. Σποραδικά διακρίνονται και ΐλάχιστα δείγματα πηλοχώματος, όπως και στο άνώτερο στρώμα πού δείχνει ότι κάποια κατασκευή ρωμαϊκών χρόνων ύπηρεσε στόν χώρο. Άπό τά άνώτερα αυτά στρώματα περισυλλέχθηκαν άρκετά διάσπαρτα όστά (μερικά ΐκ των όποίων φέρουν ΐχνη καύσης) και σποραδικές συγκεντρώσεις κάρβουνου.

Ήδη πρίν τά ρωμαϊκά χρόνια διαπιστώνονται ΐπεμβάσεις στόν χώρο από τήν ΐΐστερη Γεωμετρική/Άρχαΐκή ΐως και τήν Έλληνιστική περίοδο. Πρωΐμότερη ΐπέμβαση άποτελεΐ ή παρουσία μικρογραφΐας άρβύλλου (εΐκ. 5, πίν. 109α) πού φέρει διακόσμηση μελανών και καστανέρυθρων γραμμών και χρονολογεΐται στην ΐΐστερη Γεωμετρική/Πρώιμη Άρχαΐκή Έποχή⁶². Βρέθηκε στο

62. Πρβ. Μ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Άνατολική Κρήτη στην Πρώιμη ΐποχή του Σιδήρου* (Ήράκλειο 2005) 264 άρ. ΑΝ 1409.

Εἰκ. 5. Ἀρύβαλλος ἀπὸ τὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Δωματίου 50.

δυτικὸ τμῆμα τοῦ Χώρου 50. Ἐπίσης βρέθηκαν συνανήκοντα ὄστρακα μελαμ-
βαφοῦς ἀττικοῦ ἀγγείου καὶ λυγναριῶν (εἰκ. 7) κλασικῶν χρόνων (πίν. 109β)
καὶ μελαμβαφῆς βάση κυπέλλου Ἑλληνιστικῶν χρόνων στὸ ἀνατολικὸ καὶ στὸ
κεντρικὸ τμῆμα τοῦ χώρου μαζί με λίγα ρωμαϊκὰ ὄστρακα. Ἡ παρουσία δύο
μινωικῶν ὀστράκων στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ χώρου, σὲ ὑψηλὰ στρώματα τὸ
ἓνα μὲ διακόσμηση «λευκὸ ἐπὶ σκοτεινοῦ» (πίν. 109γ)⁶³ καὶ τὸ ἄλλο τραχω-
τοῦ ρυθμοῦ (barbotine) τῆς ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ιβ (πίν. 109δ)⁶⁴ εἶναι ἐξόχως ἐνδια-
φέροντα. Τὰ ὄστρακα αὐτὰ βρέθηκαν μαζί με μελαμβαφή, βάση ἑλληνιστι-
κοῦ/ρωμαϊκοῦ κυπέλλου ὑποδηλώνοντας τὶς ἀλλεπάλληλες ἐπεμβάσεις μέχρι
τὸ κατώτατο ἐπίπεδο τοῦ χώρου, δηλ. τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτηρίου.

63. PH. BETANCOURT, *East Cretan White on Dark Ware* (Pennsylvania 1984):
Late phase, 8 MM I A-B. 8, 18, 28 ἀρ. 16.

64. A. EVANS, *PM I*, 181 εἰκ. 129: MMI b, E. FIANDRA, *Minoica a Festòs* (Roma
2006) 52, εἰκ. 15 «lo periodo di Palazzo» Μελαμβαφές με 'light on dark διακόσμηση
μαζί με barbotine' MM Ιβ περιόδου· βλ. σέ: J. SHAW - M. SHAW, *Kommos I* (Princeton
2006) 338, 1093 group X8, πίν. 3,1.

Ἐπίπεδο νεοανακτορικῶν χρόνων

Ἡδὴ ἀπὸ τὸ βάθος 1.14/20 στὴ νότια πλευρὰ τοῦ πρώην Χώρου IV καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς ρωμαϊκοὺς τοίχους, ἡ σύσταση τοῦ χώματος ἀρχίζει νὰ διαφοροποιεῖται καὶ εἶναι καστανή. Ἡ κεραμεικὴ εἶναι ἀνάμεικτη. Λεπτὰ κλασικὰ μελαμβαφὴ ὄστρακα, κύπελλο μινωικόν, καδόσχημο λίγα μινωικά μεταξὺ τῶν ὁποίων ἓνα «ὠοκέλυφο» ὄστρακο, τμῆμα MM κύπελλου μὲ κάθετα τοιχώματα, βάση φρουτοδόχης στὸ νότιο τμῆμα τοῦ χώρου καὶ ἄλλα μελαμβαφὴ καὶ διάφορα ὄστρακα ὙΜ Ι περιόδου βρίσκονται στὸ βόρειο καὶ ΒΑ τμῆμα. Στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ βρέθηκε καὶ ὁ γεωμετρικὸς / ἀρχαϊκὸς ἀρύβαλλος. Οἱ μεγάλοι μεγέθους πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθοι διακρίνονται καὶ κάτω ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῶν ρωμαϊκῶν τοίχων β καὶ γ σὲ βάθος 0.56 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3.

Οἱ μεγάλοι πλακοειδεῖς αὐτοὶ λίθοι ἀνήκουν στὴν ὙΜ ΙΑ περίοδο καὶ συνδέονται μὲ τὴν καταστροφὴ πού ὑπέστη τὸ κτήριον τῆς Ζωμίνθου κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ ἐντοπίστηκε σὲ ὅλους τοὺς χώρους τοῦ Τομέα 3. Οἱ ρωμαϊκοὶ τοῖχοι εἶναι θεμελιωμένοι πάνω σ' αὐτοὺς τοὺς λίθους. Πρέπει ἰδιαίτερα νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ ὙΜ ΙΑ χώρου 29 στὸν ὁποῖο ἀνήκουν οἱ μεγάλοι λίθοι θεμελιώνονται ἀρκετὰ χαμηλότερα τῆς θεμελίωσης τοῦ ρωμαϊκοῦ κτηρίου (πίν. 107β). Οἱ Ρωμαῖοι τοὺς μεταχειρίστηκαν στὴν περιφέρειά τους, ἐνῶ «πάτησαν» στὶς πλάκες πού βρίσκονταν στὸ ἐσωτερικόν. Ἔτσι ὁ βόρειος ὙΜ ΙΑ περιόδου τοῖχος τοῦ χώρου θεμελιώνεται σὲ βάθος 0.68 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3, δηλαδὴ 0.30-0.39 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸν ρωμαϊκὸ τοῖχο β καὶ 0.46 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸν ρωμαϊκὸ τοῖχο γ. Ὁ Νότιος τοῖχος, ἐπίσης ὙΜ ΙΑ περιόδου, θεμελιώνεται σὲ βάθος 0.60 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3, δηλαδὴ 0.22-0.31 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸν τοῖχο β καὶ 0.38 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸν τοῖχο γ.

Οἱ τοῖχοι τῆς περιφέρειας τοῦ χώρου πού ἴσως ἀποτελοῦσε μία Αὐλὴ στὴν Νεοανακτορικὴ περίοδο (Χῶρος 29/30) καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔπεσαν οἱ ὀγκόλιθοι καὶ οἱ μεγάλες πλάκες πλακόστρωσης, ἀρκετοὶ λίθοι τῆς ὁποίας βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τῶν ἀρχικῶν στρωμάτων, ἀποκαλύφθηκαν ἤδη σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους καὶ εἶναι:

Βόρειος Τοῖχος: Ἐκτείνεται ἀνατολικότερα καὶ στοὺς χώρους 51 καὶ 52. Βρίσκεται σὲ ἀρχικὸ βάθος +0.24 μ. καὶ θεμελιώνεται σὲ βάθος 0.68 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3. Πιθανότατα ἐδραζόταν σὲ κατεστραμμένο πλακόστρωτο δάπεδο, ἀρχαιότερο κτηρίου.

Νότιος Τοῖχος: Ἐκτείνεται ἀνατολικότερα καὶ στοὺς χώρους 51 καὶ 52. Βρίσκεται σὲ ἀρχικὸ βάθος +0.15 μ. καὶ θεμελιώνεται σὲ βάθος 0.60 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3. Πιθανότατα ἐδραζόταν στὸ ἴδιο πλακόστρωτο δάπεδο μὲ τὸν Βόρειο Τοῖχο.

Δυτικὸς Τοῖχος: Τὸ ἀνατολικὸ τοῦ τμήμα δὲν εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πλήρως παλαιότερα. Κατὰ τὴν ἐφετεινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο πραγματοποιήθηκε καθαρισμὸς στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ τοίχου (πίν. 110α) ποὺ ἔδωσε κεραμεικὴ μινωικὴ χονδροειδῆ καὶ λίγα λεπτὰ ἄβαφα ὄστρακα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ἐρυθροβαφὲς ἀπὸ βάθος 0.60 μ. - 1.38 μ. Στὸ τμήμα αὐτὸ εἶχε ὑποτεθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ σφράγισμα εἰσόδου ἀλλὰ τελικὰ ἀποκαλύφθηκε ὅτι πρόκειται ἀπλὰ γιὰ τμήμα τοῦ Δυτικοῦ τοίχου, ἡ θεμελίωση τοῦ ὁποίου συνεχίζεται βαθύτερα ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Βόρειου καὶ τοῦ Νότιου τοίχου ἀλλὰ λόγω ἐπικινδυνότητας τοῦ χώρου δὲν κατέστη δυνατό νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ λίθοι τῆς θεμελίωσής του. Στὰ πλαίσια τοῦ καθαρισμοῦ ἐντοπίστηκαν καὶ στὸ τμήμα αὐτὸ κομμάτια κονιάματος ποὺ συνδέονται μὲ μία δυτικὴ κατασκευὴ-θρανίον. Ἀφαιρέθηκαν ἀρκετοὶ πεσμένοι ἀσβεστόλιθοι κυρίως μεγάλου μεγέθους ὥστε νὰ ξεκαθαριστοῦν τὰ ἀκριβῆ ὄριά της. Στὰ πλαίσια τοῦ ἐντοπισμοῦ τῶν ὁρίων τῆς δυτικῆς κατασκευῆς-θρανίου ἐντοπίστηκαν ἀρκετὰ κομμάτια πῆλινου συσσωματώματος στὴ ΝΔ γωνία τοῦ Δωματίου ποὺ πιθανότατα ἀνήκουν σὲ μία κατεστραμμένη πῆλινη κατασκευὴ, ἀκριβῶς νότια τοῦ θρανίου.

Σχετικὰ μὲ τοὺς πιὸ πάνω τοίχους πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐπικάλυψη τῆς βάσης τοῦ Βόρειου, Νότιου καὶ Δυτικοῦ τοίχου μὲ ὀρθιες πλάκες ἀποτελεῖ «τυπικὸ γινώρισμα» τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς⁶⁵ ποὺ ἀπαντᾷ ἀκόμη στὴ Θήρα⁶⁶ καὶ τὴν Κέα⁶⁷ στὴν ὙΜ Ι περίοδο.

Δυτικὴ κατασκευὴ-θρανίον (πίν. 110β): Στὸ ΝΔ τμήμα τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Δυτικοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε μία κατασκευὴ ἀπὸ δύο τρεῖς σειρὲς καλὰ ἐπεξεργασμένων πλακοειδῶν ἀσβεστόλιθων ποὺ διατηροῦν στὴν τοιχοδομίᾳ τοὺς κονιάμα ἀντίστοιχο μὲ ἐκεῖνο τοῦ ΤΧΒ γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται

65. Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας, Οἰκοδομικὴ Τέχνη* (Αθήναι 1999) 190. J. SHAW, ὁ.π. (σημ. 44) 78.

66. ΠΑΛΥΒΟΥ, ὁ.π. 189 εἰκ. 93.

67. Αὐτόθι: 190.

λόγος πιό κάτω. Πρόκειται πιθανότατα για θρανίο σωζόμενων διαστάσεων 0.80×0.30 μ. πού ξεκινάει σέ βάθος 1.39 μ. από τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3 καὶ θεμελιώνεται πάνω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο σέ βάθος 1.56 μ. Κάτω ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ θρανίου βρέθηκε κονίαμα ἐρυθροῦ χρώματος (πίν. 111α) πού πιθανῶς ἀνήκει σέ δυτικὸ τοῖχο τοῦ χώρου τῆς παλαιότερης φάσης, ἀντίστοιχο τῶν τοίχων TX A καὶ TX B, τοῦ ἀρχαιότερου κτίσματος.

Παλαιοανακτορική Περίοδος

Κάτω ἀπὸ τὸν Νεοανακτορικὸ χῶρο/αὐλὴ ἀποκαλύφθηκε μεγάλο κτήριο παλαιοανακτορικῶν χρόνων πού περιλαμβάνει τοὺς τρεῖς χώρους 50-52 καὶ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸν νεοανακτορικὸ χῶρο 29 (εἰκ. 6).

Ὁ Χῶρος 50 πού εἶναι ὁ δυτικότερος ἀπὸ τοὺς τρεῖς, ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Βόρειο, Νότιο καὶ Δυτικὸ τοίχους τοῦ νεώτερου ΥΜ ΙΑ κτίσματος γιὰ τοὺς ὁποίους ἔγινε λόγος πιό πάνω καὶ τὸν ἀρχαιότερο Τοῖχο Β, ἀνατολικά, ὅπου βρέθηκαν οἱ παραστάδες καὶ τὸ κατώφλι εἰσόδου, πρὸς τὸν χῶρο 51, σέ βάθος 1.45 μ.

Ὁ Τοῖχος Β (TXB) διατηρήθηκε στὴ Νότια πλευρὰ τῆς εἰσόδου μεταξὺ τῶν Δωματίων 50 καὶ 51 καὶ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρά. Εἶναι μήκους 2.25 μ. καὶ ὕψους 1.15 μ. Βρίσκεται σέ βάθος 0.44 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3 καὶ θεμελιώνεται σέ βάθος 1.85 μ. σέ πλακόστρωτο δάπεδο. Τὸ νότιο τμήμα του, σέ ἓνα μῆκος διαστάσεων 1.15 μ., ἀποτελεῖται ἀπὸ καλὰ πελεκημένους δόμους μὲ ἐντοιχισμένο κονίαμα (πίν. 111β). Ἀπὸ βάθος 1.07-1.14/12 ἀρχίζει νὰ διακρίνεται ἡ μεγάλη συγκέντρωση κονιάματος σέ ἐπαφὴ μὲ τὴ ΝΔ παρειὰ τοῦ τοίχου. Τὸ κονίαμα συνεχίζεται μέχρι βάθος 1.45 μ.

Πάνω σ' αὐτὸν πατοῦσε τοῖχος ἀπὸ ἐπάνω ὄροφο μήκους 1.11 μ. πού ἀπετελεῖτο ἀπὸ τρεῖς σειρὲς πλακοειδῶν ἀσβεστολιθικῶν ὀγκόλιθων μέχρι βάθους 0.92 μ. καὶ ἀπὸ ἀκατάστατους πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθους κυρίως μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, πεσμένοι λοξὰ πρὸς Βορρά, ἐλαφρῶς μετατοπισμένοι. Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ τοίχου αὐτοῦ ἔπεσε καὶ κάλυψε τὸ κατώφλι τοῦ ἰσογείου. Τὸ κατεστραμμένο τμήμα ἀφαιρέθηκε γιὰ νὰ ἀποκαλυφθεῖ τὸ κατώφλι εἰσόδου μεταξὺ τῶν Δωματίων 50 καὶ 51. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ τμήματος αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκε πλήρως κατεργασμένος ἀσβεστόλιθος μεγάλων διαστάσεων 1.30×0.93 μ., πού ἀποτελεῖ τὸ κατώφλι εἰσόδου (πίν. 112α) μεταξὺ τῶν Δωματίων 50 καὶ 51. Βόρεια καὶ νότια τοῦ κατω-

φλίου διακρίνονται δύο μικρότερου μεγέθους πλακοειδεῖς ὑπερυψωμένοι κατεργασμένοι ἀσβεστόλιθοι, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους φέρει αὐλάκωση (πίν. 112β) διαστάσεων 0.76×0.62 μ. καὶ 0.80×0.55 μ., ποὺ ἀποτελοῦν παραστάδες τῆς εἰσόδου.

Κατεστραμμένο τμήμα τοῦ ΤΧΑ ποὺ βρίσκεται στὸ μεγαλύτερο τμήμα του στὸν χώρο 51 συνεχίζεται δυτικότερα καὶ στὸν χώρο 50 (πίν. 113α). Πρόκειται γιὰ ἀκανόνιστου σχήματος πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθους, κάτω ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ Βόρειου τοίχου, οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλου μεγέθους καὶ ἐδράζονται σὲ βάθος 1.70 μ. σὲ ἐπίχωση πλακοειδῶν ἀσβεστόλιθων μικροῦ καὶ μεγάλου μεγέθους ἀντίστοιχων μὲ ἐκείνους τοῦ ΤΧΑ. Βρίσκεται στὴν ἴδια εὐθεία καὶ κατεύθυνση ἀπὸ Α-Δ μὲ τὸν ΤΧΑ μὲ τὸν ὁποῖο πιθανότατα συνδέεται. Εἶναι ἀρκετὰ κατεστραμμένος ἀλλὰ φαίνεται νὰ διατρέχει τὴν ἐσωτερικὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ χώρου 50.

Σὲ βάθος 1.20-1.45 μ. στὸ κέντρο καὶ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ δυτικότερου τμήματος τοῦ χώρου 50 μειώνεται σταδιακὰ ἡ ἐμφάνιση σὲ βάθος τῶν μεγάλων πλακοειδῶν ἀσβεστόλιθων. Ἡ κεραμεικὴ ἀποσπασματικὴ πάντα ἀπὸ τίς ἀλλεπάλληλες καταστροφές στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ εἶναι μινωικὴ καὶ περιλαμβάνει: στὸ Βόρειο καὶ ΒΑ τμήμα τοῦ χώρου λεπτὴ κεραμεικὴ, μελαμβαφές ὄστρακο, τμήμα καδόσχημου, κύπελλο μὲ κάθετα τοιχώματα τμήμα πιθανῶς χοάνης⁶⁸, βάση μὲ ὀμφαλὸ καὶ βάση φρουτοδόχης. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ στρώματος σταματᾷ ἡ συγκέντρωση γενικότερα πεσμένων λίθων. Στὸ βάθος αὐτὸ (1.20-1.40 μ.), ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3, ἡ σύσταση τοῦ χώματος διαφοροποιεῖται. Τὸ μαῦρο χῶμα περιορίζεται σταδιακὰ ἀρχικὰ στὸ κέντρο καὶ κατόπιν μονάχα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ χώρου. Ἡ σύσταση τοῦ χώματος εἶναι καστανή/σκούρα καὶ κατὰ τόπους καστανέρυθρη, μὲ λιγοστὲς λατύπες καὶ χαλίκια, ἀρκετοὺς πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθους κυρίως μεσαίου μεγέθους, λιγοστοὺς σχιστό-

68. Πρβ. χωνὶ ρωμαϊκὸ σὲ H. ROBINSON, *Pottery of the Roman period* (Princeton 1959) 17 pl. 2, F63 Athenian Agora V 1ου μ.Χ. αἰώνα, ἀλλὰ καὶ τμήμα χύτρας, πύραυνο (πρβ. P. MUHLI, *Μινωϊκὸς λαξευτὸς Τάφος στὸν Πόρο Ἡρακλείου*, Ἀθῆναι 1992) 77, εἰκ. 15 ἀρ. 192. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ τύπου βλ. L. MERCANDO, *Lampade, Lucerne, bracieri di Festòs* (Scavi 1950-1970), *ASAtene* 52-53, 1974-5, 1978, 11-112.

λιθους κυρίως μικροῦ μεγέθους, καὶ σποραδικὰ ἴχνη χαλिकासβέστου. Ἡ ἀνασκαφικὴ εἰκόνα εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὰ ὑπερκείμενα στρώματα.

Κάτω ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῶν τοίχων τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου ποὺ ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω, βρέθηκαν μεσαίου μεγέθους πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθοι (πίν. 113β) ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ μεγαλειώδους πλακόστρωτου δαπέδου σὲ ὁλόκληρη τὴν ἀνατολικὴ καὶ κεντρικὴ πλευρὰ καὶ σποραδικὰ στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ χώρου 50 ὅπως καὶ σὲ ὁλόκληρο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου 51. Συνδέονται μὲ τοὺς ΤΧΑ καὶ ΤΧΒ, καὶ ἀνῆκαν πιθανότατα σὲ κατεστραμμένο δάπεδο ποὺ ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ χώρου 50. Στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ συνεχίζονται νὰ ἐμφανίζονται σποραδικὲς συγκεντρώσεις κάρβουνου καὶ ὀστῶν σὲ ὁλόκληρο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου.

Σὲ βάθος 1.38-1.45 στὸ τμῆμα τοῦ σφραγίσματος εἰσόδου μεταξὺ τῶν ΤΧΑ καὶ ΤΧΒ (πίν. 114α) ἀφαιροῦνται μερικοὶ πεσμένοι πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθοι μεγάλου μεγέθους, περισυλλέγεται μεγάλη ποσότητα κάρβουνου καὶ ἀποκαλύπτεται ἡ θεμελίωση τῆς συνέχειας τοῦ ΤΧΑ στὸ τμῆμα τοῦ χώρου 50 καὶ σὲ βάθος 1.45 μ.

Σὲ βάθος 1.45-1.61/1.85 μ. ἀποκαλύφθηκε τὸ δάπεδο ἰσόγειου χώρου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πλακοειδεῖς ἀσβεστολιθικὲς πλάκες ἰδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων, μὲ ἀνώμαλες ἐπιφάνειες ἀπὸ τὴν πτώση ὀγκολίθων σὲ ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς λόγω τῆς ἐκτεταμένης καταστροφῆς ποὺ ὑπέστησαν οἱ χώροι αὐτοί. Μερικοὶ πλακοειδεῖς ἀσβεστολιθικοὶ λίθοι τοῦ δαπέδου ἐνδεικτικῶν διαστάσεων 1.70×0.67 μ. καὶ 1.53×0.70 μ. εἶναι μεγαλύτερου μεγέθους ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου τοῦ χώρου 51. Τὸ ψηλότερο σημεῖο τοῦ δαπέδου βρίσκεται στὴ νότια πλευρὰ σὲ βάθος 1.61 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3 καὶ τὸ χαμηλότερο βρίσκεται, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ, σὲ βάθος 1.75 μ. Τὸ πλακόστρωτο τοῦ χώρου 50 ἀποκαλύφθηκε στὸ μεγαλύτερο τμῆμα του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμῆμα ὅπου διακόπτεται ἀπὸ ἐστία καθὼς καὶ τὴ ΒΔ καὶ ΝΔ πλευρὰ του. Στὸ τμῆμα ὅπου ἀποκαλύφθηκε λίθινη βάση κίονα οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου παρουσιάζουν μία ἀνύψωση 0.13 μ. σὲ σχέση μὲ τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ δαπέδου. Ὁ χώρος 50 ἐμφάνισε στοιχεῖα ποὺ τὸν χαρακτηρίζουν σὰν ἰδιαίτερα ἐξαιρετικὰ ξεχωριστό. Συγκεκριμένα στὸν χώρο αὐτὸ βρέθηκαν:

Λίθινη βάση κίονα διαμέτρου 0.51 μ. (πίν. 114β, 115, 118β), ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 1.41 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα, σὲ ἀπόσταση 2.50 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ 2.20 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ καὶ ΝΑ ἐστίας γιὰ τὴν ὁποία

γίνεται λόγος πιό κάτω. Ἡ μεγάλη ποσότητα καμένου ξύλου (πίν. 115) ἱκανοῦ πάχους, πού βρέθηκε βόρεια συνεχίστηκε μέχρι τὸ πλακόστρωτο δάπεδο μὲ τὶς μεγάλες πλάκες. Προφανῶς ἀνήκει στὸν ξύλινο κίονα. Πάνω ἀπὸ τὴ λίθινη βάση κίονα ἀποκαλύφθηκε ἓνας τετράπλευρος κατεργασμένος πλακοειδῆς ἀσβεστόλιθος διαστάσεων 0.48×0.49 μ. πάχους 0.16 μ.

Ἑστία. Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν κίονα, βόρεια ἀπὸ αὐτόν, γύρω ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ καμένου ξύλου, ἄρχισε ἡ ἐμφάνιση τοῦ περιχειλώματος κυκλικῆς ἐστίας (εἰκ. 8, πίν. 116α) πού ἀποκαλύφθηκε στὸ πλακόστρωτο δάπεδο. Ἀρχικά μαζί μὲ λίγα ὄστρακα, μεταξὺ τῶν ὁποίων βάση μὲ ὀμφαλό, ἀποκαλύπτονται τὰ πῆλινα πλακοειδῆ τεμάχια (πίν. 116β, 117α) μὲ σπειροειδῆ διακόσμηση⁶⁹, τὰ ὁποῖα ὅπως ἐπισημάνθηκε στὴ συνέχεια ἀποτελοῦν τμήμα πῆλινου περιχειλώματος κυκλικῆς ἐστίας (πίν. 118α) διαμέτρου 1.32 μ. Ἡ ἐστία βρίσκεται σὲ βάθος 1.77 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3, σταθερὰ ἐντεταγμένη στὸ δάπεδο. Διακόσμηση σὲ φορητὲς ἐστίες εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὶς Πρωτοκυκλαδικὲς φορητὲς. Ἡ Muhly στὴ μελέτῃ τῆς γιὰ τὶς μινωικὲς ἐστίες καταγράφει ἀρκετὰ παραδείγματα σταθερῶν ἐστιῶν κατὰ τὴν MM I-II περίοδο ἂν καὶ συνηθέστερες εἶναι οἱ φορητὲς⁷⁰. Οἱ σταθερὲς στὸ ἔδαφος ἐστίες εἶχαν διαφορετικὲς κάθε φορὰ χρήσεις, οἰκιακὲς, βιοτεχνικὲς ἀλλὰ καὶ τελετουργικὲς ἢ θρησκευτικὲς. Περισσότερες ἔχουν βρεθεῖ στὰ Μάλια MM I καὶ II περιόδου⁷¹, μικρότερες ὅμως σὲ μέγεθος καὶ ὄχι τόσο προσεγμένες στὴν κατασκευή. Παρόμοιες ἔχουν βρεθεῖ στὴ Φαιστό καὶ στὴ Ζάκρο. Ἀλλὰ καμία δὲν εἶναι τόσο μεγαλοπρεπὴς ὅσο ἡ ἐστία τῆς Ζωμίνθου. Ὁ χώρος πού βρέθηκε ἡ σημαντικὴ πλακόστρωτη αἴθουσα τοῦ χώρου 50, ἡ διαμόρφωση τοῦ δαπέδου γύρω ἀπὸ αὐτήν, ὁ κίονας δίπλα ἀλλὰ καὶ τὸ χρυσὸ διπλωμένο ἔλασμα κοντὰ πού ἐνδέχεται νὰ ἔχει ἓνα μαγικὸ χαρακτήρα, δὲν ἀφήνουν καμία ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ μίαν τελετουργικὴ ἐστία.

Στὸ τμήμα τῆς ἐστίας καὶ πάνω ἀπὸ αὐτήν, ὑπῆρχε συγκέντρωση πηλοχώματος καὶ σποραδικῶν μικρῶν κομματιῶν κάρβουνου καθὼς καὶ ἀρκετῶν

69. Ὅμοιο θέμα σὲ φορητὴ ἐστία ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς δυτικῆς αὐλῆς τῆς Φαιστοῦ MM II περιόδου CHR. ZERVOS, *L'Art de la Crète* (Paris 1956) 274, εἰκ. 392.

70. Βλ. γιὰ κυκλικὲς ἐστίες P. METAXA-MUHLI, *Minoan Hearths*, *AJA* 88, 1984, 108-122.

71. Ὁ.π. 109 πίν. 25 εἰκ. 1.

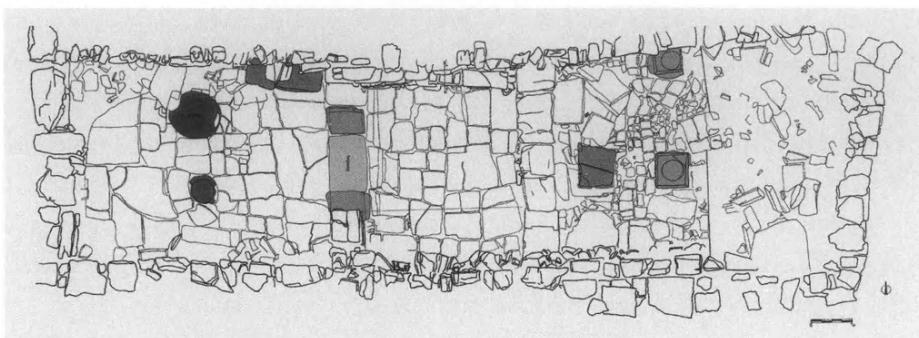
τμημάτων κυρίως μεγάλων ὀστέων. Γιὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῆς ἐστίας ἀφαιρέθηκαν ὀρισμένοι πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθοι ἀπὸ τὴ ΒΔ πλευρὰ τοῦ χώρου πού εἶχαν ἀφεθεῖ ὡς μάρτυρες. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐστίας περισυλλέχθηκε δεῖγμα σκούρου ἐρυθροῦ χρώματος. Περιμετρικὰ τῆς ἐστίας τὸ πλακόστρωτο δάπεδο εἶναι προσεκτικὰ λαξευμένο πού δείχνει τὴν ἰδιαιτερότητά της. Σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. βόρεια τῆς λίθινης βάσης βρέθηκε σπουδαῖο εὔρημα τοῦ χώρου, ἓνα χρυσὸ ἔλασμα τυλιγμένο (πίν. 117β-γ) πού στὴν ἐπιφάνειά του εἶχε ἐγγράρακτη παράσταση πιθανῶς πλοίου (;).

Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ τελευταίου στρώματος στὴ ΒΑ καὶ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Δωματίου 50 συλλέχθηκε κεραμεικὴ κυρίως ἀπὸ τμήματα κυπέλλων μὲ κάθετα τοιχώματα, ἓνα χεῖλος καρποδόχης, τμήμα σφαιρικοῦ κυπέλλου μὲ ταινίες ἐξωτερικά. Ἡ κεραμεικὴ πού περισυλλέχθηκε γενικότερα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου 50 εἶναι λιγοστή, κυρίως χρηστικὴ χονδροειδὴς ἀλλὰ καὶ λιγοστή λεπτότεχνη ἀπὸ ἀγγεῖα ὅλων τῶν μεγεθῶν καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ Πρωτομινωικὰ μέχρι τὰ Ρωμαϊκὰ Χρόνια. Τὰ στρώματα πού ἀφαιρέθηκαν ἦταν ἀναμοχλευμένα, γεγονός πού ὑποδεικνύει καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἐπέμβασης ἀλλὰ καὶ τῆς καταστροφῆς πού ὑπέστη ὁ χώρος 50. Χαρακτηριστικὰ σχήματα ἀγγείων πού ἐπισημάνθηκαν εἶναι: κύπελλα, πιθοειδῆ, ἀμφορεῖς, καρποδόχες, καδόσχημα ἀγγεῖα κ.ἄ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄνω κύπελλα πού βρέθηκαν κυρίως στὸ κατώτερο ἐπίπεδο πρὶν τὴν ἀποκάλυψη τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου καθὼς καὶ τὰ συνανήκοντα τμήματα κυρίως καρποδόχων καὶ καδόσχημων ἀγγείων ἀπὸ τὸν χώρο 50 περισυλλέχθηκαν ἐπίσης: λίθινοι τριπτήρες ἀκατέργαστα μικρὰ τμήματα ὀρείας κρυστάλλου, τμήμα χείλους πίθου (;) μινωικῆς ἐποχῆς, ἓνας καμένος σπόρος στὸ κατώτερο ἐπίπεδο.

Ὁ Χῶρος 50 εἶναι κλειστὸς χώρος διώροφος. Διέθετε ἐστία, τουλάχιστον ἓνα κίονα καὶ φαίνεται νὰ συνεχίζεται καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ΥἹΜ ΙΑ χώρου (Κεντρικὴ αὐλὴ) πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις.

Χῶρος 51 (Ρωμαϊκὸς Χῶρος II)

Ὁ Χῶρος μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ ἐγκάρσιου Τοίχου α καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου β καθὼς καὶ μεταξὺ τοῦ Βόρειου καὶ τοῦ Νότιου τοίχου τοῦ ΥἹΜ ΙΑ κτίσματος ὀρίσθηκε κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ ὡς Χῶρος II τοῦ ρωμαϊκοῦ κτηρίου. Ἡ φετινὴ ἔρευνα ἀποσκοποῦσε στὴν ἀφαίρεση τῆς

Εἰκ. 6. Τελικὴ κάτοψη τοῦ Τομέα 3 (χώροι 50, 51, 52).

ἐπίχωσης, ὥστε νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ παρουσία μιᾶς πρωιμότερης οἰκοδομικῆς φάσης ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΑ, πὺ εἶχε ἤδη παρατηρηθεῖ κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους τοῦ κτίσματος 29 πὺ περιέβαλε τοὺς ρωμαϊκοὺς τοίχους (εἰκ. 6).

Μὲ τὴν περάτωση τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὸ ἔτος 2010 εἶχε ἀφεθεῖ στὸν ρωμαϊκὸ χῶρο ΙΙ (μινωικὸς χῶρος 51 τοῦ 2011) στὸ κατώτερο τμῆμα τοῦ χώρου μάρτυρας διαστάσεων 1.05×0.95 μ. γιὰ τὴν προστασία τῆς ὑψηλότερα κείμενης ἐστίας ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς στρωματογραφίας ἐνῶ εἶχε ἀναφανεῖ πλῆθος πεσμένων λίθων μὲ φορὰ πτώσης ΝΔ πρὸς ΒΑ πὺ γέμιζαν τὸν χῶρο (πίν. 119α-β)⁷².

Ἡ ρωμαϊκὴ ἐστία ἦταν κατασκευασμένη ἀπὸ τρεῖς σειρὲς λίθων. Ἡ πρώτη σειρὰ λίθων ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 0.37 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3 καὶ ἡ δεύτερη σειρὰ λίθων ὀλοκληρώθηκε σὲ βάθος 0.44 μ. Ἡ τρίτη σειρὰ λίθων τῆς θεμελίωσης τῆς ἐστίας ὀλοκληρώθηκε σὲ βάθος 0.53 μ. Μετὰ τὴν ἀρίθμηση, τὴ φωτογράφηση καὶ τὴν ἀποτύπωση (γιὰ τὴν ἐπανασύσταση) τῶν λίθων τῆς ρωμαϊκῆς ἐστίας ἀποφασίστηκε ἡ καθαίρεσή της.

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐστία πραγματοποιήθηκε ἡ ἀφαίρεση κατὰ στρώματα τῶν δύο σειρῶν πλακοειδῶν ἀσβεστόλιθων μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους πὺ ἀντιστοιχοῦσε στὴν πλακόστρωση, ἡ ὁποία ἦταν ἐμφανῆς ἰδιαίτερα στὸ βορειότερο

72. Βλ. Ἔργον 2010, 56 εἰκ. 59.

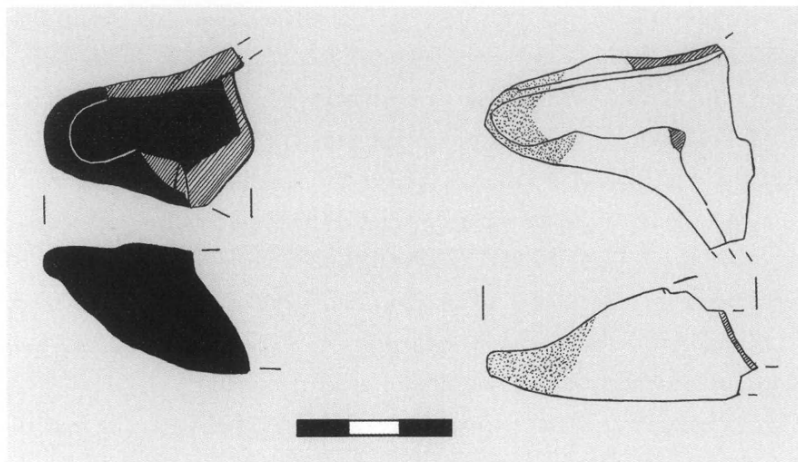
τμήμα τοῦ χώρου⁷³ καὶ κατόπιν τῆς τρίτης σειρᾶς λίθων στὴ βάση τοῦ μάρτυρα μεταξύ τῶν ὁποίων τεράστιος λίθος. Τέλος ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση μέχρι τὸ πλακόστρωτο δάπεδο πὺ εἶχε ἤδη ἀποκαλυφθεῖ στὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ χώρου 51, κατ' ἀντιστοιχία μὲ τὰ στρώματα καὶ τὶς ομάδες κεραμεικῆς τοῦ ὑπολοίπου χώρου 51. Ἡ στρωματογραφία τοῦ μάρτυρα τῆς ἐστίας πὺ ἀφαιρέθηκε συνολικὰ εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ ἀντιπροσωπευτικὴ τῆς στρωματογραφίας τοῦ χώρου (πίν. 119β). Διαπιστώθηκε ἐπίσης ὅτι οἱ μεγάλοι ὀγκόλιθοι τοῦ κτίσματος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου πὺ ἔπесαν σὲ ὁλόκληρο τὸ ἀρχαιότερο τμήμα βρίσκονται πράγματι πάνω ἀπὸ τὸ στρώμα δαπέδου τοῦ ἄνω ὁρόφου μὲ τὶς μικρότερες πλάκες, τὸ ὁποῖο καὶ κατέστρεψε.

Ἀρχικὰ ἀφαιρέθηκαν τὰ στρώματα ἀπὸ βάθος 0.48-0.73 μ., πάχους 0.25 μ. τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς πὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ αὐτὰ τῆς περυσινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου. Ἡ σύσταση τοῦ χώματος εἶναι καστανή, μαλακὴ, χαλαρή, λεπτόκοκκη, μὲ ἐλάχιστα χαλίγια καὶ πλακίδια σχιστόλιθου. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων τῆς ἐστίας περισυλλέχθηκαν μεγάλες συγκεντρώσεις κάρβουνου (καμένου ξύλου) καὶ μικρῆς συγκέντρωσης πηλοχώματος πὺ παρατηροῦνται καὶ στοὺς γειτονικοὺς χώρους, ἰδιαίτερα τοῦ 50.

Στὴ συνέχεια ἀφαιρέθηκαν τὰ μινωικὰ στρώματα (πίν. 120α) ἀπὸ βάθος 0.73-1.28 μ. πάχους 0.55 μ., πὺ ἀντιστοιχοῦν μὲ αὐτὰ τῆς περυσινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου καὶ παρακολουθοῦν τὰ πρῶτα στρώματα τῆς φετινῆς περιόδου, στὸν ὑπόλοιπο ὡρο. Ἡ σύσταση τοῦ χώματος διαφοροποιήθηκε ἀπὸ τὰ ὑπερκείμενα στρώματα: μαύρη, μαλακὴ, χαλαρή, λεπτόκοκκη, μὲ πολλὰ λατύπες, χαλίγια, ἀρκετοὺς πεσμένους πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθους καὶ σχιστόλιθους μεσαίου καὶ πὺ κάτω μεγάλου μεγέθους, παρουσιάζοντας τὴν ἴδια ἀνασκαφικὴ εἰκόνα τῶν στρωμάτων τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου τοῦ ὑπολοίπου τμήματος τοῦ Δωματίου 51.

Τέλος ἀφαιρέθηκαν τὰ κατώτερα στρώματα, ἀπὸ βάθος 1.28-1.64 μ. (πίν. 120β), πάχους 0.36 μ., ἡ σύσταση τοῦ χώματος εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὰ ὑπερκείμενα στρώματα: καστανή, ἰδιαίτερα σκληρή, συμπαγῆς, λεπτόκοκκη, χωρὶς χαλίγια καὶ λατύπες ἀλλὰ μὲ ἀρκετοὺς μικροὺς καὶ μεσαίου μεγέθους πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθους καὶ σχιστόλιθους, δηλαδὴ τμήμα κατε-

73. Ἔρως 2010, 56, εἰκ. 59. ΠΑΕ 2010, πίν. 78β, 79α.

Εἰκ. 7. Τμήματα κλασικῶν λύχνων ἀπὸ τὸν χῶρο 50.

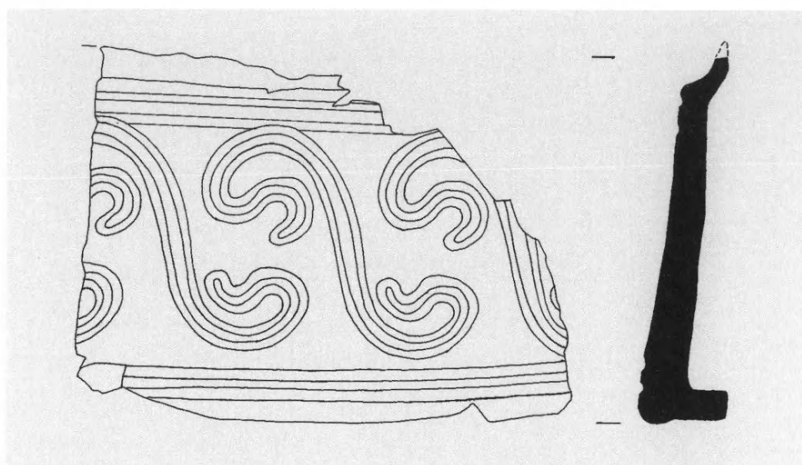
στραμμένου δαπέδου. Στὴ βάση ἑνὸς σχιστόλιθου ποὺ ἀφαιρέθηκε συλλέχθηκε τμήμα χαλικάσβεστου (πίν. 121α). Μικρά δείγματα χαλικάσβεστου βρέθηκαν διάσπαρτα καὶ στὸ ὑπόλοιπο ΒΑ τμήμα τοῦ μάρτυρα τῆς ρωμαϊκῆς ἐστίας, πάνω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο.

Ἡ κεραμεικὴ ποὺ συλλέχθηκε ἀπὸ τὸ τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς ἐστίας συνολικὰ εἶναι λιγοστή, χονδροειδῆς καὶ λεπτότεχνη, κυρίως ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα. Ἀπὸ τὰ κατώτερα τμήματα τοῦ μάρτυρα περισυλλέχθηκαν λιγοστὰ σποραδικὰ ὀστά, ἓνα τμήμα λίθινου τριπτῆρα καὶ συστάδα συνανηκόντων ὀστράκων καὶ *in situ* βάσης καδόσχημου ἀγγείου, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο (πίν. 121β).

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν ὑπόλοιπο χῶρο 51 συνεχίστηκε κατὰ τὸ 2011 μὲ τὴν ἀφαίρεση τεσσάρων διαδοχικῶν στρωμάτων συνολικοῦ πάχους 40-56 ἐκ., δηλαδὴ ἀπὸ βάθους 1.12 ἕως 1.68 μ.

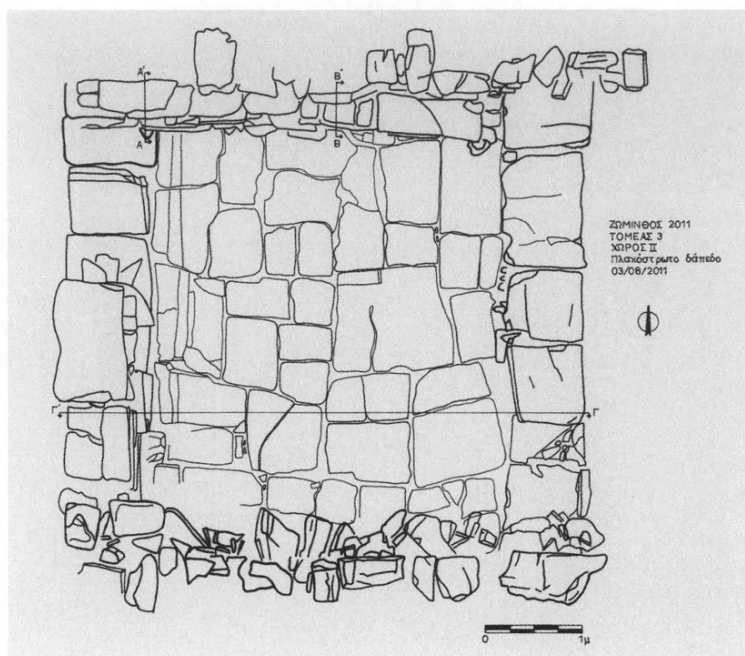
Ἀναλυτικότερα παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς: Ἡ ἀνώτερη φετινὴ στρώση ἀπὸ βάθος 1.12-1.22 μ., στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου καὶ στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ Ἀνατολικοῦ ἰσχυροῦ τοῖχου γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται λόγος πιὸ κάτω, δίνει λίγη ἀλλὰ σημαντικὴ μινωικὴ κεραμεικὴ. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ θραύσματα καρποδόχης τύπου γνωστοῦ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 2010 ποὺ εἶχαν βρεθεῖ στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ χώρου καὶ πάνω στὸν Ἀνατολικὸ τοῖχο ποὺ

Εἰκ. 8. Δωμάτιο 50, λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ περιγείλωμα τῆς ἐστίας.

δὲν ἀπαντοῦν στὶς πιὸ κάτω στρώσεις. Ἀκόμη κωνικὴ βάση ἀπὸ κύπελλο τύπου egg-cup καὶ χεῖλη σφαιρικῶν κυπέλλων, κυλινδρική λαβὴ προχοειδοῦς. Στὴ δευτέρη στρώση σὲ βάθος 1.22-1.32 μ. στὸ ἴδιο σημεῖο βρέθηκε κεραμεικὴ light on dark σὲ ὄστρακο ὠκελῦφου κυπέλλου, τμήμα κυπέλλου μὲ κάθετα τοιχώματα, χαρακτηριστικὴ λαβὴ πού πλαταίνει πρὸς τὴ βάση της καὶ τμήματα κωνικῶν κυπέλλων, ἓνα ἀκέραιο. Στὸ ἐπίπεδο αὐτό, νότια τοῦ μάρτυρα (πίν. 122α) συλλέχθηκαν ὄστρακα light on dark κεραμεικῆς, ἐνῶ στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ χώρου στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο τοῦ Ἀνατολικοῦ τοίχου συλλέχθηκαν τμήματα κωνικῶν κυπέλλων καὶ κυπέλλου μὲ κάθετα τοιχώματα. Παρόμοια κεραμεικὴ βρέθηκε καὶ στὶς ἐπόμενες στρώσεις. Σὲ βάθος 1.32-1.45 μ., στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, ἡ κεραμεικὴ εἶναι λεπτὴ μὲ χαρακτηριστικὰ ὄστρακα ἀπὸ κύπελλο ἡμισφαιρικὸ μὲ ταινία στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ σώματος καὶ τὸ χεῖλος, καὶ ὄστρακο μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα ἐξωτερικά, καὶ κωνικά ὄστρακα μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος. Στὸ κατώτερο ἐπίπεδο, 1.45-1.55 μ. ἀκριβῶς στὸ ἴδιο σημεῖο πληθαίνουν τὰ ὄστρακα, ἂν καὶ εἶναι ἀποσπασματικά. Συλλέχθηκαν ὄστρακα μελαμβαφὴ λεπτὰ ἀπὸ χεῖλος κυπέλλου, λαβὴ ταινιοειδῆς πού πλαταίνει πρὸς τὴ βάση, τμήμα κυπέλλου μὲ κάθετα τοιχώματα, τμήμα ἐρυθροβαφοῦς ἐξωτερικά κυπέλλου. Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο βρέθηκε

Εἰκ. 9. Πλακόστρωτο δάπεδο Χώρου 51.

κατώτερο τμήμα καδόσχημου με υπόλευκο επίχρισμα καὶ καστανές καταλιβάδες (πίν. 121β).

Ἡ ἀνασκαφή στὸν Χῶρο 51 ἀποκάλυψε στὸ κατώτερο ἐπίπεδο πλακοστρωμένο δάπεδο ποὺ καλύπτει τὸ σύνολο τῆς ἔκτασης τοῦ χώρου. Βρίσκεται σὲ βάθος 1.52-1.68 μ., δηλ. σὲ ἀντίστοιχο βάθος με αὐτὸ τοῦ χώρου 50, παρουσιάζει ἰσχυρὴ κατωφέρεια πρὸς Δυσμᾶς καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐντυπωσιακὰ εὐμεγέθεις πλάκες (πίν. 122β, εἰκ. 9). Περὶ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς διακρίνεται λαξευτὴ ἀβαθὴς αὐλάκωση στὶς πλάκες, μήκους τουλάχιστον 0.60 μ., ἡ ὁποία ὁδηγεῖ σὲ ἀβαθὴ κοιλότητα (βάθους 0.07 μ.), ποὺ ἐξυπηρετοῦσε στὴ συγκέντρωση ὑγρῶν καὶ τὴν περαιτέρω ἀπορροή τους πρὸς Δυσμᾶς κάτω ἀπὸ πλάκα ὅπου παρατηρεῖται βαθὺ κενό. Ἄν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς διαστάσεις τῶν πλακῶν καὶ λάβει ὑπόψη τὸν συσχετισμὸ τοῦ πλακοστρώτου με τὶς βάσεις κιόνων ποὺ βρέθηκαν στὸ ἴδιο σχεδὸν βάθος ἀνατολικά, στὸν Χῶρο 52 καὶ δυτικὰ στὸν Χῶρο 50 μπορεῖ ἴσως νὰ ἐξαχθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι

ὁ πλακόστρωτος αὐτὸς χώρος ἀποτελεῖ φωταγωγό. Ἀνήκει στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση μὲ τὸν Ἀνατολικὸ τοῖχο του, ἓνα τοῖχο μὲ μεγάλους πλακοειδεῖς λίθους, ὁ ὁποῖος ἀρχικὰ ἔμοιαζε μὲ πλακόστρωτο διάδρομο, ἡ ὁλοκλήρωση ὅμως τῆς ἀνασκαφῆς κατέδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ τοῖχο. Ὁ Τοῖχος αὐτὸς (πίν. 123α), ὀρθώνεται σὲ σωζόμενο ὕψος σχεδὸν 0.50 μ. πάνω ἀπὸ τὸ πλακοστρωμένο δάπεδο, διατρέχει τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ Χώρου 51 καὶ στὸ νοτιότερο τμήμα του διαπιστώθηκαν τρεῖς σειρὲς δόμων. Ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ ψηλότερου βρίσκεται σὲ βάθος 1.05, τοῦ δεύτερου στὰ 1.35 καὶ τοῦ τρίτου 1.50 μ. Στὴ νότια παρυφῇ του ἀποκαλύφθηκε βᾶση πολυθύρου καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ ὑπάρχει ἄλλη βᾶση νοτιότερα καὶ βορειότερα, κάτω ἀπὸ αὐτὸν τὸν τοῖχο πού ἴσως ἐπικάθησε στὸ πολυθύρο, πεσμένος ἀπὸ ἄνω ὄροφο ἢ σὲ κάποια ἄλλη διαμόρφωση τοῦ χώρου. Τὸ πλακόστρωτο καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος ἀνήκουν σὲ παλαιότερη οἰκοδομικὴ φάση. Ἡ μελέτη τῆς λίγης σχετικὰ κεραμεικῆς πού συνελέγη ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο ἀποτελεῖται ἀπὸ ὄστρακα πού προέρχονται ἀπὸ κωνικὰ κύπελλα μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος, κύπελλα μὲ κάθετα τοιχώματα, ὄστρακο ἀπὸ λεπτὸ κύπελλο μὲ κόκκινο χρῶμα μέσα ἔξω, καδόσχημο μὲ καταλιβάδες.

Ὁ χώρος 51 πλαισιώνεται ἀπὸ τρεῖς τοίχους πού ἀνήκουν στὴν ἀρχαιότερη φάση τοῦ συγκροτήματος:

Ὁ Τοῖχος Α' στὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ χώρου, κάτω ἀπὸ τὸν Υ'Μ Ι Βόρειο τοῖχο, πού συνεχίζεται καὶ δυτικότερα διαπιστώθηκε ὅτι θεμελιώνεται περίπου 0.20 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο, μὲ τοὺς μεγάλους λίθους δηλ. σὲ βάθος ἀπὸ 1.32-1.63 μ. Ἔχει συνολικὸ μῆκος 4.40 μ. καὶ ὕψος 1.45 μ. Σώζονται ἔξι σειρὲς λίθων. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ του φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ ἀρκετοὺς ἀκανόνιστου σχήματος πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθους κάτω ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ Βόρειου τοίχου, μερικοὶ ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλου μεγέθους καὶ πιθανότατα ἀποτελοῦσαν τὴ συνέχειά του πρὸς Δυσμᾶς. Ἰσως ἀποτελεῖ τοῖχο ἄνω ὀρόφου καὶ συνδέεται μὲ πλακόστρωτο πού ἀποτελοῦσε προφανῶς τὸ δάπεδο ἀπὸ μικρότερες πλάκες πού βρέθηκαν πεσμένες λοξὰ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου ἀπὸ βάθος 1.20-1.60 μ.⁷⁴ Παρόμοιο γνωρίζουμε καὶ

74. Ἔργον 2010, 56 εἰκ. 59.

ἀπὸ τὸν χώρο 50. Σ' αὐτὴ τὴν οἰκοδομικὴ φάση ἀντιστοιχεῖ τὸ μαῦρο στρώμα καταστροφῆς μὲ ἔντονα ἔχνη πυρᾶς ποὺ ἀνασκάφηκε κατὰ τὴν περυσινὴ περίοδο⁷⁵. Κεραμεικὴ ὅπως ὄστρακο μὲ λευκὴ ἐπίθετη διακόσμηση ποὺ βρέθηκε πέρυσι στὸ παραπάνω στρώμα χρονολογεῖ τὸν Τοῖχο Α σὲ μία πρώιμη περίοδο. Οἱ ἄλλοι τοῖχοι τοῦ δωματίου εἶναι:

Τοῖχος Β. Μὲ τίς ἐργασίες καθαρισμοῦ στὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ Χώρου 51 ἀποκαλύπτεται κάτω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ καθαιρεθέντος ρωμαϊκοῦ τοίχου ΤΧβ ἡ ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ μινωικοῦ τοίχου ΤΧΒ, ποὺ σώζεται μέχρι 1.15 μ. πάνω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο καὶ διασώζει κατὰ τόπους τμήματα ἀσβεστοκονιάματος (πίν. 124α). Αὐτὸς ὁ τοῖχος ἀποτελεῖ μεσοτοιχία ἀνάμεσα στοὺς Χώρους 51 καὶ 50 καὶ ἡ τοιχοδομία του εἶναι ὅμοια μὲ αὐτὴ τοῦ Τοίχου Α ποὺ διατρέχει τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Χώρου 51. Εἶναι σαφές ὅτι ἀνήκουν στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση καὶ ἀποτελοῦν τοίχους ἄνω ὀρόφου τοῦ παλαιονακτορικοῦ κτηρίου.

Ὁ Ἀνατολικὸς τοῖχος μὲ τοὺς πλακοειδεῖς λίθους γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος πιὸ πάνω διατηρεῖ στὴ δυτικὴ ὄψη του ἀσβεστοκονίαμα καὶ σὲ ἓναν λίθο παρατηρεῖται ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτράχυνσης τῆς ἐπιφάνειας τοῦ λίθου γιὰ τὴν καλύτερη ἐφαρμογὴ καὶ πρόσφυση τοῦ ἀσβεστοκονιάματος (πίν. 123β)⁷⁶. Ὁ τοῖχος αὐτός, ὅπως σημειώθηκε πιὸ πάνω καλύπτει πολύθυρο τοῦ ὁποῖου ἡ μία παραστάδα ἀποκαλύφθηκε. Ἴσως ἀνήκει σὲ τοῖχο ἄνω ὀρόφου ἢ σὲ νεώτερη διαμόρφωση τοῦ χώρου.

Σὲ νεώτερη, ΥΜ ΙΑ οἰκοδομικὴ φάση, χρονολογοῦνται βέβαια ὁ Βόρειος καὶ ὁ Νότιος τοῖχος ποὺ ἀνήκουν στὸ νεονακτορικὸ Κεντρικὸ Κτήριο τῆς Ζωμίνθου. Στὸν Χώρο 51 σημειώνονται ἰδιαίτερα οἱ τεράστιοι πεσμένοι λίθοι ποὺ βρέθηκαν κυρίως στὸ βόρειο καὶ νότιο τμήμα τοῦ χώρου. Οἱ πολλοὶ πεσμένοι λίθοι σὲ ὅλες τίς στρώσεις ὑποδηλώνουν καταστροφὴ ἀπὸ σεισμὸ ποὺ προκάλεσε μὲ τὴ σειρά του μικρῆς ἑκτασῆς πυρκαγιὰ ἐφ' ὅσον κομμάτια ἀπανθρακωμένου ξύλου βρέθηκαν στὴ βόρεια παρυφὴ τοῦ χώρου, στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ Τοίχου Α.

75. ΠΑΕ 2010, 128, πίν. 79.

76. Βλ. σχετικὰ Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, ὁ.π. 189-190.

Τελευταία οἰκοδομικὴ φάση εἶναι ἀσφαλῶς αὐτὴ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων μὲ τοὺς ἐπιφανειακοὺς ΤΧα, ΤΧβ.

Τὰ κινητὰ εὐρήματα τοῦ Χώρου 51 εἶναι ἐλάχιστα, κυρίως ἀπὸ τὶς χαμηλότερες ἐπιχώσεις. Συνελέγησαν λίγα τεμάχια ὀστέων καὶ δοντιῶν ζώων. Διακρίνονται: ἓνα μικρὸ κέρατο κατσίκιου καὶ ἓνα κέρατο μὲ ὀστὰ κρانيοῦ ἐλαφιοῦ (πίν. 124β). Κέρατα εἶχαν βρεθεῖ καὶ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου τὸ 2010⁷⁷. Ἡ συλλεγείσα κεραμεικὴ εἶναι ἐπίσης λίγη ἀλλὰ ἐνδιαφέρουσα. Κυριαρχοῦν ὄστρακα ἀπὸ τὰ κωνικὰ ἄωτα κύπελλα, ἀνάμεσά τους καὶ ἓνα ἀκέραιο (πίν. 125α). Στὸ ἀνώτερο φετινὸ ἐπίπεδο σὲ βάθος 1.12-1.22 μ. βρέθηκαν θαύσματα καρποδόχων ὅπως αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ Ἀνατολικοῦ τοίχου τὸ 2010. Πιὸ χαμηλὰ ὅμως σὲ βάθος 1.22-1.32 μ. αὐτὸς ὁ τύπος ἀγγείου δὲν ἀπαντᾷ, πιθανῶς νὰ εἶναι αὐτὸ ἄλλο ἓνα στοιχεῖο ποὺ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς πρωιμότερης χρονολόγησής τοῦ πλακοστρωμένου δαπέδου ἢ ἄλλης χρήσης σὲ ἀνώτερο ὄροφο. Ἄλλα χαρακτηριστικὰ ὄστρακα εἶναι: τμήμα κάθετης κυλινδρικής λαβῆς μικρῆς πρόχου καὶ μία ἔκφυση-τμήμα ὀριζόντιας κυλινδρικής λαβῆς ἀπὸ εὐρύστομο προχυτικὸ ἀμφορέα ἀλλὰ καὶ ὄστρακα «ὠοκέλυφων» καὶ ὄστρακο μὲ διακόσμηση «ἀνοιχτὸ ἐπὶ σκοτεινοῦ» ποὺ χρονολογοῦν πρῶιμα τὸν χῶρο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καθαρὰ στρωματογραφικὴ ἔρευνα, ἔγιναν ἄλλες ἐργασίες στὸν χῶρο, ὅπως ὁ καθαρισμὸς καὶ ὀριοθέτηση τοῦ δυτικοῦ ὀρίου τοῦ Χώρου 51 μεταξὺ τοῦ μάρτυρα καὶ τοῦ ΤΧ Β, σὲ βάθος 0.55-1.55 ὅπου συλλέχθηκαν ἐλάχιστα μινωικὰ ὄστρακα ἀπὸ χύτρα. Ἐπίσης ἔγινε ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ διερεύνηση θεμελίωσης τοῦ Βόρειου τοίχου καὶ τοῦ ΤΧΑ ποὺ ἀπέδωσε μινωικὴ κεραμεικὴ, μελαμβαφὴ matt ὄστρακα καὶ ὕμ μὲ διακόσμηση ταινιῶν. Ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα του μία βάση, ἴσως ἐλληνιστικὴ. Ἀπὸ τὴν καθαίρεση τοῦ ρωμαϊκοῦ Τοίχου α προέρχεται ἐνδιαφέρουσα λεπτὴ ρωμαϊκὴ κεραμεικὴ μὲ ἐγχαράξεις καὶ χεῖλη ἀβαφῶν οἰκιακῶν ἀγγείων ἀλλὰ καὶ τμήμα ἀπὸ χύτρα.

77. ΠΑΕ 2010, 130, πίν. 85α.

Χῶροι 52-30

Ὁ Χῶρος 52 καὶ ὁ Χῶρος 30 ἀποτελοῦν δύο χώρους οἱ ὁποῖοι βρίσκονται στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τῆς Ζωμίνθου (εἰκ. 6). Τὸ Δωμάτιο 52 ἔλαβε κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο λατινικὴ ἀρίθμηση μὲ ὀνομασία Χῶρος I ὡς τμήμα τοῦ ρωμαϊκοῦ κτηρίου ποὺ περιελάμβανε τοὺς χώρους I, II, III, IV, χτισμένου πάνω ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ ΥἼΜ ΙΑ Χώρου 29.

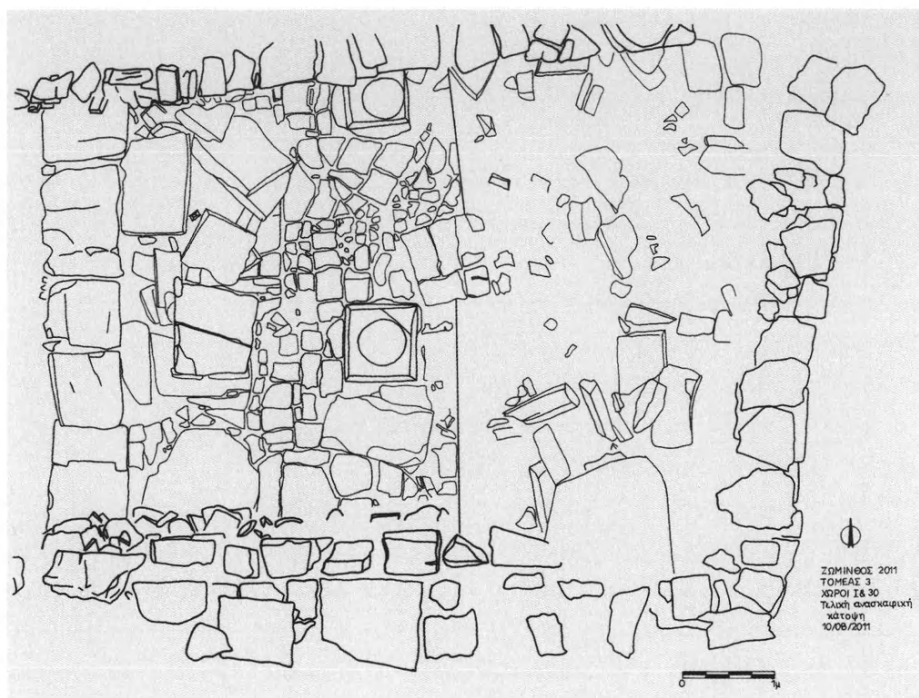
Χῶρος 52 (κάτω ἀπὸ τὸν ρωμαϊκὸ Χῶρο I)

Τὸ ἔτος 2010 ὁ Χῶρος 52 (Χῶρος I τοῦ ρωμαϊκοῦ κτίσματος) ὀριζόταν βόρεια καὶ νότια ἀπὸ τὸν Βόρειο καὶ Νότιο τοῖχο ἀντίστοιχα, τοῦ ΥἼΜ ΙΑ κτίσματος καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ἐγκάρσιους τοίχους Ρωμαϊκῶν χρόνων, τὸν ΤΧα δυτικὰ καὶ ΤΧδ ἀνατολικά. Τὸ ἀνατολικὸ του ὄριο διέτρεχε ἐν μέρει ἓνα «χωρίσμα» μινωικῶν χρόνων ἀποτελούμενο ἀπὸ τέσσερις μεγάλους στρογγυλεμένους λίθους ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ σὲ παλαιότερη ἀνασκαφικὴ περίοδο⁷⁸. Τὸ 2011 καθαιρέθηκαν οἱ τοῖχοι τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου καὶ οἱ λίθοι τοῦ μινωικοῦ «χωρίσματος». Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου ἀφέθηκε ὅμως μάρτυρας μὲ πλάκες δαπέδου ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὁ μινωικὸς Χῶρος 52 (εἰκ. 10), ποὺ ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὸν ρωμαϊκὸ χῶρο I, ἔχει μῆκος 3.75 μ. καὶ πλάτος 2.10 μ. Ἐφθασε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του σὲ ἐπίπεδο βάθους 0.90 μ. Ἡ ἀνατολική του πλευρά, στὰ ὅρια μὲ τὸν παρακείμενο Χῶρο 30, ὀρίζεται πλεον ἀπὸ δύο κίονες γιὰ τοὺς ὁποίους γίνεται λόγος πιὸ κάτω.

Συγκεκριμένα ἀπὸ ἀνασκαφικὴ τομὴ πλάτους 1.40×0.80 μ. ποὺ διενεργήθηκε στὰ μέχρι τώρα ὅρια τοῦ πρώην ρωμαϊκοῦ χώρου I, σὲ σημεῖο ποὺ ἐμφανίζονταν βυθίσματα στὸ ἔδαφος, ἀποκαλύφθηκε ἡ πρώτη, νότια, βάση κίονα (πίν. 125β).

Στὸν χῶρο 52 ἀφαιρέθηκαν τρεῖς διαδοχικὲς στρώσεις ἐπίχωσης συνολικοῦ πάχους 30 ἐκ., δηλαδὴ ἀπὸ βάθος 0.90 ἕως 1.20 μ. Ἀρχικὰ ἀπομακρύνθηκαν μερικοὶ λίθοι μεσαίου μεγέθους, πολλοὶ ἄλλοι ὅμως μεγαλύτεροι πεσμένοι μὲ φορὰ πτώσης ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρὰ εἰσχωροῦσαν βαθύτερα. Ἔτσι ἀπὸ

78. Ἔργον 2010, 56, εἰκ. 59.

Εἰκ. 10. Χῶροι 51 καὶ 30.

βάθος 1.20 μ. παρουσιάζεται πυκνή συγκέντρωση λίθων, μεταξύ τῶν ὁποίων δεσπόζουν δύο μεγάλοι πλακοειδεῖς πὺ καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος τῆς ἔκτασης τοῦ Χώρου 52. Βρίσκονται σὲ βάθος περίπου 1.00 μ. καὶ ἐνδεχομένως ἀποτελοῦν μαζί με τὸν ἰσοβαθὴ πλακοειδὴ λίθο πὺ ἐξέχει ἀπὸ τὸν μάρτυρα τοῦ Χώρου 51 μέρος δαπέδου σὲ σχέση με τοὺς νεοανακτορικούς (ΥΜ ΙΑ) Βόρειο καὶ καὶ Νότιο τοίχους εἴτε με τὸν Ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 51 πὺ ἀνήκει σὲ παλαιότερη οἰκοδομικὴ φάση.

Στὸ ἀνώτερο στρώμα βρέθηκαν λίγα ὀστά καὶ δόντια ζώων. Τὰ συλλεγόμενα ὀστρακα εἶναι ἐπίσης λίγα καὶ εἶναι ἀνάμεικτα μινωικῆς καὶ ρωμαϊκῆς περιόδου με ἐλάχιστα ἐλληνιστικά. Ὡς χαρακτηριστικὰ διακρίνονται τὰ ἑξῆς: δύο τμήματα προχοῆς ἀπὸ προχυτικὸ ἀμφορέα, ἓνα τμήμα στομίου ἡμισφαιρικοῦ ἀγγείου με ἔξω νεῦον χεῖλος μία κοίλη βάση προχοϊδίου, βάση ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου καὶ τμήμα ποδιοῦ χύτρας. Τὰ παραπάνω χρονολογοῦνται

προφανῶς στὴ ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ περίοδο, ἀλλὰ μία ὑψηλὴ δακτυλιόσχημη βάση ἀπὸ μικρὸ ἀγγεῖο (σκύφο), πιθανῶς νεώτερον, ἐλληνικῶν ἱστορικῶν χρόνων καὶ ἡ ὕπαρξὴ ρωμαϊκῶν ὀστράκων ὑποδηλώνει μία διατάραξη τοῦ στρώματος καὶ στὴν περίοδο αὐτή.

Στὰ ἐπόμενα στρώματα ἀπὸ βάθος 1.20-1.50 μ. ἡ κεραμεικὴ εἶναι χονδροειδῆς καὶ λεπτότεχνη μὲ ὄστρακα ἀπὸ μεγάλου καὶ μεσαίου μεγέθους ἀγγεῖα. Χαρακτηριστικὰ δείγματα ἀποτελοῦν λαβὴ πιθανὸν ἀμφορέα καθὼς καὶ βάσεις ἀγγείων καὶ κάποια ρωμαϊκά. Τὸ χῶμα ἦταν ἀνοιχτῆς ἐρυθρᾶς καὶ σκληρῆς σύστασης πλούσια σὲ ἀσβεστολιθικά καὶ σιδηροῦχα πετρώματα. Καὶ σ' αὐτὰ τὰ ἐπίπεδα συνεχίσθηκε ἡ ἀφαίρεση πεσμένων λίθων μικροῦ, μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους. Τὰ ὅσα τὰ ὁποῖα ἐντοπίστηκαν καὶ συλλέχθηκαν ἀνῆκαν σὲ τμήματα μεγαλόσωμου ζώου.

Τὸ πλακόστρωτο τοῦ Δωματίου 52 (πίν. 126β) ἀποκαλύφθηκε μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ τελευταίου στρώματος τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς σὲ βάθος 1.53-1.66 μ. Εἶναι στρωμένο μὲ μικρότερους κατὰ πολὺ πλακοειδεῖς λίθους σὲ σχέση μὲ τοὺς μεγάλους πλακοειδεῖς τῶν πλακόστρωτων τῶν Δωματίων 51 καὶ 50. Οἱ διαστάσεις τῶν πλακοειδῶν λίθων τοῦ πλακόστρωτου κυμαίνονται ἀπὸ 0.38 μ. ἕως 0.63 μ., ἐνῶ παρουσιάζουν κλίση ἡ ὁποία κυμαίνεται ἀπὸ 0.03 μ. ἕως 0.06 μ. σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ Δωματίου 52.

Οἱ διακυμάνσεις τῆς ἐπιφάνειας τοῦ Χώρου 52 ἔχουν ἀποκλίσεις ἀπὸ 0.02 μ. μέχρι 0.10 μ. ποὺ ὀφείλονται προφανῶς στὴν πτώση τῶν μεγάλων λίθων. Τὸ τελικὸ βάθος τοῦ πλακόστρωτου ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3 εἶναι: 1.75 μ. στὴ Β πλευρὰ τοῦ Χώρου, 1.65 μ. στὴ κεντρικὴ περιοχὴ καὶ 1.68 μ. στὴ Νότια πλευρά.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου μὲ τὴν καθαίρεση τοῦ τελευταίου τμήματος τοῦ ἐνδιάμεσου «χωρίσματος» τῶν στρογγυλευμένων λίθων καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ρωμαϊκὸ τοῖχο δὲ στὸ στῶμα πάχους 0.30 μ. συγκεντρώνονται μικρὰ τμήματα ὀστέων καὶ ἐλάχιστη κεραμεικὴ μινωικῶν χρόνων. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἐμφάνιση χάσματος προκάλεσε τὴν ἔρευνα σὲ τομὴ ἀρχικῶν διαστάσεων 2.50×1.20 μ. σὲ ἀρχικὸ βάθος 1.18 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς τομῆς ἐντοπίζονται ἀρκετοὶ ἀσβεστόλιθοι μεσαίου μεγέθους μὲ ἔντονα ἔχνη καύσης οἱ ὁποῖοι ἀφαιροῦνται. Τὸ χῶμα εἶναι σκουροκαστανῆς σύστασης μὲ σποραδικὰς μεγάλες συγκεντρώσεις κάρβουνου, δείγμα τοῦ ὁποίου συλλέχθηκε. Χαρακτηριστικὸ εὑρημα ἀποτελεῖ πῆλινο ἀντικείμενο

μέ διαμπερή όπή ένώ ή κεραμεική σ' αυτό τό σημείο άποτελείται από όστρακα λεπτότεχνα και χονδροειδή μινωικών, έλληνικών, και ρωμαϊκών χρόνων.

Κατά τή διερεύνηση του χάσματος στη ΝΔ πλευρά τής τομής σέ βάθος 1.51 μ. από τό ΣΣ του Τομέα 3, μεταξύ των χώρων 50 και 30 έντοπίστηκε ή πρώτη βάση κίονα (πίν. 125β), ή οποία έδράζεται πάνω σέ λαξευμένο τετραγωνισμένο πλακοειδή λίθο. Η κυκλική, σχεδόν άκέραιη βάση έχει διάμετρο 0.51 μ. ένώ ό πλακοειδής λίθος είναι διαστάσεων 0.60 μ. επί 0.65 μ. και ύψους 0.30 μ. και βρίσκεται σέ βάθος 1.69 μ. Μετά τήν άποκάλυψη τής βάσης του κίονα προεκτείνεται ή τομή προς Βορρά μέ σκοπό τήν διερεύνηση του χώρου. Από τό σημείο αυτό συλλέχθηκε άδρή και λεπτότεχνη κεραμεική μινωικών χρόνων καθώς και διάσπαρτα όστά.

Σέ εύθύγραμμη άπόσταση 2.30 μ. βόρεια τής πρώτης βάσης, σέ βάθος 1.40 μ. από τό ΣΣ του Τομέα 3, κάτω από μεγάλους πλακοειδείς λίθους του ΒΔ μάρτυρα και τμήμα ρωμαϊκού λιθόστρωτου μέ μικρές πλάκες, πού βρίσκονταν στη ΒΔ άκριβώς γωνία του Χώρου 30 πού άποτελεί και όριο του Δωματίου 52, άποκαλύπτεται τμήμα δεύτερης βάσης κίονα (πίν. 126α). Από τήν καθáίρεση του ρωμαϊκού λιθόστρωτου προέρχεται κεραμεική άνάμεικτη ρωμαϊκών και μινωικών χρόνων. Η δεύτερη αυτή βάση κίονα βρέθηκε (πίν. 126β) σέ έπαφή μέ τόν Βόρειο τοίχο, και σέ άμιγές μινωικό στρώμα άνατολικά του, μέ όστρακα μεσαίου μεγέθους άγγείων μεταξύ των όποίων πρόχους και βάση πρώιμης καρποδόχης⁷⁹. Ο νότιος κίονας έδράζεται επίσης σέ μεγάλη λαξευμένη πλάκα. Οί διαστάσεις της είναι 0.60 μ. επί 0.61 μ. Τό σωζόμενο ύψος και των δύο βάσεων κίωνων είναι 0.25 μ. Η διάμετρος τής δεύτερης βάσης κίονα είναι 0.46 μ. ένώ τής πρώτης βάσης είναι 0.51 μ.⁸⁰

Η εύθύγραμμη διάταξη των δύο βάσεων κίωνων τεκμηριώνει πλέον τήν ύπόθεση ότι υπήρχε κιονοστοιχία μεταξύ του Χώρου 30 και του Δωματίου 52

79. Βλ. για τόν παλαιότατο αυτό τύπο EVANS, *PM I* εικ. 17 ύπονεολιθικών χρόνων· αλλά γνωρίζουμε παλαιονακτορικά από τά Μάλια, βλ. πιο πάνω.

80. Για τόν τύπο τής βάσης μέ τήν όρθογώνια πλάκα βλ. J. SHAW, ό.π. (σημ. 44) 122 εικ. 148Α από τή δεξαμενή καθαυμένων τής Κνωσού. Άκόμη βλ. J. SHAW - M. SHAW, *Kommos*, vol. V (Princeton 2006) 1038-1039, πίν. 1, 136 h, ι, 1, 138 και 1031, πίν. 127.

(πίν. 127α) ἀπὸ τὰ μινωικά χρόνια καὶ ὅτι τὸ χώρισμα ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς ΤΧδ καὶ τοὺς στρογγυλεμένους λίθους χτίστηκε πάνω στὸ ἤδη ὑπάρχον προστώω μὲ κίονες, δυτικά τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε βωμός. Οἱ δύο βάσεις κίωνων ἀποτελοῦν τὸ ἀνατολικὸ ἀνασκαφικὸ ὄριο τοῦ Δωματίου 52.

Στὸ κέντρο τοῦ Δωματίου 52 ἓνας μεγάλος πλακοειδὴς λίθος διαστάσεων 1.02 μ. ἐπὶ 0.93 μ., ποὺ εἶχε ἐντοπιστεῖ στὰ παραπάνω στρώματα ἀποτελεῖ μέρος κεντρικῆς λιθοκατασκευῆς μὲ συνεχὴ καὶ στὸ μεγαλύτερο μέρος της συμπαγὴ δόμηση (πίν. 127β). Τὸ συνολικὸ τῆς ὕψος εἶναι 0.60 μ. καθὼς θεμελιώνεται στὸ πλακόστρωτο τοῦ Δωματίου 52 ποὺ ἀποκαλύφθηκε πλήρως μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀφαίρεσης τοῦ κατώτερου στρώματος. Πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ βωμοῦ βρέθηκε ὄστρακο ἀπὸ κύπελλο μὲ ταινίες κόκκινες καὶ γενικά ὄστρακα ἀπὸ λεπτὰ μινωικά ἀγγεῖα. Τὰ λοιπὰ ὄστρακα ποὺ ἐντοπίζονται καὶ συλλέγονται γύρω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ λιθοκατασκευὴ εἶναι κυρίως λεπτότεχνα ἀλλὰ καὶ χονδροειδῆ μερικά ἐκ τῶν ὁποίων φέρουν καὶ ἐλάχιστη διακόσμηση καὶ ἐντοπίζονται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του. Εἶναι ὅλα μινωικά ποὺ χρονολογοῦν τὴν λιθοκατασκευὴ- βωμὸ στὴ μινωικὴ περίοδο. Στὰ εὐρήματα συμπεριλαμβάνονται καὶ τρία τμήματα πιθανὸν θραυσμένα ἀπὸ εἰδώλιο χωρὶς ὥστόσο νὰ ἔχει διευκρινιστεῖ ἡ χρῆσή τους. Ἐπίσης στὴ νότια πλευρὰ τῆς κεντρικῆς λιθοκατασκευῆς ἐντοπίστηκαν συγκεντρωμένα μεγάλα ὄστρακα καδόσχημου ἀγγείου ποὺ ἡ χρῆσή του σχετίζεται μὲ τὴν κεντρικὴ κατασκευὴ καὶ τὴ λειτουργία της. Ἡ κατασκευὴ αὐτή, πιθανῶς τῆς τελευταίας παλαιοανακτορικῆς περιόδου, μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν βωμὸ ποὺ εἰκονίζεται σὲ λίθινο ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν Κνωσό⁸¹, ὁ ὁποῖος ἔχει κέρατα καθοσιώσεως καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ἑβανς⁸² λέγει ὅτι δὲν θὰ ἦταν βέβαιο ὅτι εἶναι βωμός, ἂν δὲν βρίσκονταν διπλὰ κέρατα ἐπάνω σὲ αὐτόν. Εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ βωμὸς τοῦ λίθινου ἀγγείου εἶναι μπροστὰ ἀπὸ τοῖχο, ὅπως ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ Χώρου 52;

Τὰ ὅσα ποὺ συλλέγονται γύρω, κυρίως ὅμως στὴ δυτικὴ καὶ νότια πλευρὰ τῆς κεντρικῆς λιθοκατασκευῆς- βωμοῦ, εἶναι τὰ περισσότερα μεγάλα τμήματα μεγάλωσμου ζώου πιθανὸν βοοειδοῦς καθὼς ἐπίσης καὶ ἐλαφιοῦ ἐνῶ ὀρισμένα ἐξ αὐτῶν φέρουν ἔντονα ἴχνη καύσης. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἐντοπισμοῦ

81. A. EVANS, Mycenaean tree and Pillar cult, *JHS* 21, 1901, 102-103 εἰκ. 2.

82. Ὁ.π. 102.

ὁστῶν μεγάλῳσμων ζῳῶν γύρω ἀπὸ τῆ λιθοκατασκευῆ καὶ μεγάλου καδῶ-
σχημου ἀγγείου στὴ νότια πλευρά, πού εἶναι σύννηθες στὶς αἵματηρὲς θυσίαις,
καθὼς καὶ ἡ ὀρθογώνια σταθερὴ δόμηση τῆς ἴδιας τῆς λιθοκατασκευῆς στὸ
κέντρο τοῦ Χώρου ὁδηγοῦν στὴ σταθερὴ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ βωμό.

Στὴ ΒΔ πλευρὰ ἡ κεντρικὴ λιθοκατασκευὴ παρουσιάζει σχετικὴ ἀποδό-
μηση πεσμένων λίθων οἱ ὁποῖοι πιθανὸν νὰ ἀποτελοῦσαν πρόσθετο τμήμα-
κρη-
πίδωμα. Τὸ βάθος θεμελίωσης τῆς λιθοκατασκευῆς διαφέρει λόγῳ τῆς ἀνισόπε-
δης ἐπιφάνειας τοῦ πλακόστρωτου καὶ ἔχει διακυμάνσεις στὶς τέσσερις πλευρὲς
του. Τὸ σημεῖο θεμελίωσής της ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3 εἶναι: 1.59 μ. στὴ Β
πλευρὰ, 1.60 μ. στὴ Ν πλευρὰ, 1.68 μ. στὴν Α πλευρὰ, 1.66 μ. στὴ Δ πλευρὰ.

Χῶρος 30

Ὁ Χῶρος 30 βρίσκεται στὸ ἀνατολικότερο (εἰκ. 6, 10) ὄριο τοῦ Κεντρι-
κοῦ κτηρίου τῆς Ζωμίνθου, κοντὰ στὸν Χῶρο 52 μὲ τὸ ὁποῖο χωρίζεται πλέον
μέσω τῶν δύο βάσεων κιόνων, οἱ ὁποῖες ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ τὸν
ρωμαϊκὸ ΤΧδ καὶ τὴ σειρὰ τῶν στρογγυλεμένων λίθων πού ἀποτελοῦσαν
πιθανὸν μινωικὸ «χώρισμα».

Σημειώνεται ὅτι ρωμαϊκὸς ΤΧδ πού ἀφαιρέθηκε εἶχε διαστάσεις 2.68 μ.
καὶ ἐκτεινόταν ἀπὸ Βορρὰ πρὸς τὸ κέντρο τοῦ Χώρου 30. Τὸ χώρισμα ἀπὸ
στρογγυλεμένους λίθους ἐκτεινόταν ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τὸ νότιο τμήμα τοῦ
χώρου 52, καὶ εἶχε μῆκος 3.52 μ. Ἀπὸ τὴν καθαίρεση τοῦ Τοίχου δ συλλέχθη-
καν μικρὰ καὶ μεσαῖα ὄστρακα ἀδρῆς καὶ λεπτότεχνης μινωικῆς κεραμεικῆς
καὶ τμήμα πρόχου. Συλλέχθηκαν ἐπίσης διάσπαρτα ὀστά.

Στὴ ΒΔ πλευρὰ τοῦ Χώρου 30 ἀφαιρέθηκαν ἐπίσης μάρτυρες (δύο σωροὶ
λίθων) σύγχρονοι τοῦ ρωμαϊκοῦ Τοίχου δ, ἀπὸ ὅπου προῆλθε ἀνάμεικτη
μινωικὴ καὶ ρωμαϊκὴ κεραμεικὴ, ὄστρακα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους καθὼς
καὶ πιθανὸ ἐπεξεργασμένο τμήμα λίθινου εἰδωλίου ζῳου. Χαρακτηριστικὸ
δειγμα ρωμαϊκῆς κεραμεικῆς ἀποτελεῖ τμήμα λαβῆς ρωμαϊκοῦ λύχνου καθὼς
καὶ τμήμα μυροδοχείου τοῦ 2ου - 1ου π.Χ. αἰ.⁸³

83. Πρβ. Μ. ΕΓΓΛΕΖΟΥ, *Ἑλληνιστικὴ κεραμεικὴ Κρήτης* (Αθήνα 2005) 88, πίν.
98 ἀρ. 387.

Οἱ διαστάσεις τοῦ Χώρου 30 εἶναι οἱ ἀκόλουθες: 5.26 μ. στὴν πλευρὰ τοῦ Β τοίχου, 5 μ. στὴν πλευρὰ τοῦ Ν τοίχου, 6.20 μ. στὴ Δ πλευρά.

Ὁ Χῶρος 30 ἀνασκάφηκε σὲ 7 στρώσεις τὸ πάχος τῶν ὁποίων κυμαίνεται ἀπὸ 0.10 ἕως 0.20 μ., συμπεριλαμβανομένων καὶ τῆς ἀφαίρεσης τῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων. Ἡ ἀνασκαφή ξεκίνησε μὲ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων τοῦ χώρου σὲ βάθος 0.20 μ. στὴ Β πλευρά, 0.30 μ. στὸ κέντρο τοῦ Χώρου, μὲ ἀποκλίσεις κατὰ 0.10 ἕως καὶ 0.15 μ. λόγω κατωφέρειας τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους (ὑπαρξὴ ἀσφένταμου στὴ Ν πλευρὰ τοῦ Χώρου 30).

Κατὰ τὴν ἀφαίρεση ἐπιφανειακῶν χωμάτων συλλέχθηκε ἄδρῃ χονδροειδῆς κεραμεικὴ —κυρίως ὄστρακα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους—, ἐνῶ ἐντοπίζονται καὶ σύγχρονα ἀπορρίμματα καὶ ἄρκετὸ πάχος κάρβουνων, κυρίως στὴ ΝΔ πλευρὰ τοῦ χώρου. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ πρώτου στρώματος συλλέγεται χονδροειδῆς κυρίως κεραμεικὴ: μεγάλα, μεσαῖα καὶ μικρὰ ὄστρακα διαφόρων περιόδων μινωικὰ καὶ ρωμαϊκὰ μὲ χαρακτηριστικὰ δείγματα τμήμα ρωμαϊκοῦ λυχναριοῦ⁸⁴ καθὼς καὶ τμήμα ἀπὸ λαβὴ ἀττικοῦ ἐλληνιστικοῦ κανθάρου ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ χώρου καὶ ἔχει σχέση μὲ τμήμα κανθάρου ποὺ βρέθηκε κοντά, στὴ ΝΑ πλευρὰ τοῦ χώρου (βλ. πιὸ κάτω). Στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐντοπίζονται ἐπίσης μεγάλες συγκεντρώσεις κάρβουνου οἱ ὁποῖες συνεχίζονται στὴν ἴδια περιοχὴ καὶ στὰ ὑποκείμενα στρώματα στὸ σημεῖο μεταξὺ τοῦ χώρου 52 καὶ 30, δηλαδὴ στὴν περιοχὴ ποὺ ἐντοπίστηκε ἡ πρώτη (Νότια) βάση κίονα (βλ. χῶρο 52).

Ἀνάμεσα στὶς μεγάλες συγκεντρώσεις κάρβουνου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα μὲ διάμετρο 0.03 μ. μὲ ἰσχυρὰ ὀξειδωμένη ἀνάγλυψη ἐπιφάνεια. Στὴ ΒΔ καὶ ΒΑ πλευρὰ τοῦ χώρου συλλέχθηκαν διάσπαρτα ὀστά. Στὸ ἴδιο βάθος ἔγινε ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ ἀφαίρεση τῶν χωμάτων τοῦ Βόρειου Τοίχου γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῶν δόμων του.

Ἀκόμη διερευνήθηκε ἡ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου ὅπου πιθανὸν ὑπάρχει ἄνοιγμα ποὺ δὲν ἀνασκάφηκε τὸ 2011, ὑπόθεση ποὺ θὰ διαπιστωθεῖ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ συλλέχθηκε εἶναι χονδροει-

84. Βλ. ἀντίστοιχα Κρητικοῦ ἐργαστηρίου σὲ Συλλ. Μητσοτάκη, ὅ.π. 299 κέ.

δῆς, μὲ χαρακτηριστικότερα μινωικὰ δείγματα, ἓνα τμήμα λαιμοῦ μεσαίου μεγέθους ἀγγείου καὶ δύο βάσεις ἄωτων κωνικῶν κυπέλων μαζί μὲ ὄστρακα ἑλληνιστικῆς περιόδου καὶ διάσπαρτα ὀστά.

Σὲ δύο βαθύτερα στρώματα, πάχους 0.10 μ. τὸ χῶμα εἶναι σκουροκάστανης καὶ ἐλαφρῶς μαλακῆς σύστασης, μὲ μικροὺς ἀσβεστόλιθους καὶ κάποιες συγκεντρώσεις κάρβουνου.

Ἀπὸ τὴν κεντρικὴ καὶ νότια κυρίως πλευρὰ τοῦ χώρου 30 ἀφαιρέθηκαν ἀρκετοὶ πεσμένοι λίθοι μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους. Ἀπὸ τὰ στρώματα αὐτὰ προῆλθε ἀνάμεικτη ἐπίσης κεραμεικὴ: μινωικὴ ὅπως τμήμα ἀνοικτοῦ ἀγγείου μὲ κωνικὴ βάση, καὶ ἑλληνιστικὴ. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων βρέθηκε τμήμα μελαμβαφοῦς ἑλληνιστικοῦ κανθάρου μὲ αὐλακες (πίν. 128α) στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ χώρου⁸⁵ καὶ ρωμαϊκὴ. Ἐπίσης βρέθηκαν δύο μεταλλικὰ ἀντικείμενα ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων. Τὸ πρῶτο ἓνας σιδερένιος ἥλος διαστάσεων 0.06 μ. ἐπὶ 0.02 μ., τὸ δεύτερο εἶναι ἓνα χάλκινο ἐνώτιο (πίν. 128β) μικρῶν διαστάσεων ποὺ ἐντοπίστηκε στὴ νότια πλευρὰ τοῦ χώρου.

Στὸ κέντρο τοῦ χώρου βρέθηκε χάλκινος κρίκος (πίν. 128γ) διαμέτρου 0.25 μ., ὁ ὁποῖος ἦταν ἀρκετὰ κοντὰ στὸ χάλκινο ἐνώτιο ποὺ βρέθηκε λίγο ὑψηλότερα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ἰδιαίτερα ἡ χάλκινη αἰχμὴ βέλους ποὺ εἶχε βρεθεῖ τὸ 2009 στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 29⁸⁶, δηλαδὴ μεταξὺ τῶν Χώρων 51 καὶ 52. Στὴ Ν πλευρὰ τοῦ Χώρου 30 συλλέγονται ἐπίσης συνανήκοντα ὄστρακα ἀγγείου καὶ τμήματα πιθανότατα πρόχου ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται ἡ βάση καὶ τμήματα τοῦ σώματος.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ Νότιου τοίχου τοῦ χώρου 30 ἀνεδείχθη δεύτερος παράλληλος στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ του, μήκους 4 μ. ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ δωμάτιο 52 μέχρι τὸν Χῶρο 30. Ὄνομάζεται ΤΧΓ (πίν. 129α) καὶ εἶναι σύγχρονος τῶν παλαιότερων τοίχων ΤΧΑ καὶ ΤΧΒ τῶν χώρων 50- 52. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ του ἐντοπίζεται μινωικὴ κεραμεικὴ.

85. Γιὰ τὸν ἑλληνιστικὸ κανθάρο ποὺ ἀνήκει στὸν 3ο π.Χ. αἰ. πρβ. Μ. ΕΓΓΑΕΖΟΥ, ὁ.π., πίν. 10, ἀρ. 90.

86. Ἔργον 2009, 71, εἰκ. 74.

Στὸν Ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 30, ποὺ ἀποτελεῖ ὄριο τῆς ἀνασκαφῆς, πραγματοποιήθηκε καθαρισμὸς γιὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ἀφοῦ ἀφαιρέθηκαν πεσμένοι ὀγκόλιθοι καὶ μεγάλοι λίθοι. Συλλέχθηκε κεραμεικὴ, κυρίως ὄστρακα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους λεπτότεχνα μινωϊκῆς περιόδου. Μετὰ τὸν καθαρισμὸ ὁ Ἀνατολικὸς Τοῖχος τοῦ χώρου 30 ἀποκαλύφθηκε μέχρι βάθος 1.04 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα 3 χωρὶς νὰ ἐξαντληθεῖ ἡ ἔρευνά του.

Ἡ ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων ἀπὸ βάθος 1.26 μ. (βόρεια πλευρὰ) μέχρι 1.36 μ. (κέντρο) ἀπὸ τὸ ΣΣ τοῦ Τομέα συνδέεται μὲ τὴν ἀφαίρεση τῶν μεγάλων ἀκανόνιστα πεσμένων λίθων διαστάσεων 0.45 μ. ἕως 1.20 μ. σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ Χώρου 30, ποὺ βρίσκονται στὸ ἴδιο βάθος ποὺ εἶχαν βρεθεῖ μεγάλοι καὶ μεσαίου μεγέθους πεσμένοι λίθοι στοὺς Χώρους 50, 51, 52. Συλλέγεται ρωμαϊκὴ κεραμεικὴ, ἐλληνιστικὰ μελαμβαφή, ἄδρη καὶ λεπτότεχνη μινωϊκὴ κεραμεικὴ ἀπὸ μελαμβαφή κύπελλα μὲ κάθετα τοιχώματα ἢ ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφὲς κύπελλο κοσμούμενο μὲ σειρά ἀπὸ λευκὰ S κοσμήματα MM Ιβ Περιόδου⁸⁷.

Τὸ χῶμα διαφοροποιήθηκε ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ προηγούμενα στρώματα παραμένοντας σκουροκάστανης ἀλλὰ περισσότερο ἀμμώδους σύστασης. Συλλέχθηκαν ἐπίσης διάσπαρτα ὀστά. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ Χώρου 30 βρέθηκε πῆλινο κέρατο ταύρου (πίν. 128δ) μὲ μινωϊκὴ κεραμεικὴ, ὄστρακα μικροῦ, μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, χονδροειδῆ καὶ λεπτότεχνα, μεταξὺ τῶν ὁποίων βάση καρποδόχης ὅμοιας μὲ αὐτὲς ποὺ βρέθηκαν στὸν χῶρο 51⁸⁸. Τὸ πῆλινο κέρατο δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ τμῆμα εἰδωλίου-ρυτοῦ ἀπὸ τὴν Ζώμινθο. Σὲ παλαιότερη ἀνασκαφικὴ περίοδο βρέθηκε στὸ κτήριο κέρατο αἰγάγου καὶ πῆλινο εἰδῶλιο χοίρου ποὺ δείχνουν ἴσως τοπικὴ λατρεία μὲ ὀρισμένο τυπικόν.

Στὴ Β πλευρὰ τοῦ ἴδιου ἐπιπέδου τοῦ Χώρου 30 βρέθηκε βάση πιθανὸν κύλικας μαζὶ μὲ συνανήκοντα ὄστρακα. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ συλλέγεται ἀποτε-

87. Πρβ. J. SHAW - M. SHAW, ὁ.π. 338, 1100j, h, I, group A.

88. ΠΑΕ 2010, πίν. 85β. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος τῆς τραχιᾶς καρποδόχης ἀπαντᾷ στὰ Μάλλια H. VAN EFFENTAIRES, *Mallia I* (Roma 1980) 29 εἰκ. 41 καὶ 238, εἰκ. 329 ἀπὸ τὴν ΠΜ ΙΙ περίοδο.

λείται από όστρακα διαφορετικών εποχών. Στο τελευταίο για το 2011 επίπεδο συλλέχθηκε επίσης άδρη και λεπτότεχνη κεραμική. Χαρακτηριστική είναι βάση μινωικής καρποδόχης καθώς και μεσαία τμήματα όστων πιθανόν μεγάλωμου ζώου. Το τελικό βάθος του Χώρου 30 από το ΣΣ του Τομέα μετά τη λήξη της φετινής άνασκαφικής περιόδου είναι: 1.73 μ. στη Δ πλευρά, 1.58 μ. στην Β πλευρά, 1.51 μ. στην Α πλευρά, 1.49 μ. στη Ν πλευρά. Η άνασκαφή δέν έξαντλήθηκε στρωματογραφικά στον χώρο αυτό.

Άπό το πλήθος των όστων μεγάλων ζώων γεννᾶται ή υπόθεση μήπως ό χώρος ήταν χώρος θυσιών, σέ συνδυασμό με τόν βωμό στο άνατολικό προστώο. Η εύρεση πήλινου κέρατου από ρυτό ταύρου ένισχύει αυτή την άποψη ή όποία θα έξετασθει σέ επόμενη άνασκαφική περίοδο.

Οί Χῶροι 50-52 όπως διαπιστώθηκε από την άνασκαφή του 2011 άνήκουν σέ ένα σημαντικό ισχυρό παλαιοανακτορικό κτήριο που έκτείνεται σέ όλες τίς κατευθύνσεις (πίν. 129β).

Τομέας 4

Η άνασκαφική έρευνα στη βόρεια πρόσοψη του Κεντρικού Κτηρίου της Ζωμίνθου είχε ξεκινήσει ήδη από τη δεκαετία του '80, συγκεκριμένα το 1983⁸⁹. Συνεχίστηκε το 2006⁹⁰ και το 2007⁹¹. Στο άνατολικό τμήμα του Διαδρόμου και της βόρειας εισόδου (Χῶρος 10) είχαν άποκαλυφθει δωμάτια με καλής ποιότητας κονιάματα. Στο βόρειο τμήμα, από δυτικά πρὸς τὰ άνατολικά βρίσκονται δύο δωμάτια με παράθυρο (Χῶροι 9 και 8), και άλλα δύο τυφλά (Χῶροι 7 και 4). Τὰ άνεσκαμμένα το 2011 δωμάτια είναι τὰ δύο μεσαία, δηλαδή το 7 και το 8 (είκ. 1).

Στο Δωμάτιο 7 ή άνασκαφή είχε σταματήσει σέ ένα στρώμα κονιάματος το όποιο φαίνεται πὸς έχει κυλήσει ή πέσει από ψηλά. Το τμήμα του που κάλυπτε το νότιο μισό του χώρου άποκόπηκε και άφαιρέθηκε το 2007⁹².

89. ΠΑΕ 1983, 495-6.

90. ΠΑΕ 2006, 122-125, πίν. 80-83 τότε χῶροι 6-6α.

91. ΠΑΕ 2007, 58-65, πίν. 46-51, χῶροι 7 και 8 όπως το 2011.

92. Ό.π., 58-60, πίν. 46, 47α.

Κάτω ἀπὸ αὐτὸ ἦρθε στὸ φῶς ἓνα πολὺ καλῆς ποιότητος καὶ κατασκευῆς πλακόστρωτο δάπεδο, τὸ ὁποῖο εἶναι σαφῶς κατακρημνισμένο ἀπὸ πάνω ὄροφο.

Στὸ Δωμάτιο 8 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μία ἡμικυκλική κατασκευὴ στὸν δυτικὸ τοῖχο, πρόχειρα κατασκευασμένη μὲ εὐμεγέθεις λίθους τοποθετημένους σὲ ὀρθή θέση, σὲ μία ἢ δύο σειρές. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ ἦταν δυσερμήνευτη, καθὼς δὲν ἔδωσε κάποια εὐρήματα ἢ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρῆση τῆς. συζητεῖται πὺ ἀνω.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Δωματίων 7 καὶ 8 κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἔχει ὡς στόχο τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ στρώματος τῶν κονιαμάτων στὸ Δωμάτιο 7 καὶ ἀκολουθῶς τὴν ἀφαίρεσή τους ἀπὸ τὸν χῶρο, ὥστε νὰ μεταφερθοῦν ἀσφαλῆ στὸ ἐργαστήριο, καθὼς καὶ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ Δωμάτιο 8, ὅπου ἀναμένεται παρόμοια εἰκόνα.

Δωμάτιο 7

Τὰ ἀποκαλυφθέντα καὶ ἀφαιρεθέντα κονιάματα τοῦ 2007 δὲν ἦταν παρὰ μόνον ἓνα μικρὸ μέρος τῶν κονιαμάτων πού βρίσκονταν στὸ Δωμάτιο 7. Ἡ ἀνασκαφὴ τὸ 2011 ἄρχισε ἀποκαλύπτοντας, ἀφενός, στὸ νότιο μιστὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τὸ ὁποῖο εἶχε πέσει λοξὰ καὶ μόνον ἡ κορυφὴ ἦταν ὀρατὴ πάνω στὸν νότιο τοῖχο (πίν. 130α). Τὸ βόρειο μιστὸ τοῦ δωματίου πού εἶχε ἀφεθεῖ ἄσκαφο γιὰ τὴν προστασία τῶν ὑπολοίπων κονιαμάτων ἄρχισε νὰ καθαρίζεται συστηματικὰ τὸ 2011.

Ἡ εἰκόνα πού ἀποκαλύφθηκε σύντομα ἦταν ἐνός δαπέδου σκεπασμένου μὲ ἐπάλληλες στρώσεις κονιαμάτων (πίν. 130β). Μεταξὺ τῆς πρώτης καὶ παχύτερης στρώσης καὶ τοῦ λιθόστρωτου μεσολαβοῦσε ἓνα στῶμα χρώματος, πάχους ἔως 0.06 μ., πού περιεῖχε λίγη κεραμεικὴ, μὲ ἓνα χαρακτηριστικὸ ὄστρακο ἀπὸ κύπελλο βαμμένο κόκκινο μέσα ἔξω, καὶ ὀριζόντιο χεῖλος καθὼς καὶ λίγα τμήματα ὀστών. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὑποδεικνύουν τὸ ἐνδεχόμενο τὸ κονίαμα νὰ ἀποτελοῦσε τὸ δάπεδο ἄλλου ὀρόφου, ψηλότερα ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο. Ἡ θέση λίθων καὶ κονιαμάτων πάντως δείχνουν πὼς ἔπεσαν μαζί. Κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο συλλέχθηκαν μάζες κονιαμάτων, ἐνῶ οἱ λίθοι ἀπουσίαζαν. Κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου ἡ εἰκόνα ἦταν παρόμοια. Φαίνεται ὅτι ὅπως ἔπεσε τὸ δάπεδο, κρέμασε ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο, ἀφήνοντας ἓνα κενὸ βόρεια. Ἡ κατηφορικὴ κλίση τοῦ δαπέδου πρὸς τὸν Βορρὰ ὑποδεικνύει τὴν αἰτία πού ἔπεσαν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Προφανῶς τὰ δοκάρια πού συγκρα-

τοῦσαν τὸν ὄροφο κρέμασαν στὸ ἐσωτερικὸ βυθιζόμενα στὸ βόρειο τμήμα. Στὸ ἴδιο περίπου ὕψος βρίσκονται μεγάλος λίθος στὸ μέσο τοῦ βόρειου τοίχου καὶ λίθος ποὺ εἰσέχει στὴ ΒΔ γωνία μὲ τὶς σχιστολιθικὲς πλάκες ποὺ παραμένουν σὲ κάθετη θέση πάνω στὸν νότιο τοῖχο, ἐπιτρέποντας κάποιες ὑποθέσεις γιὰ τὸ ὕψος στὸ ὁποῖο θὰ στηρίζονταν τὰ δοκάρια.

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ ὁρισμένα σημεῖα τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ δωματίου ἡ ἀνασκαφή ἔφτασε σὲ βάθος μεγαλύτερο ἔως καὶ κατὰ 0.09 μ., δηλ. βρίσκονται βαθύτερα ἀπὸ τὴν κρηπίδα τῆς πρόσοψης. Ἐπομένως, τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου θὰ πρέπει νὰ βρίσκεται ἀκόμα βαθύτερα, τουλάχιστον 0.03-0.04 μ., ἀφοῦ τὸ μέγιστο βάθος ποὺ μετρήθηκε ἐπάνω σὲ πλάκα πάχους 0.03-0.04 μ. ἦταν 2.13 μ.

Οἱ ὑπόλοιπες στρώσεις κονιάματος βρίσκονταν ἐπάνω ἀπὸ τὴν πρώτη σὲ μικρὰ ἢ μεγάλα κομμάτια ἢ ἀκόμα καὶ μάζες. Τὰ κομμάτια αὐτὰ καθαρίζονταν καὶ στερεώνονταν ἐπὶ τόπου μὲ τὴ χρήση στερεωτικοῦ ὕλικου (paraloid) (πίν. 131α) ὥστε νὰ μὴ θρυμματιστοῦν κατὰ τὴν ἀφαίρεση καὶ μεταφορά τους. Ὅποτε χρειάζονταν οἱ ἐπιφάνεια τῶν κονιαμάτων ἐπενδύονταν μὲ γάζα γιὰ νὰ συγκρατηθεῖ. Ἡ ἀφαίρεση ἔγινε σταδιακά. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ περισσότερα εἶναι χονδροειδῆ κομμάτια. Ἐπιβεβαιωμένα δηλαδὴ κονιάματα δαπέδου. Ξεχωρίζει τμήμα κονιάματος ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα ποὺ εἶναι ἓνα μικρὸ κομμάτι κονιάματος τοίχου καὶ φέρει ἐρυθρὸ χρῶμα. Ἐνα σχετικὰ μεγάλο τμήμα κονιάματος τοίχου ἔχει μελανὴ ἐπιφάνεια. Ἰχνη μελανοῦ χρώματος φέρει καὶ τὸ κονίαμα δαπέδου, σὲ κομμάτι τοῦ ὁποῖου βρέθηκε ἐρυθρὸ χρῶμα καὶ ἴχνος ἀπὸ σχοινί.

Τὸ στρώμα χώματος ποὺ κάλυπτε τὰ κονιάματα ἀπέδωσε λίγη κεραμεικὴ ἀλλὰ καλῆς ποιότητος μὲ χαρακτηριστικὸ τμήμα ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ διακόσμηση χελωνίου (Ripple), τμήμα μικροῦ πίθου μὲ ἀνάγλυφη ταινία, προχοή γεφυρόστομου, λεπτὸ ὄστρακο ἀπὸ κύπελλο μὲ ὀριζόντιο χεῖλος, χεῖλος ἀπὸ χύτρα, λιγοστὰ τμήματα ὀστέων, ἀρκετὰ μικρὰ κομμάτια κάρβουνου καθὼς καὶ δύο ψήγματα χάλκινου ἀντικειμένου. Ἐπίσης συλλέχθηκαν δύο δείγματα χρωστικῆς ὕλης, ἓνα γαλαζωπὸ καὶ ἄλλο ἓνα παρόμοιο, ἀλλὰ πολὺ πιὸ εὐθρυπτο. Στὸν χώρο βρέθηκαν πέντε ἀγγεῖα, ὅλα στὸ ἐπίπεδο τῶν κονιαμάτων τοῦ δαπέδου, ὑποδηλώνοντας ὅτι ἀνῆκαν στὸν ἄνω ὄροφο. Τὰ τρία ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκαν ἀκριβῶς ἐπάνω στὸ κονίαμα (πίν. 131β), μεταξὺ τῶν λίθων στὴ ΒΑ γωνία, καὶ μπροστὰ στὸ ἄνοιγμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου, καταπλακωμένα ἀπὸ λίθο. Ἡ κεραμεικὴ ἀνήκει στὴν ΓΜ 1Α περίοδο.

Τὸ πλακόστρωτο δάπεδο ποὺ ἀποκαλύφθηκε εἶναι πολὺ καλῆς κατασκευῆς (πίν. 132α). Εἰδικότερα στὸ νότιο τμήμα ποὺ ἡ πτώση ἦταν χαμηλότερη καὶ συνεπῶς ἡ διατήρηση καλύτερη, εἶναι ἐμφανές ὅτι ἦταν ἰδιαίτερα προσεγμένο, ἐφ' ὅσον οἱ λίθοι εἶναι ἐντυπωσιακὰ καλὰ ἀρμοσμένοι καὶ τὰ κενὰ ἐλάχιστα. Γίνεται μικτὴ χρῆση λίθων, πράσινων σχιστόλιθων καὶ ἀσβεστόλιθων. Οἱ διαστάσεις τῶν λίθων κυμαίνονται ὡς πρὸς τὸ μῆκος μεταξύ 0.08 μ. καὶ 0.058 μ., πλάτους μεταξύ 0.04 μ. καὶ 0.036 μ. καὶ πάχους ἀπὸ 0.02 μ. ἕως καὶ 0.05 μ.

Σὲ μικρὸ βάθος (ἕως 1.68 μ. ἀπὸ τὸ SS2) ἀνασκάφηκε καὶ ἡ ἐλεύθερη ἀπὸ λίθους περιοχὴ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ χώρου. Ἐδῶ ἐπαναλήφθηκε ἡ ἐντονη παρουσία κονιαμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα συλλέχθηκαν τρία. Ἡ λεπτὴ καὶ ἐπίπονη ἐργασία τῆς ἀφαίρεσης κονιαμάτων σ' αὐτὸ τὸν χώρο θὰ συνεχισθεῖ σὲ ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Δωμάτιο 8

Τὸ ἀνατολικὸ ἀπὸ τὰ δύο δωμάτια μὲ παράθυρο ἔχει ὀνομαστεῖ Δωμάτιο 8. Ὁ χώρος αὐτὸς εἶχε ἐρευνηθεῖ ἀνασκαφικὰ κατὰ τὸ ἔτος 2007⁹³. Τότε ἤδη εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μία ἡμικυκλικὴ λιθοκατασκευὴ⁹⁴ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο, ποὺ κατελάμβανε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ χώρου. Ὁ χαρακτήρας τῆς καὶ ἡ χρῆση τῆς εἶναι ἀπροσδιόριστα. Σημειώνεται ὅτι κλείνει τὸ ἄνοιγμα πρὸς τὸν Χῶρο 9. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀσβεστολιθικοὺς καὶ σχιστολιθικοὺς λίθους, διαστάσεων ἀπὸ 0.15 μ. ἕως καὶ 0.55 μ., σὲ ὀρθή θέση. Ἡ σειρὰ τῶν λίθων ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία καὶ ἐκτείνεται ἀνατολικά πρὸς βορειοανατολικά σὲ μῆκος ἕως 1.80 μ. περίπου, στρίβει πρὸς Βορρὰ σὲ μῆκος 1.40 μ. καὶ ἐκεῖ διακόπτεται. Στὸν ἄξονα Α-Δ, περίπου 2 μ. βόρεια τοῦ πρώτου τμήματος βρίσκεται τὸ τρίτο ποὺ κλείνει τὸν χώρο. Αὐτὸ σώζεται περίπου στὸ 0.90 μ. ἀλλὰ κάποιοι πεσμένοι λίθοι ποὺ βρίσκονται στὸ ΒΑ τμήμα τῆς κατασκευῆς πιθανότατα ἀνῆκαν σὲ αὐτόν. Ὡς δυτικὸ ὄριο τῆς κατασκευῆς προφανῶς χρησιμοποιήθηκε ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου. Οἱ συνολικὲς διαστάσεις τῆς λιθο-

93. ΠΑΕ 2007, 60-65 πίν. 47β-51.

94. Ὁ.π. 61-2 πίν. 49β.

κατασκευής είναι 2.10 μ. στὸν ἄξονα Α-Δ καὶ 2.60 μ. στὸν ἄξονα Β-Ν, ἐνῶ σὲ ὕψος ἀγγίζει τὰ 0.70 μ. στὸ ΝΑ τοῦ τμήμα (πίν. 132β).

Ἡ θέση τῆς κατασκευῆς αὐτῆς μέσα στὸν χώρο, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, προβληματίζει ὡς πρὸς τὴ χρήση της, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ χρονολόγησή της. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν ταιριάζει στὸ δωμάτιο τοῦ ἰσογείου μέσα στὸ ὁποῖο βρίσκεται. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι φράζει τὴ δίοδο πρὸς τὸ Δωμάτιο 9, βρίσκεται σὲ ὕψος πὺ κυμαίνεται ἀπὸ 0.76 μ. ἕως 1.43 μ. σὲ σχέση μὲ τὴν κρηπίδα στὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου. Τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου ἀναμένεται νὰ βρίσκεται στὸ ὕψος τῆς κρηπίδας ἢ καὶ χαμηλότερα ἀπὸ αὐτὴ ὅπως φαίνεται πράγματι νὰ ἰσχύει, σύμφωνα μὲ τὸ βάθος πὺ ἔφτασε ἡ ἀνασκαφὴ στὸν διπλανὸ Δωμάτιο 7. Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πρόκειται γιὰ κατασκευὴ μεταγενέστερη τοῦ κτηρίου δὲν ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὰ εὐρήματα. Ἡ κεραμεικὴ μέσα στὴν κατασκευή, πὺ περιελάμβανε λίγα ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφὴ ἢ ἄβαφα κύπελλα ἀλλὰ καὶ ὄστρακο μὲ σπειροειδῆ διακόσμηση σὲ τίποτα δὲν διέφερε ἀπὸ αὐτὴν τοῦ ὑπόλοιπου χώρου. Ἡ σύσταση τοῦ χώματος ἦταν σχεδὸν ἡ ἴδια, ἐνῶ καὶ ἡ κεραμεικὴ συμφωνοῦσε καὶ σὲ χρονολόγησι καὶ σὲ συχνότητα. Ἡ περίπτωση νὰ προέρχεται ἀπὸ ψηλότερα μοιάζει πιθανή, καθὼς ἡ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ δωματίου παρουσιάζει μία ἀταξία, περιλαμβάνοντας φύρδην μίγδην δομικοὺς λίθους καὶ ἀσβεστολιθικὲς καὶ σχιστολιθικὲς πλάκες δαπέδου ὀρόφου. Εἶναι πάλι περίεργο πῶς θὰ μποροῦσε νὰ διατηρηθεῖ σὲ αὐτὸ τὸν βαθμὸ μία τόσο πρόχειρη κατασκευὴ ὅταν θὰ ὑποχωροῦσε ἀπὸ ἄνωτερο ὄροφο. Πιθανότατα λοιπὸν ἔγινε σὲ κάποια μετασκευὴ τοῦ χώρου ἐφ' ὅσον «ἐφραξε» τὴ θύρα τοῦ χώρου 9 πάντως μέσα στὰ χρονικὰ ὅρια τῆς ὙΜ ΙΑ περιόδου, ὅπως δείχνει ἡ ἔξω ἀπὸ αὐτὴν κεραμεικὴ. Πιθανῶς ἀνήκει σὲ κάποια ἀποθήκη σιτηρῶν σὲ ὄροφο. Ἄν πρόκειται γιὰ κάτι τέτοιο θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὸ ἐσωτερικὸ της ὑπῆρχαν ἀλεσμένες ὕλες πὺ δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὸ χῶμα. Τὸ εἶδος τῆς κατασκευῆς τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ τὴ Θήρα⁹⁵. Ἀποθήκες διαφόρων τύπων σὲ ἄνω ὄροφο γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὴν Θήρα⁹⁶.

95. Α. ΣΑΡΠΑΚΗ, Ἀλεσμένες ὕλες, μία πρώτη προσέγγισι μελέτης, σὲ Ἀκρωτήρι Θήρας, τριάντα χρόνια ἔρευνας 1967-1997 ἐπιμ. Χ. ΝΤΟΥΜΑ (Αθήναι 2008) 99.

96. Κ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, Χῶροι μὲ κατασκευὲς εἰδικῆς χρήσης στὸν ὄροφο τῶν κτηρίων σὲ Ἀκρωτήρι, τριάντα χρόνια, σ. 171, Α. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Ἡ μελέτη τῶν ὀρόφων στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμού, ΒΑΕ ἀρ. 212 (Αθήναι 2001) 132-171.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατασκευῆς ἦταν λίγα καὶ σποραδικά. Συλλέχθηκαν διάφορα κομμάτια κάρβουνου, ἓνα μικρὸ τμῆμα ὀστοῦ καὶ λίγη κεραμεικὴ ἀπὸ λεπτὰ μελαμβαφῇ ὄστρακα ἀπὸ κλειστὰ ἀγγεῖα ἀλλὰ καὶ χονδροειδῇ ὄστρακα.

Σημαντικὰ ἦταν τὰ κομμάτια τοῦ κονιάματος⁹⁷ ποὺ βρέθηκαν στὸν χῶρο, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονταν ἀπὸ τοῖχο καὶ ἔφεραν χρῶμα. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ σώζει ἐρυθρὸ καὶ μελανὸ χρῶμα σὲ ἐκτεταμένη ἐπιφάνεια ποὺ χωρίζονται ἀπὸ μία λεπτὴ λευκὴ (ἄβαφη) ταινία (πίν. 133α). Σημειωτέον ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κονιάματα προῆλθαν ἀπὸ τὸ κατώτερο ἐπίπεδο, ἐπομένως δὲν ἀνήκουν στὸν ἴδιο ἀνασκαφικὸ ὀρίζοντα μὲ τὴ λιθοκατασκευή.

Ὁ χῶρος ἔξω καὶ κάτω ἀπὸ τὴν κατασκευὴ ἔδωσε κεραμεικὴ καλῆς ποιότητος – ἂν καὶ ἀποσπασματικὴ – ὅπως λεπτὰ κωνικά κύπελλα, μὲ ἔσω ἢ ἔξω νεῦον χεῖλος, τμῆμα ἄβαφης καρποδόχης, τμῆμα λαιμοῦ προχοειδοῦς, τμῆμα προχοῆς γεφυρόστομου ἀγγείου μὲ διακόσμηση ταινιῶν (πίν. 133β), τμῆμα καδόσχημου ἀγγείου καὶ ὄστρακο μὲ μαῦρο θαμπὸ χρῶμα, ὄστρακο μὲ λευκὸ ἐπίχρυσμα καὶ ἐγχαράξεις στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, διάφορα τμήματα ὀστέων καὶ δοντιῶν ζώων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα ποὺ φέρει ἴχνη καύσης, ἀρκετὰ κομμάτια κάρβουνου, ὀρισμένα συγκέντρωμένα στὸ κέντρο τοῦ χώρου. Ἐνα κωνικὸ κύπελλο βρέθηκε σὲ ἀνεστραμμένη θέσθι ἐπάνω σὲ ἓνα μικρὸ λίθινο στῆ ΒΑ γωνία.

Τυπικὰ μινωικὴ ἢ κεραμεικὴ καὶ ἀπὸ τὶς δύο ομάδες δείχνει μηδαμινὴ διατάραξη τοῦ χώρου στὰ μετέπειτα χρόνια, Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ κομμάτια κονιάματος ποὺ συλλέχθηκαν, τόσο ὡς πρὸς τὴ ποιότητά τους, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ διάταξή τους στὸν χῶρο. Πολλὰ βρέθηκαν διάσπαρτα στὸν χῶρο, ἄλλα μὲ χρῶμα καὶ ἄλλα χωρὶς. Τὰ κονιάματα ἀπὸ τὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ χώρου εἶναι ἐκεῖνα ποὺ παρουσιάζουν τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον. Φαίνεται νὰ συνανήκουν σὲ ἐνιαία ἐπιφάνεια ποὺ πιθανῶς βρισκόταν στὸν δυτικὸ τοῖχο. Τὰ κονιάματα αὐτὰ φέρουν σχεδὸν ὅλα χρῶμα καὶ στὴν πλειονότητά τους εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ λεπτῆς σύστασης (πίν. 133γ). Δύο δείγ-

97. Βλ. γιὰ κονιάματα παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων (ΠΑΕ 1983, 495-6, ΠΑΕ 2007 62-63, πίν. 46β).

ματα συλλέχθηκαν πρὸς ἀνάλυση τῆς ποιότητος τοῦ κονιάματος καὶ τῶν χρωστικῶν ὑλῶν. Ἰδιαίτερης σημασίας εἶναι δύο κομμάτια κονιάματος ποὺ φέρουν κιτρινωπὸ-πορτοκαλὶ χρῶμα, καὶ μάλιστα τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ στὴν πίσω ὄψη φέρει τὸ ἔγχος τοῦ ὑλικοῦ στὸ ὁποῖο ἀκουμποῦσε. Τὰ ἔγχη δὲν ὀδηγοῦν σὲ ἀσφαλὴ συμπεράσματα, ὥστόσο θὰ μπορούσε νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι ἐκτὸς τῶν κονιαμάτων δαπέδου καὶ τοίχου ποὺ γνωρίζουμε στὴ Ζωμίνθο, ἐνδεχομένως ἔχουμε καὶ κονιάματα ὀροφῆς, καὶ μάλιστα ἑγχρωμα. Κάποια κονιάματα ποὺ εἶχαν εὐθεεῖς ἐγγαράξεις γιὰ νὰ πλαισιώσουν μία σκηνή⁹⁸ βρέθηκαν ἐπίσης ἐδῶ.

Στὸ ΝΔ τμήμα καὶ χαμηλότερα (σὲ βάθος 1.58 μ. ἀπὸ τὸ SS2) ἐντοπίστηκε ἡ ἐπιφάνεια μιᾶς περιοχῆς μὲ πλῆθος κάρβουνων, πηλοχώματα καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ χύτρες καὶ λαϊμὸς προχοῖδίου καθὼς καὶ ἓνα κωνικὸ κύπελλο. Ἡ περιοχή αὐτὴ ἐρευνήθηκε μόνο στὸ νότιο καὶ ἀνατολικότερο ὄριό της. Τὸ βάθος στὸ ὁποῖο βρέθηκε ὅμως, λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τοὺς περισσότερους λίθους ποὺ βρίσκονται σὲ τυχαία διάταξη στὸν χώρο καὶ εἶναι σαφῶς πεσμένοι ἀπὸ ἐπάνω καθὼς καὶ οἱ μικροὶ σχιστόλιθοι ποὺ βρίσκονται στὴν ἐπιφάνειά της, ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ πτώση τῶν λίθων ἦταν ποὺ δημιουργήσε τὴ συγκέντρωση αὐτῇ.

Στὸ ἄνοιγμα μεταξὺ τῶν Δωματίων 7 καὶ 8 οἱ ἐργασίες ἦταν περιορισμένες. Πραγματοποιήθηκε κυρίως καθαρισμὸς μεταξὺ τῶν λίθων, ἐνῶ ἀφαιρέθηκαν καὶ λίγοι μικροὶ λίθοι. Εἶναι σαφές ὅτι οἱ λίθοι ποὺ βρίσκονται ἐδῶ προέρχονται ἀπὸ ψηλότερα καὶ σὲ αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ ἡ θέση τῶν ἄλλων λίθων, δηλαδὴ στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ Δωματίου 8 καὶ τὸ ΝΔ τοῦ Δωματίου 7. Σὲ σχέση μὲ τὸ Δωμάτιο 7 τὸ λιθόστρωτο δάπεδο δὲν συνεχίζεται καὶ στὸ ἄνοιγμα μεταξὺ τῶν Δωματίων 7 καὶ 8.

Τὰ λιγιστὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ εἶναι λίγα τμήματα ὀστῶν, λίγη κεραμεικὴ λεπτότεχνη, ὄστρακο μὲ ἐξωτερικὰ ραβδώσεις – τύπος ποὺ ἀπαντᾷ στὰ Μάλια καὶ τὶς Ἀρχάνες –, τμήματα ἀπὸ χύτρες, ὄστρακο ἀπὸ πινάκιο ἐσωτερικὰ ἐρυθρὸ, ἐξωτερικὰ μὲ κυματοειδὴ γραμμὴ καὶ δύο μικρὰ κομμάτια κάρβουνου ποὺ βρέθηκαν ἐγγύτερα Δωμάτιο 8.

98. Βλ. R.D.G. EVELY, *Minoan Crafts: Tools and Technics, An Introduction II* (Jonsared 2000) 479.

ΛΟΙΠΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ἀπὸ τὴν Ἀνοιξὴ τοῦ 2011 ἄρχισαν ἑπτὰ μεγάλα προγράμματα: 1. Πρόγραμμα συντήρησης τῶν τοίχων. 2. Συντήρηση τῶν κονιαμάτων. 3. Συντήρηση τῶν κινητῶν εὐρημάτων. 4. Νέα τοπογραφικὰ διαγράμματα τῆς περιοχῆς Ζωμίνθου. 5. Μελέτη τοῦ ἀρχαιοβοτανικοῦ ὕλικου. 6. Γεωμαγνητικὴ ἔρευνα καὶ 7. Σάρωση μὲ τὴ μέθοδο Laser scanner.

Στερέωση καὶ ἀποκατάσταση ἀρχαίων τοίχων τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου.

1. Στὰ κτήρια τῆς Ζωμίνθου ὑπάρχουν πολλὰ προβλήματα ποὺ προκύπτουν λόγῳ τοῦ μεγάλου ὑψόμετρου, τῶν χιονοπτώσεων καὶ τοῦ παγετοῦ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διάβρωση τοῦ ἀρχικοῦ συνδετικοῦ ὕλικου μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπώλεια συνοχῆς καὶ τὸν Μάιο καὶ Ἰούνιο τοῦ 2011 πτώση τῶν λίθων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ τοίχου μεταξὺ τῶν δωματίων 14 καὶ 15 ὁ ὁποῖος παρουσίαζε μετατοπίσεις τῶν λίθων, συστροφές κλπ. προβλήματα. Ἀπὸ τὸν συντηρητὴ τῶν Ἐφορειῶν τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Κρήτης Κ. Νικάκη καὶ τὸ συνεργεῖο του ἀντιμετωπίσθηκε τὸ θέμα αὐτοῦ τοῦ τοίχου τὸν Μάιο καὶ Ἰούνιο τοῦ 2011, καθὼς καὶ ἄλλων εὐπαθῶν τοίχων τοῦ Κεντρικοῦ κτηρίου. Πιὸ πρόσφατες καταστροφές τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2011 ἀντιμετωπίσθηκαν προσωρινὰ ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίᾳ Ἀναστήλωσης καὶ τὸν κ. Μίνω μέχρι τὴν Ἀνοιξὴ τοῦ 2012 ὅταν οἱ καιρικὲς συνθήκες θὰ εἶναι εὐνοϊκές.

2. Συντήρηση τῶν κονιαμάτων τόσο τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν ὅσο καὶ τὴν ἀποκόλληση τῶν κονιαμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2011 ἀπὸ τίς συντηρήτριες Μάνδρου Κασσιανὴ καὶ Πένη Βουνήσιου ἀπὸ τὸν Μάιο μέχρι τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2011.

3. Συντήρηση καὶ καθαρισμὸς παλαιότερων καὶ νεώτερων κινητῶν εὐρημάτων στὸ ἐργαστήριον τῶν Ἀνωγείων ἀπὸ τὸν Μύρωνα Νικάκη, ἀπὸ τὸν Μάιο ἕως τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2011, τὰ ὁποῖα ἐν συνεχείᾳ ἐστάλησαν στὸ Μουσεῖο Ρεθύμνου γιὰ λόγους ἀσφαλείας.

4. Ἐγινε νέο τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς Περιοχῆς Ζωμίνθου ἀπὸ τὸν τοπογράφο Γιώργο Ξυλούρη.

5. Ἀπὸ τίς ἀρχαιοβοτανολόγους Ἀλ. Λιβάρδα καὶ Γ. Κοτζαμάνη ἔγινε μελέτη τοῦ ὕλικου τῆς Ζωμίνθου, τὸ ὁποῖο συλλέχθηκε μὲ τὴν μέθοδο τῆς ἐπίπλευσης σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους καὶ ἔδωσε σημαντικὲς πληρο-

φορίες για τή χλωρίδα τής περιοχῆς καί γενικά για τήν οἰκονομία τοῦ χώρου. Τά δημητριακά, τὸ κριθάρι, ἡ καλλιέργεια τῆς ἐλιάς καί τῆς ἀμπέλου δείχνουν ὅτι ὑπῆρχε ἀκμαία ἀγροτική οἰκονομία στήν περιοχή καί δέν στηριζόταν μόνο στήν ἐκμετάλευση τοῦ μαλλιοῦ καί τῶν ἄλλων προϊόντων τῆς κτηνοτροφίας. Δηλαδή ἡ Ζωμίνθος ἀναδεικνύεται σέ ἓνα σημαντικὸ περιφερειακὸ κέντρο.

6. Ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα Τεχνολογίας καί Ἑρευνας (ΙΤΕ) Κρήτης, ἔγινε γεω-μαγνητική ἔρευνα στήν θέση Μνήματα Ζωμίνθου, ὅπου ὁ Μυκηναϊκὸς οἰκισμός, καί ἐλέγχθηκε ἡ ἔκτασή του.

7) Ἀπὸ τὸν Στ. Καλατζῆ ἔγινε «Σάρωση» μὲ τὴ μέθοδο Laser Scanner στὸ Κεντρικὸ κτήριο τῆς Ζωμίνθου μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἰδρύματος Παύλου καί Ἀλεξάνδρας Κανελλοπούλου.

Τέλος συνεχίσθηκε τὸ πρόγραμμα τοῦ Γιάννη Σακελλαράκη γιὰ τὸ ἀδόμητο περιβάλλον, τὸ κλάδεμα καί τὴν ἀναδάσωση τοῦ περιβάλλοντος χώρου.

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ*

(Πίν. 134-143)

Α. Αρχαιολογικός χώρος

Όλοκληρώθηκαν οι έργασίες κατασκευής του στεγάστρου και έναρμόνι-
σής του έξωτερικά προς τόν περιβάλλοντα χώρο με την κάλυψή του με θηραϊ-
κή γῆ (πίν. 134α). Στο έσωτερικό, επίσης, ολοκληρώθηκαν οι έργασίες κατα-
σκευής τῆς όροφῆς (πίν. 134β, 135α) και τῶν διαδρόμων για τούς επισκέπτες
(πίν. 135β, 136α), σύμφωνα με τήν έκπονηθείσα μελέτη. Ακολούθησαν ή
κατά μήκος τῶν διαδρομῶν διευθέτηση τοῦ χώρου και ό γενικός καθαρισμός
τῶν μνημείων, με προοπτική νά παραδοθεῖ στο Ἰπουργεῖο Πολιτισμοῦ ό
ἀρχαιολογικός χώρος για χρήση μετά τήν ολοκλήρωση τῶν τυπικῶν διαδικα-
σιῶν (πίν. 136β, 137α-β).

Ἐπίσης ολοκληρώθηκαν οι έργασίες στίς ὑποδομές τοῦ ἀρχαιολογικοῦ
χώρου, ὅπως τὰ έκδοτήρια εἰσιτηρίων (πίν. 138α), καθιστικά προκαταρκτικῆς

---

* Τήν ομάδα κατά τό 2011 ἀπέτελεσαν οἱ ἀρχαιολόγοι: Βακιρτζῆ Σ., Βλαχόπουλος
Ἀ., Γεώργια Φ., Δεβετζῆ Ἀ., Μιχαηλίδου Ἀ., Νικολακοπούλου Ε., Παπαγεωργίου Ε.,
Παπαγιάννη Κ., Παπαγιαννοπούλου Α., Σπανοῦ Ν., Τζαχίλη Ἰ., ή ἀρχιτέκτων Παλυβοῦ
Κ., οἱ ζωγράφοι/σχεδιαστές: Enenson F., Κοντονῆς Α., Σεπετζόγλου Ν. και οἱ συντηρη-
τές: Ἀγγελίδης Π., Βλάχος Π., Δακουτροῦ Μ., Καλαμπούκη Ε., Κρητικῶ Α., Λυμπε-
ρόπουλος Ν., Μποζόρης Θ., Παπαδήμα Ε., Χαμαοῦ Ε., ό φωτογράφος Σακατζῆς Δ.

ἐνημέρωσης ξεναγούμενων ομάδων (πίν. 138β), τὸ κυλικεῖο (πίν. 139α), τὸ ἱατρεῖο πρώτων βοηθειῶν (πίν. 139β), οἱ ἐγκαταστάσεις ὑγιεινῆς (πίν. 140α), ἡ ἐγκατάσταση βιολογικοῦ καθαρισμοῦ (πίν. 140β) κλπ., ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ λειτουργία τοῦ χώρου.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀποκατάσταση τῶν ζημιῶν ποὺ εἶχαν προκληθεῖ ἀπὸ τὴν κατάρρευση τμήματος τοῦ στεγάστρου, δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἐκπόνηση τῆς σχετικῆς μελέτης, λόγῳ ἐλλείψεως τῶν ἀναγκαίων πιστώσεων, διότι τὸ ἔργον τοῦ στεγάστρου εἶναι στὸ στάδιο τῆς παραλαβῆς καὶ δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ διάθεση οἰουδήποτε χρηματικοῦ ὑπολοίπου πρὸ τῆς ἐκκαθαρίσεως τυχόν προσθέτων ἀπαιτήσεων.

Β. Ἑργαστήρια Συντήρησης

1. Στὸ Ἑργαστήριο Συντήρησης Τοιχογραφιῶν ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες:

α. Ἀνασυγκροτήθηκε σὲ φορητὸ πίνακα τὸ κεντρικὸ σωζόμενο τμήμα, μήκους 2.80 μ., τῆς μεγάλης ζωφόρου σπειρῶν (πίν. 141α).

β. Μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς τοιχογραφίας τῶν Καλαμοειδῶν μὲ ἀπεικόνιση ἔλους ταυτίστηκε καὶ ἐνσωματώθηκε στὴν ἀντίστοιχη σύνθεση (πίν. 141β).

γ. Ἡ ἀναζήτησις ἐπαφῶν σὲ κονιάματα τῆς μεγάλης συνθέσεως τῶν «Κόκκινων Σπειρῶν», μήκους περ. 5.20 μ., συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 2011 (πίν. 141γ).

δ. Συντηρήθηκαν, στερεώθηκαν καὶ συγκολλήθηκαν σὲ μεγαλύτερες ἐνότητες κονιάματα ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῶν φοινικοειδῶν, προκειμένου ἡ ὅλη σύνθεσις νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ σὲ φορητὸ πίνακα (πίν. 142α).

ε. Ἐκίνησε ἡ στερέωσις καὶ συντήρησις τῆς «Τοιχογραφίας τοῦ Ταύρου» μὲ δύο ἀνδρικές μορφές (πίν. 142β).

2. Ἐν ὅψει τῆς μελέτης τους γιὰ τελικὴ δημοσίευσιν, στὸ Ἑργαστήριο Συντήρησης Κεραμικῆς συγκολλήθηκαν καὶ συντηρήθηκαν συνολικὰ 354 ἀγγεῖα προερχόμενα ἀπὸ τὸ Κτηριακὸ Συγκρότημα Δ καὶ ἀπὸ τὴν Ἐσση 3 τῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων Μαρινάτου (πίν. 143). Ἐπίσης, κατεγράφησαν στὸν κατάλογο τῆς κεραμικῆς συνολικὰ 461 ἀγγεῖα προερχόμενα ἀπὸ τὰ ἐν λόγω κτήρια καὶ παράλληλα σχεδιάστηκαν 83 ἀγγεῖα.

Γ. Δημοσιεύσεις

Ἡ δυσμενὲς οἰκονομικὴ κατάστασις εἶχε ἐπιπτώσεις καὶ στὸ θέμα τῶν δημοσιεύσεων ἢ προετοιμασία τῶν ὁποίων ὅμως προχωρεῖ. Ἦδη ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τόμο «Ἀκρωτήρι Θήρας: Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας» μὲ συγγραφέα τὴν Καθηγήτρια Ἀρχιτεκτονικῆς στὸ Α.Π.Θ. κ. Κλαίρη Παλυβοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει ἤδη κατατεθεῖ στὸ Γραφεῖο Δημοσιευμάτων, εἶναι ἕτοιμος ὁ τόμος πεπραγμένων τοῦ ἐπιστημονικοῦ διημέρου μὲ τίτλο «Ἀκρωτήρι Θήρας: Σαράντα χρόνια ἔρευνας».

Σὲ τελικὸ στάδιο ἐπεξεργασίας βρίσκονται οἱ τόμοι: 1. Μαρθάρη, Μ., «Ἀκρωτήρι Θήρας: Ἡ κεραμικὴ τοῦ στρώματος καταστροφῆς». 2. Μπελογιάννη, Μ., «Ἀκρωτήρι Θήρας: Καλαθοπλεκτικὴ-Ψαθοπλεκτικὴ». 3. Νικολακοπούλου, Ε., «Ἀκρωτήρι Θήρας: Ἡ Μεσοκυκλαδικὴ κεραμικὴ». 4. Ἀγραφιώτη, Α., «Ἀκρωτήρι Θήρας: Τὰ τέχνηρα ἀπὸ ὄψιανὸ καὶ πυριτόλιθο». 5. Μιχαηλίδου, Α., «Ἀκρωτήρι Θήρας: Μεταλλουργία καὶ μεταλλοτεχνία». 6. Δεβετζῆ, Α., Μπίρταχα, Κ., Περδικάτσης, καὶ Σωτηροπούλου, Σ. «Ἀκρωτήρι Θήρας, Δυτικὴ Οἰκία: Χρωστικὲς καὶ λίθινα ἐργαλεῖα κατεργασίας». 7. Παπαγιαννοπούλου, Α., «Ἀκρωτήρι Θήρας, Ξεστὴ 3: Ἡ κεραμικὴ». 8. Γεώρμα, Φ., «Ἀκρωτήρι Θήρας, Οἰκοδομικὸ Συγκρότημα Β: Οἱ Τοιχογραφίες». 9. Κάτσα, Ε., «Ἀκρωτήρι Θήρας, Οἰκία Γυναικῶν: Ἡ κεραμικὴ».

Σὲ ἐξέλιξι ἐπίσης εὐρίσκονται οἱ μελέτες τῶν: 1. Βλαχόπουλου, Α., «Τοιχογραφίες καὶ Εἰκονογραφικὸ Πρόγραμμα τῆς Ξεστῆς 3». 2. Νικολακοπούλου, Ε. καὶ Παπαγιάννη Κ., «Ἡ κεραμικὴ τοῦ Συγκροτήματος Δ». 3. Μυλωνᾶ, Δ., «Κατάλοιπα ἀλιευμάτων». 4. Καριώτη, Σ., «Οἱ πρωτοκυκλαδικοὶ ταφικοὶ θάλαμοι». 5. Βακιρτζῆ, Σ., «Τὰ Νηματοουργικὰ ἐργαλεῖα». 6. Σωτηροπούλου, Δ., «Τὰ φωτιστικὰ μέσα». 7. Γεώρμα, Φ., Νικολακοπούλου, Ε. καὶ Μπίτη, Ι., «Τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα Β». 8. Κρίγκα, Δ., «Ἡ Ἀποθήκη Πίθων».

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ
ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 144-145)

Οι εργασίες συντήρησης και μελέτης εύρημάτων των Άνασκαφών Ζάκρου συνεχίστηκαν και κατά το 2011 υπό τη διεύθυνση του υπογραφομένου. Σε αυτές συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Μ. Ζαμπανίни, Μ. Ζωιτόπουλος, Μ. Πλάτωνος, Α. Σαλίχου, Σ. Σπυροπούλου, Μ. Τσιμπουκάκη και Γ. Χαρίτος, οι μεταπτυχιακοί φοιτητές αρχαιολογίας Γ. Γεωργακόπουλος και Μ. Κυρίτση, οι αρχιτέκτονες Θ. και Α. Νακάσης και οι συντηρητές αρχαιοτήτων Κ. και Μ. Νικάκης. Τήν ψηφιακή φωτογράφιση των εύρημάτων ανέλαβε – και γι' αυτή την περίοδο – ο αρχαιολόγος Μ. Ζωιτόπουλος. Το έφετινό πρόγραμμα υποστηρίξαν οικονομικά το Institute for the Aegean Prehistory (INSTAP) και ο Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας (ΕΛΚΕ) του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ ειδική πίστωση για τη συντήρηση χαλκών εύρημάτων προσέφερε το Ίδρυμα Ψύχα. Προς όλα τα ανωτέρω ιδρύματα οφείλονται θερμές ευχαριστίες. Ευχαριστίες οφείλονται, ακόμα, προς τις διευθύνσεις του Αρχαιολογικού Μουσείου Ήρακλείου, της ΚΔ' Έφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής των Αθηνών, οι οποίες παρείχαν διοικητικές και άλλες διευκολύνσεις για την πραγματοποίηση του έργου. Τα επιμέρους αποτελέσματα των έφετεινων εργασιών ήταν αναλυτικά τὰ ακόλουθα:

Α. Καταγραφή και προκαταρκτική μελέτη κεραμικῶν συνόλων

Στὸ Ήρακλειο, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς ἀρχαιολόγου Μ. Ζαμπανίни, συνεχίσθηκε ἡ καταγραφή καὶ προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμικῶν ομάδων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ μινωικοῦ ἀνακτόρου. Πιὸ συγκεκριμένα μελετήθηκαν ομάδες, ποὺ βρέθηκαν κυρίως στοὺς χώρους XLIX, LXI LXIII (BA αὐτὴ) καὶ LXVI, ἐνῶ μία ἔχει προκύψει ἀπὸ τὸ κοσκίνισμα χωμάτων τῶν υπογείων

δωματίων τοῦ Νότιου Τομέα (χώροι XLVIII, XLV, XLVa καὶ XLIV). Ὁ χρονολογικὸς ὀρίζοντας τῆς κεραμεικῆς ποὺ μελετήθηκε ἀνήκει μὲ σαφήνεια στὴν ὙΜ IB περίοδο, μὲ λίγα ἐπείσακτα ὄστρακα, ποὺ στὴν πλειονότητά τους χρονολογοῦνται στὴν ἀμέσως προηγούμενη φάση. Τὰ περισσότερα κομμάτια προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα καὶ σκεύη οἰκιακῆς χρήσης, μὲ τὰ διακοσμημένα νὰ μὴν υπερβαίνουν κατὰ μέσο ὄρο, τὸ 9% τοῦ συνόλου, τόσο στὴν κατηγορία τῶν κλειστῶν ἀγγείων μέσου μεγέθους, ὅσο καὶ σὲ ἐκείνη τῶν «ἀγγείων πόσης». Ἀπὸ τὰ κομμάτια ποὺ καταγράφηκαν ἄξια ἰδιαίτερης ἀναφορᾶς εἶναι δύο θραύσματα ἀπὸ τοὺς ὤμους ἰσάριθμων, λεπτότεχων, κλειστῶν ἀγγείων μέσου μεγέθους μὲ ἐξίτηλη διακόσμηση θαλασσίου ρυθμοῦ, ποὺ περιλαμβάνει θαλάσσιες ἀνεμῶνες, φύκια καὶ κοράλλια σὲ ἐλεύθερη διάταξη (πίν. 144a), θραῦσμα ἀπὸ τὸ στόμιο λίθινου σκεύους ἀπὸ στεατίτη σὲ σχῆμα θαλασσίου τρίτωνα καὶ τμῆμα σωληνοειδοῦς πῆλινου σκεύους, ἴσως μεταλλουργικοῦ φυσεροῦ.

Στὸ Ἐργαστήριο Συντήρησης Εὐρημάτων Ζάκρου στὸν Ἅγιο Νικόλαο καὶ στὴ Ζάκρο μελετήθηκε ὕλικό προερχόμενο ἀπὸ δύο σημαντικὰ οἰκοδομήματα τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ εἶχαν ἐρευνηθεῖ κατὰ τὸ 1979 στὸν τομέα ποὺ ἐκτείνεται βορείως τῆς Ὁδοῦ Λιμένος. Πρόκειται γιὰ τὰ κτήρια ποὺ ὀνομάσθηκαν, ἀντίστοιχα, στὴν ἀνασκαφικὴ ἐκθεση τοῦ 1979, «Σπίτι τοῦ Πολυθύρου» καὶ «Σπίτι τῆς Ράμπας». Οἱ ὁμάδες ποὺ καταγράφηκαν προέρχονταν, πιὸ συγκεκριμένα, ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἥμισυ τοῦ Σπιτιοῦ τοῦ Πολυθύρου (χώροι Η, Θ, Ι καὶ Ξγ) καὶ τὸ νοτιότερο τμῆμα τοῦ Σπιτιοῦ τῆς Ράμπας (χώροι Αα, Αβ, Αγ καὶ Ψ').

Τὰ κεραμικά σύνολα ἀπὸ τὸ Σπίτι τοῦ Πολυθύρου ἀντιπροσωπεύουν, στὴν πλειονότητά τους, μία μόνο φάση τῆς ζωῆς τοῦ οἰκήματος, ποὺ ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα μὲ ἐκείνη τῆς λειτουργίας τοῦ ὙΜ ἀνακτόρου. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ ἀναγνωρίσθηκαν σώζονται κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τους, ἀποδεικνύοντας ὅτι ἀνήκουν σὲ ἓνα κλειστό «στρώμα καταστροφῆς», ποὺ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ χρονολογικὰ στὸ τέλος τῆς ὙΜ IB περιόδου. Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης, ὅπως μία ὑψηλὴ δίωτη στάμνος, δύο τουλάχιστον χύτρες καὶ ἓνας ἀμφορέας, ἀλλὰ καὶ ἐπιτραπέζια ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀρκετὰ κωνικὰ κύπελλα, δύο προχοϊσκες τύπου «γαλατιέρας» ("milk jugs") καὶ ἕξι μεγάλοι, ἄωτοι, ἡμισφαιρικοὶ κύαθοι ("ogival cups"). Σημαντικὸ ἀντικείμενο ποὺ καταγράφηκε ἀπὸ τὸ Σπίτι τοῦ Πολυθύρου εἶναι τμῆμα ἀπὸ τὸ ἓνα κάθετο σκέλος ὑπερμεγέθων «κεράτων καθοσίωσης», ἀπὸ ψαμμόλιθο.

Οι ομάδες που προέρχονταν από το Σπίτι της Ράμπας αντιπροσωπεύουν δύο παλαιότερες χρονολογικές βαθμίδες της ιστορίας της θέσης, που αντιστοιχούν με τις MM II και MM IIIB/ΓΜ ΙΑ φάσεις του χρονολογικού συστήματος των Evans - Mackenzie. Η πρώτη εκπροσωπείται από ένα μεγάλο σύνολο αγγείων ύψηλῆς ποιότητας, κατά το πλείστον επιτραπέζιων, τὰ περισσότερα από τὰ ὁποῖα κοσμοῦνται με «κρεμαστά» από τὰ χεῖλη τους τόξα, ἐκτελεσμένα στήν τεχντροπία «ἀνοικτὸ ἐπὶ σκοτεινοῦ» (πίν. 144β). Η περίοδος που χαρακτηρίζεται συνήθως ὡς «MM IIIB/ΓΜ ΙΑ» αντιπροσωπεύεται από δύο σύνολα, που βρέθηκαν σὲ ἰσάριθμους, γειτονικούς μεταξύ τους χώρους (Αγ καὶ Ψ). Τὰ σύνολα αὐτὰ περιλάμβαναν ἀγγεῖα ἀποκλειστικὰ μικροῦ μεγέθους, ὅπως λοπάδια, ψευδοτροπιδωτὰ κύπελλα καὶ κύπελλα με κάθετα τοιχώματα. Μία ομάδα εὐρέων μόνωτων κυπέλλων με κάθετα τοιχώματα παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, καθὼς τὰ δείγματα που τὴν ἀποτελοῦν κοσμοῦνται με συστήματα περιφερικῶν ταινιῶν καὶ θέματα με σπεῖρες ἢ βλαστόσπειρες, ἐκτελεσμένα στήν τεχντροπία «ἀνοικτὸ ἐπὶ σκοτεινοῦ» (πίν. 144γ). Χωριστά, ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν μερικὰ ἀντικείμενα ἀπὸ λίθο, που κάνουν πιθανή τὴ λατρευτικὴ χρῆση τῶν δύο χώρων: τὸ ἡμίτομο μικροῦ καδόσχημου κυπέλλου ἀπὸ κηλιδωτὸ ὀφίτη, ἄριστης ἐπεξεργασίας, τὸ ἥμισυ χαμηλῆς τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ ὑπόλευκο ἀσβεστόλιθο (πίν. 145β) καὶ ὠρειδῆς λίθος ἀπὸ λευκό, κρυσταλλικό, λίθο με γαλάζιες φλεβώσεις, ἴσως αἰγυπτιακὸ ἀλάβαστρο. Τὰ σύνολα συμπληρώνουν ἓνας σχετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς ὕφαντικῶν βαρῶν διαφόρων τύπων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεχωρίζει ἓνα παραληλεπίπεδου σχήματος, με τέσσερις ὁπὲς σὲ ὅλες τὶς ἑδρες του.

Β. Συντήρηση εύρημάτων

Στὸ Ἑργαστήριο Συντήρησης Εὐρημάτων Ζάκρου, σημαντικὴ πρόοδος σημείωσε ἡ ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1979. Ἀποκαταστάθηκαν περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸν δέκα ἀγγεῖα, διαφόρων τύπων καὶ μεγεθῶν, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ἰδιαίτερο τυπολογικὸ, τεχντροπικὸ ἢ καὶ χρονολογικὸ ἐνδιαφέρον. Τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὴν Οἰκία Β τοῦ «Τομέα Hogarth» προέρχεται ἀπὸ τοὺς χώρους VII, XIII, XIV, XIVa καὶ XV τοῦ κτηρίου καὶ ἀνήκει κατὰ τὸ πλείστον στήν ΓΜ ΙΒ περίοδο. Περιλαμβάνει, μεταξύ ἄλλων, μεγάλο ἀριθμὸ επιτραπέζιων ἀγγείων, πόσης καὶ μετὰγ-

γισης, καὶ λιγότερα μαγειρικά καὶ ἀποθηκευτικά σκεύη. Ἀνάμεσα στὰ ἀγγεῖα πού συμπληρώθηκαν, διακρίνονται τρεῖς τριφυλλόστομες πρόχοι, ἡ μία μὲ μελανή κηλιδωτὴ διακόσμηση, δύο τριποδικές χύτρες, ἔξι μεγάλοι ἡμισφαιρικοί κύαθοι μὲ σιγμοειδὲς προφίλ καὶ στίλβον μελανό ἢ ἐρυθρὸ ἐπίχρσμα, δεκαπέντε ἄωτα κωνικά κύπελλα καί, τέλος, τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα μεγάλου ἀνακτορικοῦ πιθαμφορέα, μὲ ἐντυπωσιακὴ γραπτὴ διακόσμηση κισσόφυλλων, πού συνδυάζονται μὲ κρεμάμενα σπειροειδῆ θέματα (πίν. 145α).

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ τὰ περὶ τὰ πενήντα πήλινα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ «Σπίτι τῆς Ράμπας», πού ἔγινε δυνατὸ νὰ ἀποκατασταθοῦν. Διακρίνονται, μεταξὺ ἄλλων, ψηλὰ κύπελλα μὲ στενὴ βάση καὶ διακόσμηση λοξῶν, λευκῶν, λογχοειδῶν φύλλων ἢ στυλιζαρισμένων φυτῶν πού περικλείονται ἀπὸ ἐρυθρά, κρεμάμενα ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου, ἡμικύκλια, ἄλλα, χαμηλότερα αὐτά, ἄωτα κύπελλα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα κοσμοῦνται μὲ λευκά, ἐπίσης κρεμάμενα ἀπὸ τὸ χεῖλος, τόξα ζωγραφισμένα πάνω σὲ σκοτεινόχρωμο στίλβον, ἐρυθρὸ ἢ μελανό, βάθος, κυλινδρικά κυάθια μὲ ἀπολεπισμένο σκοῦρο καστανό ἢ μελανό ἐπίχρσμα, μόνωτα εὐρέα κύπελλα μὲ κάθετα λεπτὰ τοιχώματα καὶ διακόσμηση συστημάτων λευκῶν περιφερικῶν ταινιῶν σὲ σκοτεινόχρωμο βάθος, καλαθοειδὲς ἀγγεῖο μὲ κωνικὸ σῶμα καὶ ὑπερυψούμενη τοξωτὴ λαβή, μικρὸς τριποδικὸς λύχνος μὲ μελανό ἐπίχρσμα, ἐπίσης μελανεπίχριστη ὀπισθότμητη πρόχους μὲ διανοιγόμενο πρὸς τὰ κάτω τοίχωμα καὶ ἰδιότυπο ἀγγεῖο πού ἀσφαλῶς χρησίμευσε ὡς «σέσουλα», μὲ πλατιὰ πρόχυση καὶ ἐσωτερικὴ λαβή (πίν. 144δ).

Χάρις σὲ εἰδικὴ ἐπιχορήγηση τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα, ἔγινε δυνατὴ ἡ συνέχιση τῆς συντήρησης χάλκινων σκευῶν καὶ ἐργαλείων, πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ΥἼΜ Ι ἀνακτόρου. Ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῶν ὁποίων ἡ συντήρηση ὀλοκληρώθηκε ἐφέτος, ἀξιομνημόνευτα εἶναι ἓνας μεγάλος καθρέφτης μὲ δύο ὀπὲς παρὰ τὴν περιφέρεια γιὰ τὴν προσαρμογὴ της, πιθανότατα ξύλινης, λαβῆς του (πίν. 145γ), ὠραῖο ἐγχειρίδιο μὲ τρεῖς ἥλους, τὸ ἥμισυ διπλοῦ πέλεκυ πού σώζει τὸ ἥμισυ τῆς κεντρικῆς ὀπῆς γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ στείλεου καὶ χάλκινη στεφάνη μεγάλης διάμετρου, ἄγνωστης χρήσης.

Τέλος, ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀποκατάσταση εὐμεγέθους ζεύγους διπλῶν κεράτων, πού εἶχε βρεθεῖ πεσμένο καὶ διασπασμένο σὲ μικρὰ τμήματα στὴ ΒΑ γωνία τῆς κεντρικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου. Ὁ πυρήνας του εἶναι ἀπὸ ὀπτό πηλὸ, ἐνῶ τὸ περίβλημά του ἀποτελέσθηκε ἀπὸ στιλβωμένο ἐπίχρσμα ὑπόλευκου χρώματος (πίν. 145δ).

Γ. Ἀποτύπωση ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων

Στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Ζάκρου οἱ ἀρχιτέκτονες Θ. καὶ Ἀ. Νακάσης ὁλοκλήρωσαν τὴν ἀποτύπωση τοῦ μεγάλου «Κτηρίου Βορείως τῆς Ὁδοῦ Λιμένος». Ἡ ἐργασία αὐτὴ περιέλαβε τὴ σχεδίαση λεπτομεροῦς κάτοψης, σὲ κλίμακα 1:50, ἀλλὰ καὶ ὀψοτομῶν σὲ προεπιλεγμένα σημεῖα τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ*

Ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 2011 μνημονεύω πρῶτο τὸ Ἔργον τοῦ 2010, τὸ ὁποῖο διανεμήθηκε κατὰ τὴν περυσινὴ ἔκθεσιν τῶν Πεπραγμένων μας καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα τοῦ 2010.

Κατὰ τὸ 2011 συντελέστηκε κατὰ τὸ πολὺ σημαντικὸ ὄχι μόνον γιὰ τὴν Ἑταιρεία ἀλλὰ γενικῶς γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐπιστήμην, γεγονὸς ὅμως πού ὅπως-δήποτε δὲν ἀνήκει σὲ ἐκεῖνα πού συγκινοῦν ἢ, ἀκόμῃ, γίνονται ἀντιληπτὰ καὶ ἀπὸ τοὺς εἰδικούς. Ἐκδόθηκε ὁ 150ὸς τόμος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος, τοῦ περιοδικοῦ ἐκείνου πού τὸ πρῶτο του τεύχος κυκλοφόρησε πρὶν ἀπὸ 175 χρόνια, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1837. Κυκλοφόρησε τότε μὲ τίς φιλοδοξίες πατριωτῶν πού ᾔθελαν ἢ ρημαγμένη Ἑλλάδα, πού εἶχε γεννηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασιν καὶ τὸν Ἀγῶνα τοῦ '21, νὰ ἀποκτήσῃ ἐπιστήμην καὶ νὰ καταταχθεῖ στὰ σοφὰ κράτη τῆς Εὐρώπης.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς εἶχε καὶ αὐτὴ τίς περιπέτειές της πού ὀφείλονταν κυρίως σὲ οἰκονομικὰς κρίσεις, ὅπως ἡ σημερινὴ καὶ στίς πολεμικὰς περιπέτειας τοῦ '22 καὶ τοῦ '40-'44. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι σὲ 175 χρόνια ἐκδόθηκαν μόνον 150 τόμοι, οἱ ὁποῖοι περιέχουν τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς προσφορᾶς τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων στὴν ἐπιστήμην τῆς ἀρχαιολογίας. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς εἶναι διάσημο περιοδικὸ καὶ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ ὅλους ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα. Ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται μὲ τίς γνώσεις καὶ τοὺς κόπους δύο Ἑλλήνων, τοῦ Κυριακοῦ Πιττάκη καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ. Σήμερα ἀποτελεῖ τὸ ἔργο ἑξὶ σχεδὸν γενεῶν. Στὸν

---

* Βλ. καὶ Ἔργον 2011, 45-55.

τόμο 150 τῆς Ἐφημερίδος ὑπάρχει παράρτημα μὲ τὰ λεπτομερῆ περιεχόμενα ὅλων κατὰ συγγραφεῖς. Εἶναι ἓνα σπάνιο πανόραμα.

Ἐκδόθηκαν κατὰ τὸ 2011 τρία τεύχη τοῦ Μέντορος ἀντὶ τεσσάρων. Ἡ κρίση ἐπηρεάζει καὶ τὰ δημοσιεύματά μας. Ἀνάμεσα στὰ τρία τεύχη ἓνα, τὸ ἑκατοστό, ἐκτείνεται σὲ 190 σελίδες καὶ ἀποτελεῖ τὸν κατάλογο τῆς ἐκθεσης «Οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ ἀνασκαφεῖς. 1837-2011» μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἑταιρεία ὑπενθύμισε, ἔστω καὶ συνοπτικά, τὸ ἔργο πού ἔχει συντελεστεῖ μέσα σὲ 175 χρόνια καὶ ἐκείνους πού τὸ πραγματοποιοῖσαν.

Τὸ βιβλίον τοῦ Γιάννη Σακελλαράκη καὶ τῶν συνεργατῶν του Κύθηρα. Τὸ μινωικὸ ἱερὸ κορυφῆς στὸν Ἅγιον Γεώργιον στὸ Βουνό, τόμος I δὲν εὐτύχησε νὰ δεῖ ὁ ἀνασκαφεὺς καὶ κύριος συγγραφεὺς. Πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ὁ Ἄδωνις Κύρου στὶς ἀρχαιολογικὲς περιπλανήσεις καὶ ἀναζητήσεις του ἐπесήμανε τὴν ὑπαρξὴ ἀφθονων ὀστράκων καὶ ἄλλων ἀρχαίων γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴ θέσιν «στὸ Βουνό» στὰ Κύθηρα. Τὸ ἀνακοίνωσε στὸν Γιάννη Σακελλαράκη ὁ ὁποῖος ἔκρινε ὅτι ὁ τόπος ἄξιζε μιὰ συστηματικὴ ἀνασκαφή, κάτι πού πραγματοποιοῖσε μὲ τὴ γνωστὴ του θεληματικότητα καὶ ἐπιστημοσύνη. Ἐχοντας ὡς συνεργάτες δόκιμους ἀρχαιολόγους σὲ λίγες περιόδους ἔφερε σὲ πέρας τὸ δύσκολο ἔργο τῆς ἀνασκαφῆς σὲ τόπο ἀρκετὰ ἀπομακρυσμένο καὶ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ἀπὸ τὴν Κρήτη ὅπου βρίσκονταν τὰ κύρια ἐπιστημονικά του ἐνδιαφέροντα καὶ σύντομα παρέδωσε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὸ χειρόγραφο τῆς συστηματικῆς δημοσίευσης τῆς ἀνασκαφῆς ἡ ὁποία θὰ ἐκταθεῖ σὲ τέσσερις τόμους. Ὁ πρῶτος τόμος δόθηκε ἀμέσως στὸ τυπογραφεῖο καὶ ὁ Γιάννης Σακελλαράκης πρόλαβε νὰ ἰδεῖ τὰ δοκίμια καὶ νὰ κάνει διορθώσεις· δὲν τὸν εἶδε ὅμως ὀλοκληρωμένο γιατί ἔφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ στίς 28 Ὀκτωβρίου 2010.

Ὁ τόμος πού παρουσιάζεται περιέχει τὸ ἱστορικὸ τῆς ἀνασκαφῆς, τὴ γενικὴ τοπογραφία τῆς θέσης της, τὰ σχετικὰ μὲ τὴ θέσιν τῶν Κυθήρων καὶ τὴν ἐπικοινωνία τους μὲ ἄλλους τόπους κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, τὴ σημασία τῆς ἀνακάλυψης ἑνὸς μινωικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς στὸ νησί, τὶς παλαιότερες ἐπισκέψεις λογίων καὶ φιλαρχαίων στὸν τόπο τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἡ ἴδια ἡ ἀνασκαφὴ καὶ τὰ συμπεράσματα πού προκύπτουν ἀπὸ αὐτὴν ἀποτελοῦν ἰδιαίτερο κεφάλαιο ὅπου ἀναλυτικὰ ἐκθέτονται καὶ περιγράφονται ἀπὸ τὸν Γιάννη Σακελλαράκη οἱ τομεῖς τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα πού ἀποκαλύφθηκαν. Δύο κεφάλαια τοῦ πρώτου τόμου ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ

συνεργάτες του. Το κεφάλαιο Γ γράφτηκε από τὸν Δημήτρη Κουρκουμέλη καὶ ἐπιγράφεται: «Θαλασσινοὶ ὀρίζοντες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό». Σὲ αὐτὸ ἐξετάζονται τὰ θαλασσινὰ ρεύματα γύρω ἀπὸ τὸ νησί, οἱ ἄνεμοι ποὺ τὸ προσβάλλουν, ἡ ναυσιπλοΐα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἡ ναυτικὴ τοπογραφία. Τὸ κεφάλαιο Δ ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὴν Ἑλένη Γκίνη Τσοφοπούλου καὶ θέμα του εἶναι: «Οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας- Ἁγίου Νικολάου».

Ἦδη βρίσκεται στὸ τυπογραφεῖο ὁ δεύτερος τόμος καὶ θὰ ἀκολουθήσουν ἄλλοι δύο μὲ τοὺς ὁποίους θὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ παρουσίαση τῆς μεγάλης αὐτῆς ἔρευνας, ἔργο ἑνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς Ἑλληνες ἀρχαιολόγους, τοῦ Γιάννη Σακελλαράκη. Οἱ τόμοι αὐτοὶ θὰ περιέχουν τὰ πολυπληθῆ καὶ πολὺ σπουδαῖα κινήτὰ εὐρήματα ποὺ θὰ φωτίσουν μία περίοδο τῆς ἱστορίας τῶν Κυθέρων καὶ τῶν σχέσεών τους μὲ τὸν γύρω κόσμον.

Ὅνειρο καὶ δικό μου καὶ φίλων καὶ συνεργατῶν τῆς Σέμνης Καρούζου ἦταν ἡ ἔκδοση τῆς συλλογῆς κειμένων της σὲ ἐφημερίδες, ἔργο ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία σὲ δύο τόμους μὲ τὸν τίτλο ποὺ εἶχε δώσει ἡ ἴδια ἡ συγγραφεὺς στὶς ἐπιφυλλίδες της, *Ἀρχαιολογικά Θέματα*. Ἀρκετοὶ Ἑλληνες ἀρχαιολόγοι ἔχουν δημοσιεύσει μελέτες μὲ σκοπὸ τὴν ἐνημέρωση καὶ τὴν καλλιέργεια τῶν μὴ εἰδικῶν. Ἡ Σέμνη Καρούζου ὅμως (1897-1995) μᾶς ἔδωσε μία συστηματικὴ σειρά ἑκατοντάδων κειμένων γιὰ ζητήματα ἀρχαιολογικά, μεθοδολογικά, ἱστορίας τῆς τέχνης, καὶ ἀκόμη γιὰ πρόσωπα καὶ γιὰ βιβλία. Τὰ κείμενά της εἶναι γενικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ γιὰ διαφορετικούς ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους ἀναγνώστες ἀλλὰ ἐκεῖνοι, οἱ ἀρχαιολόγοι, τὰ ἀπολαμβάνουν περισσότερο γιατί διαπιστώνουν ὅτι τὸ παρελθόν, ἡ μυθολογία, ἡ τέχνη, ἡ θρησκεία, κάθε πλευρὰ τοῦ ἀρχαίου κόσμου μπορεῖ νὰ παρουσιασθεῖ καὶ μὲ ἄλλο τρόπο, ποὺ γοητεύει τὸν ἀναγνώστη. Ὅλα εἶναι γραμμένα στὴ δημοτικὴ. Τὰ θέματά της καθρεφτίζουν συχνὰ τὰ διαβάσματα τῆς στιγμῆς, τοὺς τόπους ὅπου ὑπηρέτησε, τὰ ταξίδια της καὶ τὰ μουσεῖα ποὺ ἐπισκέφθηκε.

Ἀνάμεσα στὰ δημοσιεύματα τῆς Σέμνης Καρούζου τὰ *Ἀρχαιολογικά Θέματα* εἶναι σημαντικὸ καὶ κύριο μέρος. Τὰ ἀποτελοῦν τὰ σημειώματά της στὶς ἐφημερίδες *Προοδευτικὸς Φιλελεύθερος* καὶ *Ἐλευθερία*. Δὲν εἶναι ἐπιστημονικὲς μελέτες μὲ τὴν αὐστηρή, μονόπλευρὴ ἔννοια τῆς λέξης. Προορίζονταν γιὰ ἓνα εὐρύτερο κοινό, κοινὸ ὅμως ἱκανὸ νὰ παρακολουθήσει καὶ νὰ κατανοή-

σει τὰ ὅσα ἔγραφε ἡ Σέμνη Καρούζου, πού ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη κλασικὴ προπαιδεία. Κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιφυλλίδες τῆς εἶναι αὐτοτελὲς καὶ ὁλοκληρωμένο μελέτημα, μπορεῖ νὰ τὸ διαβάσει καὶ νὰ τὸ κατανοήσῃ ἓνας μὴ ἀρχαιολόγος, ἀποτελεῖ ὅμως κείμενο πού ικανοποιεῖ καὶ τοὺς εἰδικούς.

Στὰ σημειώματα αὐτὰ ἡ Σέμνη Καρούζου ἀνάδειξε τὸ ταλέντο τῆς στὸ γράψιμο, τὴν πολυμάθειά τῆς, τὴν κριτικὴ τῆς σκέψῃ καί, πρῶτα ἀπ' ὅλα, τὴ νεοελληνικὴ. Ἡ καλύτερη μαθήτρια τοῦ Χρήστου Τσουντα διαδέχτηκε τὸν δάσκαλό τῆς στὴ σαφήνεια, τὴν ἀκριβολογία καὶ τὴν ὡραία λαγαρὴ γλώσσα. Τὰ θέματά τῆς ἔχουν ὡς κέντρο τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀπλώνονται στοὺς παλιούς ἀρχαιολόγους καὶ τὸ ἔργο τους, σὲ νέα εὐρήματα ἢ νέες ἐρμηνεῖες παλιῶν εὐρημάτων, σὲ σημαντικὰ ἀρχαιολογικὰ βιβλία, στὴ νεοκλασικὴ τέχνη καὶ ἀρχιτεκτονικὴ, στὴ μυθολογία. Σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ σημειώματα καταγράφονται ἐντυπώσεις ἀπὸ τὰ ταξίδια τῆς στὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἰταλία. Μόναχο, κλασικισμός, Ρώμη, τὰ μουσεῖα τῆς, ἡ Πομπηῖα, Φλωρεντία, τὰ πορτραῖτα. Τὸ κάθε θέμα ξεχωρίζει καὶ ὅλα μαζὶ φτιάχνουν ἓνα σύνολο, αἰσθητικῆς καὶ ἀρχαιογνωσίας.

Ἕνα ἄλλο νέο μας βιβλίό μὲ τίτλο *Τὸ χρονικὸ τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Μυκηνῶν. 1870-1878* εἶναι ἔργο τῆς Συμβούλου τῆς Ἑταιρείας κυρίας Ντόρας Βασιλικοῦ, ἡ ὁποία πρὶν ἀπὸ χρόνια μᾶς εἶχε δώσει τὸ ἐγχειρίδιο *Μυκηναϊκὸς πολιτισμός*. Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Μυκηνῶν τοῦ 1876 ἀπὸ τὸν Ἑρρίκο Schliemann εἶναι ἡ πλέον γνωστὴ καὶ διάσημη τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν Ἑλλάδα. Ἐξ ἀρχῆς θεωρήθηκε, καὶ δικαίως, πολὺ σημαντικὴ καὶ πραγματικὰ ὑπῆρξε ἡ ἀρχὴ τῆς δημιουργίας ἑνὸς κλάδου τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, τῆς μελέτης τοῦ ἕως τότε ἄγνωστου μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Schliemann, πρὸς τιμὴν του, περιέγραψε πολὺ γρήγορα τὶς ἔρευνές του σὲ ὀγκώδη, πολύτιμα, δημοσιεύματα καὶ ἔγιναν γνωστὰ τὰ ἐπιστημονικὰ ἀποτελέσματα τῆς διάσημης ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἀνασκαφῆς τοῦ ἡ ὁποία ὑπῆρξε τὸ κορυφαῖο καὶ πλέον σημαντικό σημεῖο τῆς πρωτοποριακῆς ἔρευνας τῶν Μυκηνῶν. Ἡ διοικητικὴ καὶ πολιτικὴ πλευρὰ ὅμως τῆς ἀνασκαφῆς ὡς καὶ τὸ βασικὴ σημασίας μέρος τῆς ἐπιστημονικῆς διεξαγωγῆς τῆς μένουν ἄγνωστα ἢ ἀτελῶς καὶ μονόπλευρα γνωστὰ μὲ τὴν ἐξαίρεση κάποιας εὐμενοῦς σποραδικῆς καὶ συγκαταβατικῆς μνείας γιὰ τὸν Ἑλληνα συντελεστὴ τῆς, τὸν Παναγιώτη Σταματάκη.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Μυκηνῶν τοῦ 1876 ἦταν καὶ εἶναι, ἀνασκαφὴ τῆς

Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, πού ἔγινε διὰ τοῦ Ἑρρίκου Σλήμαν. Πλάι του μέ διοικητική καί ἐπιστημονική ἀρμοδιότητα ὑπῆρχε καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ὁ Ἔφορος τῆς Ἑταιρείας Παναγιώτης Ἀντ. Σταματάκης, ἓνας ἀπό τοὺς πλέον μεθοδικούς, εὐσυνείδητους καί ἰδεολόγους Ἑλληνες ἀρχαιολόγους, ὁ ὁποῖος πρωτοπόρος καί ὡς πρὸς τοὺς μετὰ ἀπὸ αὐτὸν σπουδασμένους ἀρχαιολόγους κατάλαβε τὴ σημασία τοῦ ἔργου πού τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ καί συνεστάθηκε τὴν εὐθύνη τῆς νομικῆς καί ἐπιστημονικῆς ἐξασφαλίσεως τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς, τῆς καταγραφῆς καί κατάταξης τῶν εὕρημάτων καί τῆς διάσωσης ὅλων τῶν στοιχείων πού κάνουν μιὰν ἔρευνα ἀξιόπιστη.

Ἡ Ντόρα Βασιλικοῦ μέ τοῦτο τὸ νέο βιβλίο μᾶς ἔδωσε πρώτη, πλήρη ἐξιστόρηση τῆς ἱστορίας τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1876. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ 1870 μᾶς περιγράφει τὴ δραστηριότητα τοῦ Schliemann στὴν Ἑλλάδα, τὶς προσπάθειές του γιὰ ἔρευνες στὶς Μυκῆνες καί στὴν Ὀλυμπία, περιγράφει μέρος τῆς δράσης του τῆς σχετικῆς μέ τὶς ἀρχαιοῦτες τῆς Τροίας, τὴν ἀπαγωγή τους στὴν Ἑλλάδα καί τὴν πάλι ἐξαγωγή τους, τὴν κοινωνικὴ καί ἀρχαιολογικὴ του δραστηριότητα στὴν Ἀθήνα καί τὶς σχέσεις του καί, τέλος, τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Μυκηνηῶν τῆς ὁποίας ἡ περιπόθητη ἄδεια δόθηκε, ὅπως λίγοι μόνον ξέρουν, στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἡ ὁποία, ἤδη ἀπὸ τὸ 1840 προσπάθησε νὰ διενεργήσει ἐκεῖ ἀνασκαφὴ.

Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1876 ὁ Παναγιώτης Σταματάκης, ἀποκτᾷ δεσπόζουσα θέση. Ἡ ἀντίδραση τοῦ Schliemann καί τῆς γυναίκας του Σοφίας στοὺς διοικητικούς καί ἐπιστημονικούς κανόνες πού θέλει ὁ Σταματάκης νὰ τηροῦνται, προκαλοῦν σφοδρὲς συγκρούσεις μεταξύ τους στὶς ὁποῖες ἀναμειγνύονται ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καί ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία.

Ἡ ἀνασκαφὴ τελειώνει, ὁ Schliemann ἀποχωρεῖ ἀπὸ τὶς Μυκῆνες χωρὶς νὰ ἐπανέλθει ποτὲ καί ὁ Σταματάκης συνεχίζει μόνος τὸ μεγάλο ἔργο τῆς κατάταξης καί ἐπιστημονικῆς τεκμηρίωσης τοῦ πλῆθους τῶν εὕρημάτων. Ἡ ἀνακάλυψη καί ἀνασκαφὴ στὶς Μυκῆνες ἀπὸ τὸν Σταματάκη στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπόμενης χρονιᾶς 1877 θησαυροῦ πολύτιμων ἀντικειμένων καί τὸν Νοέμβριο τῆς ἴδιας χρονιᾶς τοῦ βου τάφου τοῦ ταφικοῦ κύκλου πού εἶχε ἐρευνήσει ἀτελῶς ὁ Schliemann, ὑπῆρξε ἡ ἀπόδειξη τῆς μεθοδικότητάς του καί τῆς ἐπιστημονικῆς του ἐπιμέλειας, χαρακτηριστικὰ πού δὲν βρίσκονται στὸν ἴδιο βαθμὸ στοὺς λοιποὺς ἀρχαιολόγους τοῦ 19ου αἰῶνος.

Ἡ Ντόρα Βασιλικοῦ παρουσιάζει νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Γεννα-

δεῖου Βιβλιοθήκης καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ δίνει τὴν ἀκριβὴ εἰκόνα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1876 καὶ τῶν ἐνεργειῶν ὅλων ὅσοι ἀναμείχθηκαν στὸ μεγάλο ἐγχείρημα τοῦ ὀρμητικοῦ Schliemann. Κύρια ἀρετὴ τοῦ νέου της βιβλίου εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ σχηματίζει τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἀρχαιολογικοῦ κύκλου καὶ ἡ ἀποτίμηση τῆς εὐεργετικῆς παρουσίας τοῦ Σταματάκη στὴν ἀνασκαφὴ χάρις στὴν ὁποία ἡ ἀτακτὴ ἔρευνα τοῦ Schliemann ἐξακολουθεῖ νὰ μᾶς προσφέρει ἀξιόπιστο ὕλικό γιὰ νέες μελέτες καὶ πρόοδο τῆς ἐπιστήμης. Μὲ ὅσα φέρει γιὰ πρώτη φορὰ στὸ φῶς φανερώνεται τὸ μεγάλο ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ ἄδικα παραμερισμένου ἀπὸ τὸν Schliemann καὶ ὑποτιμημένου Ἑλληνας Ἐφόρου, ποὺ ἀποτελεῖ ἰδανικὸ πρότυπο γιὰ τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ προσωποποίηση τῶν ἀρετῶν ποὺ πρέπει νὰ ἔχει ἐκεῖνος ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸ μνημειακὸ παρελθόν μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ*

Ἡ «Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης» λειτούργησε γιὰ εἰκοστὴ δεύτερη χρονιά ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς Συμβούλου κυρίας Ντόρας Βασιλικοῦ, ἀπὸ 2 Νοεμβρίου 2011 μέχρι 7 Μαρτίου 2012. Τὰ 17 δῶρα μαθήματα τῆς περιόδου εἶχαν τὸν γενικὸ τίτλο «Πελοπόννησος Ι. Τὰ μεγάλα κέντρα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ» καὶ διδάχτηκαν ἀπὸ διακεκριμένους ἀρχαιολόγους. Ἡ παράδοση τῶν μαθημάτων ἔγινε κατὰ τὴν ἑξῆς χρονολογικὴ σειρά:

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Ἐρευνητὴς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 2 Νοεμβρίου 2011: *Τοπογραφώντας τοὺς μύθους στὰ μεγάλα μυκηναϊκὰ κέντρα τῆς Πελοποννήσου.*

ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΤΣΑΚΗΣ, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 9 Νοεμβρίου 2011: *Νεολιθικὴ Πελοπόννησος. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς νεολιθικῆς στὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ.*

ΝΤΟΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ, Ἀρχαιολόγος, 16, 23 Νοεμβρίου 2011: *Ἐρρίκος Schliemann. Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. • Οἱ ταφικοὶ κύκλοι τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Ἀνασκαφές καὶ εὐρήματα.*

ΣΠΥΡΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Ἀκαδημαϊκός, 30 Νοεμβρίου 2011: *Ἡ ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν.*

STEPHEN MILLER, Prof. Emeritus, University of California, Berkeley, 7 Δεκεμβρίου 2011: *Ἡ Νεμέα, ἀνασκαφὴ καὶ ἀναβίωση.*

---

* Βλ. καὶ Ἔργον 2011, 57-59.

NANNΩ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἰλλινόις, Σικάγο, 14 Δεκεμβρίου 2011: *Ἡ μυκηναϊκὴ θρησκεία καὶ οἱ ρίζες της.*

ΓΙΑΝΝΗΣ ΩΔΛΟΣ, Ἐπίκουρος Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, 21 Δεκεμβρίου 2011: *Ἡ ἀρχαία Σικυώνα καὶ οἱ ὅμορες πόλεις Φλιοῦς καὶ Στύμφαλος.*

JOSEPH MARAN, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης, 11 Ἰανουαρίου 2012: *Ἡ Τίρυνθα στὸ μεταίχμιο. Μεταβολές καὶ ἐξελίξεις πρὶν καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀνακτόρου.*

GILLES TOUCHAIS, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Panthéon-Sorbonne 1, 18 Ἰανουαρίου 2012: *Τὸ προϊστορικὸ Ἄργος.*

JACK DAVIS, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cincinnati, Διευθυντὴς τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν, 25 Ἰανουαρίου 2012: *Τὸ ἀνάκτορο τοῦ Νέστορος στὴν Πύλο: νέες ἔρευνες, νέα εὐρήματα, νέα συμπεράσματα.*

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Ἐρευνητὴς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1 Φεβρουαρίου 2012: *Ἡ τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν στὴ μυκηναϊκὴ Πελοπόννησο.*

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΗΣ, Λέκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 8 Φεβρουαρίου 2012: *Ἀρχαία Ἐπίδαυρος. Τὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ.*

NANCY BOOKIDIS, Ἐπίτιμη Ὑποδιευθύντρια τῶν Ἀνασκαφῶν Κορίνθου, 15 Φεβρουαρίου 2012: *Ἡ Κόρινθος μέχρι καὶ τὴν ἰδρυσὴ της ὡς ρωμαϊκὴ ἀποικία.*

ΑΛΙΚΗ ΜΟΥΣΤΑΚΑ, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 22, 29 Φεβρουαρίου 2012: *Ἀρχαία Ὀλυμπία I: Χρονικὸ τῶν ἀνασκαφῶν. Ἱστορικὸ τῆς ἔρευνας. • Ἀρχαία Ὀλυμπία II: Ἡ σταδιακὴ ἐξέλιξη ἀπὸ τὸ τοπικὸ στὸ πανελλήνιο ἱερό. Κτίρια καὶ ἀναθήματα.*

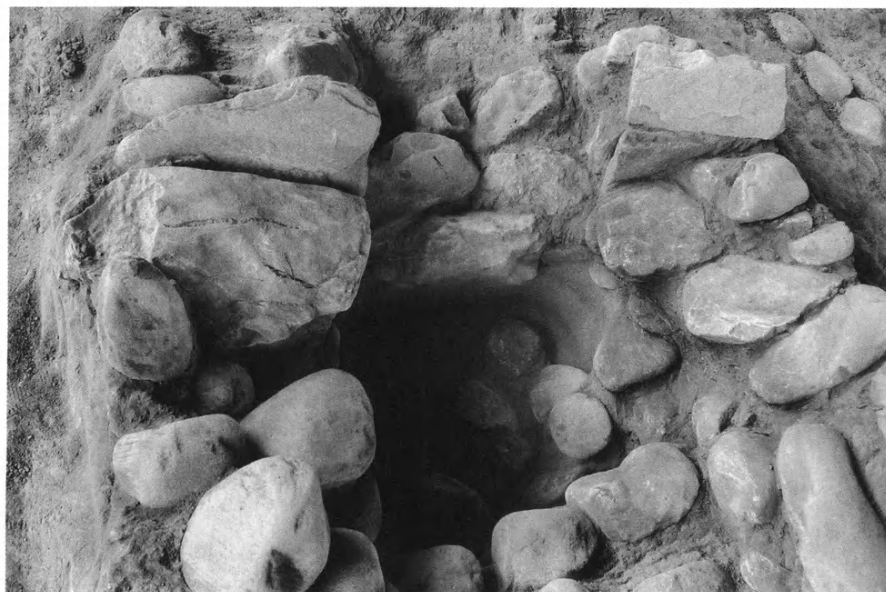
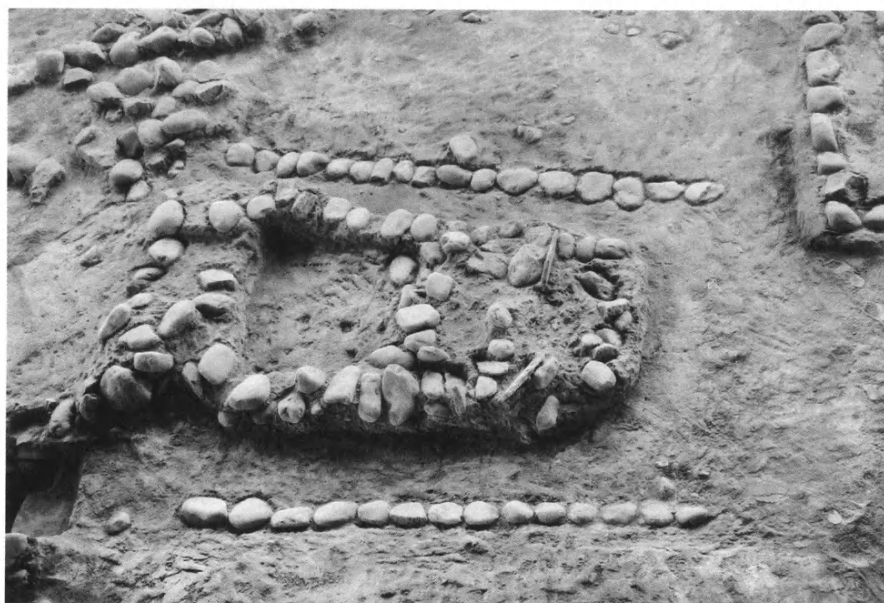
ΠΑΝΟΣ ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 7 Μαρτίου 2012: *Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες: Ἑρμηνευτικὲς προσεγγίσεις γιὰ τίς ἀφιετηρίες, τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη καὶ τὴν πολιτικὴ ἐχμετάλλευσή τους.*

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α΄ Τακτικῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς 29 Ἀπριλίου 2012

βλ. Ὁ Μέντωρ, τεύχος 102, Ἀπριλίου - Ἰουνίου 2012, 49-69.

ΠΙΝΑΚΕΣ

α. Ο τάφος 49 ἄσκαφος ἀπὸ Νότου. β. Τὸ πρόθυρο τοῦ τάφου 49 ἀπὸ δυτικά. Στὸ κέντρο, μεγάλες πέτρες φράσσουν τὴν εἴσοδο.

α. Τάφος 49. Οί δύο περίβολοι από Βορρά. β. Τάφος 49 από Νότου. Στο κέντρο οί
τρεις πλευρές τοῦ παλαιότερου ὀρθογώνιου πλαισίου καί ψηλότερα, ἀριστερά καί
δεξιά, οί πέτρες τοῦ νεωτέρου.

α. Τάφος 49. Ἡ λεπτή σχιστόπλακα ἐπάνω ἀπὸ τὴν καλυπτῆρια στὴ θέση τῆς εἰσόδου. β. Ὑπερκατασκευὴ τοῦ τάφου 49 ἀπὸ δυτικὰ. Ἐμπρὸς ἡ καλυπτῆρια, στὴ μέση ἡ σχιστόπλακα καὶ ψηλότερα ἡ σειρά λίθων τοῦ ὑπέργειου πλαισίου.

α. Τάφος 49 από Νότου. Πλάκες εξωτερικά του λάκκου. β. Είσοδος και πρόθυρο του τάφου 49 από δυτικά.

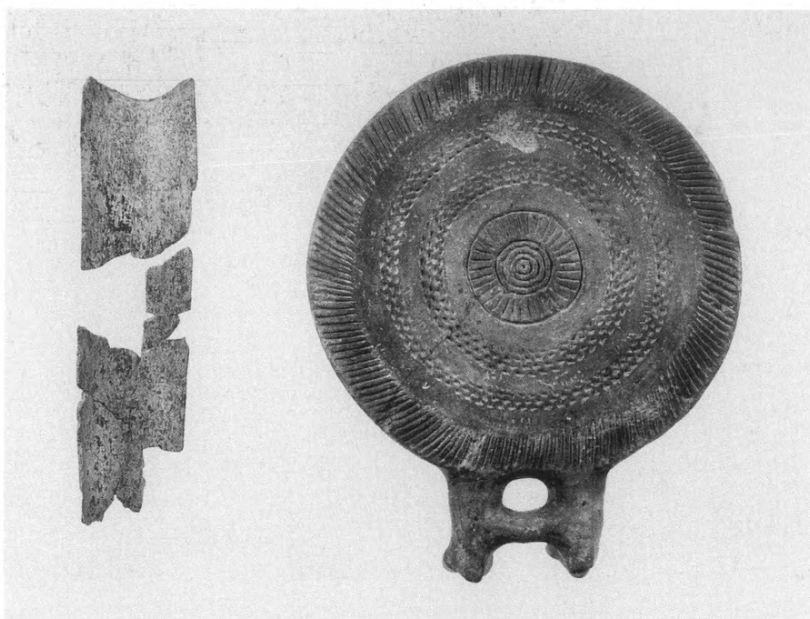

α. Τὸ πρόθυρο τοῦ τάφου 49 μὲ τὰ ὀστά ἀνακομιδῆς ἀπὸ δυτικά. Στὸ βάθος, ψηλότερα τὸ κρανίο. β. Ὁ λάκκος τοῦ τάφου 49 ἀπὸ δυτικά. Ὁ τελευταῖος νεκρὸς μὲ βότσαλα ἐπάνω του, δεξιὰ τὸ τηγανόσχημο, στὸ κέντρο ὁ ἀμφορίσκος, πίσω ἀπὸ τὴ λεκάνη ὁ χρωματοτρίπτης καὶ ἔμπρὸς ὀστά ἄλλων ταφῶν.

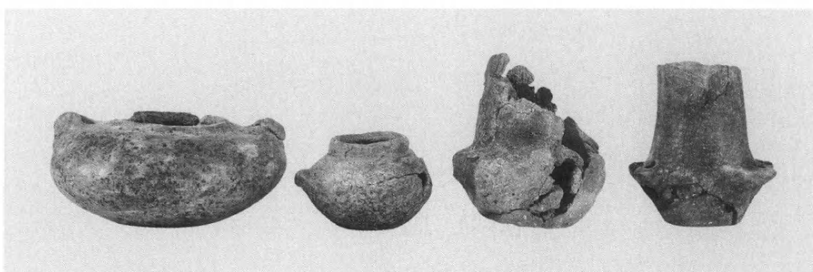

α. Τάφος 49. Λεπτομέρεια του πίν. 5β από Βορρά. β. Λάγκος 49. Τὸ δάπεδο μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ τελευταίου σκελετοῦ, ἀπὸ δυτικά. Δεξιὰ καὶ ἔμπρὸς συγκεντρωμένα ὅστ᾽ α, ἀριστερὰ χαλίκια.

α

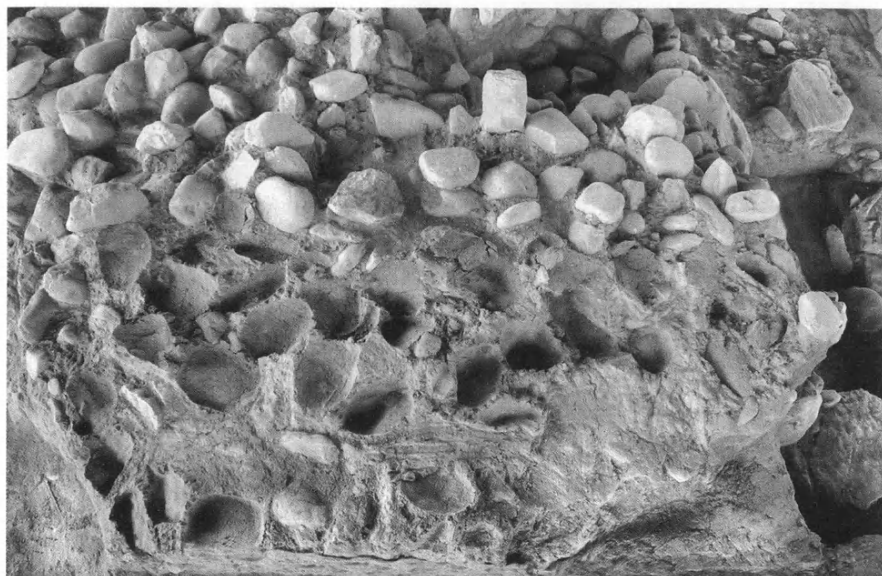
β

α. Τὸ τηγανόσχημο τοῦ τάφου 49. β. Τάφος 49. Ἀγγεῖα περὶ τὸν σκελετὸ τοῦ τελευταίου νεκροῦ.

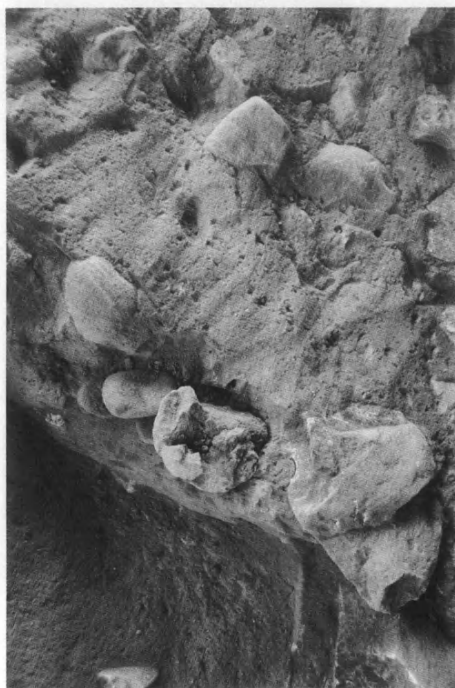

α. Λάγχος 49 από δυτικά. Έμπρός αριστερά όστα θαμμένα σὲ λάγκκο κάτω ἀπὸ βότσαλα καὶ χαλίκια. β. Λάγκος 49 ἀπὸ Βορρά. Κατώτατο στρώμα μὲ μικκύλη πυξίδα.

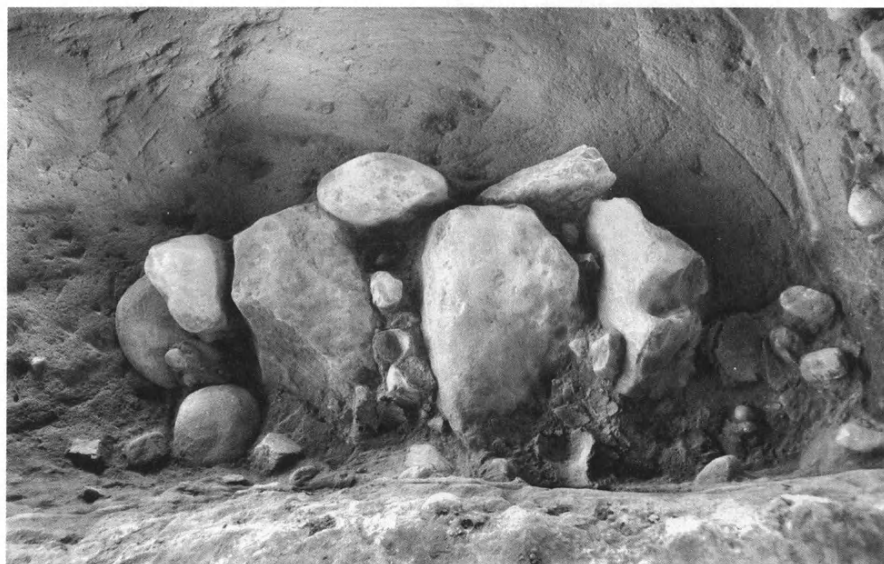

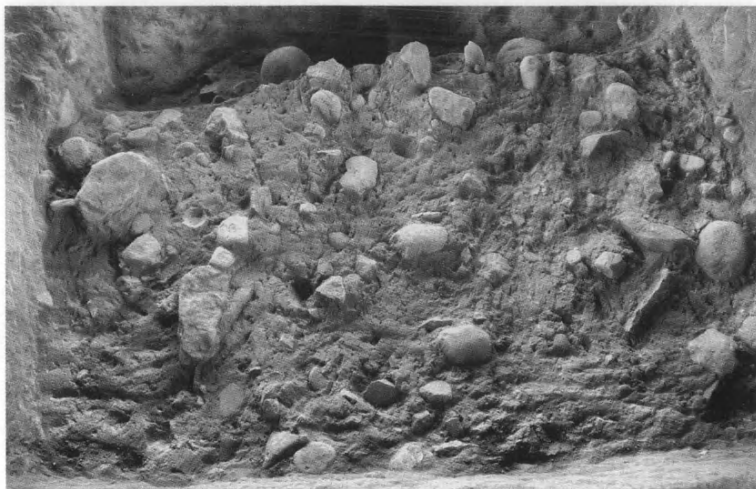
α. Λιθοσωρός 66. Δυτικό τμήμα μετά την αφαίρεση επιφανειακών λίθων. β. Λιθοσωρός 66 από δυτικά. Έπάλληλες στρώσεις λίθων.

α. Λιθοσωρός 66 από ΝΔ. Έμπρός, στο κατώτατο στρώμα, τμήμα άρύταινας χαλ-
κουργείου. β. Τάφος δυτικά Λιθοσωροῦ 66. Κατώτατο στρώμα με υπολείμματα
άνακομιδῆς.

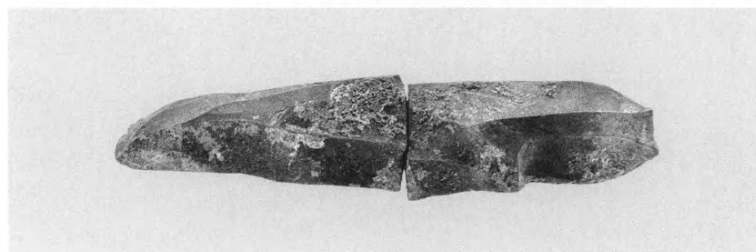
α. Τάφος νότια Λιθοσωροῦ 66 κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2011, ἀπὸ δυ-
τικά. β. Τάφος νότια Λιθοσωροῦ 66 με πλάκες, πέτρες καὶ ὄστρακα μετὰ τὴν
ἀφαίρεσιν τῶν ὀστέων, ἀπὸ Νότου.

α

β

γ

α. Τετράγωνο 20. Ἐπιφάνεια νότια τῶν πλακῶν μὲ πέτρες, βότσαλα καὶ ὄστρακα, σὲ βάθος 1.10 μ. β. Τετράγωνο 20 σὲ βάθος 1.15 μ. περίπου, ἀπὸ Νότου. Πέτρες, βότσαλα καὶ θρυμματισμένη κεραμεικὴ. γ. Ἡ μία σπασμένη λεπίδα μεταξὺ τῆς κεραμεικῆς τοῦ Τετραγώνου 20.

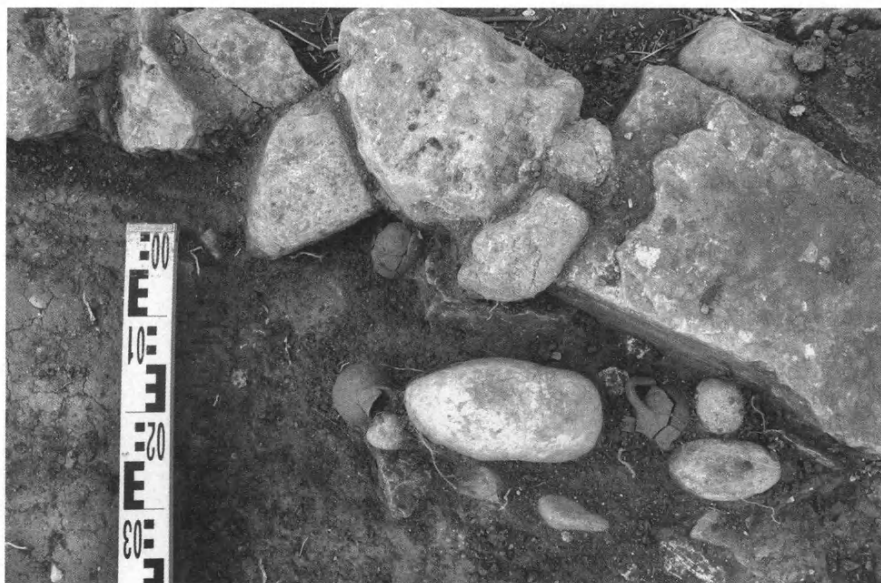
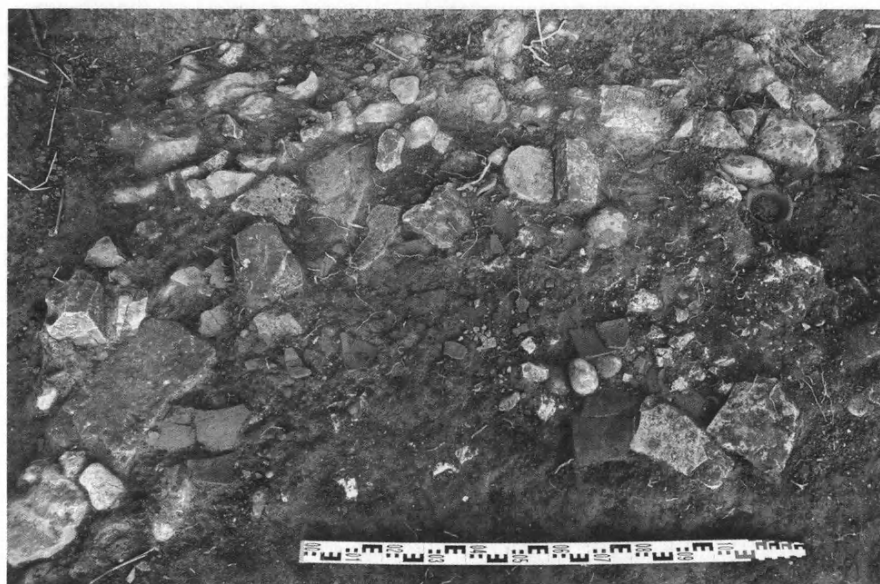

α. Τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτίριο Μ' ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. β. Τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτίριο Μ' ἀπὸ τὰ δυτικὰ-ΝΔ.

α. Τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτίριο Μ' ἀπὸ τὰ δυτικά. β. Ἡ «τράπεζα» ἐντὸς τοῦ Κτιρίου Μ', ἀπὸ τὸ Νότο.

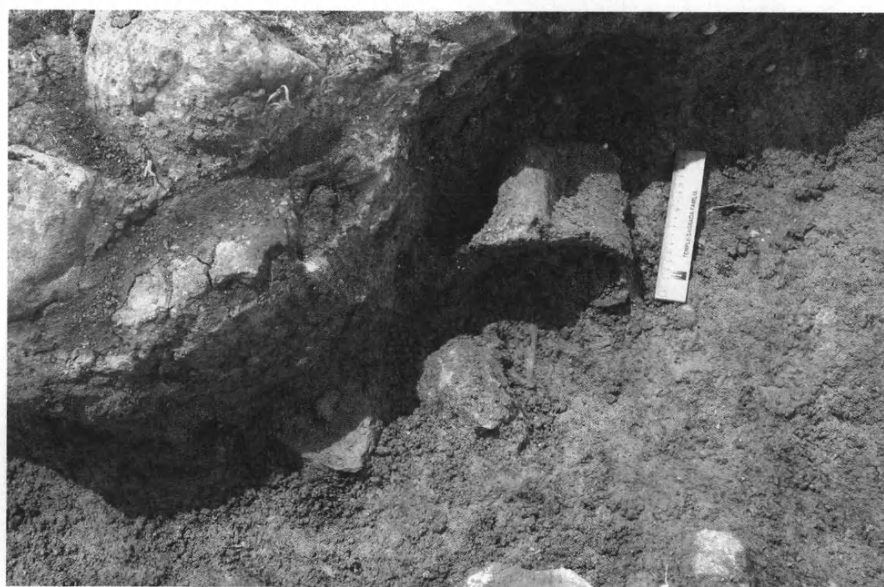

α. Σπρώμα από θραυσμένα αγγεία πάνω σὲ κτιστή «τράπεζα» ἐντὸς τοῦ Κτιρίου Μ', ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. β. Ἀκέραια καὶ θραυσμένα αγγεία στὸ Ν ἄκρο τῆς «τράπεζας», ἐντὸς τοῦ Κτιρίου Μ', ἀπὸ τὰ βόρεια.

α. Κτίριο Μ'. Κυκλοτερής περιοχή με αναποδογυρισμένη μεγάλη δακτυλίοςχημη βάση μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου. Λήψη ἀπὸ δυτικά. β. Ὑποπόδιο με κεντρική ὀπή γιὰ χοές.

α. Τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτίριο ΛΘ' καὶ ὁ κεραμικὸς κλίβανος στὰ Τετράγωνα -Ξ(-1) καὶ -Ο(-1), ἀπὸ τὰ ΒΑ. β. Ἐγχυτρισμὸς (;) V, ἀπὸ ἀνατολικά.

α. Ο κεραμικός κλίβανος εντός του Μάρτυρα ανάμεσα στα Τετράγωνα -Ξ(-1) και -Ο(-1), από τὰ ΒΔ, κατά τήν αποκάλυψή του. β. Ο κεραμικός κλίβανος εντός του Μάρτυρα ανάμεσα στα Τετράγωνα -Ξ(-1) και -Ο(-1), από Δυσμάς, μετά τήν ολοκλήρωση τῆς ἔρευνας.

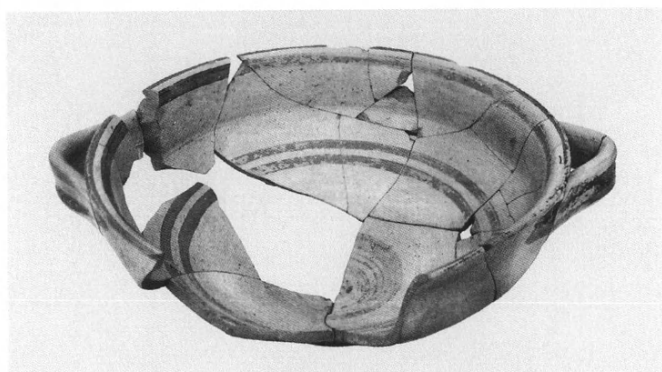
α. Τετράγωνο -Ο(-1) και -Ο(-2). Όρθογώνιο Κτίριο ΛΗ' και T166 (στο βάθος), από βόρεια. Σε μεγαλύτερο βάθος, αριστερά και δεξιά, διακρίνονται οι τοίχοι του έλλειψοειδούς Κτιρίου ΛΘ'. β. T161-162 Κτιρίου ΛΗ', T165 του έλλειψοειδούς Κτιρίου ΛΘ', και μεταγενέστερος περίβολος T166 (λήψη από βόρεια).

Τετράγωνο -Ξ(-1). Οί Περίβολοι T159/T156 (ἀριστερά) καὶ T146/T149 (δεξιὰ)
ἀπὸ ΒΔ (φωτ. 2011).

α

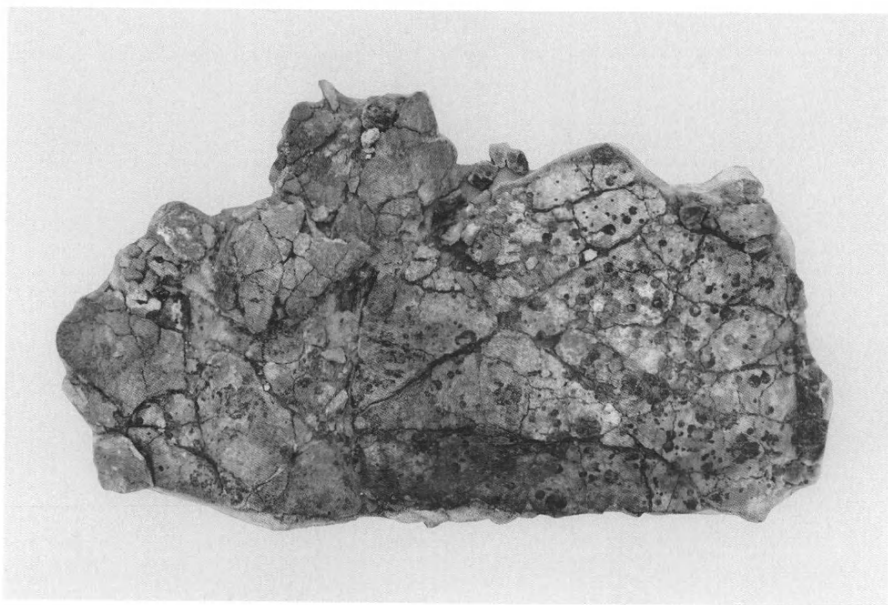
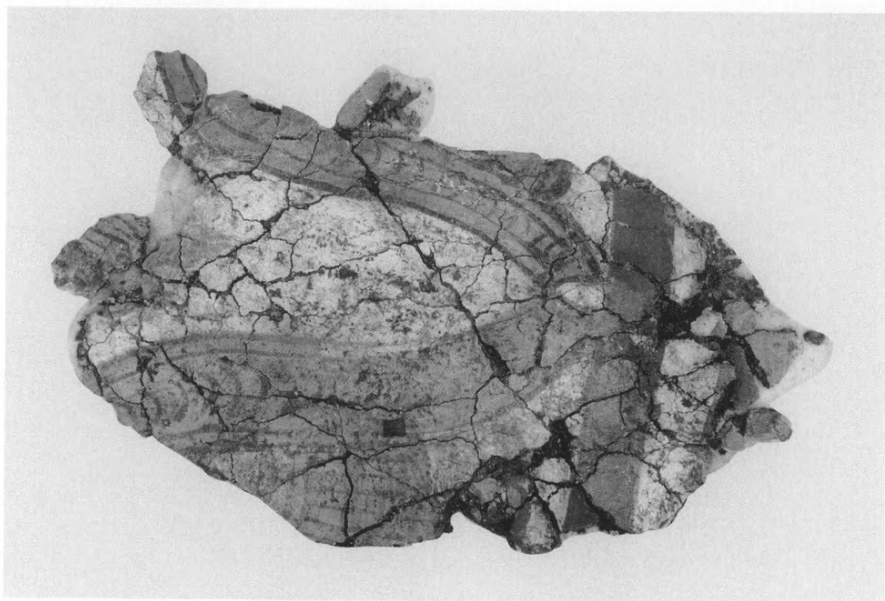
β

γ

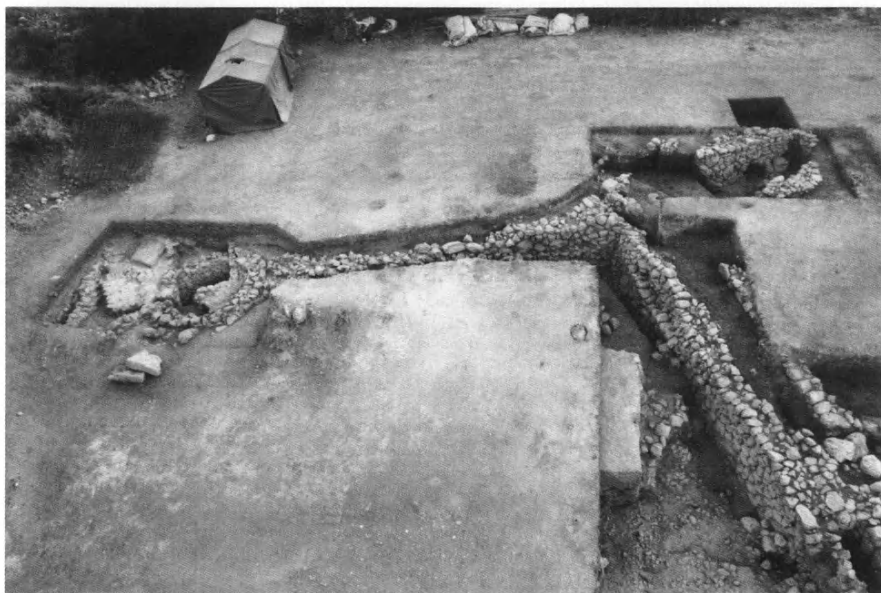
α. Οίκια Πέτσα. ΥΕ ΠΙΑ2 άρύταινα. β-γ. Ανατολική Οίκια: β. ΥΕ ΠΙΒ λεκανί-
διο. γ. Μεσογεωμετρικός άμφορέας.

α-β. Οικία Πέτσα. Τοιχογραφίες.

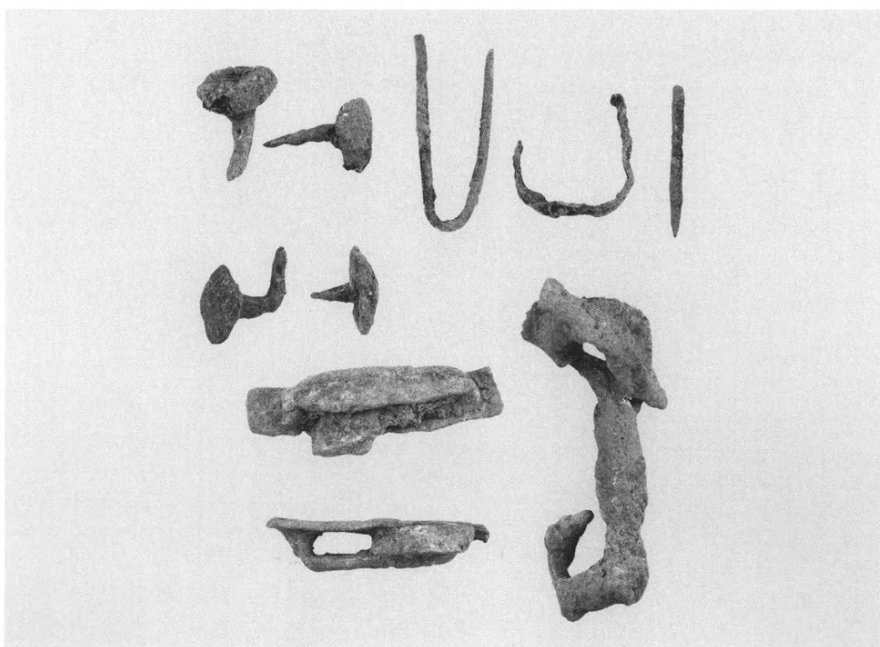
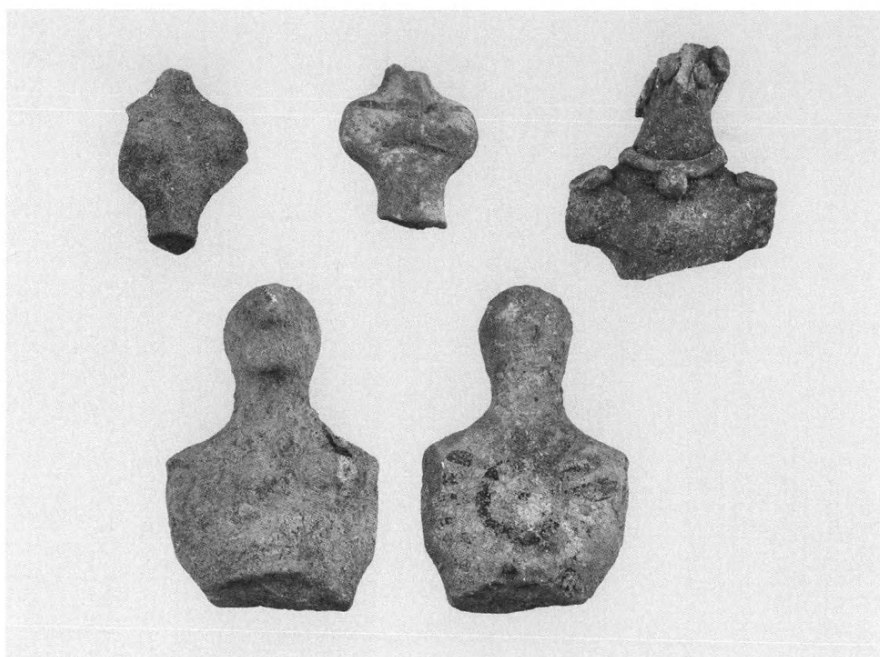

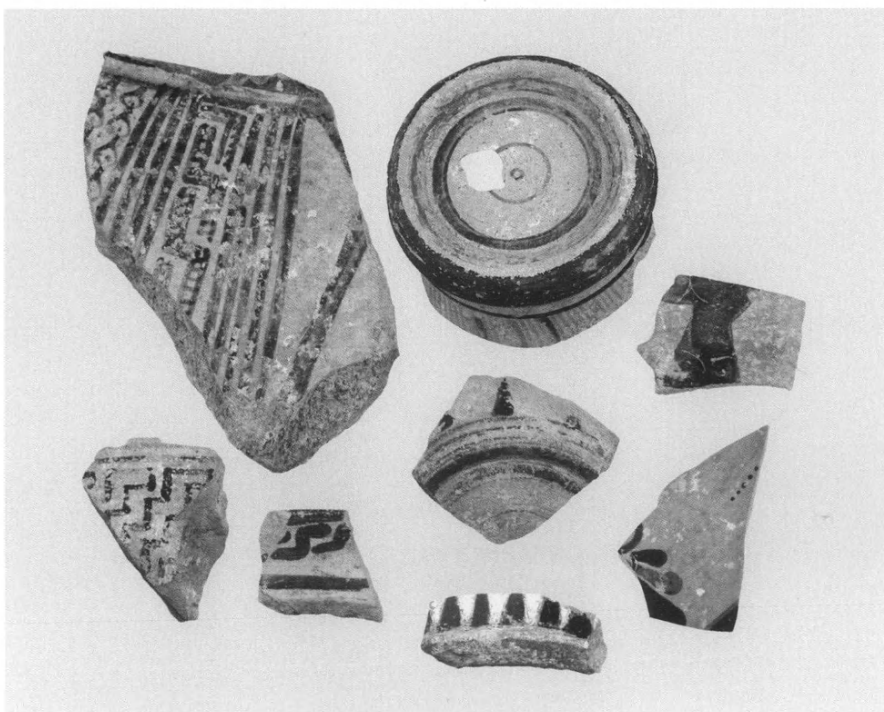
α-β. Κάτω Πόλη: α. Ύπομυκηναϊκός τοίχος Β καὶ γεωμετρικὸς τοίχος Γ. β. Γεωμετρικὸ κυκλικὸ κτίσμα καὶ ἡμικυκλική προσθήκη.

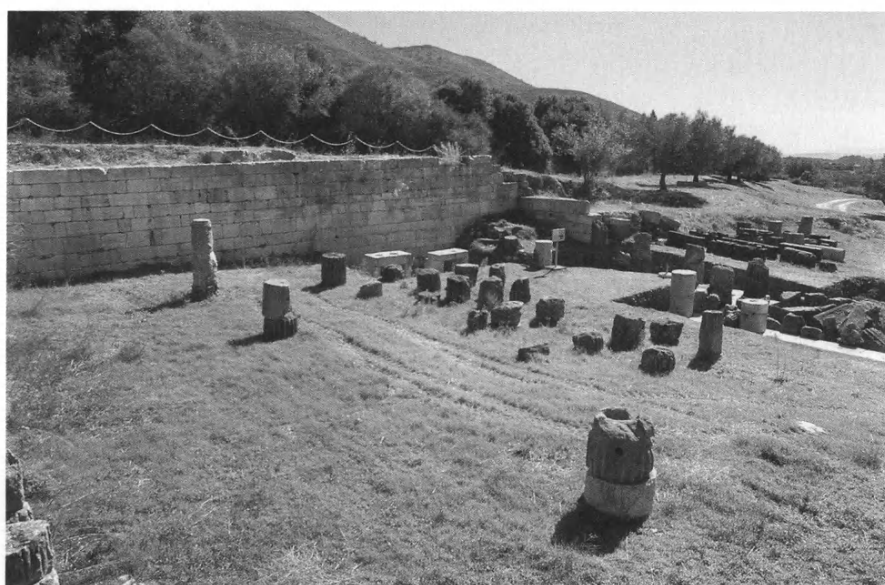
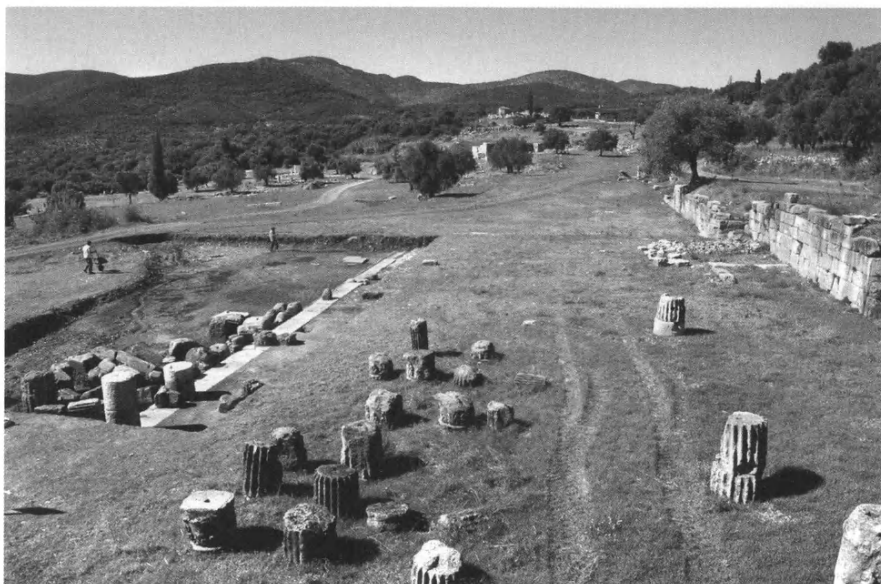
α-β. Κάτω Πόλη: α. Άψιδωτό κτίριο I. β. ΝΑ συγκρότημα, κτίρια I, II και III.

α-β. Κάτω Πόλη: α. Μυκηναϊκά και αρχαϊκά ειδώλια. β. Μολύβδινος ἔνδεσμος, ἐλάσματα καὶ σιδερένια καρφιά.

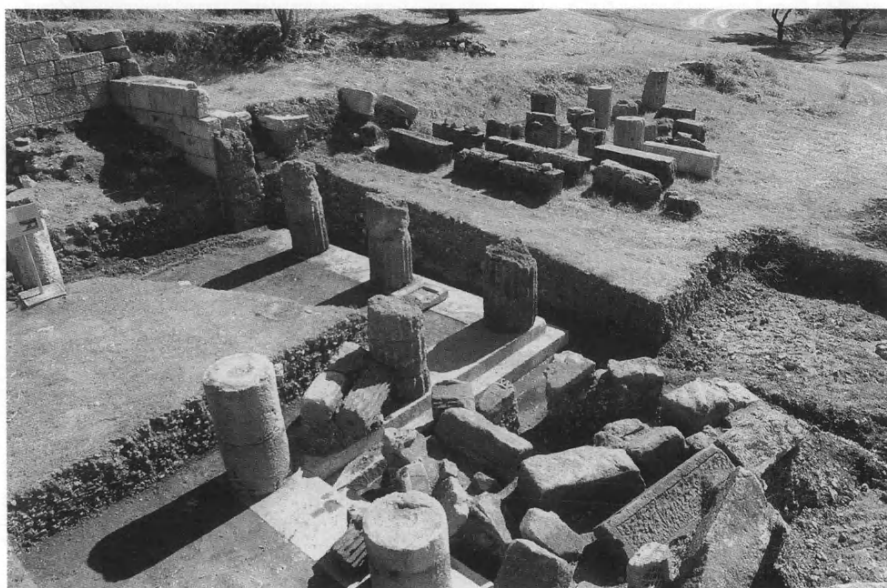

α-β. Κάτω Πόλη: α. Μυκηναϊκή κεραμική. β. Γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική.

α. Γενική άποψη τής βόρειας στοᾶς από Α. β. Ανατολικό πέρας βόρειας στοᾶς
ὅπου τὰ σηκώματα.

α. Τὸ ἀνεσκαμμένο τμήμα τῆς βόρειας στοᾶς. β. Ἡ προεξέχουσα ἀνατολική πτέρυγα τῆς στοᾶς.

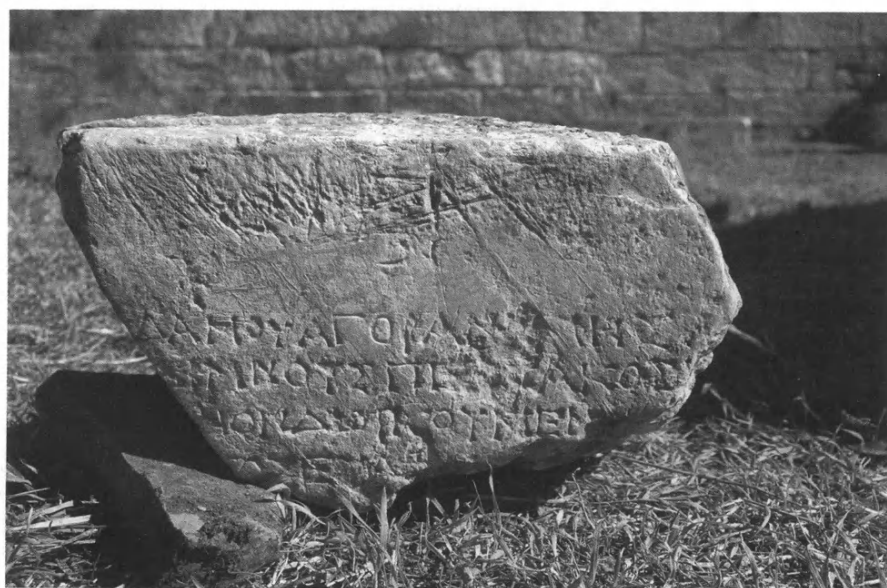

α. Τὸ κρηπίδωμα τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας. β. Ἀποψη τῆς βόρειας στοᾶς ἀπὸ Δ.
Πεσμένα μέλη.

α. Ίωνικά κιονόκρανα δευτέρου ὀρόφου στοᾶς. β. Τμῆμα θωρακίου ἀπὸ τὸν δεύτερο ὄροφο.

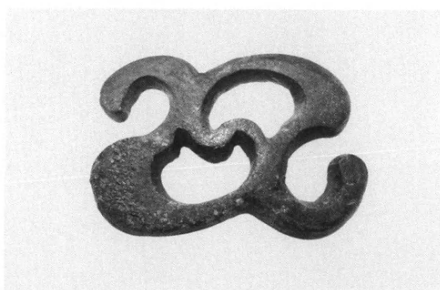
α. Βάθρα χάλκινων ανδριάντων νότια τοῦ στυλοβάτη. β. Θραῦσμα ἐπιγραφῆς πρὸς τιμὴν ἀγορανόμου.

α. Τμήμα τοίχου κλασικού κτίσματος. β. Θραῦσμα ἀπὸ τὸν ὦμο γυναικείου ἀγάλματος.

α

β

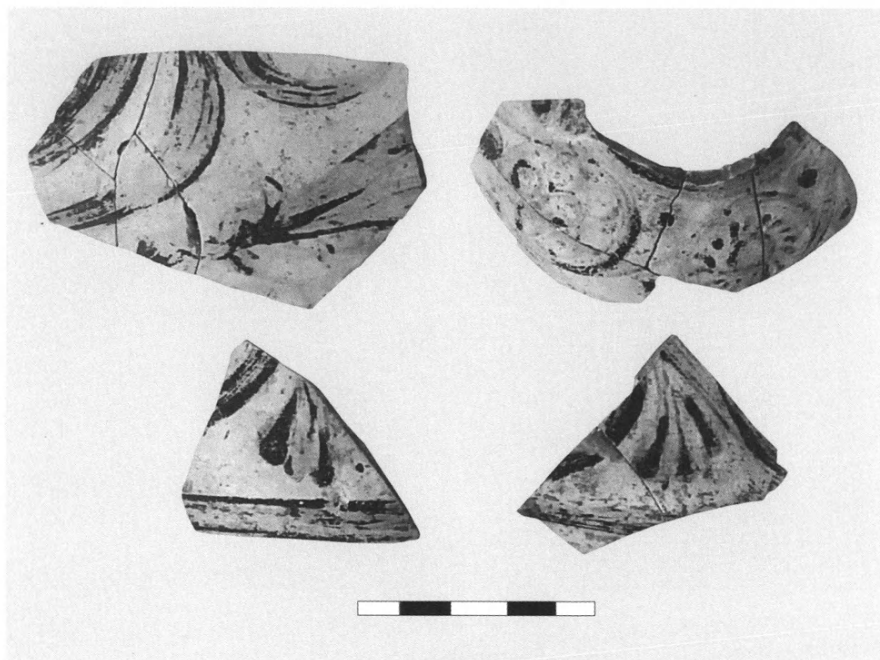

γ

α. Ύαλοποιημένο σφράγισμα παπύρου με Μέδουσα. β. Όρειχάλκινη πόρπη. γ. Βά-
θρο ἐπιτύμβιας στήλης τοῦ Ἀσκληπείαδου.

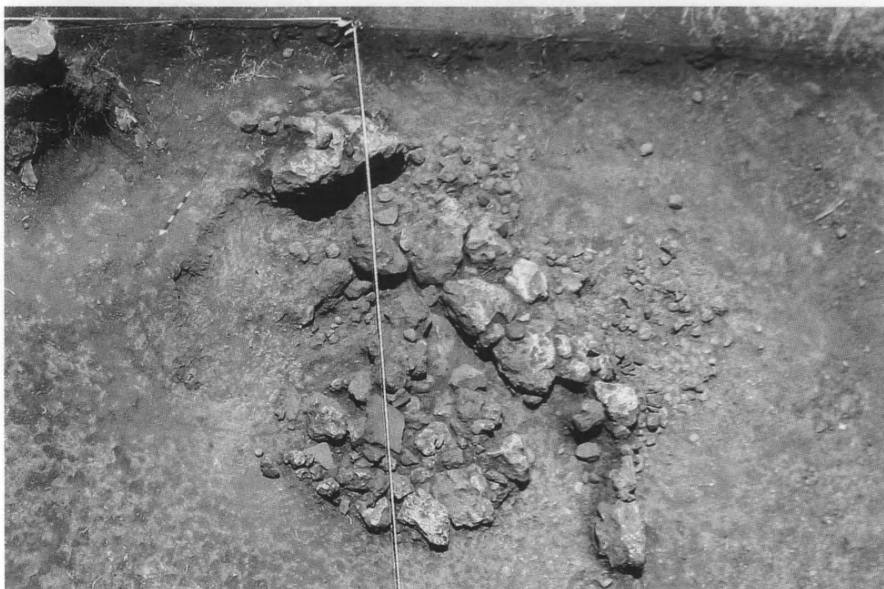

Βάθρο χάλκινου ἀνδριάντα τοῦ Ἀριστέα Λύκωνος.

α. ΥΕ ΙΙΒ κεραμική από τὸ δωμάτιο CT-031/CT-032. β. Εύρηματα ἀπὸ τὸν ἀποθέτη.

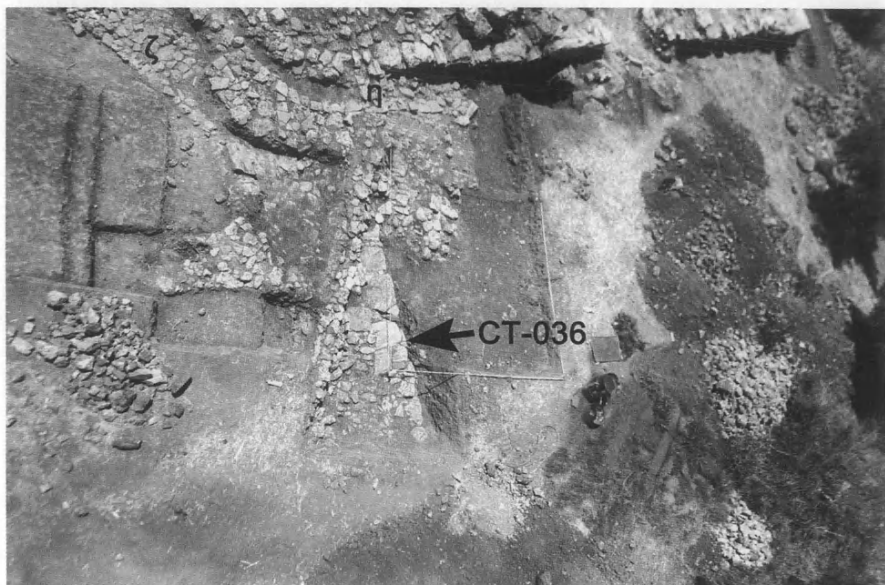

α. Φωτογραφία τοῦ ἀποθέτη ἀπὸ τὰ βόρεια. β. Τὸ θεμέλιο τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ Κυ-
κλωπείου Ἀνδῆρου ἀπὸ τὰ βόρεια. Τὸ βέλος σημειώνει τὸ ἐπίπεδο τῆς ΥἚ ΠΒ
περιόδου.

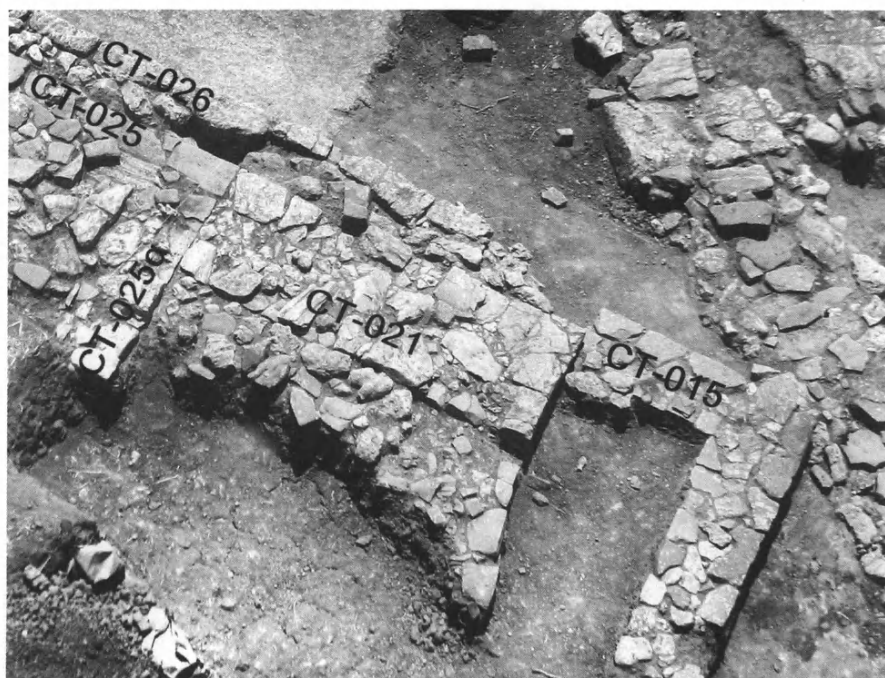
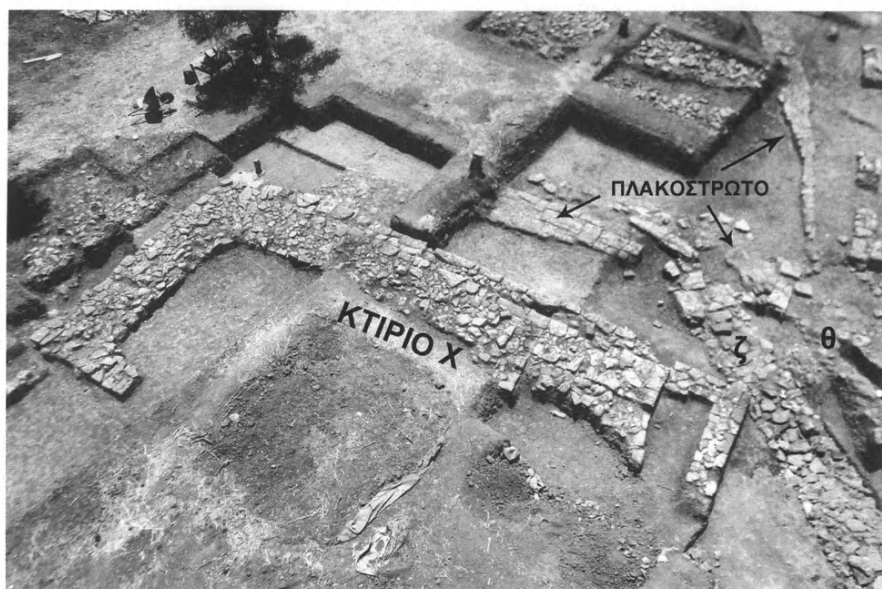

α. Στρώμα καταστροφής στην ανατολική τομή θεμελίων του Κυκλωπέου Ἀνδέρου. β. Χάλκινη ἀνδρική κεφαλή (1) καὶ θραῦσμα ζωόμορφου εἰδωλίου (2).

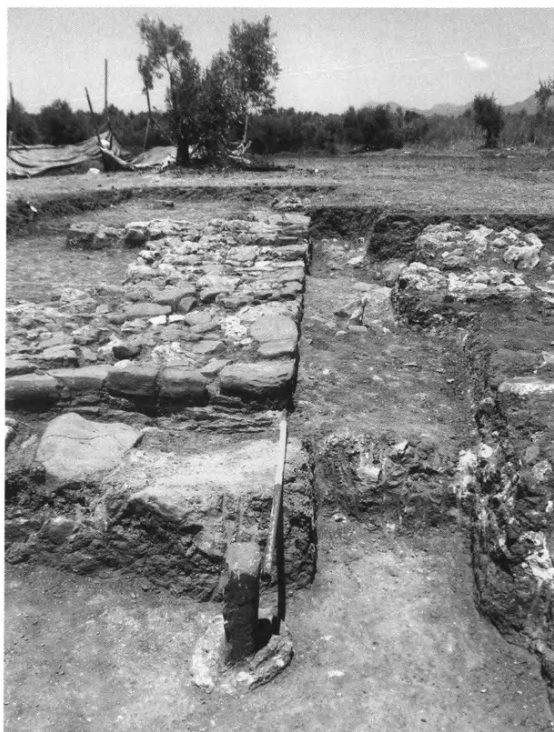
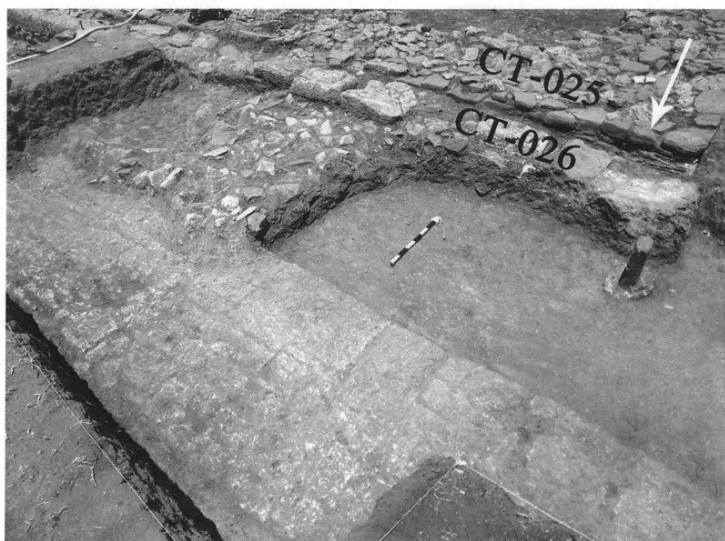
α. Αεροφωτογραφία του τοίχου CT-0036 και της απόληξης των άγων θ και ζ.
β. Άποψη του τοίχου CT-0036 από τα δυτικά.

α. Αεροφωτογραφία του Κτιρίου Χ από τα βόρεια. β. Αεροφωτογραφία της δυτικής πλευράς του Κτιρίου Χ. Διακρίνονται τα τέσσερα τμήματα του Κτιρίου.

- α. Ἡ δυτικὴ παραστάδα τοῦ τοίχου CT-021 καὶ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ CT-021.
β. Ἀποψη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Κτιρίου X μὲ τὴ στήλη, τὸ στρώμα καταστροφῆς καὶ τὸ πλακόστρωτο ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικά.

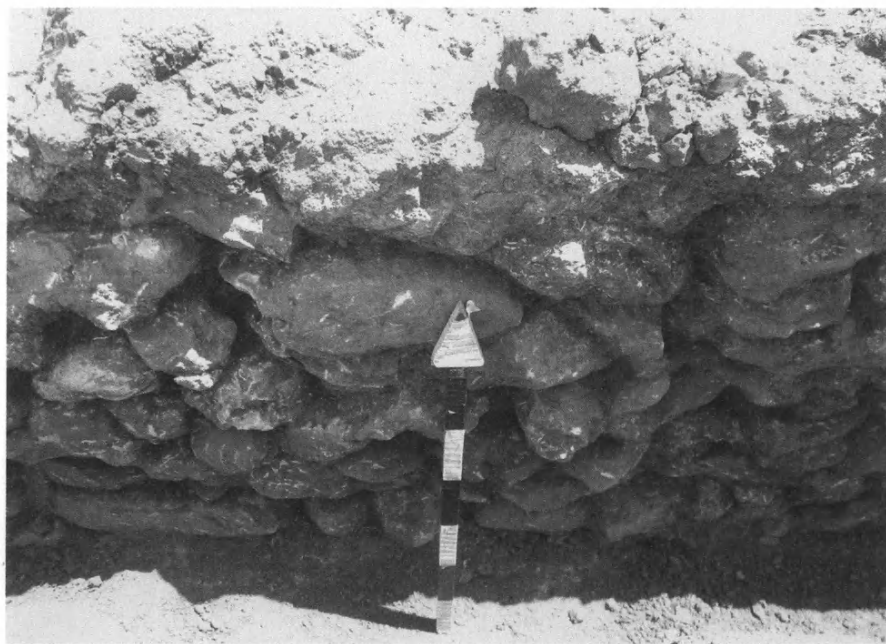

α. Άποψη του πλακόστρωτου με τὸ στρώμα καταστροφῆς καὶ τὴ στήλη ἀπὸ τὰ νοτιοανατολικά. Μὲ βέλος σημειώνεται ἡ πρόσοψη τοῦ τοίχου CT-025. β. Ἡ στήλη σὲ σχέση μετὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Κτιρίου X.

α. Τὸ πλακόστρωτο καὶ ἡ νότια πρόσοψη τοῦ Κτιρίου X ἀπὸ τὰ νότια. β. Ἀεροφωτογραφία τῶν ἀγωγῶν ζ καὶ θ.

α. Ό άγωγός ζ άπό τά νοτιοανατολικά. β. Ό νότιος έξωτερικός τοίχος
του άγωγού ζ.

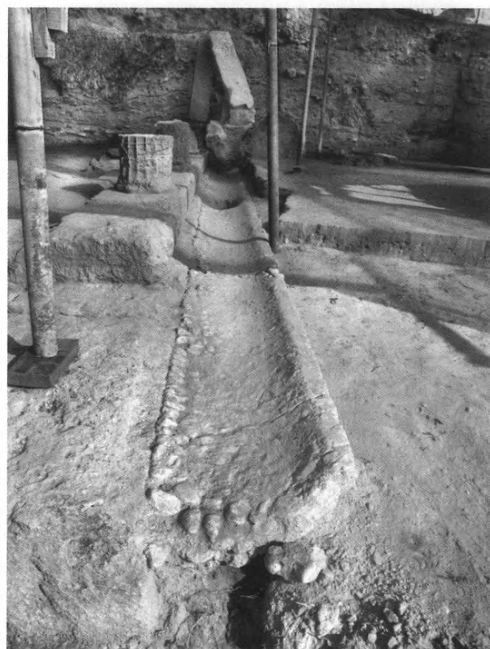
α. Άποψη από Β τοῦ βοτσαλωτοῦ πεζοδρόμου τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. β. Άποψη από Β τοῦ βοτσαλωτοῦ πεζοδρόμου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

α. Ἀποψη ἀπὸ Β τοῦ ληνοῦ (6ος-7ος αἰ. μ.Χ.). β. Ἀποψη τῆς ἰωνικῆς στοᾶς.

α. Παραστάδα της πύλης της ιωνικής στοᾶς, με πεσμένο τὸ ἀνώφλι-ἐπιστύλιο.
β. Κιονοστοιχία τῆς ιωνικής στοᾶς.

α. Άποψη κτιστού αγωγού εξωτερικά της ιωνικής στοάς. β. Αρχιτεκτονικά μέλη καταπεσμένα μπροστά στην πύλη της ιωνικής στοάς.

α. Τμήμα λίθινου βωμοῦ. β. Ἀποψη τοῦ ὑπαίθριου χώρου μεταξύ τῆς ἰωνικῆς στοᾶς καὶ τοῦ ναοῦ.

α. Πρόσοψη του ναού. β. Άποψη από Ν του μεταγενέστερου τοιχαρίου 2.

α. Ἐνεδίγραφη στήλη με ἐφηβικὸ κατάλογο. β. Τρία βάθρα μπροστὰ στὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ.

α. Τμήμα τῆς διμεροῦς στήλης τοῦ βάθρου Α κατὰ τὴν ἀνασκαφή. β. Ἀναθηματικὴ στήλη κατὰ τὴν ἀνασκαφή.

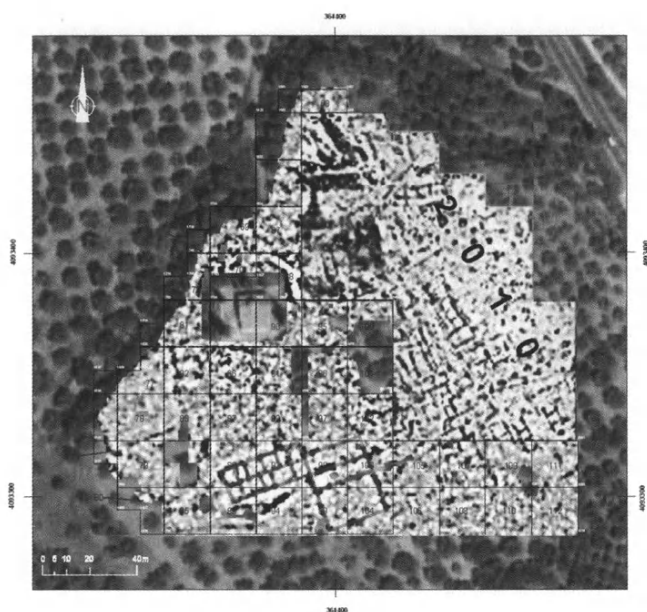
Ἀναθηματική στήλη στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγεία. Ἀποψη τοῦ ναοῦ.

Άποψη του ναού από ΒΑ.

Ἀποψη τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΒΑ.

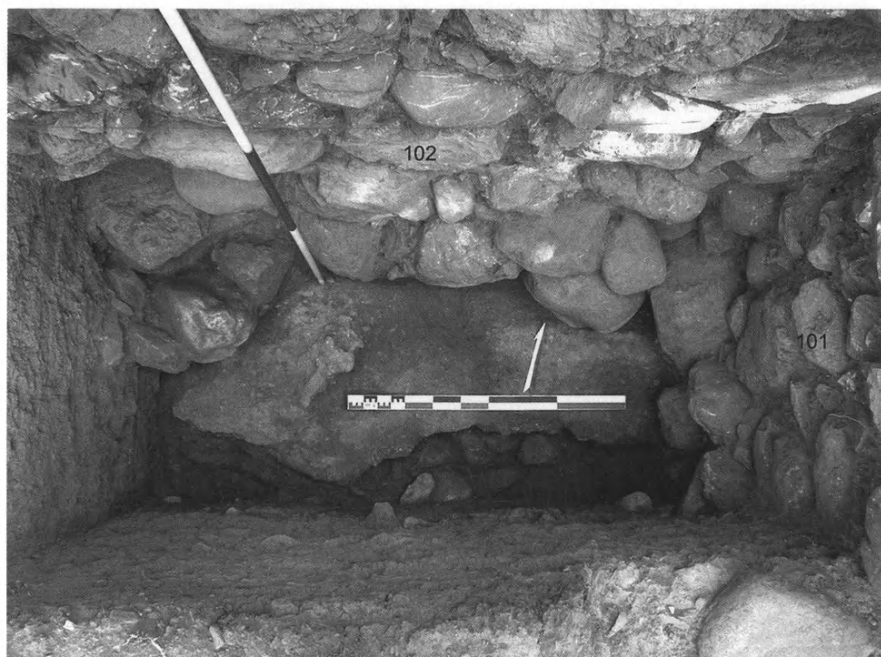

α. Συνολικά αποτελέσματα τῆς γεωφυσικῆς ἔρευνας (2010-2011). β. Κτήριο Δ.
Γενική ἀποψη ἀπὸ ἀέρος.

- α. Ο ΥΕ τοίχος 102 κάτω από τη σύγχρονη ξερολιθιά, πριν από την ανασκαφή.
β. Τὸ ἐντὸς τῆς Τομῆς 1 τμήμα τοῦ τοίχου 102 κάτω από την ξερολιθιά.

α-β. Κτήριο Δ, Τομή 1. Τὰ θεμέλια τῶν τοίχων 101 καὶ 102.

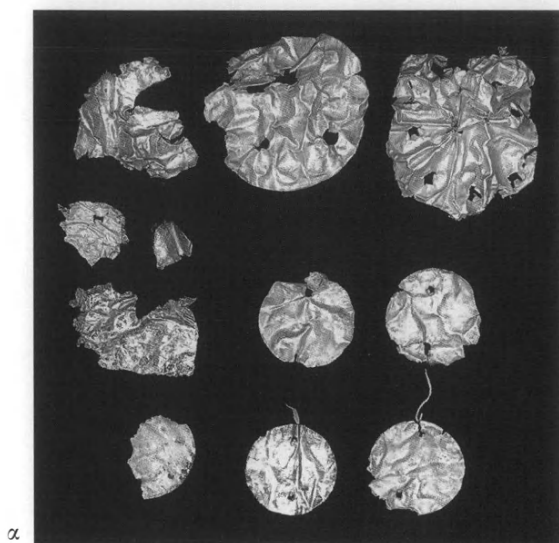

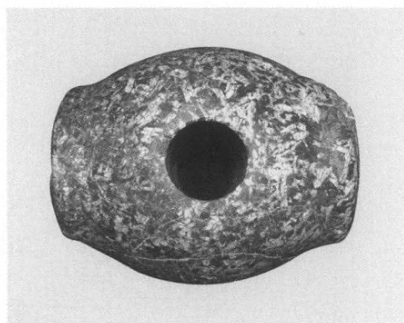
α. Κτήριο Δ, Τομή 2. Τὰ θεμέλια τῶν τοίχων 102 καὶ 104. β. Στρώμα τοιχογραφιῶν ἀνατ. τοῦ Κτηρίου 1.

α. Κτήριο Α. Γενική Άποψη από αέρος. β. Το δωμάτιο 8 κατά τη διάρκεια της ανασκαφής από ΝΔ.

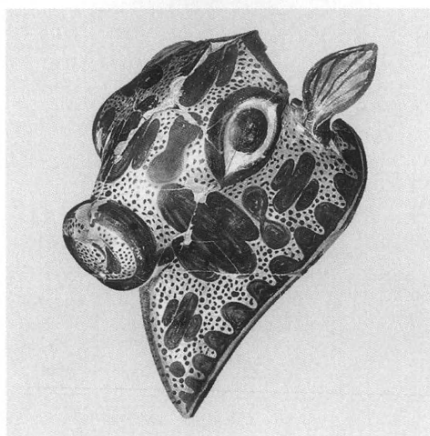
α

β

γ

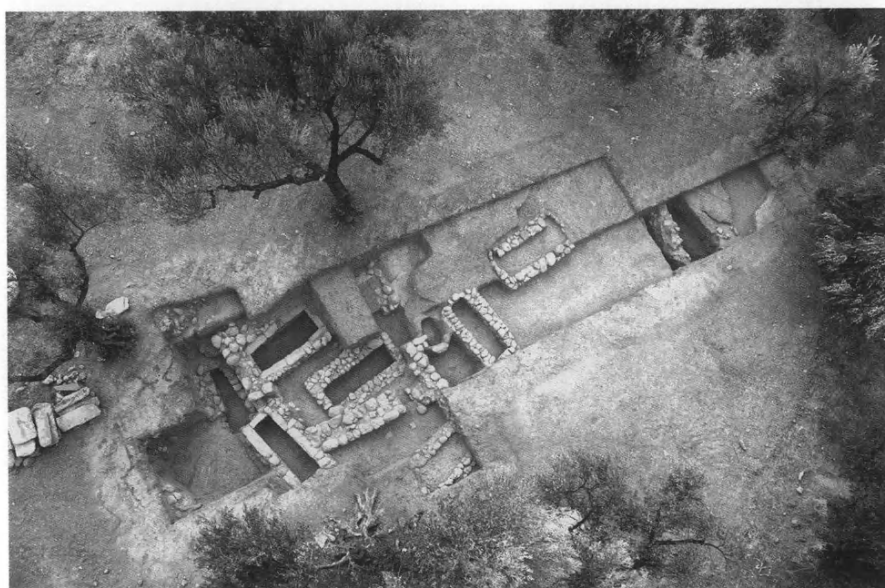

δ

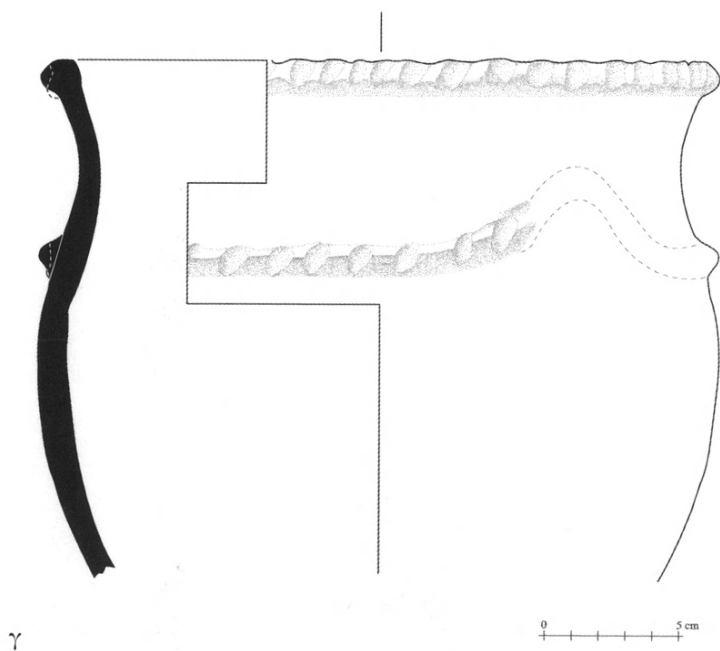
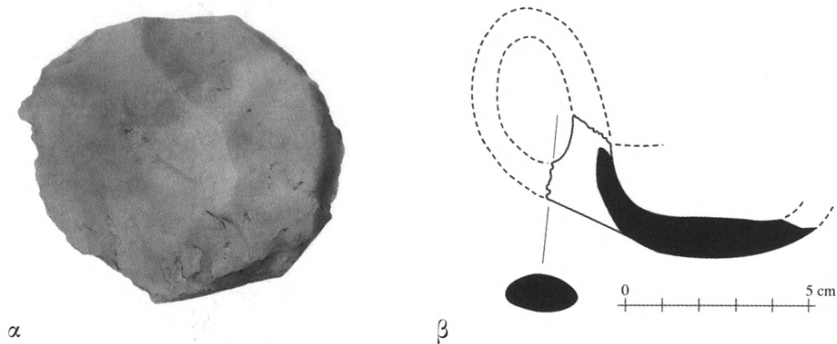
α-δ. Κτήριο Α, δωμάτιο 8: α. Χρυσά δισκοειδή ἐλάσματα. β. Λίθινο σφυρί ἀπὸ διο-
ρίτη. γ. Σφραγιδόλιθος με μοτίβο ναυτίλου. δ. Πλαστικό ρυτό.

α-β. Κτήριο Α: α. Στρώμα με όστρα ζώων. Δωμάτιο 7. β. Άποψη των δωματίων 7 και 8 από Α.

α. Κτήριο Α. Άποψη του δωματίου 9 από Ν. β. Κάτοψη του βόρειου νεκροταφείου.

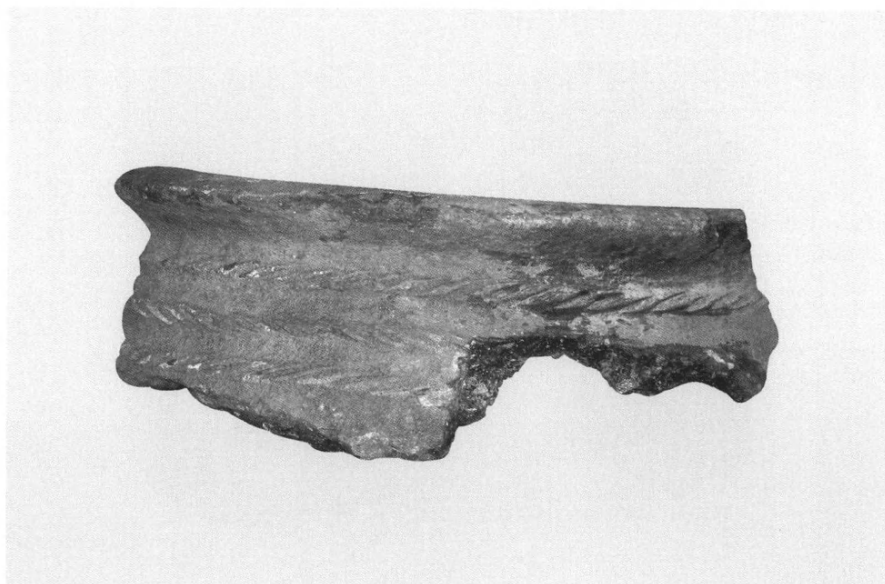
α. (EFA N480-217). Ξέστρο από χαλκηδόνιο (9048-002) από τὸ καρότο C3 ἐπὶ τοῦ παλαιοεδάφους τῆς Ὀλοκαίνου (Φωτ. Ph. Collet). β. Θραῦσμα φιαλόσχημου ἀγγείου (2050-050) με ἀνλακωτὴ διακόσμηση τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς Χαλκοῦ (σχέδιο R. Docsan). γ. Πίθος τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (2104-002) με σχοινοειδῆ διακόσμηση (σχέδιο R. Docsan).

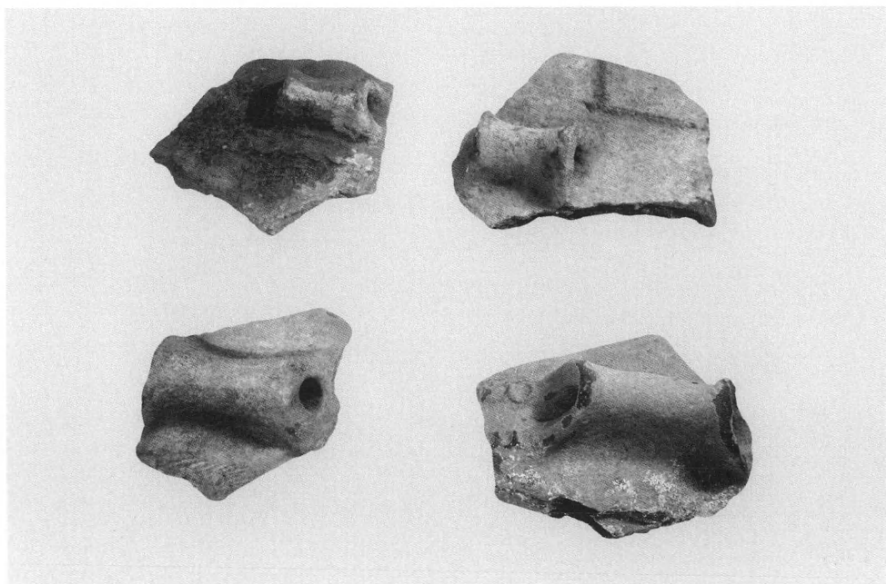

Βορειοανατολική περιοχή Πρωτοκυκλαδικού οικισμού.

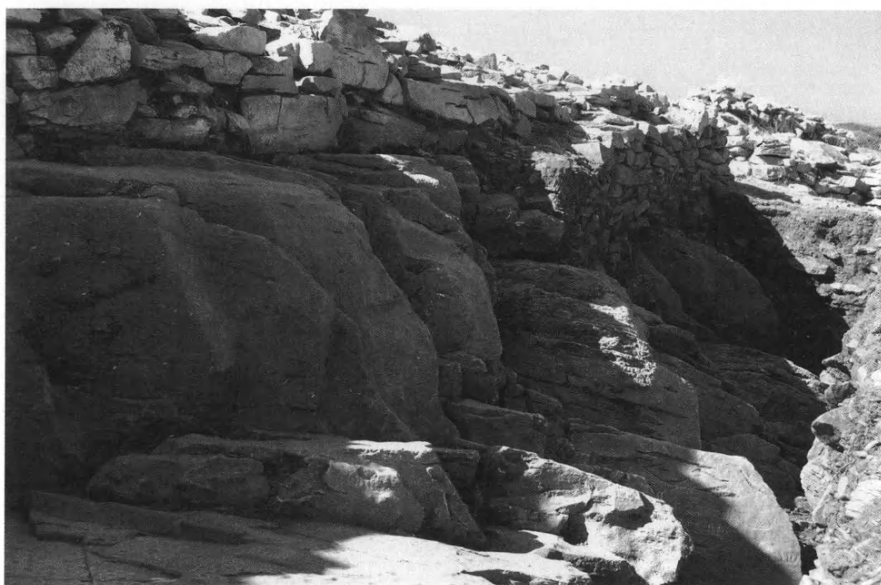

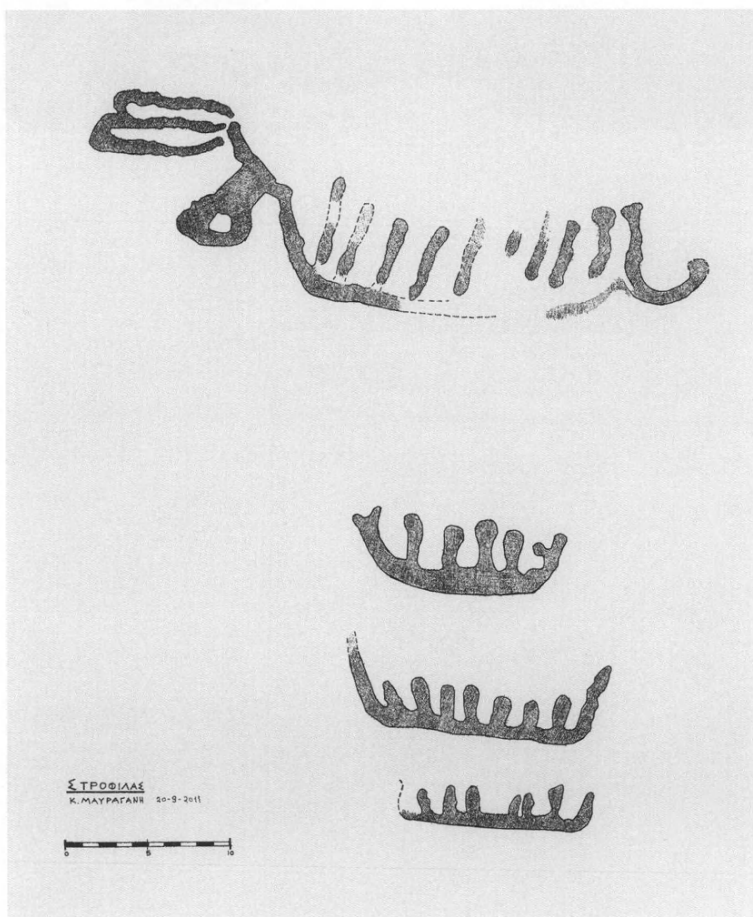
α. Παλαιές ανασκαφές Χρήστου Τσούντα: Λαίμοι πρόχων. β. Παλαιές ανασκαφές Χρήστου Τσούντα: Τμήμα χείλους ωσειδοῦς πίθου με πλαστική και ἐγγράρακτη διακόσμηση.

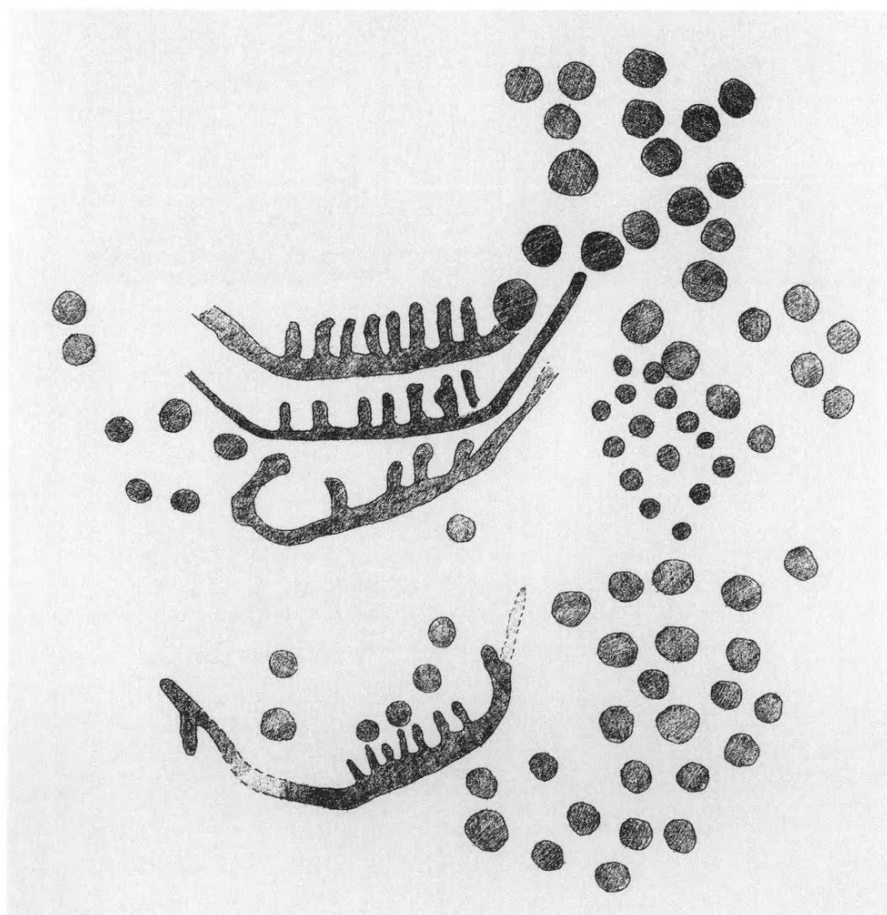
α. Παλαιές ανασκαφές Χρήστου Τσουντα: Ἐπάνω μέρος ὠσειδοῦς πίθου με πλαστική διακόσμηση. β. Παλαιές ανασκαφές Χρήστου Τσουντα: Θραύσματα πίθων με πηνιόσχημες λαβές.

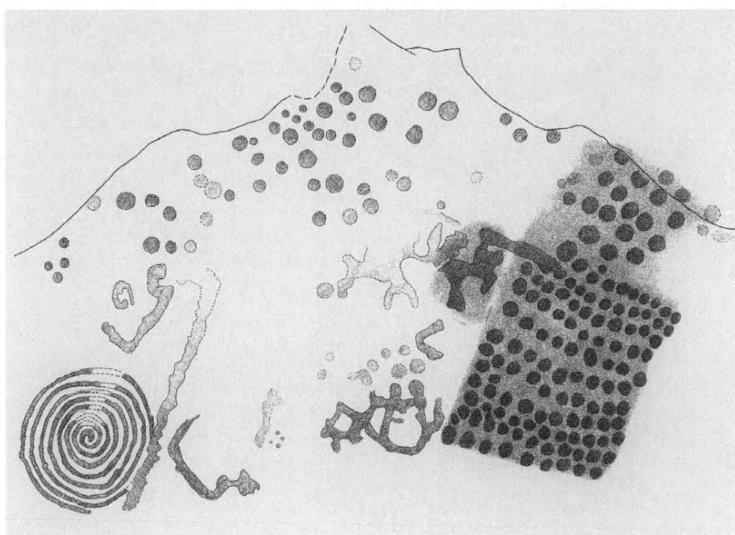
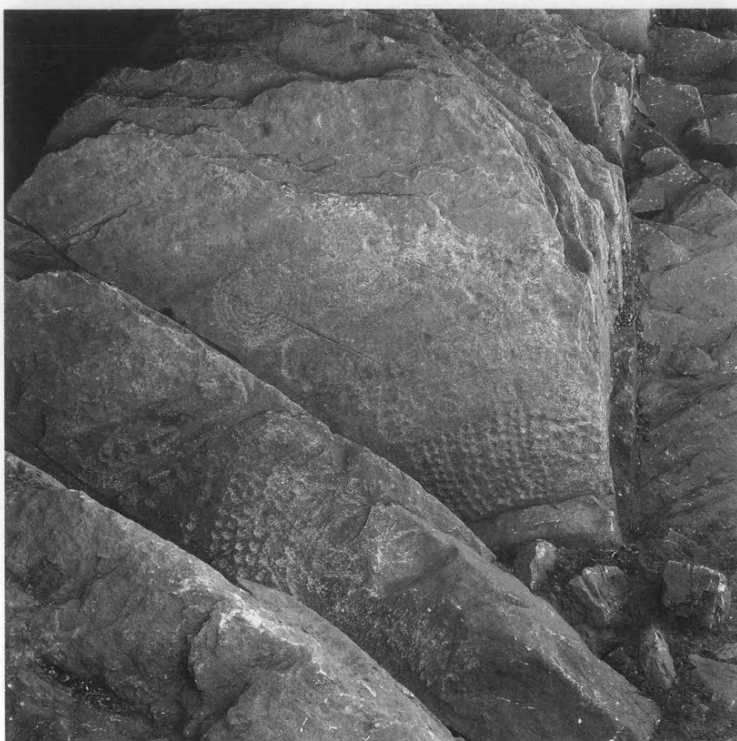
α. Ἡ βόρεια ὄψη τοῦ τείχους πλησίον τῆς πύλης ἀπὸ ἀνατολικά. β. Ἡ βόρεια ὄψη τοῦ τείχους πλησίον τῆς πύλης ἀπὸ βόρεια.

Βραχογραφίες και σχέδια (Κ. Μαυραγάνη) με παράσταση πλοίων και μικρῶν κοι-
λοτήτων.

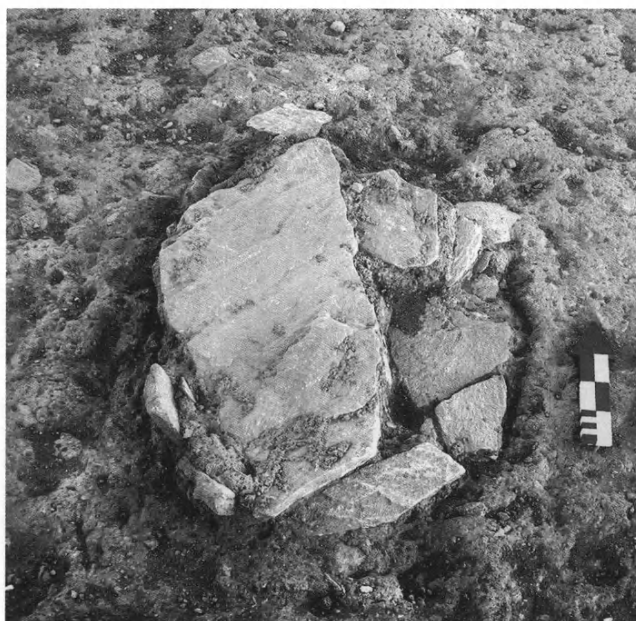

Βραχογραφίες και σχέδια (Κ. Μαυραγάνη) με παράσταση πλοίων και μικρῶν κοι-
λοτήτων.

α. Βραχογραφία πλησίον τῆς πύλης με παράσταση ἀνθρώπινης μορφῆς καὶ μεγά-
λης ἐγγράρακτης σπείρας.β. Σχέδιο (Κ. Μαυραγάνη) τῆς βραχογραφίας πλησίον
τῆς πύλης με παράσταση ἀνθρώπινης μορφῆς.

α. Οικοδόμημα Β, χώρος 3. Άποψη από Ν-ΝΔ. β. Οικοδόμημα Β, χώρος 3, βάση χτιστού πεσσού.

α.-β. Οικοδόμημα Β, χώρος 3, λίθινες κατασκευές για τή στήριξη ξύλινων δοκῶν.

α. Βαθύ. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου μετά τις έργασίες καθαρισμού του 2008 από τόν καθηγητή Χρίστο Ντούμα. β. Βαθύ. Γενική άποψη του άκρωτηρίου Έλληνικό από τά βορειοανατολικά.

α. Αναλημματικοί τοῖχοι κατεύθυνσης Α-Δ στὰ χαμηλότερα πρηνή τῆς θέσης. β. Τὸ συγκρότημα τοῦ ἐλληνιστικοῦ πύργου μὲ τὸ ἀσβεστοκάμινο νεώτερων χρόνων στὸ ἐσωτερικό του.

α. Κεκλιμένες διαμορφώσεις του βράχου της ακτογραμμής και αναλημματικοί τοίχοι διαμορφώνουν Π-σχημες εγκαταστάσεις, σήμερα μισοβυθισμένες. β. Άνδρα που διαμορφώνουν το πλάτωμα του ελληνιστικού πύργου και απολαζευμένοι βράχοι στα πρανή. Λήψη από βόρεια.

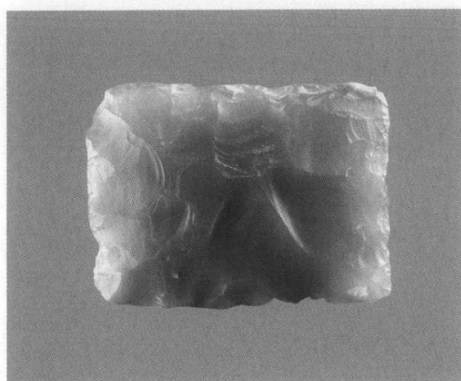

α. Όγκολιθικός αναλημματικός τοίχος διαμορφωμένος σε αναβάθρα-άνηφορικό δρόμο. Ο τοίχος εδράζεται στον φυσικό βράχο της ακτής, όπου διακρίνεται επίκρουστη σπείρα και τριγωνικό γραμμικό θέμα. Σε διπλανό σημείο υπάρχει επίκρουστο αίγαιο-δές. β. Βάση αρωματοδοχείου ρωμαϊκών χρόνων κατά χώραν.

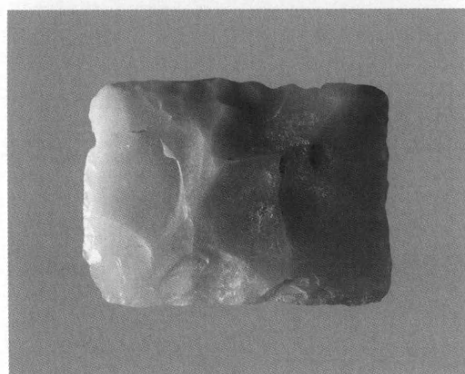

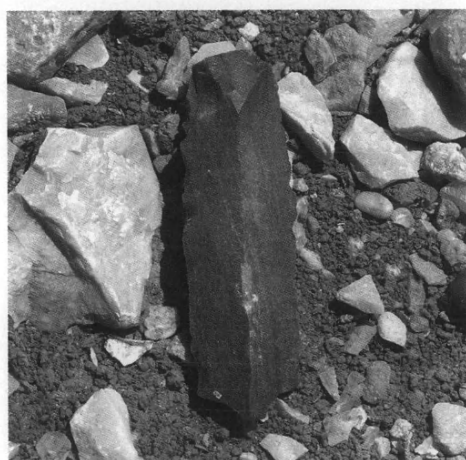
α. Συγκέντρωση λίθινων εργαλείων και Πρωτοχαλκής κεραμικής σὲ ἀναβάθρα τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς. β. Ἐργαλεῖο ἀπὸ πυριτόλιθο κατὰ χώραν, στὴν ἔντονα ἐπικλινῇ ἀναβάθρα τῆς βόρειας ἀκτῆς.

α

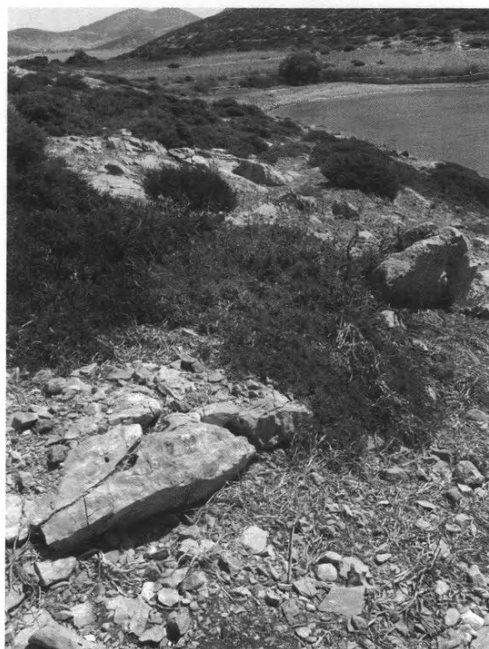
β

γ

α-β. Ὁρθογώνιο πυριτολιθικὸ ἐργαλεῖο, ἐπεξεργασμένο μὲ πίεση σὲ ὅλες τὶς ἐπιφάνει-
ες (φωτ.: Παν. Τσιγκούλης, IB' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων). γ. Λεπίδα
ὀψιανοῦ κατὰ χώραν, στὴ θέση Δέμα τῆς παραλίας Γιαλούδι.

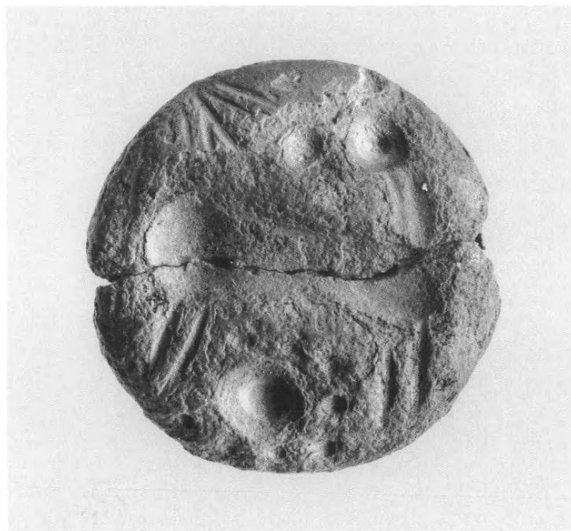
α. Ἡ θέση Δέμα. Σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, τὸ σημεῖο εὗρεσης τῆς λεπίδας, δεξιὰ ἡ ἀκτὴ Γαλούδι, στὸ βάθος ὁ ἰσθμὸς καὶ ὁ κόλπος τοῦ Βαθέος. β. Βαθύ. Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη, στίς πλαγιές τοῦ ὁποίου ὑπάρχει συγκέντρωση κεραμικῆς ὕστερων ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων.

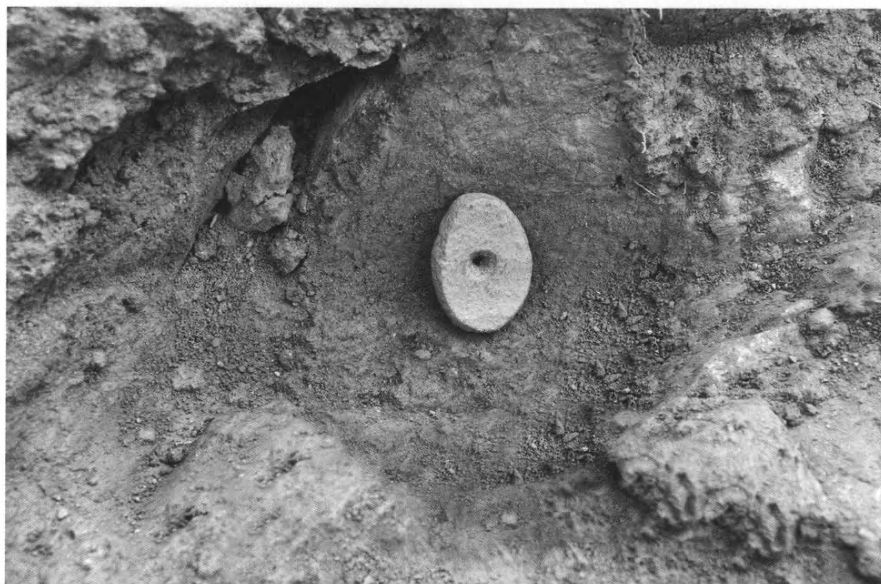
α. Τὸ δυτικότερο τμήμα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς: Χῶροι 16, 49, 19, 28. β. Διάδρομος 16 στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιοδου.

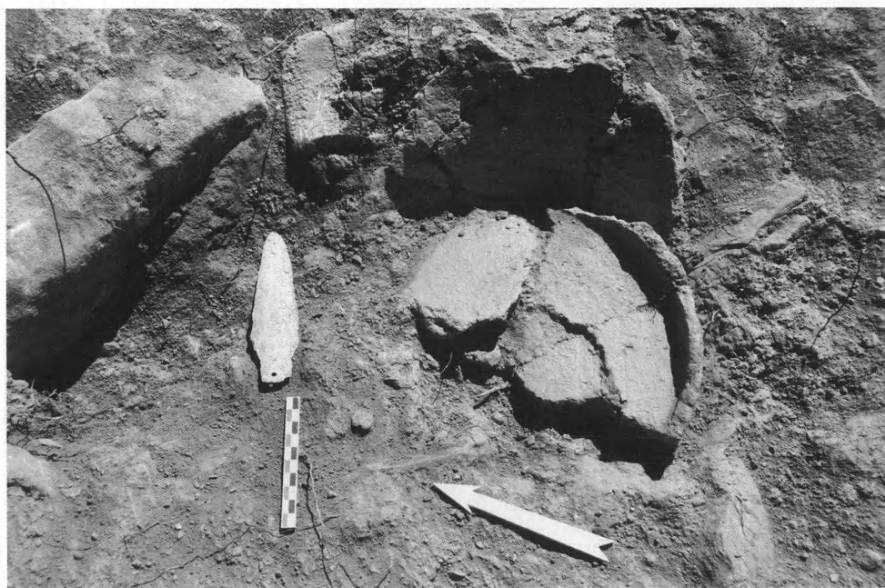
α. Νοτιότερο τμήμα Διαδρόμου 16 πριν από την έναρξη της ανασκαφής. β. Διάδρομος 16· διακρίνεται το νοτιότερο τμήμα σε ύψηλότερο επίπεδο και το βορειότερο σε χαμηλότερο.

α. Διάδρομος 16, κεραμεική πάνω και γύρω από τὸ κατώφλι. β. Πήλινη σφραγίδα
μὲ παράσταση ζώου.

α. Ἐλλειψοειδὲς πήλινο ἀντικείμενο. β. Τομέας 2, Τομὴ Η καὶ Τομὴ Θ.

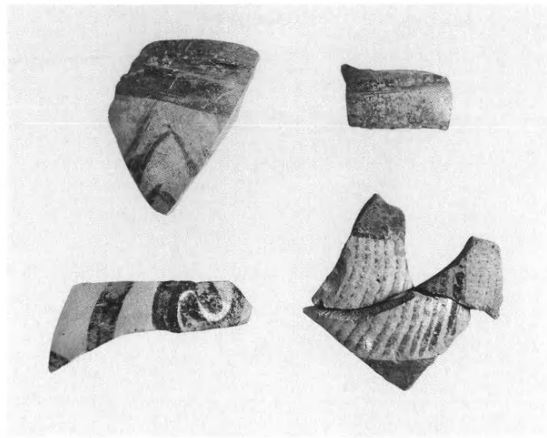

α. Οί πεσμένοι λίθοι από τὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ Χώρου 49. β. Χάλκινο ἐγχειρίδιο κατὰ χώραν.

α

β

γ

α. Χῶρος 49. Ἀνάγλυφη λαβὴ κλειστοῦ ἀγγείου. β. Χαρακτηριστικὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸν Χῶρο 49. γ. Πήλινο κυλινδρικό σκεῦος καὶ προχοῖδιο.

α

β

γ

δ

α. Χώρος 49, πήλινο σκεῦος. β. Ὀστέινη κεφαλή περόνης. γ. Χάλκινο δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν Χώρο 49. δ. Ἐνδιάμεσος τοῖχος μεταξύ τῶν Χώρων 15 καὶ 49.

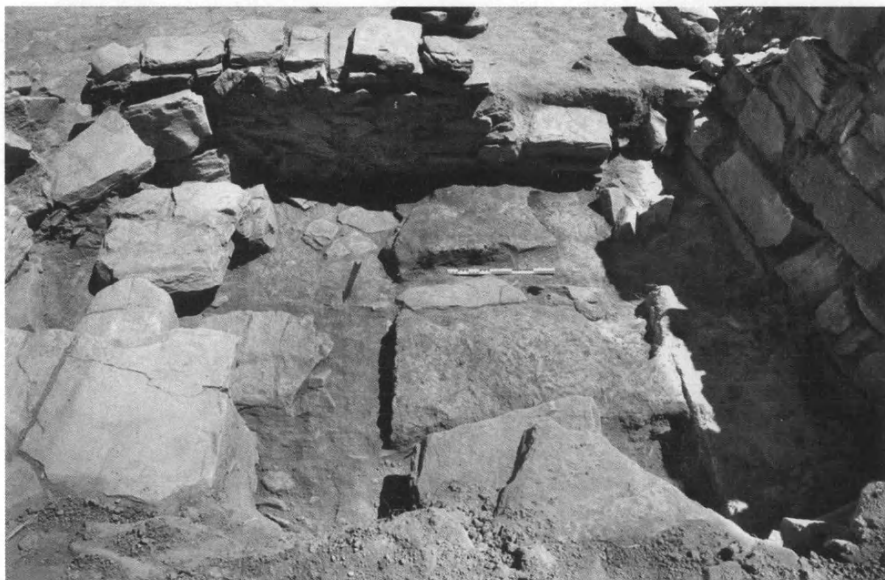
α. Τοίχος ΣΤ και διαγώνιο τοιχάριο του Χώρου 49. β. Τμήμα από κέρας καθοσίωσης που βρέθηκε στην ανασκαφή του 2007.

α. Ο Τομέας 2 πριν την έναρξη της ανασκαφής. β. Τμήμα καμένου ξύλου στη ΒΑ γωνία του Χώρου 19.

Συνολική φωτογραφία των Χώρων 19, 28 και 49.

α. Χῶρος 19, τοῖχος Α. β. Θεμελίωση τοῦ τοίχου Α.

α. Τοιχάριο μεταξύ τοίγων Α και Δ. β. Τοιχάριο μεταξύ τοίγων Α και Γ.

α. Βόρεια πτέρυγα Χώρου 19, στρώμα μελανού χώματος. β. Διαλυμένη πλινθοκα-
τασκευή από τὸν Χῶρο 19 πάνω στὸν τοῖχο Γ.

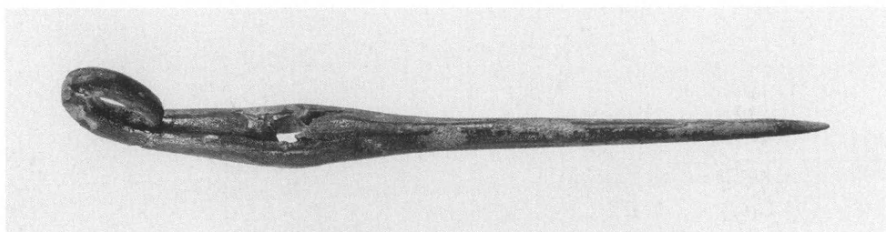
α. Συγκέντρωση κεραμεικής μπροστά από τη Β όψη του Τοίχου Γ. β. Πύραυλο από τόν Χῶρο 19.

α

β

γ

δ

α. Πολυεδρικό τμήμα όρείας κρυστάλλου από τὸ ΝΑ τμήμα τοῦ Χώρου 19. β. Χάλκινο ἀντικείμενο ἀπὸ τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ Χώρου 19. γ. Περὸνη ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 19. δ. Σφραγιδὸλίθος μὲ παράσταση λέοντα ἀπὸ τὸν Χῶρο 19.

Χώρος 28 (Τομή Η) κατά την έναρξη της ανασκαφής.

α. Ό Χῶρος 19 καὶ 28 ἀπὸ Βορρά. β. Ό τοῖχος Β.

α. ΝΑ γωνία χώρου 28. Πεσμένος από άνω όροφο τοίχος ΕΕ'. β. Ο τοίχος Ε.

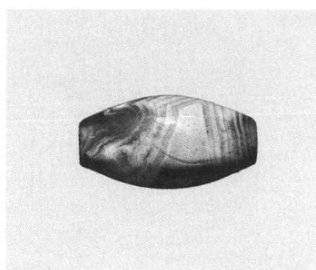

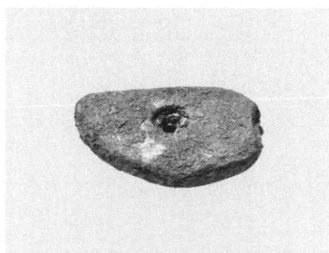
α. Χώρος 28, πλακόστρωτο δάπεδο. β. Κέρατο, όστρακα άωπου κωνικού κυπέλλου και λοιπά όστρακα στη θέση τους στο Δ τμήμα του Χώρου 28.

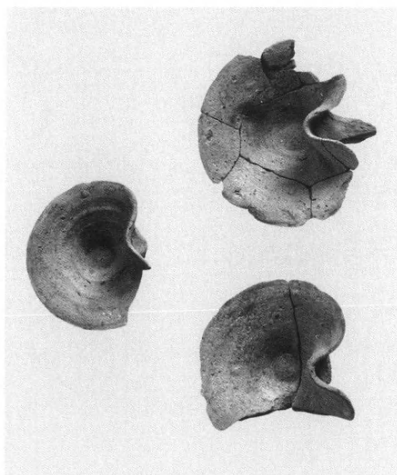
α

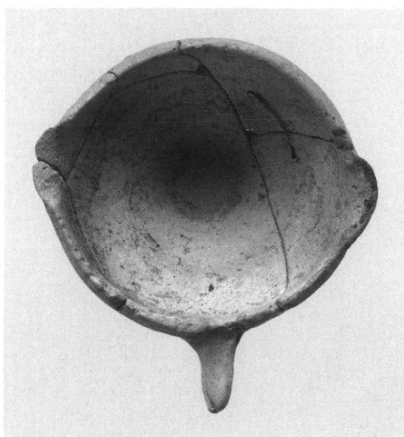
β

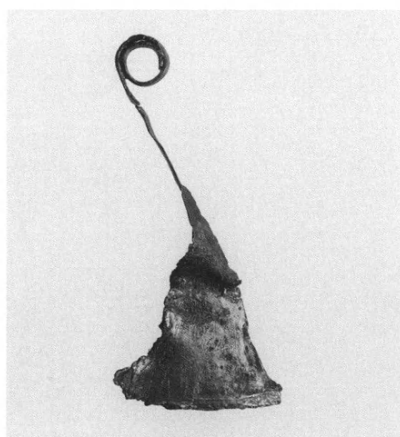
γ

δ

ε

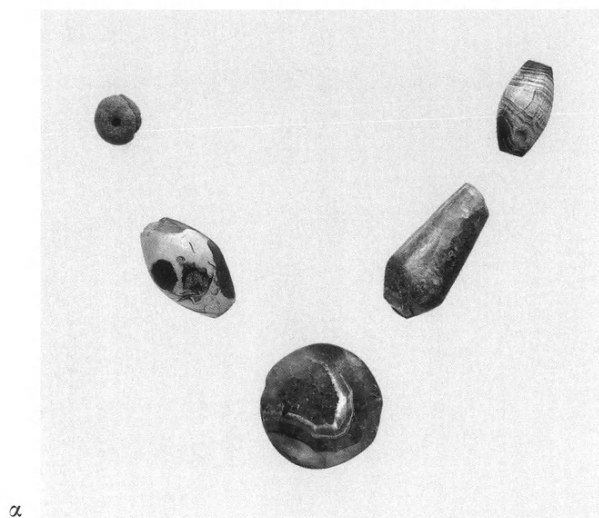
ζ'

α. Τμήμα κυπέλλου κοινωνίας από τὸ τμήμα πρὸς Β τοῦ Τοίχου Ε. β. Ψῆφος ἀπὸ ἀχάτη ἀπὸ τὸν Χῶρο 28. γ. Σφονδύλι πῆλινο ἀπὸ τὸν Χῶρο 28. δ. Πύραυνα ἀπὸ διαφόρους χώρους τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου. ε. Δίμυξος λύχνος ἀπὸ τὸν Χῶρο 28. ζ'. Περίσπτο τριγωνικοῦ σχήματος ἀπὸ τὸν Χῶρο 28.

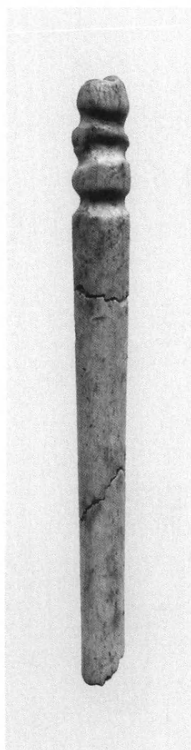

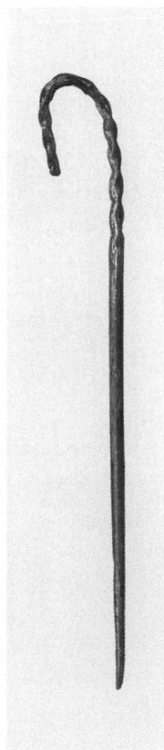
α. Κεντρικό και ανατολικό τμήμα Χώρου 28. β. Περίαπτο τριγωνικού σχήματος
από τόν Χῶρο 28 in situ.

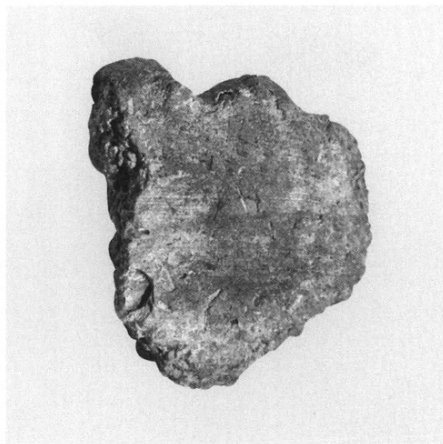
α

β

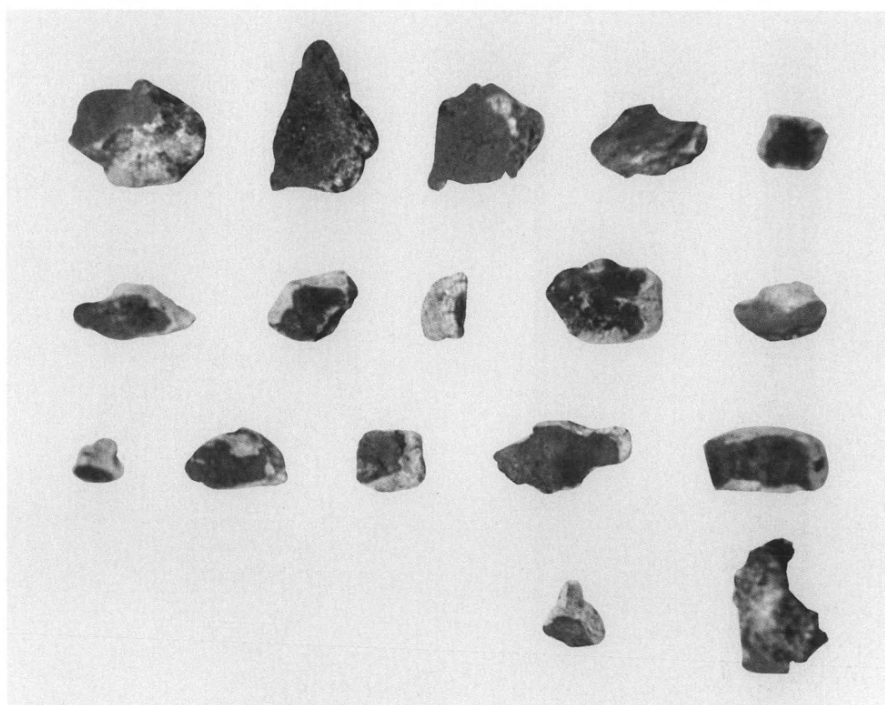

γ

δ

α. Περιδέραιο από ψήφους διαφόρων ύλων. β. Όστέινη περόνη από τόν Χῶρο 28.
γ. Χάλκινη περόνη από τόν Χῶρο 28. δ. Όστρακο κρατευτῇ από τόν Χῶρο 28.

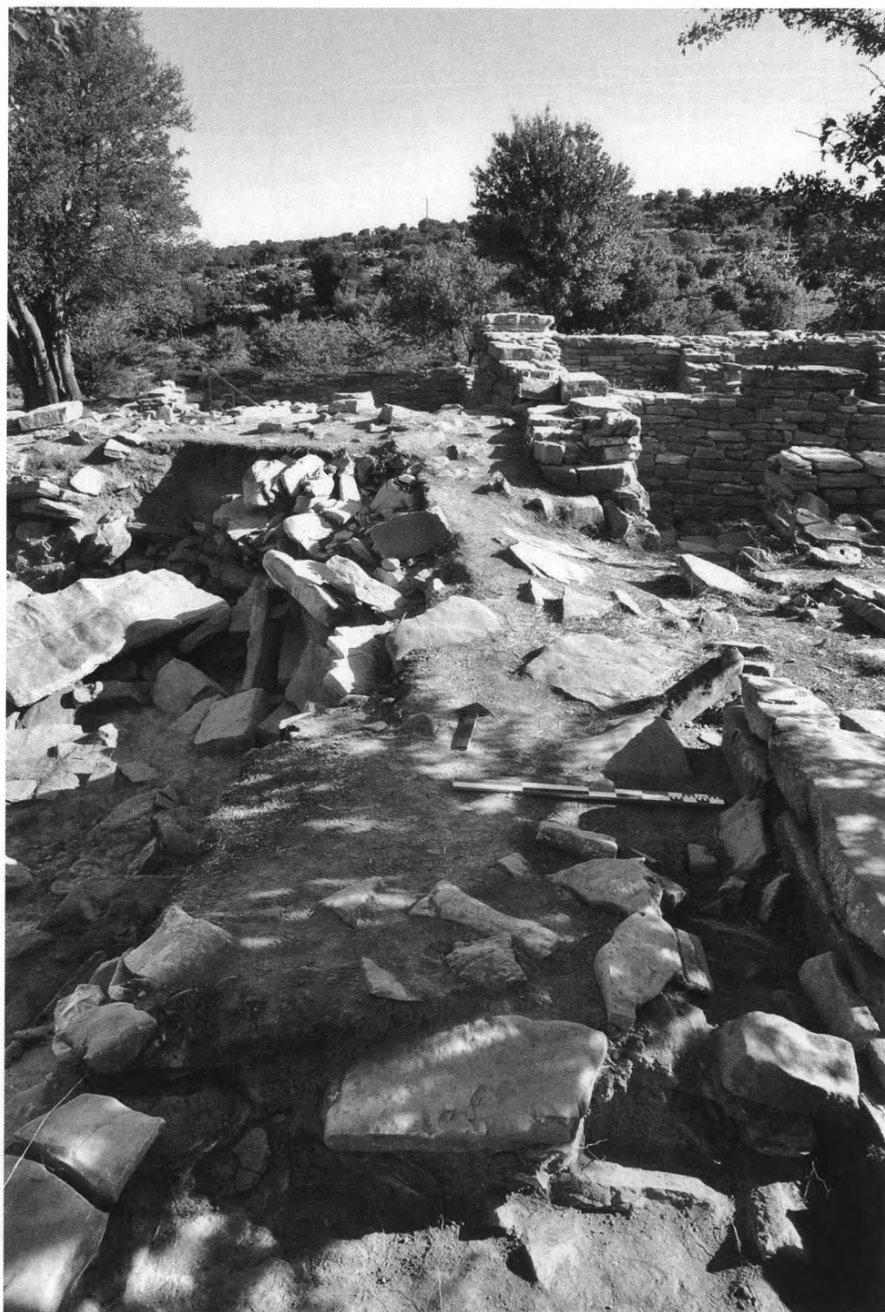
α. Σφραγιδόλιθος με παράσταση ὑδρόβιων πτηνῶν ἀπὸ τὸν Χῶρο 28. β. Τμήματα
κονιάματος ἀπὸ τὸν Χῶρο 28.

α. Πηλοκατασκευή και σημείο ανεύρεσης χάλκινου ειδωλίου. β. Χάλκινο ειδώλιο
από τὸν Χῶρο 28 in situ.

α-β. Χάλκινο ειδώλιο από τὸν Χῶρο 28.

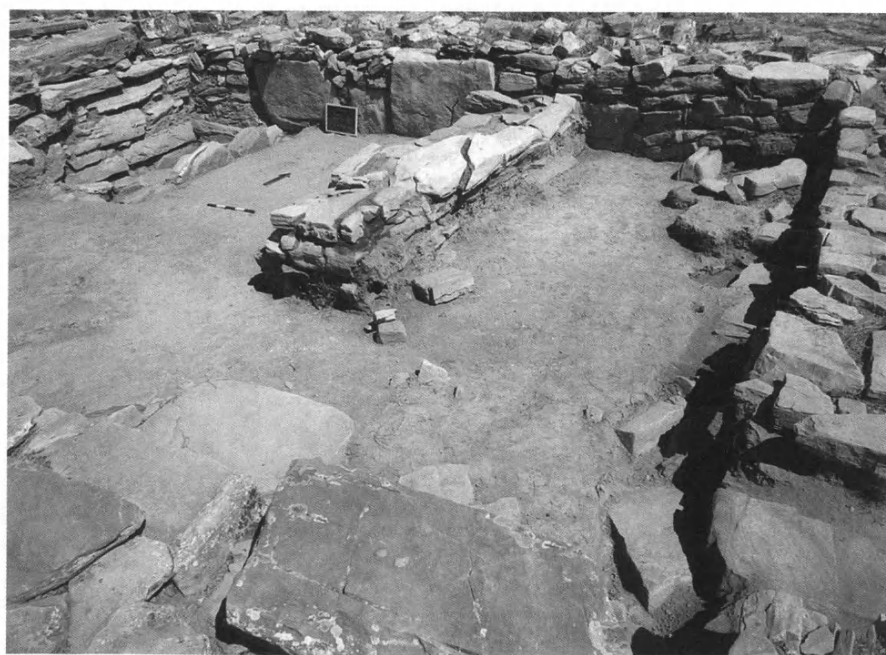
Διάδρομος 36, «Τομή Ι», ἐπιφανειακὸ στρώμα.

α. Διάδρομος 36, λιθορριπή και δυτική όψη τοίχου του χώρου 26. β. Πλάκες πε-
σμένες από τόν ὄροφο.

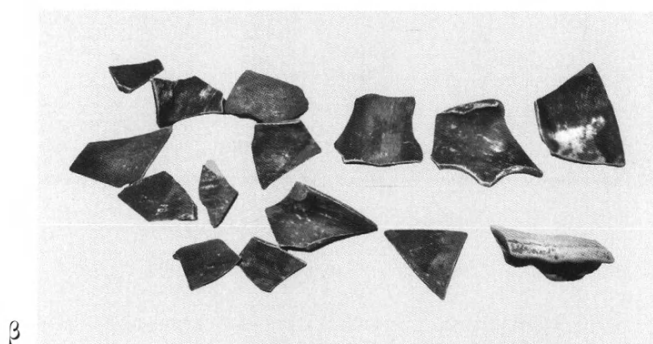
α. Η ΝΑ γωνία τοῦ Διαδρόμου 36 μὲ τὰ δύο ἀνοίγματα. β. Δωμάτιο 50 μὲ τὴν ἔναρξιν τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς.

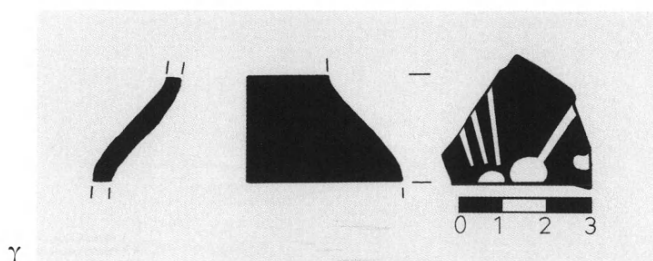
α. Συγκέντρωση πλακοειδών λίθων στην δυτική πλευρά του Δωματίου 50.
β. Ρωμαϊκός τοίχος β.

α

β

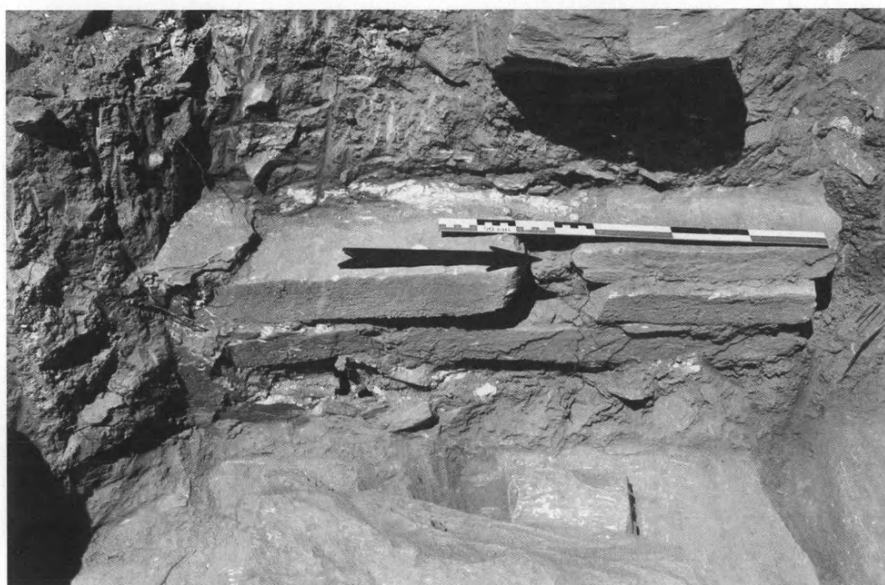

γ

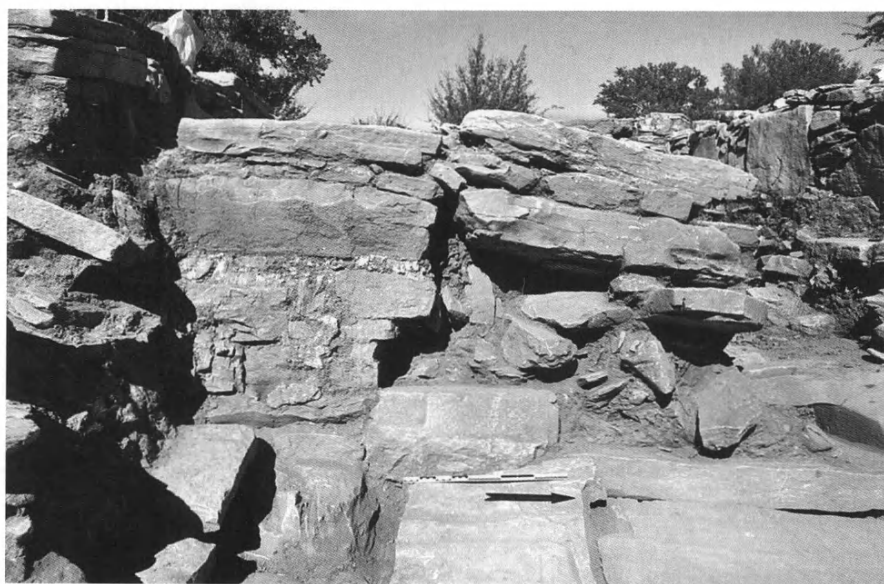
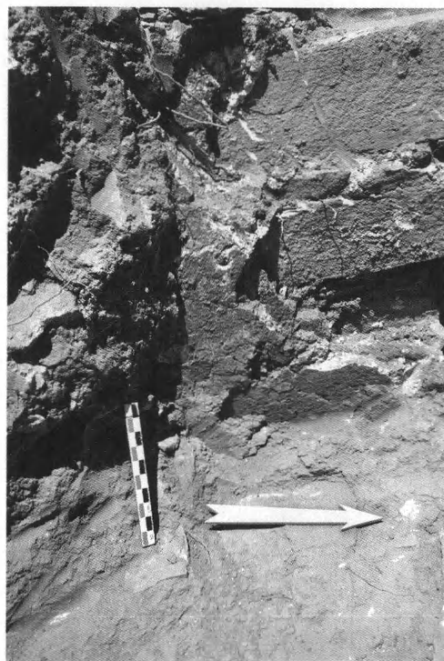

δ

α. Ἀρύβαλλος ἀπὸ τῆ δυτικῆ πλευρὰ τοῦ Δωματίου 50. β. Χαρακτηριστικὰ ὄστρακα μελαμβαφοῦς ἀττικοῦ ἀγγείου ἀπὸ τὸ Δωμάτιο 50. γ. Χαρακτηριστικὸ ὄστρακο ρυθμοῦ λευκοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ. δ. Χαρακτηριστικὸ ὄστρακο τραχωτοῦ ρυθμοῦ.

α. Ὁ Δυτικὸς Τοῖχος τοῦ Χώρου 29 πρὶν τὴν ἔναρξιν τοῦ καθαρισμοῦ του. β. Δωμάτιο 50, δυτικὴ κατασκευὴ-θρανίον.

α. Δωμάτιο 50. Κονίαμα στη ΝΔ γωνία της Δυτικής Κατασκευής-Θρανίου. β. Τμήμα μετατοπισμένου τοίχου πάνω από τὸν ΤΧΒ.

α. Κατώφλι μεταξύ Δωματίων 50 και 51 μετά την καθαίρεση του πεσμένου τοί-
χου. β. Παραστάδα της εισόδου μεταξύ των Δωματίων 50 και 51.

α. Συνέχεια του ΤΧΑ στὸν χώρο 50. β. Δωμάτιο 50. Στρώμα μὲ μικρὲς πλάκες.

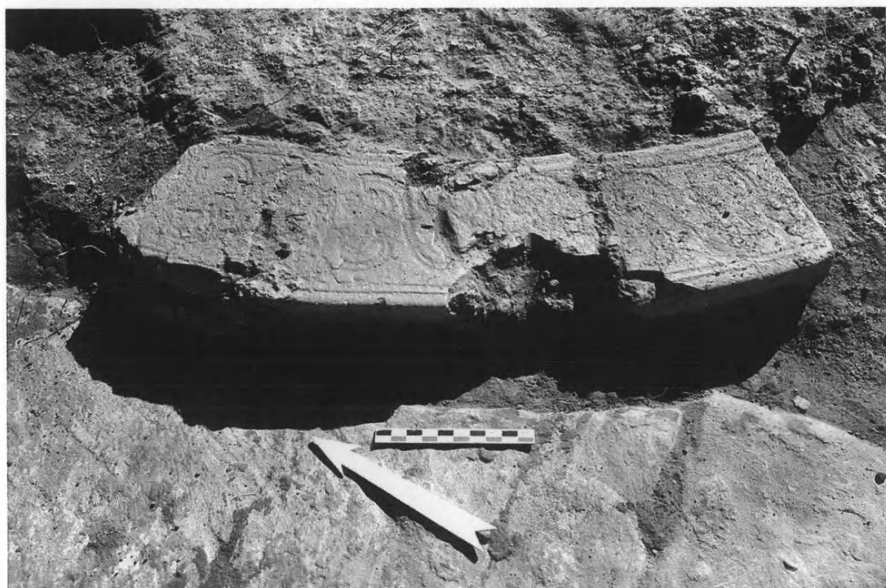

α. ΤΧΑ. β. Λιθινή βάση κίονα, Δωμάτιο 50.

Δωμάτιο 50, λίθινος κίονας και τμήματα καμένου ξύλου.

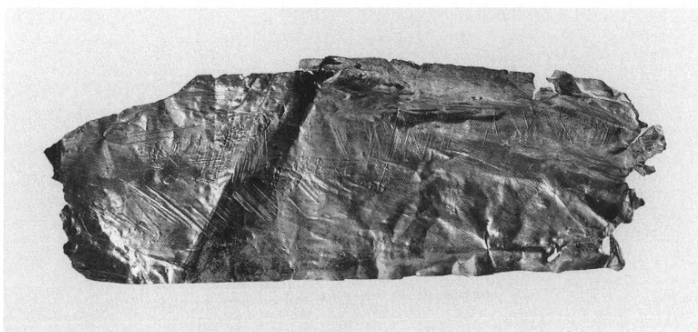
α. Δωμάτιο 50, έστία. β. Δωμάτιο 50, λεπτομέρεια από τὸ περιγείλωμα τῆς έστίας.

α

β

γ

α-γ. Δωμάτιο 50: α. Λεπτομέρεια από τὸ περιγείλωμα τῆς ἐστίας. β. Χρυσὸ ἔλασμα. γ. Χρυσὸ ἔλασμα.

α. Δωμάτιο 50, λίθινος κίονας και έστία. β. Λίθινος κίονας, Δωμάτιο 50.

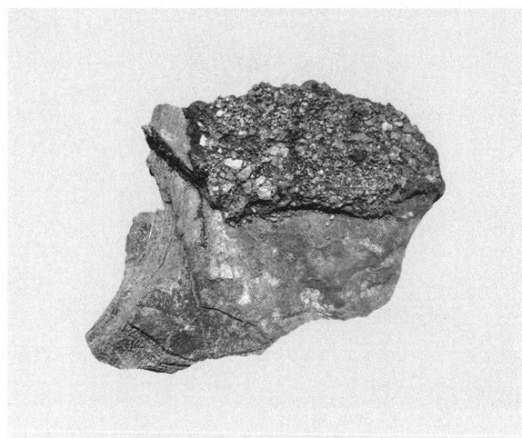

α. Δωμάτιο 51, πρὶν τὴν ἀφαίρεση τῆς ρωμαϊκῆς ἐστίας. β. Δωμάτιο 51, πρὶν τὴν ἀφαίρεση τῆς ρωμαϊκῆς ἐστίας (στρωματογραφία).

α. Δωμάτιο 51, τμήμα αφαίρεσης στρώματος κάτω από τη ρωμαϊκή έστία. β. Δωμάτιο 51, κατώτερο στρώμα του μάρτυρα της ρωμαϊκής έστίας.

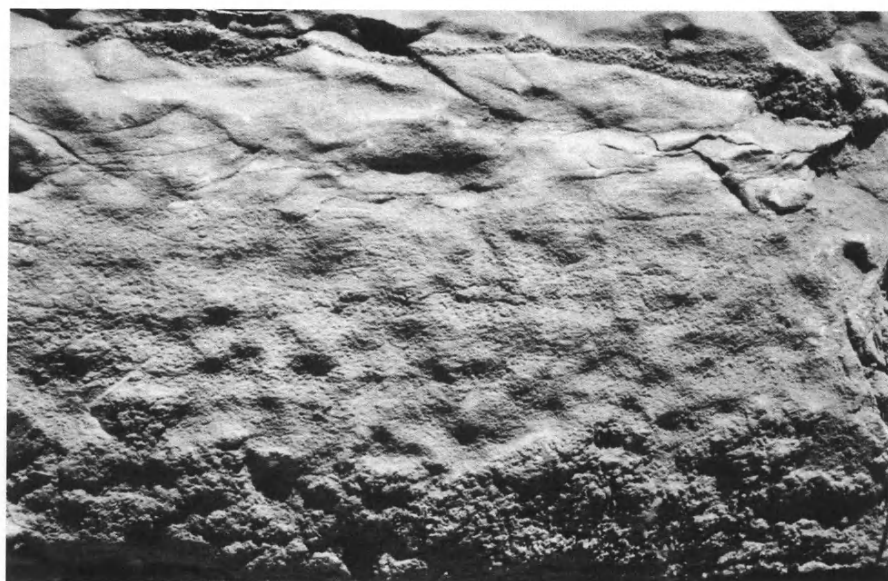

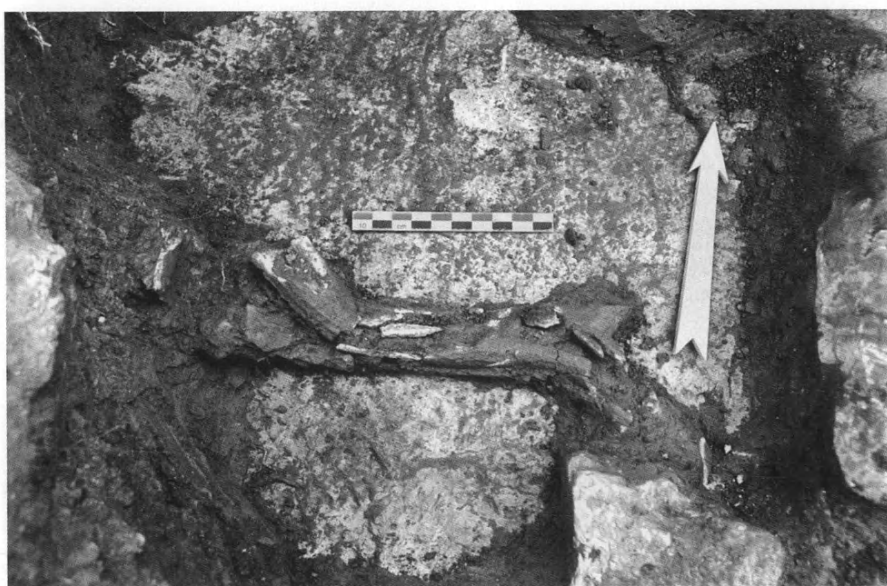
α. Τμήμα χαλίκιασβέστου από τὸν χώρο 51. β. Καδόσχημο ἀγγεῖο στὸ πλακόστρω-
το δάπεδο τοῦ χώρου 51.

α. Χώρος 51 πριν την καθαίρεση τοῦ μάρτυρα τῆς ἐστίας. β. Πλακόστρωτο δάπεδο χώρου 51.

α. Ανατολικός τοίχος χώρου 51. β. Έπιφάνεια λίθου με εκτράχυνση του Ανατολικού τοίχου, χώρος 51.

α. Τμήμα τοῦ ΤΧΒ πού διασώζει κονίαμα. β. Κέρατο καί τμήμα κρανίου ἐλαφιού(;) ἀπό τόν χώρο 51.

α. Ἀκέραιο, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο κατὰ χώραν, χώρος 51. β. Ὁ νότιος κίονας τοῦ χώρου 51 κατὰ τὴν ἐμφάνισή του.

α. Οί δύο κίονες του Χώρου 52. β. Ὁ δεύτερος κίονας ἀπὸ τὸν χώρο 52.

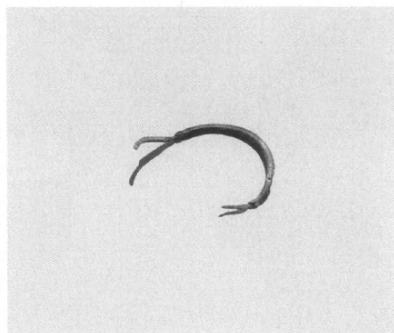

α. Πλακόστρωτο δάπεδο Χώρου 52. β. Λιθοκατασκευή-βωμός, χώρος 52.

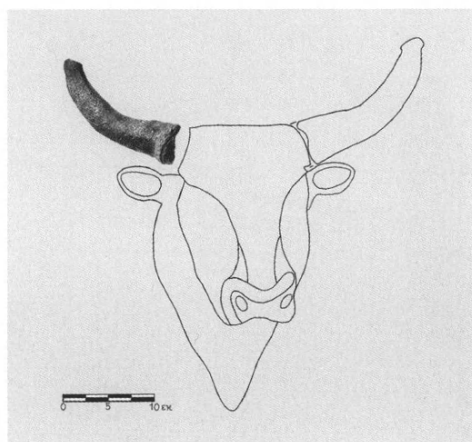
α

β

γ

δ

α. Ώστρακο ἑλληνιστικοῦ κανθάρου ἀπὸ τὸν χῶρο 30. β. Μεταλλικὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὸν χῶρο 30. γ. Μεταλλικὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὸν χῶρο 30. δ. Τμῆμα κέρατου ἀπὸ εἰδῶλιο ζῶου, πιθανῶς ταύρου ἀπὸ τὸν χῶρο 30.

α. Χῶρος 30, στὸ βάθος ὁ ΤΧΓ. β. Τελικὴ λήψη τοῦ Τομέα 3 (χῶροι 50, 51, 52 καὶ 30).

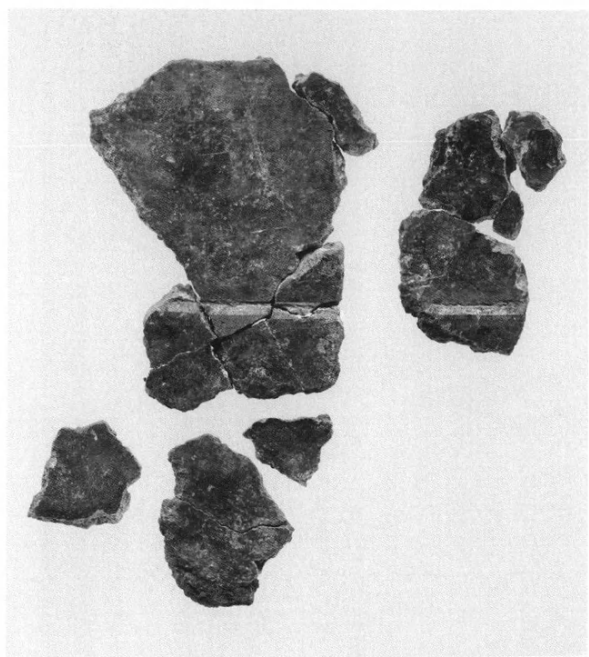
α. Χώρος 7 κατά την έναρξη της ανασκαφής. β. Χώρος 7, πλακόστρωτο δάπεδο καλυμμένο με στρώση κονιάματος.

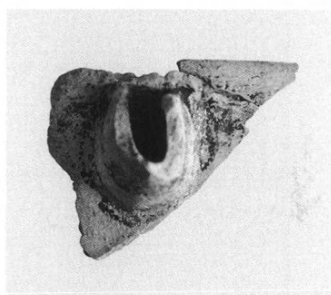
α. Μηχανικός καθαρισμός και στερέωση τῶν κονιαμάτων κατὰ χώραν. β. Κύπελλο πάνω σὲ κονίαμα.

α. Τὸ πλακόστρωτο δάπεδο ὅπως φαίνεται μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς. β. Ἡ θέ-
ση καὶ ὁ προσανατολισμὸς τῆς λιθοκατασκευῆς τοῦ Χώρου 8.

α

β

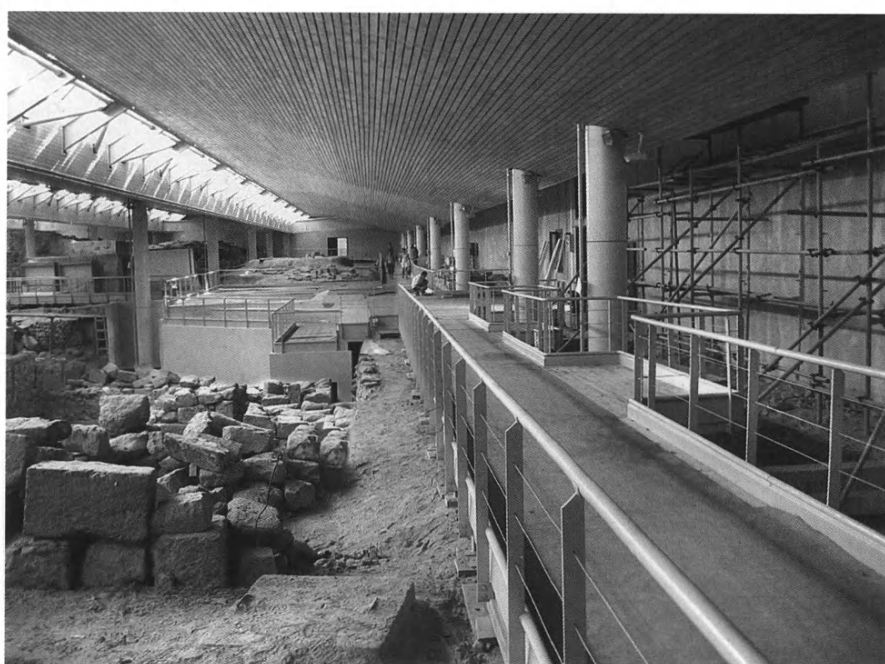
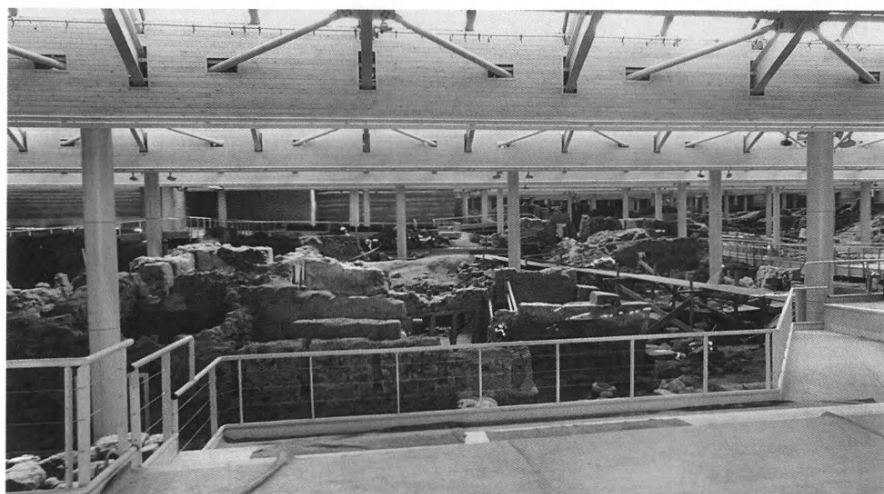
γ

α. Κονιάματα από τόν Χῶρο 8. β. Προχὴ γειφυρόστομου ἀγγείου. γ. Τμῆμα κονιάματος ἀπὸ τόν Χῶρο 8.

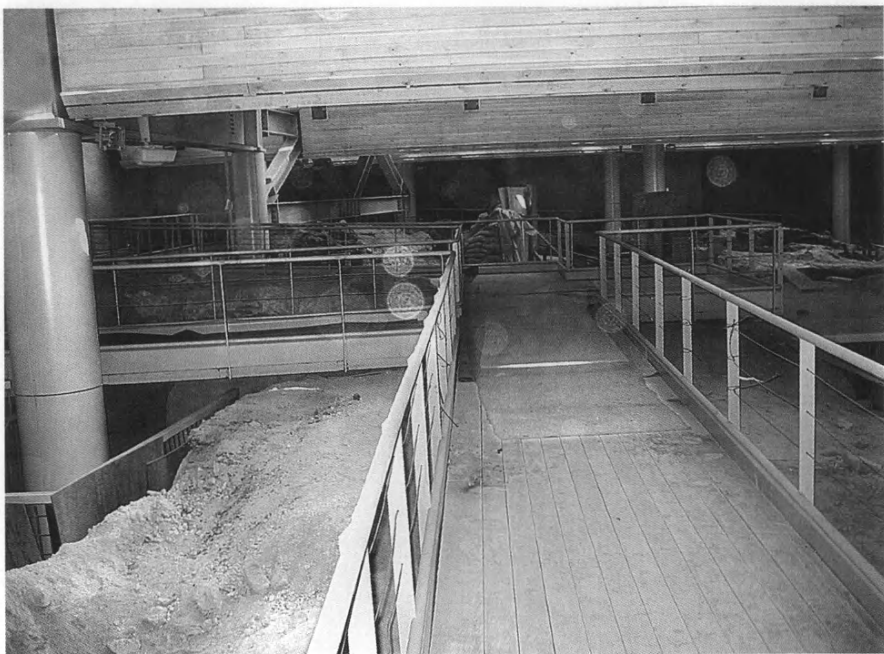

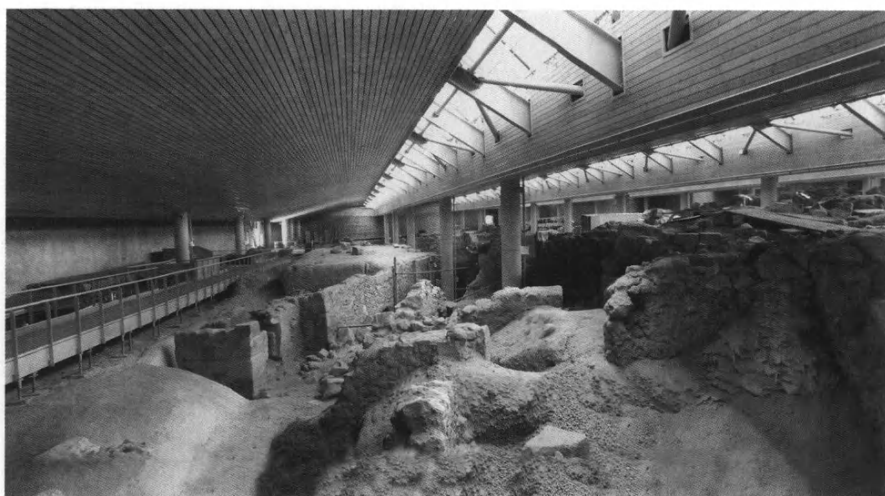
α. Τò βιοκλιματικό στέγαστρο έναρμονισμένο με τὸ περίξ τοπίο. β. Ἡ περιοχή τοῦ Συγκροτήματος Δ κάτω ἀπὸ τὸ βιοκλιματικό στέγαστρο (λήψη ἀπὸ Α).

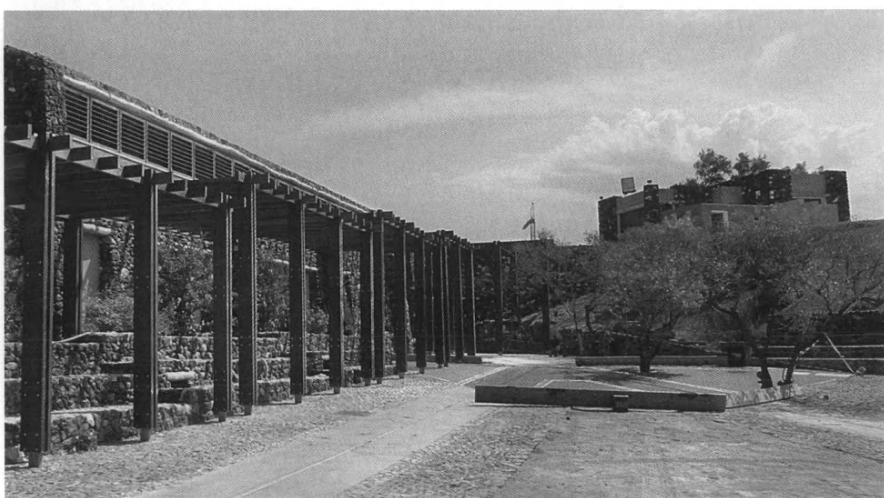
α. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου από Ν προς Β. β. Νότιος διάδρομος επί-
σκεπτών.

α. Κεντρικός διάδρομος επισκεπτών. β. Ξεστή 3 (λήψη από ΝΑ).

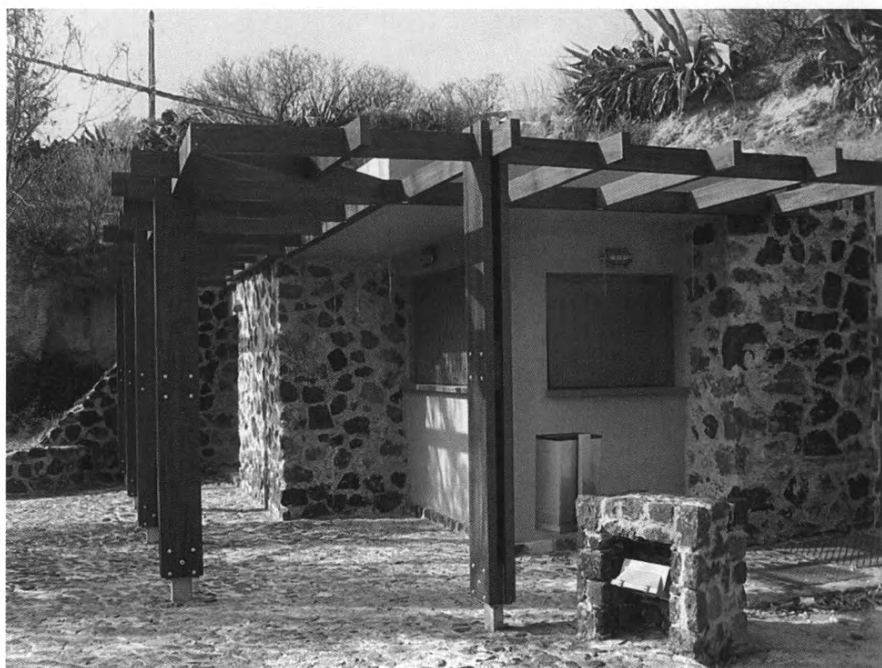

α. Τομέας Α, Αποθήκη Πίθων (λήψη από Β). β. Τὰ μνημεῖα κατὰ μῆκος τοῦ νότιου διαδρόμου (λήψη ἀπὸ Α).

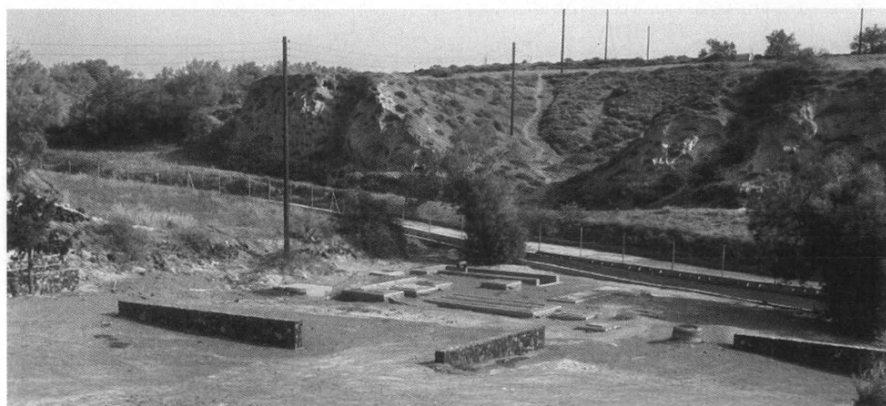
α. Έκδοτήριο εισιτηρίων. β. Υπαίθρια καθιστικά πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸν στεγασμένο χώρο.

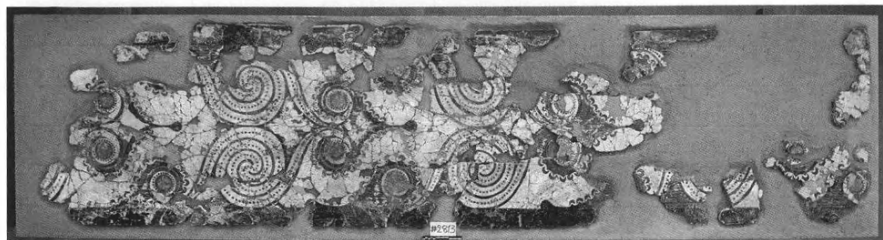
α. Κυλικείο. β. Ίατρείο.

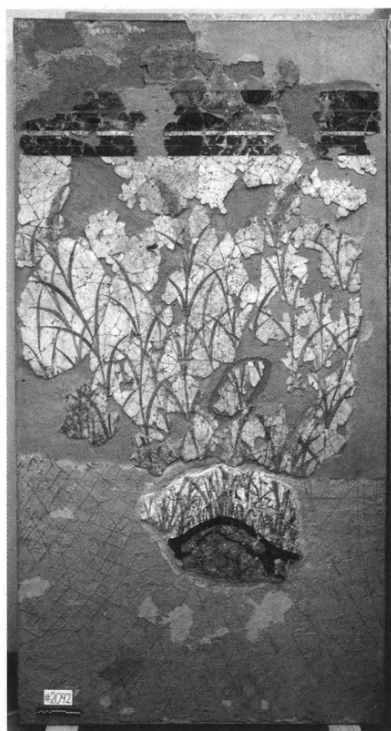

α. Τουαλέτες. β. Έγκατάσταση βιολογικού καθαρισμού.

α

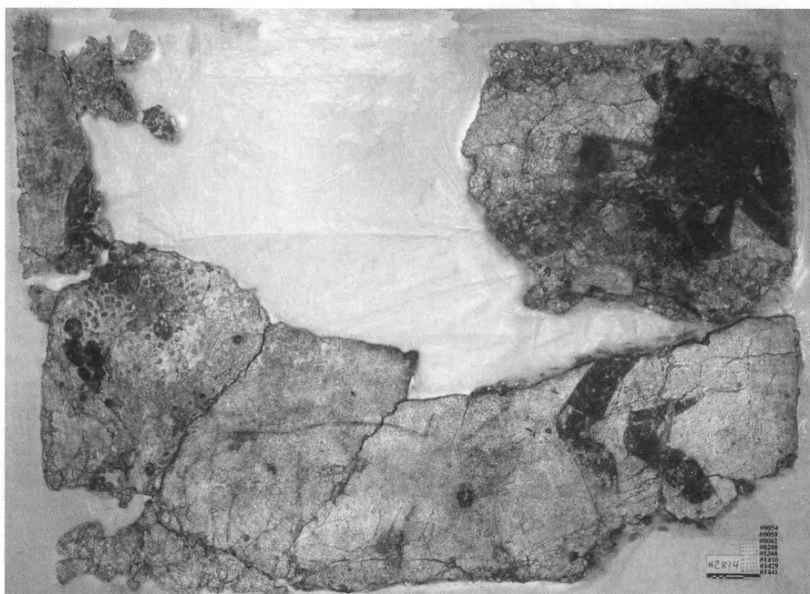
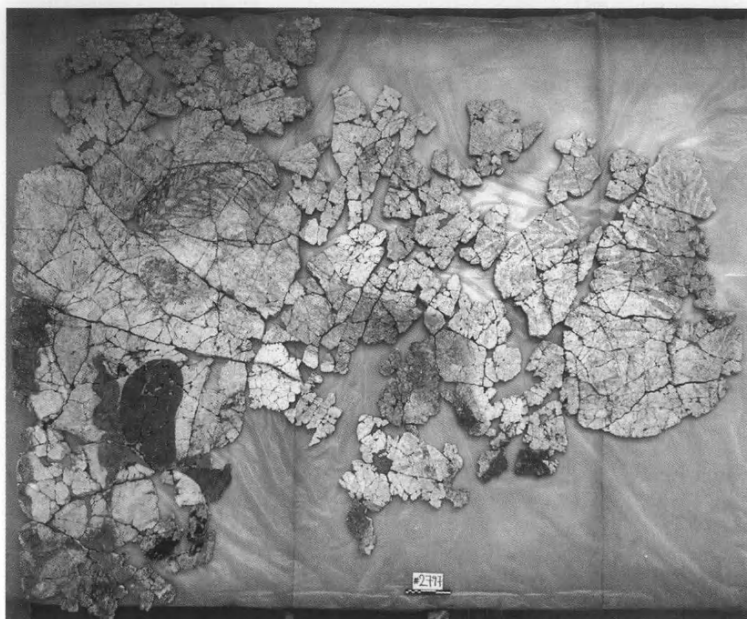
β

γ

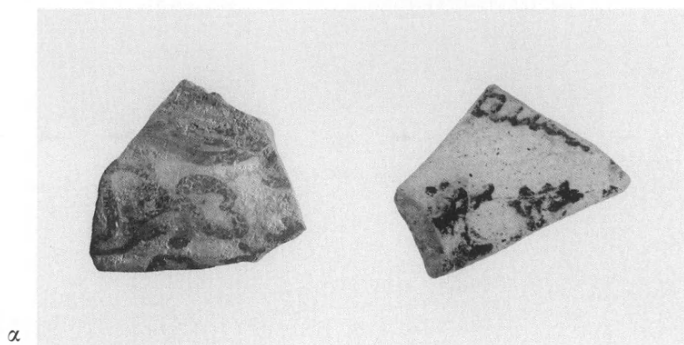
α. Τοιχογραφία μεγάλης ζωφόρου σπειρῶν ἀπὸ τὴν Ξεστή 3. β. Τοιχογραφία δονακῶνος ἀπὸ τὴν Ξεστή 3. γ. Τμῆμα ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῶν Μεγάλων Κόκκινων Σπειρῶν (Ξεστή 3).

α. Τοιχογραφία με παράσταση φοινικοειδών (Ξεστή 3). β. Τοιχογραφία με παράσταση σύλληψης (;) ταύρου (Ξεστή 3).

Άποψη του εργαστηρίου συντήρησης κεραμικής.

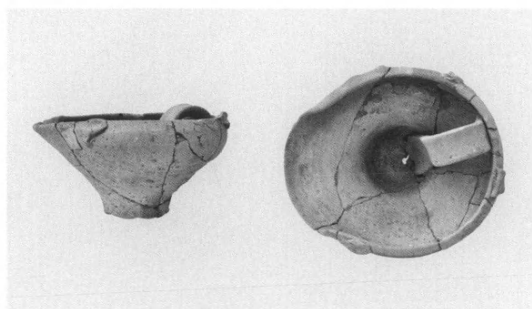
α

β

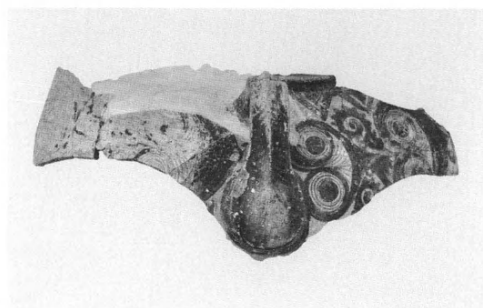

γ

δ

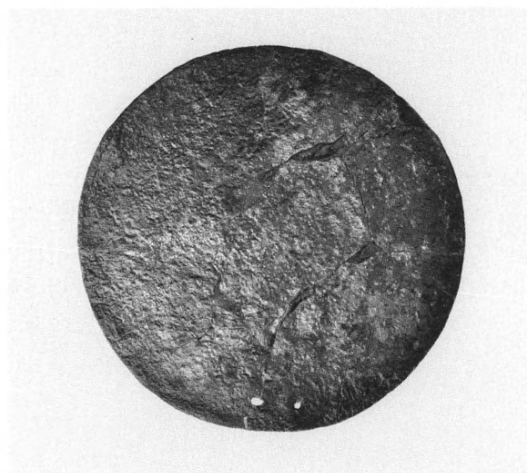
α-δ. Ζάκρος: α. Ώστρακα θαλασσίου ρυθμού από τὸ ἀνάκτορο. β. Παλαιοανακτο-
ρικό ἄωτο κύπελλο, ἀπὸ τὸ «Σπίτι τῆς Ράμπας». γ. Μόνωτο εὐρὺ κύπελλο με δια-
κόσμηση σὲ τεχνικὴ «ἀνοικτὸ ἐπὶ σκοτεινοῦ». δ. Πήλινο ἀγγεῖο με ἐσωτερικὴ λα-
βή, εἶδος «σέσουλας».

α

β

γ

δ

α-δ. Ζάκρος: α. Κομμάτι διακόσμητου πιθαμοφρέα. β. Τὸ ἥμισυ τράπεζας προσφο-
ρῶν ἀπὸ ὑπόλευκο ἄσβεστόλιθο. γ. Μεγάλος χάλκινος καθρέφτης ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο.
δ. Εὐμεγέθη διπλὰ κέρατα μὲ περίβλημα ἀπὸ κονίαμα.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2011
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 166
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΔΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ε.Ε.»
ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥΔΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ